Василь Ткаченко

УКРАЇНА – РОСІЯ:
НА СКОНІ «ПРОПАЩОГО ЧАСУ»

ТКАЧЕНКО Василь Миколайович

Історіософ, політолог, публіцист, доктор історичних наук (1993), професор (1998), академік Української академії політичних наук (2006), член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (2006), академік Академії політичних наук (2016), заслужений діяч науки і техніки України (2003), Посол Миру. Лауреат Міжнародної української премії ім. Г. С. Сковороди (1997), лауреат премії НАН України ім. М. І. Костомарова (2006).

Народився в 1944 р. у смт Брусилів Житомирської області.

Закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1968), де згодом викладав на факультеті міжнародних відносин і міжнародного права.

З 1979 р. — старший науковий співробітник, а в 1990 р. — завідувач відділу Інституту історії України НАН України. У 1993–2003 рр. працював державним службовцем у Адміністрації Президента України, Верховній Раді України та Кабінеті Міністрів України, а також у закордонних дипломатичних представництвах України.

У 2003–2005 рр. — перший заступник міністра освіти і науки України. Нині — головний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії України НАН України.

Автор понад 270 наукових праць із питань міжнародних відносин, історіографії та історіософії України, у тому числі понад 20 індивідуальних і колективних монографій.

Василь Ткаченко

УКРАЇНА – РОСІЯ:
НА СКОНІ «ПРОПАЩОГО ЧАСУ»

Видання друге, доповнене

Публіцистика

ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ
Київ – 2019

УДК 327.5:94(477+470+571)
Т48

Науковий консультант
доктор політичних наук
Мироненко Петро Володимирович

Ткаченко В. М.
Т48 Україна – Росія: на сконі «пропащого часу».
Видання 2-е, доповнене. Київ.
ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ, 2019. 548 с.

ISBN 978-966-97788-2-6

У книзі висвітлено процес формування української ідентичності у об'єктивному протистоянні до широко пропагованої стратегії «русского мира». Назва книги походить від ідеї Михайла Драгоманова про історичний період «пропащого часу» – перебування України під владою Москви. Феномен російського «старшобратства» став гальмом на шляху українського народу до європейського просвітництва й демократії.

Книга адресована професійним політикам, політологам, науковцям-суспільствознавцям, викладачам навчальних закладів, студентам та всім тим, кому небайдуже минуле, сучасне та майбутнє України.

© Ткаченко В. М., 2019
ISBN 978-966-97788-2-6 © ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ», 2019

Моїй дружині –
Садовській Галині Йосипівні –
присвячується.

ЗМІСТ

Тарас Шевченко: «Встане Україна. Світ правди засвітить...»....*12*

Вступ.....*22*

Розділ І. ПЕРЕДГРОЗЗЯ

Глава 1. Покаяння як момент істини.....35
1.1. Покаяння.....35
1.2. Блокада.....37
1.3. Дискурс.....41
1.4. Кредо.....43

Глава 2. У зоні подвійної периферії.....45
2.1. Становлення суверенітету.....46
2.2. Суверенна бюрократія в ступорі.....50
2.3. Бюрократія і національна ідентичність.....53
2.4. Приреченість на периферію.....57
2.5. До бюрократично-олігархічного корпоративізму.....59

Глава 3. Криза мультикультуралізму.....64
3.1. Мислити глобально, діяти локально.....64
3.2. Мультикультурна освіта.....66
3.3. Від добрих намірів до... геттоїзації.....67
3.4. Криза як момент істини.....69
3.5. Мультикультурність по-українському.....71
3.6. Підстави толерантності.....74

Глава 4. Україна: навчитися жити разом.....78
4.1. Осмислення.....78
4.2. Єдність.....79
4.3. Нація.....80
4.4. Історія.....81
4.5. Мова.....83
4.6. Громада.....84
4.7. Лібералізм.....85
4.8. Держава.....87

Глава 5. «Опрацювання минулого».....90
5.1. Історіософія пам'яті.....91
5.2. Сучасні витоки радикалізму.....94
5.3. Фашизм і революція.....99

5.4. Український правий радикалізм.....104
5.5. Неприйняття традиції ОУН.....109

Глава 6. Феномен «внутрішньої колонізації».....116
6.1. Ранима ідентичність.....116
6.2. Феномен «внутрішнього колоніалізму».....120
6.3. Креативна метафора.....124
6.4. Дві культури: імперський діалог.....127
6.5. Витоки консенсусу.....132
6.6. Іронія історії: розплата.....136

Розділ II. ГРОЗА

Глава 7. Випробування Майданом.....141
7.1. Майдан людської гідності.....141
7.2. Тягар периферійного капіталізму.....149
7.3. Міленіали України.....154
7.4. Попередні підсумки.....159

Глава 8. Розпалась сув'язь часу.....165
8.1. Цивілізаційний виклик.....166
8.2. Регіональний тренд.....175
8.3. Тренд національної ідентичності.....182
8.4. Попередні підсумки.....191

Глава 9. Сон Пілата: синдром «жертви й ката».....198
9.1. Інтродукція.....198
9.2. «Гібридна війна» – у всій своїй наготі.....200
9.3. Альтернативи подолання кризи.....208
9.4. Постскриптум.....216

Глава 10. Неподільна спадщина Давньої Русі.....221
10.1. В пошуках історичної істини.....223
10.2. Шлях до світ-системного аналізу.....226
10.3. Антинорманізм як діагноз.....228
10.4. Русь як світ-імперія.....232
10.5. Монополія на спадщину?.....234
10.6. Залучення Києва.....238
10.7. Крапки над «і».....241
10.8. Торжество презентизму.....244
10.9. Що святкуємо?.....248
10.10. Точки зіткнення.....250

***Глава 11. Росія та Захід: реінкарнація геополітики*.....258**
11.1. Пришестя світу Путіна.....**259**
11.2. Світоглядний тролінг.....**261**
11.3. Що за тролінгом.....**264**
11.4. Що скаже Захід?.....**267**
11.5. Траєкторія Європи.....**270**
11.6. Виклик часу.....**273**

Глава 12. Росія: осмислення агресії
Із виступу на міжнародному онлайн-семінарі «Невидима рука російської влади: концепт і реальність», 3 липня 2017 р., Ростов-на-Дону, РФ.....**278**

Розділ III. РОЗПУТТЯ

***Глава 13. Україна: «час війні і час миру»*.....287**
13.1. Українська нація: етнічна чи громадянська?.....**288**
13.2. Цей висококонкурентний і немилосердний світ.....**293**
13.3. Глобальне політичне пробудження.....**298**
13.4. Про імператив толерантності.....**301**
13.5. Пріоритетність діалогу.....**302**
13.6. Дещо з «демократичної педагогіки».....**310**

***Глава 14. Правда сили і сила правди*.....319**
14.1. Україна на марші: в пошуку ідентичності (20 вересня 2016 р.).....**320**
14.2. Гуманітарна складова суспільної безпеки України (30 травня 2017).....**331**
14.3. Національна ідея: історіософія проблеми (17 листопада 2017 р.).....**340**
14.4. Вихід із кризи: чи піймає «покоління Z» вітер у паруси України? (30 листопада 2018 р.).....**350**

***Глава 15. Апологія політики*.....358**
15.1. Діалог?.....**358**
15.2. Вододіл.....**360**
15.3. Діагноз.....**362**
15.4. Терапія.....**364**
15.5. Поняття.....**366**
15.6. Реалії.....**368**
15.7. Інтерес.....**370**

15.8. Постправда.....372
15.9. Витіснення.....374
15.10. Віра.....376
15.11. Надія.....378

Глава 16. Ідентичність і безпека України.....380
16.1. Агресія Росії як системна глобальна проблема.....381
16.2. Де ж пролягла лінія вододілу?.....386
16.3. «Маємо те, що маємо».....391

Глава 17. Росія: прощання з ілюзією.....401
17.1. Визріваючий «приступ безумства».....401
17.2. Злиденність концептуального арсеналу.....405
17.3. Крах «буферних» ілюзій.....410
17.4. «Велика оборудка»: суєта суєт і ловлення вітру.....417
17.5. Прощання з ілюзією.....422
17.6. Перспективи.....428

Глава 18. Попрання істини: гріх і покута.....430
18.1. Політизація історії.....431
18.2. Вибори: як карта ляже?.....438
18.3. Cherches la femme – шукайте жінку.....443
18.4. Що висвітлюється у «вікні Овертона»?.....449
18.5. Що на порядку денному?.....456
18.6. Заступити за «червону рису».....460
18.7. В очікуванні розплати.....465
18.8. Прозріння.....469
18.9. Покута: «Що йому Гекуба?».....475

Глава 19. «Корисні ідіоти»:
клініка чи політичний ґешефт?.....478
19.1. Найманці психологічної війни.....481
19.2. Дволикий Янус західних демократій.....486
19.3. Про «регіональний вакуум» та «зону впливу» Росії....491
19.4. «Російська партія» в Європі.....498
19.5. Суб'єктність України.....503
19.6. Підтанцьовка під російську дудку.....509
19.7. Висновки.....515

ВІД ДЕРЖАВНОСТІ ПРИВАТИЗОВАНОЇ – ДО ПРАВОВОЇ
(*замість післямови*).....528

Тарас Шевченко:
«Встане Україна. Світ правди засвітить...»

У 2016-2018 рр. відомий український історіософ, політолог і публіцист, доктор історичних наук, професор, академік Академії політичних наук і член-кореспондент НАПН України Василь Ткаченко видав чотири томи авторського осмислення проблеми ідентичності України в її історичному протистоянні з Росією - у тому числі й воєнному [1]. В рецензіях на перші дві книги я наголошував, що вони викликали у мене численні асоціації з пророцтвами та заповітами Тараса Шевченка, думками та висновками Михайла Грушевського. Підтверджую це й стосовно решти завершальних томів цього унікального видання. Те ж саме масштабне бачення проблеми і таке ж глибинно патріотичне ставлення дослідника до неї.

Поясню на високому прикладі. Читаючи книгу Миколи Костомарова про Богдана Хмельницького, молодий історик Михайло Грушевський зізнався в щоденнику, що «іноді аж не можу читати так тяжко». Як не згадати Тараса Шевченка:

Тяжко-тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історію України.

Так от, Василю Ткаченку напевне передалося таке сприйняття славної й тяжкої історії України на генетичному рівні. Принаймні Михайло Грушевський вважав це «генетичним преємством». І тому сучасний вчений відповідає саме на заповідані Шевченком питання щодо нашої самоідентифікації: «Що ми?.. / Чиї сини? Яких батьків? / Ким? За що закуті?..». Якби на мене, то я дав би усьому чотиритомнику єдину узагальнюючу назву: «Ідентичність України: хто ми?».

Але сьогодні мова йде про презентацію читачу окремого другого видання (доповненого) останнього завершального тому під назвою «Україна – Росія: на сконі “пропащого часу”». Чому з’явилася така потреба у додатковому виданні? На глибоке переконання Василя Ткаченка, біда поточного моменту полягає в тому, що «місію формування національної ідентичності в Україні перебрали на себе електронні засоби масової інформації, відсунувши академічну інтелігенцію на периферію суспільного життя». Тим самим відбувається процес деінтелектуалізації української національної свідомості: важко що-небудь вдіяти, коли виважений аналіз проблеми підмінюється пустопорожньою хльосткою фразою на телевізійних ток-шоу.

Але є й інша загроза - деукраїнізації інтелектуального пошуку нашої ж таки ідентичності. Щоб там хто не казав, але при відсутності належного інтелектуального продукту на українському книжковому ринку допитливий читач змушений звертатися до іноземного потрактування «українського наративу». Тим самим ми віддаємо справу формування національної ідентичності України або в руки зарубіжжя («хай мовчать Америки й Росії»), або ж, що не краще, в руки «своїх» таки «дядьків отечества чужого», котрі асоціюють себе із «русским миром».

Чи є в цій ситуації хоч якийсь державний глузд? Згадується Френсіс Бекон, який давним-давно зауважив, що науку зневажають лише невігласи, а мудреці користуються нею. Василь Ткаченко хоче бачити владу в Україні мудрою.

Чи не найбільш визначальною рисою пропонованої читачу книги є її діалогічність, публіцистичність і полемічна загостреність. Більша половина уміщених у ній статей була опублікована в Росії і звернута до російського читача з урахуванням ідеологічної зашореності цієї аудиторії концепцією «молодшого брата». Тож розпочалася ця важлива ділянка роботи Василем Ткаченком у 2010 р. статтею «Суверенная бюрократия Украины: в зоне двойной периферии», опублікованої в московському журналі Аналітичного Центру Юрія Левади (Левада-Центр) «Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии», №2 [104], у квітні-червні 2010 р.

І це, як на мою думку, досить показово – саме у цей час в Україні прийшла до влади адміністрація Віктора Януковича, на яку в Росії покладалися великі сподівання. І от саме з квітня 2010 р. розпочалася цілеспрямована публіцистична діяльність Василя Ткаченка в російському інформаційному просторі, яка триває й понині (остання публікація в журналі «Политическая концептология» (Ростов-на-Дону) була розміщена у першому кварталі 2018 р.). Оцей цикл публікацій – звернень до російської аудиторії – був своєрідною спробою довести до її відома, що в Україні є альтернативна до «русского мира» точка зору на український наратив. А до того часу, допоки в Росії не визнають, що Росія є агресором, а Україна є жертвою агресії, то жодного порозуміння щодо майбутнього примирення бути не може. На підтвердження своєї позиції Василь Ткаченко у главі 19 наводить слова великої політичної постаті XX ст. Голди Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути».

Об'єктивно назріває запитання: невже ж за умов агресії Росії проти України взагалі можливо опублікувати у ворожій країні отакі різкі оцінки у їхній бік? Відповідаю без зайвих теоретизувань: відкрийте книгу й прочитайте – у кожній главі книги дається посилання – де й коли опублікована оця науково-публіцистична стаття. А сам автор статей, аналізуючи стан суспільно-політичної думки в Росії, зазначає наявність в ній двох течій: з одного боку чиновницька тусовка «раболепствующего разума», зорієнтована на врахування висловлювань і побажань верховної особи держави, а з другого – поважний пласт незалежної (в більшій чи меншій мірі) академічної думки.

Далі процитую один із найкращих, на мій погляд, фрагментів книги: «**Існуюча реальність багато в чому випливає із парадоксального моменту російського життя – незалежно мислити дозволяється лише тому, що наукова думка, строго кажучи, за умов путінського режиму не має жодного значення для владних структур**. Чи не нагадує це чимось сучасний стан наукової думки і в Україні? Тут нам є над чим задуматись».

Поцінуйте гострий аналітичний хист автора та витонченість його науково-публіцистичного стилю.

Таким чином, необхідно радикально змінювати ставлення до науки як у владних структурах, так і в громадянському суспільстві, яке повинно мати відповідний рівень елементарної політичної освіти та належну ступінь усвідомлення своєї національної ідентичності.

Вже у вступі до книги «Україна – Росія: на сконі “пропащого часу”» (назва книги походить від найменування Михайлом Драгомановим історичного періоду перебування України під Москвою – «пропащим часом»), Василь Ткаченко чітко позиціонує себе і своє дослідження: «Маємо визнати незаперечний факт: проблема формування національної ідентичності й державницького патріотичного виховання в Україні практично віддана на відкуп телевізійним каналам... Але виникає закономірне запитання: хто в Україні на державному рівні переймається проблемою національної ідентичності й патріотичного виховання?.. Чому до цього часу проблематика національної ідентичності за умов російської агресії не стала пріоритетною для існуючої системи науки і освіти? Чи буде колись передбачене належне фінансування наукових досліджень цього напряму, а чи й далі осмислення цих актуальних проблем буде вирішуватися, та би мовити, «на громадських засадах»? Поки-що ці запитання, на превеликий жаль, залишаються риторичними».

Отже, Василь Ткаченко вкотре нагадав, що в державно-політичному словоблудстві риторика залишається садом, в якому виростає більше декоративних квітів, ніж дозрілих плодів.

Втім, сам автор дає достойний приклад наукового красномовства, наповненого глибоким змістом. Він якісно відрізняється від сучасних телевізійних поверхово-балакучих експертів, консультантів і політологів глибокою, сказати б, енциклопедичною вченістю. Це дозволяє йому занурюватися в українські проблеми з унікальним історіософським розумінням усієї складності нашого національного шляху в контексті тяглості історичного процесу. Скажімо, він охопив швидким, але чіпким поглядом історичну відстань від перенесення київських знань і духових надбань в Москву в XVII столітті до тих часів, коли в Російській імперії Україна стала символом мужицької нації, культурної відсталості і провінціалізму,

була наречена Малоросією. Вчений-публіцист спостеріг, що малоросійське дворянство піддалося масовій русифікації, козацька еліта набула відверто промосковської орієнтації, а значний контингент українського політичного класу навіть дуже активно виступав у ролі агента імперського будівництва.

Нагадаю, що Михайло Грушевський заклеймив цей особливий феномен, який можна назвати його словами – «українським самозреченням»: «Ох, це українське самозречення класичне самозречення... Ці земляки-українці, які пишалися своїм зреченням від вузьких місцевих і національних інтересів на користь «загальноросійських» і загальнодержавних... ». Великий українець вважав «хамом московським» кожного з українців, який «не тільки служить до самозабуття, готовий віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави».

Через сто років Василь Ткаченко нагадав і про сучасних українських діячів, які й досі, подібно до гоголівських запорожців у творі «Ніч перед Різдвом», не посміли піднятися з колін перед імператрицею Катериною II: «На заклик встати на повний зріст на шляху євроінтеграції, деякі правнуки запорожців, під дикий регіт Басаврюка, до цих пір традиційно відповідають: «Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем!».

На противагу поверхово-шматкованому й політично «заточеному» маніпулюванню історичними фактами, що панує в медіа-просторі, вчений-публіцист продемонстрував глибоке й системне знання історії, показавши ментальну безодню, розверзнуту нині між Україною і Росією. Важливо, що в книгах Василя Ткаченка прослідкується тернистий шлях українського народу, який почув пророчу Шевченкову засторогу, висловлену 180 років тому, в 1839-му: «Бо москалі, чужі люди, / Тяжко з ними жити...»; а до того – Московщина / Кругом чужі люде...»; «Тяжко, батьку, / Жити з ворогами!».

Ось і у розглядуваній нами книзі «Україна – Росія: на сконі “пропащого часу”», яка охоплює період останнього десятиліття, автор зізнається: «Передчуття агресії з боку РФ не полишало мене уже після російської воєнної авантюри проти Грузії 2008 р. й окупації Південної Осетії. Це передчуття не означало приреченості – саме в цей час я намагався донести

до громадськості Росії адекватне уявлення про Україну, її минувшину та прагнення до повноцінного входження нашої країни в Європу». Хочеться сподіватися, що цей унікальний феномен мужньої, принципово української науково-публіцистичної присутності в російському інтелектуальному просторі сприяв процесу нарощування потенціалу незалежної ліберальної думки в Росії та не залишить байдужими представників опозиційної російської громадськості, передусім наукової, і просто людей із здоровим глуздом.

Український вчений-публіцист вважає, що необхідно налагоджувати порозуміння з мислячими науковцями в Росії та російською демократичною інтелігенцією, добиваючись його і на міждержавному рівні. Не безпринципного замирення, а принципового порозуміння. В ім'я стратегічних державних інтересів і кінцевої перемоги, в якій українець Василь Ткаченко не сумнівається.

Не допускай такої мислі,
Що Бог покаже нам неласку
Життя людського строки стислі,
Немає часу на поразку.
Ліна Костенко.

Але той, хто в умовах агресії Росії проти України думає та дбає лише про сьогоднішній день, той неминуче програє в майбутньому в умовах обов'язкового миру. Василь Ткаченко справедливо вважає, що без історичного вирішення української проблеми жодного поліпшення міжнародного клімату та й двосторонніх американо-російських відносин бути не може. «І навпаки, при вирішенні проблеми України та ряду інших, штучно створених Росією останнім часом, певне поліпшення може відбутися навіть якщо процес контролю над ядерним озброєнням буде пробуксовувати».

Аналізуючи головну тему книги в контексті безпеки України, вчений-публіцист наголошує, що високий енергетичний баланс національної ідентичності є синергетичним результатом взаємодії безлічі внутрішніх і зовнішніх факторів.

Очевидно, що важливе значення має широка міжнародна підтримка України, а внутрішня мобілізація нації, мотивована націленістю на суспільну консолідацію для відсічі збройній

агресії Росії, стала визначальною характеристикою української національної свідомості. Втім, особливу насолоду отримав я від авторської тези про те, що «не в останню чергу внутрішня переконаність українців черпає свій незборимий оптимізм із свого славного історичного минулого, зокрема з пророчого дару Тараса Шевченка, в розумінні якого освіта й науково-технічний прогрес «в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны»... Цей високий градус оптимізму підтвердив у своїй поезії й Микола Вінграновський...».

Погортайте книги Василя Ткаченка й переконайтеся з яким знанням і вмінням, з якою елегантністю він перекидає містки від українського національного генія до сучасних віщих українських поетів. У цьому контексті хочу нагадати пронизливі рядки Василя Стуса, який у другій половині XX століття по-шевченківськи сильно й переконливо заявив про ключове завдання самоідентифікації України – розірвання московських кайданів:

Боже, не літості – лютості,
Боже, не ласки, а мсти,
дай розірвати нам пута ці,
ретязі ці рознести.

(*Ретязі* – кайдани. В такому розумінні Тарас Шевченко вжив це слово в поезії «Колись-то ще, во время оно...» (1860). «*Літость* - жалощі, співчуття» - так у «Словнику застарілих та маловживаних слів»).

Наш вчений-публіцист чітко і виразно пише про новий період набуття національної ідентичності – консолідації суспільства навколо справді наукового «проекту майбутнього»: «Коли хочемо рухатися вперед, то в основі такого проекту мало б стати осмислення викликів сучасного глобалізованого світу, визначення рівня наявних ресурсів та ступеню нашої готовності відповісти на ці виклики». Втім, на думу Василя Ткаченка, за пеленою ідейно-політичної риторики якийсь чіткий «проект майбутнього» українського суспільства, реалізацію якого люди відчували б у своєму повсякденному житті, так і не проглядається: «Отже, не було виконано одну з найголовніших передумов будь-якого суспільного зрушення: як сам проект майбутнього, так і послідовність кроків щодо реформування

суспільства згідно цього проекту (дорожня карта) не стали ні предметом всенародного дискурсу, ані програмою до дії».

Книгу «Україна – Росія: на “сконі пропащого часу”» завершує докладний авторський аналіз суджень російського дослідника Ігоря Клямкіна у книзі «Яка дорога веде до права?» (Москва, 2018), де піднімається проблема узагальнення нового досвіду України і його актуалізації для Росії. Вражає оперативність, з якою Василь Ткаченко дослідив, говорячи його словами, «рідкісну в наш час доброзичливу позицію до України». Російський автор виходить з того, що радикальні зміни в Україні несуть у собі живий, важливий і діючий досвід реформування пострадянської державності й пострадянської соціальності, тому повчальний як успіхами, так і невдачами. Зокрема Василь Ткаченко наголошує констатацію професором Клямкіним очевидного факту: альтернативна цивілізація Росії, що програє в історичному поступі, зробить все можливе і неможливе, щоб «європейський вибір України перекрити». Водночас, автор привертає увагу і до такої думки Клямкіна: «... В України є один плюс, який прийнято вважати мінусом. А саме – її повна залежність від Заходу, його економічної і політичної підтримки. А той висуває жорсткі умови такої підтримки, в числі яких – створення правової державності. І усвідомлення цієї залежності перекриває конфлікти інтересів і політичні розбіжності, що здаються непримиренними...».

В результаті, політична криза в країні не є похідною від цивілізаційного вибору – євроінтеграція під сумнів узагалі не ставиться. Суперечності насправді викликані низькою результативністю ненаукового просування до визначеної мети.

Василь Ткаченко звично концентрує увагу на найголовнішому: «Висновок напрошується один – вщент вичерпала себе стратегія балансування між: 1) громадянським суспільством, що вважає цю стратегію невідповідною духу Майдану; 2) вимогами західних союзників, незадоволених темпами і якістю перетворень; і 3) впливовими групами інтересів, що блокують ці перетворення. Чи готова Україна до зміни стратегії – залишається питанням».

Стрижнем усього творчого доробку, як на мій погляд, став імператив історичної відповідальності, в тому числі персона-

лізованої, представників влади та науки перед народом у пошуку й утвердженні національної ідентичності, котра збирає наше життя воєдино, відкриває перед Україною життєдайну перспективу соціальної справедливості й рівності всіх людей перед законом, вимріяну Тарасом Шевченком і Михайлом Грушевським.

Встане Україна.
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

Вперше цитую ці пророчі Шевченкові рядки в історично новому контексті створення помісної автокефальної Православної церкви України.

Врешті-решт, як і в попередніх своїх рецензіях на творчість Василя Ткаченка, звертаюся знову до визначальної національної позиції двох великих українців. Сто десять років тому, в березні 1909 р., Михайло Грушевський виголосив проникливі слова, що звучать дуже сучасно. Взагалі їх мовлено на віки. Ліпше не скажеш: «Перед лицем поета мусимо здати собі справу, чи живий в нас дух його? Чи не держимося ми тільки національної шкарлупи, позбавленої благородного змісту, вложеного в українство великим Кобзарем і іншими ліпшими представниками нашого відродження? Чи свідомі ми своїх обов'язків перед народними масами – сею основою українського життя, підставою нашого розвою і надій? Чи палить нас та свята, повна пожертвування любов до України, якій дав вираз Шевченко в знаних словах...»

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю!

Ідеться не про те, чи знаємо ми про святу жертовну поетову любов або чи віримо в неї... Ні! Чи палить вона саме нас?! І найперше державних очільників! Уявіть собі всенародний референдум щодо них із цим питанням... Згадуються слова Михайла Грушевського, написані з іншого приводу, але вбивчо точні: «Се правда, вони не шевченки».

Водночас, як свідчать і книги Василя Ткаченка, з’явилася велика надія на те, що живий Шевченків дух нарешті поселиться в молодих українських душах, і є підстави нині з оптимізмом передати упевненість Михайла Грушевського, який у статті «Українське свято» (1910), цитуючи Шевченкові слова, наголосив, що молоді люди «набиратимуться з них святої любові до свого народу, любові вищої над усе, по слову поетовому...».

Важливо, щоб і в подальшому із ними вів свій постійний діалог автор унікального проривного чотиритомника, а надто пропонованої нами читацькій аудиторії книги «Україна – Росія: на сконі “пропащого часу”». Було б розумно і доречно, аби член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України Василь Ткаченко прочитав спецкурс із цієї проблематики перед студентами та виступив у шкільних аудиторіях. Адже він із тих відомих і масштабних українців, яких справді палить жива Шевченкова любов до України...

Мені відомо, що мудрий Іван Дзюба схвально відізвався про труди Василя Ткаченка – це дуже багато важить. Адже великий українець є Першопрохідцем у постановці й розробці досліджуваної проблеми, зокрема нагадаю, що ще у 2006 р. вийшла книга Івана Дзюби «Україна у пошуках нової ідентичності».

На завершення. Сердечно вітаю талановитого вченого-публіциста Василя Ткаченка з ювілеєм. Шановний Василю Миколайовичу, **75** – це ще не вік!

Володимир МЕЛЬНИЧЕНКО
доктор історичних наук, академік НАПН України,
лауреат Національної премії України
імені Тараса Шевченка

1 Ткаченко В. Россия: беспутье агрессора. – К.: Издательство Логос Украина, 2016. – 428 с; Його ж. Україна: Quo Vadis – Куди йдемо? – К.: Видавництво Логос Україна, 2017. – 420 с; Його ж. Україна: в пошуку ідентичності (Нариси політичної освіти. – К.: Видавництво Політія, 2018. – 560 с.; Його ж. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу». – К.: Видавництво Політія, 2018. – 480 с.

ВСТУП

«Я хочу творити правду у серці моїм
перед ликом Твоїм у сповіді, і в писанні
моєму перед лицем безлічі свідків»
(Августин, «Сповідь», Том X)

18 лютого 2018 р. Верховна Рада України схвалила в цілому законопроект № 7163 «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». За ухвалення законопроекту проголосували 280 депутатів при мінімально необхідних 226. А згодом 20 лютого 2018 р. цей документ був підписаний Президентом України Петром Порошенком і набув чинності Закону України під новим номером – №2268-VIII [6].

Принципово важливим у преамбулі закону стало положення про те, що «Російська Федерація чинить злочин агресії проти України та здійснює тимчасову окупацію частини її території за допомогою збройних формувань Російської Федерації». Відзначається, що «збройна агресія Російської Федерації розпочалася з неоголошених і прихованих вторгнень на територію України підрозділів збройних сил та інших силових відомств Російської Федерації, а також шляхом організації та підтримки терористичної діяльності».

Закон містить дві згадки про Росію-агресора у преамбулі та прикінцевих положеннях, а ще одну згадку про «державу-окупанта» у статті 7. Хоча у цьому правовому документі безпосередньо йдеться про тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях, однак містяться й посилання на інші законодавчі акти, що «підкреслюють нелегітимність проведення в автономній Республіці

Крим референдуму та закликають міжнародне товариство не визнавати будь-яку зміну статусу Автономної Республіки Крим і міста Севастополя на основі результатів зазначеного референдуму». При цьому в преамбулі Закону фіксується спадкоємність і тяглість лінії на визнання Росії агресором: визначається, що датою початку окупації частини України, зокрема Криму й Севастополя є 20 лютого 2014 р. Це положення вперше було зафіксоване законом «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 р. після його доповнення згідно із Законом № 685-VIII від 15. 09. 2015 р. [5].

Важливо, що в тексті Закону було чітко зазначено: збройні формування РФ складаються з регулярних з'єднань і підрозділів, підпорядкованих Міністерству оборони РФ, підрозділів та спеціальних формувань, підпорядкованих іншим силовим відомствам РФ, їхніх радників, інструкторів та іррегулярних незаконних збройних формувань, озброєних банд та груп найманців, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих Російською Федерацією. Особливо слушним стало визначення статусу окупаційної адміністрації Російської Федерації, котру складають її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, а також підконтрольні РФ самопроголошені органи, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України.

Стаття 1 Закону визначає, що тимчасово окупованими територіями у Донецькій та Луганській областях «визнаються частини території України, в межах якої збройні формування Російської Федерації та окупаційна адміністрація Російської Федерації встановили та здійснюють загальний контроль». Передбачено, що межі та перелік районів, міст, селищ і сіл, частин їх територій тимчасово окупованих у Донецькій та Луганській областях визначаються Президентом за поданням Міністерства оборони України, підготовленим на основі пропозицій Генерального штабу Збройних сил України. Відповідальність за матеріальну чи моральну

шкоду, завдану Україні внаслідок агресії Російської Федерації, покладається на Росію відповідно до загальновизнаних принципів і норм міжнародного права. Окрім того, депутати встановили, що особи, які беруть участь у збройній агресії Російської Федерації або залучені до участі в окупаційній адміністрації РФ, несуть кримінальну відповідальність за порушення законодавства України та норм міжнародного гуманітарного права.

Прийняттям Закону щодо реінтеграції Донбасу Україна настійно декларує, що тимчасова окупація Російською Федерацією територій України, незалежно від її тривалості, є незаконною і не створює для Російської Федерації жодних територіальних прав. В контексті гуманітарної політики цим законодавчим актом встановлено, що «діяльність збройних формувань Російської Федерації та окупаційної адміністрації Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, що суперечить нормам міжнародного гуманітарного права, є незаконною, а будь-який виданий у зв'язку з такою діяльністю акт є недійсним і не створює жодних правових наслідків, крім документів, що підтверджують факт народження або смерті особи на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, які додаються відповідно до заяви про державну реєстрацію народження особи та заяви про державну реєстрацію смерті особи».

А на нинішній день передбачено, що у межах тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях діє особливий порядок забезпечення прав і свобод цивільного населення. Зокрема законом встановлено, що за державою Україна, територіальними громадами сіл, селищ, міст, розташованих на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях, органами державної влади, органами місцевого самоврядування та іншими суб'єктами публічного права зберігається право власності, інші речові права на майно, у тому числі на нерухоме майно, включаючи земельні ділянки, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях. Водночас законом встановлено, що «Російська Федерація як держава-окупант відповідно до IV Гаазької конвенції про закони і звичаї війни на суходолі... несе відповідальність

за порушення захисту прав цивільного населення». І навпаки – «Україна не несе відповідальності за незаконні дії Російської Федерації чи її окупаційної адміністрації на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях або за прийняті ними незаконні рішення».

Принципове положення закону полягає у визначенні цілей державної політики щодо забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях. Зокрема до такої політики відноситься: звільнення тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях та відновлення на цих територіях конституційного ладу; захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб; забезпечення незалежності, єдності та територіальної цілісності України. Передбачено, що факт остаточного виведення та повної відсутності всіх збройних формувань Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях встановлюється Міністром оборони України та Міністром внутрішніх справ України шляхом спільного подання Президентові України, який виключно на цій підставі приймає відповідне рішення. Наголошується, що цей закон діє без шкоди для невіддільного суверенного права України на тимчасово окуповану Російською Федерацією територію Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

Прийняття закону викликало значний міжнародний резонанс [9]. Російські коментатори сприйняли закон однозначно негативно. І тут нема чому дивуватися, адже тон задав сам міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров, заявивши, що закон перекреслює Другу мінську угоду, виконання якої, мовляв, так наполегливо добивається Москва. Цю ж тезу в літературній інтерпретації ретельно продублювала представниця МЗС РФ Марія Захарова, наголошуючи на тому, що від мінських домовленостей може не залишитися каменя на камені. Представник донецької окупаційної адміністрації теж виклав своє розуміння проблеми: «Україна показує, що не хоче мирного вирішення конфлікту, тобто вона збирається воювати, і для цього робить політичну платформу».

Ці надумані заяви російської сторони були спростовані Президентом України Петром Порошенком, який наголосив на тому, що новий закон не суперечить мінським угодам, а лише фіксує право України на самооборону відповідно до 51 статті статуту ООН та деталізує механізм його реалізації, підтверджуючи одночасно пріоритетність мирного політико-дипломатичного урегулювання.

Секретар Ради національної безпеки і оборони України Олександр Турчинов заявив, що новий закон, назвавши Росію окупантом і терористом, позбавляє її можливості проштовхувати свій варіант міжнародної миротворчої місії під егідою ООН. А те, що мінські угоди не згадуються в законі, уточнив секретар Комітету Верховної ради України з питань національної безпеки й оборони Іван Винник, означає лише одне – вони не були ратифіковані українським парламентом.

І дійсно, попри надумані російські звинувачення, перемовини у Мінську продовжуються. Відбуваються заплановані зустрічі представника США з урегулювання конфлікту на Україні Курта Волкера з помічником президента РФ Владиславом Сурковим. Так само на стадії підготовки зустрічі на рівні міністрів закордонних справ відбувається координація роботи Норманської четвірки. Тобто, Україна підтримує можливість використання усіх шляхів для досягнення миру, тримаючи в центрі уваги гуманітарні аспекти, турботу про конкретних людей – безневинних жертв російської агресії.

Так, зокрема, відповідно до розглядуваного закону не визнаються дійсними всі акти купівлі-продажу на будь-яке майно, видані окупаційною адміністрацією. Більше того, закон прописує, не допускаючи жодного іншого трактування, що всі ті, хто приїхав на окуповані території і не оформив своє перебування на них згідно українського законодавства, після звільнення цих територій будуть визнані іноземцями, що не мають законних прав перебування в Україні.

Отже, можна сказати – істина восторжествувала. Закон називає Росію агресором і окупантом у зв'язку із вторгненням на Донбас і окупацією Криму. Ті території України,

котрі не перебувають під її контролем, визнаються окупованими Росією, а органи влади на цих територіях – російською окупаційною адміністрацією. Що особливо важливо – усі військові дії в рамках конфлікту ведуться формуваннями РФ, котрі включають в себе іррегулярні збройні формування, банди й групи найманців: створені, підпорядковані, керовані і фінансовані Російською Федерацією. То ж, з точки зору українського законодавства, віднині вже відпадає необхідність у таких евфемізмах як «ополченці» чи «війська сепаратистів», а є лише збройні формування РФ, і лише вони.

Більше того – в цьому акті закладено належні засади державної політики України. По-перше, закон утверджує правові підстави використання збройних сил України для забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі й стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях. По-друге, закон покладає відповідальність за все, що коїться на окупованих територіях на Росію, як на державу-окупанта. Позови до Росії можуть пред'являтися через українські суди за місцем проживання чи перебування позивача і звільняються від судового збору. Функція українського суду при цьому полягає в установленні факту й суми збитків, а потім у включенні винесеного рішення в пакет документів при подачі позову до РФ у Європейський суд з прав людини. І, по-третє, усі особи, що беруть участь у збройній агресії РФ або ж пов'язані з окупаційною адміністрацією РФ, несуть кримінальну відповідальність за дії, що порушують законодавство України й норми гуманітарного права.

Чотири роки окупації – це вже значний історичний період, який вимагає належного вивчення. На перший погляд, ніби все стало на свої місця й немає жодної потреби нікого переконувати у тому, що 20 лютого 2014 року відбувся акт агресії Росії щодо України. Воєнні дії тривають і донині, несучи з собою смерть, економічну розруху, гуманітарну кризу й знівечене життя мільйонів біженців. Усе це ми сприймаємо як даність, якби не зіграв з нами свій злий жарт гегелівський феномені «іронії історії»: як могло статися так, що

лише 18 січня 2018 р. – майже через чотири роки після збройного нападу на Україну – агресія врешті-решт була юридично визнана «агресією» і належним чином обґрунтована? І відбувся цей факт після запеклих дебатів навколо законопроекту (№ 7163)? Відповідь напрошується одна – рівень суспільно-політичної свідомості в нашій країні далеко не відповідає злобі дня. І найбільш прикро те, що ні з кого спитати – ніхто за рівень політичної освіти в країні не несе персональної відповідальності.

Маємо визнати незаперечний факт: проблема формування національної ідентичності й державницького патріотичного виховання в Україні практично віддана на відкуп телевізійним каналам. А тим часом у вік новітніх інформаційних технологій світ увійшов у зону турбулентності високої напруги. За оцінкою легендарного соціолога й політичного мислителя лорда Ентоні Гіденса, аналогів поточним подіям нинішнього світу в попередній історії не відшукати: «***Цифрова комунікація часто надихає й слугує основою емансипації... Але вона також призводить до нестійкості й невизначеності майбутнього й скоріше загострює, ніж знімає, існуючі ідеологічні суперечності***. Важко жити у світі інтенсивного, повсякденного космополітизму. Ми потерпаємо від «космополітичного перенавантаження»: у міру того як космополітизм завойовує світ, виникають могутні контртенденції, повернення до секційних ідеологій і розподілів. Так, у багатьох сферах ми спостерігаємо повернення націоналізму, космополітичні цінності ставляться під знак запитання, виникає новий релігійний фундаменталізм» [3].

При цьому, зауважує Е. Гіденс, серед існуючих глобальних викликів і ризиків – ядерної зброї, міжетнічних і міжконфесіональних конфліктів, наростання екстремізму, змін клімату – ми не можемо сказати, які з них найнебезпечніші. Істинний рівень ризику ніколи завідомо не відомий, його ні з чим співставити в минулому. До того ж зростають і можливості людства – не лише матеріальні, а й у плані духовного збагачення нашого життя. Ми входимо у фазу суспільства високих можливостей і таких же високих ризиків: Цей взає-

мозв’язок на даний момент – є базовим для оцінки стану людства: «***Скоріше повсюдно розгортається битва між універсальними цінностями й різноманітними секційними поділами... У світі майже безкінечних джерел можливої інформації уявлення про самого себе стає рефлексивним проектом. Усі ми маємо розгорнути повість про себе – сюжетну лінію, котра збирає наше життя воєдино – всупереч поточному світу***» (тут і далі в книзі курсив мій. – *В. Т.*) [3].

Отже, **фактор національної ідентичності, котрий збирає наше життя воєдино**, виноситься Ентоні Гіденсом на чільне місце суспільного буття. І зібрати це життя воєдино не допоможуть нам жодні телевізійні «ток-шоу», а лише глибокий науковий аналіз – систематизоване знання. Не даром останні книги Е. Гіденса мають назви: «Сучасність і самоідентифікація» та «Неспокійний і могутній континент: яке майбутнє чекає Європу?». Велика Британія уже опеклася на політиці «мультикультуралізму» і робить належні висновки. Але виникає закономірне запитання: хто в Україні на державному рівні переймається проблемою національної ідентичності й патріотичного виховання? Чи думає хто про запровадження системи політичної освіти на державному рівні, прикладом якого може бути досвід Німеччини після розгрому тоталітаризму нацистського взірця? Чи загроза тоталітаризму імперського ґатунку є меншою для України в час російської агресії? Хіба не відомо, що у «гібридній війні» боротьба йде насамперед за свідомість людини? Чому до цього часу проблематика національної ідентичності за умов російської агресії не стала пріоритетною для існуючої системи науки і освіти? Чи буде колись передбачене належне фінансування наукових досліджень цього напряму, а чи й далі осмислення цих актуальних проблем буде вирішуватися, так би мовити, «на громадських засадах»? Поки що ці запитання, на превеликий жаль, залишаються риторичними.

Тож пропоную читачу ще один – четвертий – том досліджень, присвячених формуванню української ідентичності (національної самосвідомості) у об’єктивному протистоянні

до широко пропагованої й інформаційно забезпечуваної Російською Федерацією ідентичності «русского мира». При обранні назви книги я виходив із ідеї видатного українського мислителя XIX ст. Михайла Драгоманова стосовно тієї шкоди, що була нанесена цілеспрямованим поширенням серед українців «чужої свідомості» сусіднього російського народу: свідомості міфологічної, побутової, масової. Феномен російського «старшобратства» у його релігійно-міфологічній оболонці став джерелом хворобливих фобій, неврозів та ілюзій, котрі впродовж віків стали гальмом на шляху прогресивного руху українського суспільства до європейського просвітництва.

Насамперед йдеться про **глибоке переконання М. Драгоманова щодо існування цілого історичного періоду «пропащого часу» перебування України під гнітом російського царизму:** «Нічого дивуватись, що за ті часи, як Україна пристала до Московського царства, та його самовільним царем, з кріпацтвом, жившого без науки, – то царська самоволя заїла вольності українські; московське боярство помогло зрости на Україні зернам кріпацтва, а просвіта почала на Україні рости дуже тихо, тим тихіше, що невеличка частина українських письменних людей розділилась і на Московщину; вільним же думкам, котрі росли вже в Європі укупі з наукою і звідти переходили до нас, тепер поставлений був тин царською та чиновницькою самоволею. ***А якби тепер серед українського народу з'явились думки та заміри стати против зросту неволі, то вже тепер вони мусили б вдаритись не тільки об тих своїх людей, котрим вигідна була неволя людська, але й об московський уряд і військо, а то і об народ, котрий розумів діло так, що українці чинять зраду, коли не слухають «нашого царя» і т. д.*** » [4].

Оцінку цим пророчим словам можна зрозуміти у повній мірі лише в контексті агресії, здійсненої в 2014 р. Російською Федерацією проти України. Чи потрібні після цього ще якісь докази тому, що саме це «непослушенство» українців по відношенню до неоімперських прагнень президента РФ Володимира Путіна наочно виправдовує в очах рядової

російської людини розв'язування ганебної «гібридної війни» проти сусідньої держави? Війни ницої й підлої, що змушує людину, яка посідає високий пост президента держави, викручуватися й брехати як перед зарубіжною громадськістю, так і перед власними громадянами.

Взяти хоча б брехню В. Путіна на прес-конференції ще 17 грудня 2015 р. з приводу наявності російських військ на Донбасі: «Ми ніколи не говорили, що там немає людей, які займаються вирішенням окремих питань у воєнній сфері. Але це не значить, що там присутні регулярні війська. Відчуйте різницю» [11].

Це вимушене (чи запальне?!) визнання через два роки після розв'язаних 20 лютого 2014 р. військових дій проти України потрясло Інтернет. Я не стану посилатися на жорсткі формулювання у оцінці блогерів на адресу відвертої брехні В. Путіна. Дотримуючись політкоректності, вдамся до дещо м'якшого формулювання відомого російського журналіста Матвія Ганапольського: «російський президент назвав чорне білим, і йому за це нічого не буде» [7]. В той же час обласкані Кремлем аналітики, наприклад, керівник агентства «Зовнішня політика», директор програм Валдайського клубу Андрій Сушенцов, кинулись на виручку Путіну: «Так, російські воєнні спеціалісти на Донбасі все ж є – чи то інструктори, чи то спостерігачі, чи то розвідники. Дехто із них дійсно потрапив у полон, давайте міняти «всіх на всіх» [10].

Так-то воно так, але формула «чи то вони є, чи то їх немає» – не проходить. Адже 17 квітня 2014 р. В. Путін заявляв зовсім протилежне: «Нісенітниця все це. Немає на Сході України жодних російських підрозділів. Немає ні спеціальних служб, ні інструкторів. Все це місцеві громадяни, вони нікуди не підуть, тому що є господарями цієї землі. Доказом є те, що люди зняли маски». Деякі місцеві найманці свої маски, можливо, й зняли – що взяти з голоти депресивних районів Донбасу, доведеної до злиднів двадцятилітнім «кормлінням» у регіоні Януковича та його регіоналів. Та от питання в тім, чи зніме маску сам Путін? Хоча ми вже й звикли не дивуватися суперечливості його суджень.

Життя не раз уже доводило, що вірити російському президентові на слово неможливо. У підсумку ситуацію довелося розрулювати прес-секретарю президента РФ Дмитру Пєскову. Мовляв, на прес-конференції Путіна мова йшла лише про добровольців, а не про російських військових спеціалістів: «Там йшла війна. Люди їхали туди воювати. Стріляли, брали участь у бойових діях. Ось це і є воєнна сфера» [2].

Однозначно своє ставлення до ситуації сформулював тоді президент України Петро Порошенко: «сьогодні президент РФ вперше публічно підтвердив наявність військ Російської Федерації на окупованому сході». Цей факт не міг бути обійдений мовчанкою і на Заході, а тому українська сторона обсудила його з керівництвом НАТО на предмет «посилення взаємодії для надання адекватної відповіді на зростаючу воєнну присутність російського агресора в регіоні, в тому числі на Донбасі». А вже виступаючи в січні 2018 р. на форумі в Давосі П. Порошенко наголосив: «Спираємось на могутню підтримку наших міжнародних партнерів, які віднині не лише впроваджують у підтримку України політику санкцій, стримують агресора, але нарешті, й розпочали надавати нам допомогу оборонною зброєю», а відтак «ціна російської агресії проти України буде лише зростати – це вже точно аксіома» [8].

Згадуване мимовільне визнання В. Путіним факту агресії Росії проти України було лише фрагментом, ілюстрацією наявності системи «Великої Брехні», що не вщухає й донині. Так, за оцінкою журналу «Atlantic Council» (США) від 25 січня 2018 р., «російський міністр закордонних справ Сергій Лавров недавно знову тричі сказав неправду: на Донбасі немає російських військ; конфлікт на сході України – це громадянська війна, а не російське вторгнення; і російські війська не мають жодного відношення до збитого в липні 2014 року літака Малайзійських авіаліній. Все це нагла брехня... Брехня Лаврова і його уряду настільки непохитна, що багато хто сьогодні вважає Росію патологічним брехуном. Ця брехня супроводжується безкінечним рефреном про те, що Росія завжди стає жертвою зловмисних діянь, й ніколи не винувата у власних бідах» [1].

Звісно, у першу чергу ця брехня спрямована проти України, але в остаточному підсумку – на обдурення власного російського народу. Однак ця ситуація, хочеться сподіватися на те, не може залишати байдужими представників російської громадськості, зокрема наукової. З цих міркувань я до останніх днів продовжую співробітничати з російськими науковцями, щоправда уже не перетинаючи лінію фронту, а за допомогою Інтернету, зокрема беручи участь у обговореннях актуальних проблем через систему «Скайп».

Отож і матеріал цієї книги охоплює період останнього десятиліття – передчуття агресії з боку РФ не полишало мене уже після російської воєнної авантюри проти Грузії 2008 р. й окупації Південної Осетії. Це передчуття не означало приреченості – саме в цей час я намагався донести до громадськості Росії адекватне уявлення про Україну, її минувшину та прагнення до повноцінного входження нашої країни в Європу. То ж добра половина розділів книги – це адекватний передрук статей, опублікованих у російському науковому журналі «Политическая концептология» (ЮФУ, Ростов-на-Дону). Нічого не змінюючи у пропонованому нині тексті книги по суті, я хіба що уніфікував матеріал стилістично (наприклад, не «ми вважаємо», а – «я вважаю» тощо). Крім того, були дещо скорочені заголовки та зняті такі аксесуари статті як «анотація» та «ключові слова», що не притаманно для книги монографічного плану.

При цьому, користуючись нагодою, висловлюю свою щиру вдячність редакції журналу «Политическая концептология» та її головному редактору професору Макаренку Віктору Павловичу за творчу співдружність й слушні методологічні поради.

Повертаючись до епіграфа, винесеного до «Вступу», хочу акцентувати увагу на такому. Августин ставить запитання: навіщо мені сповідатися Богу, якщо він і так уже все знає про мене, краще за мене? Й відповідає: «Я хочу творити правду у серці моїм перед ликом Твоїм у сповіді, і в писанні моєму перед лицем безлічі свідків». Наявність свідків – це потреба в правді, заклик до критики, дискусії й утвердження істини.

Література

1. Бланк С. Что ложь Лаврова означает для Украины [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20180130/241325663. html

2. В Кремле утверждают, что заявление Путина по Донбассу неправильно поняли [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. segodnya. ua/print/politics/pnews/v-kremle-utverzhdayut-chto-zayavlenie-putina-po-donbassu-ne-pravilno-ponyali-676574. html

3. Гидденс Э. «Мы страдаем от космополитической перегрузки», и перед нами стоит серьезная задача – создать ответственный капитализм» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gefter. ru/archive/23882

4. Драгоманов М. Пропащий час: Українці під Московським царством, 1654-1876 // Український історичний журнал. – 1991, № 9, – с. 143

5. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України [Ел. ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3. rada. gov. ua/laws/show/1207-18/print

6. Закон України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2. rada. gov. ua/laws/show/2268-19/print

7. Патологический лжец: Панфилов рассказал, почему Путин не может остановиться [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://obosrevatel. com/abroad/98203-patologicheskij-lzhets-panfilov-rasskazal-pochemu-putin-ne-mozhet-ostanovitsya. htm

8. Порошенко отреагировал на признание Путина о российских военных консультантах на Донбассе [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://nv. ua/print/world/geopolitics/poroshenko-otreagiroval-na-prisnanie-putina-o-rossijskih-voennych-konsultantah-v-donbasse-86519. html; Порошенко: цена российской агрессии против Украины будет только расти [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20180130/241320479. html

9. Присяжнюк М. Украина-Россия: Закон о реинтеграции Донбасса вызвал ажиотаж по политическим, а не гуманитарным причинам [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20180130/241303041. html

10. Сушенцов А. «Слепые зоны» внешней политики [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/global-prosseses/Slepye-zony-vneshnei-politiki-179000

11. Цитаты Путина с пресс-конференции 17 декабря 2015. – В мире – Новости Sevas. Com. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://nevs. sevas. com/world/citaty_putina_s_press_conferencii_17_dekabrya_2015

Розділ І.
ПЕРЕДГРОЗЗЯ

«Немає нічого захованого,
що воно не відкриється,
ані потаємного, що не виявиться»
Матвій (10: 26)

Глава 1. ПОКАЯННЯ ЯК МОМЕНТ ІСТИНИ

(Ткаченко В. Покаяння як момент істини,
або Проблема Голодомору в контексті «спільної історії»
України та Росії // «День». – 2010. – № 119. – 9 липня.)

Великі постаті великі у всьому. Так, 2000 року у ватиканському соборі Святого Петра Папа Римський Іоанн-Павло II вперше за історію християнства від імені Всесвітньої церкви попросив прощення за гріхи, допущені її «дітьми» протягом двох тисяч років. Цим непересічним актом він «не лише спокутував важкі гріхи Католицької церкви, а й визнав драматичне протиріччя: християни, усе життя яких повинно було перейняте світлою любов’ю до ближнього, в минулому не раз порушували цей євангельський заповіт, стверджуючи велич своєї віри жорстокістю і насильством, не сумісними з християнським віровченням».

Покаяння

Акт покаяння, який присутній у різних культурах і віровченнях уже протягом тисячоліть, є своєрідним «моментом істини», духовним подвигом докорінного перегляду особистістю основ власної поведінки й свідомості, що поєднує в собі такі чотири основні елементи:

1) визнання суб’єктом певних дій або помислів, за які він несе відповідальність;

2) відкрите засудження ним цих помислів або дій;

3) вияв готовності зазнати за них справедливого покарання;

4) перебудова внутрішніх засад свого буття у світлі позитивних духовних цінностей. Відмова від покаяння призводить до того, що наші недоліки примножуватимуться, доки не витиснуть усі наші позитивні якості. З цього приводу дуже вдало висловився Григорій Сковорода: «Хто соромиться визнати недоліки свої, той часом буде безсоромно виправдовувати своє невігластво, що є найбільшою вадою». У середовищі психологів, філософів, богословів здатність до розкаяння прийнято розцінювати як ключову якість людини моральної – на відміну від тих, чиї мотиви поведінки визначаються виключно страхом покарання. Цікаве трактування покути у Миколи Бердяєва – це зняття провини не через покарання законом, а через благодать страждання, яка є важливим компонентом самої основи людяності [5].

Наша недавня історія дає багато прикладів покаяння з боку видатних політиків, демонструючи силу духу й непересічність їхньої особистості. Наприклад, канцлер ФРН Віллі Брандт 1970 року під час офіційного візиту до Польщі став на коліна перед монументом жертвам нацизму у Варшавському гетто. Глава Чехословацької держави Вацлав Гавел, навіть всупереч протесту з боку свого парламенту, 1989 року вибачився за переслідування судетських німців після Другої світової війни. У серпні 1993 року під час візиту до Варшави президент Росії Борис Єльцин поклав квіти до меморіалу жертвам Катині зі словами: «Вибачте». Президент України Леонід Кравчук попросив прощення в Бабиному Яру за злочини, скоєні проти євреїв на території України. Є певні ознаки того, що й деякі нинішні представники української політичної еліти починають серйозно замислюватися про гріховність зловживання владою, ставити питання про розробку надійного механізму недопущення злочинів проти людяності.

Дбаючи про досягнення національного консенсусу, ми не маємо наміру зводити порахунки, покладати відповідальність за минуле на якусь окрему соціальну чи етнічну групу. В руслі європейської традиції (К. Ясперс) є чотири міри відповідальності за скоєне, які однаково стосуються і владарюючих, і підвладних. Поряд із кримінальною, політичною

та моральною відповідальністю може бути мова і про так звану метафізичну відповідальність – за бездіяльність, коли поруч чиниться беззаконня і свавілля. Лише на цьому шляху осмислення й переосмислення власної історії ми можемо добитися виховання у кожному з нас відповідальності і за долю свого народу, і за долю всього людства.

Блокада

Розгляд проблеми широкого міжнародного визнання Голодомору – окрема тема дослідження. Наше завдання є вужчим: розглянути проблему Голодомору в контексті «спільної історії» України і Росії, а якщо так, то (за формулою Жозефа Ренана) «спільної слави і спільного покаяння». Постановку питання саме в такому ключі цілком природною сприймає видатний дослідник, академік Французької академії наук (Інститут Франції) Ален Безансон. Тут йдеться не про «пошук винуватців», хоч і цей момент є присутнім, а насамперед про подолання у свідомості українців все ще живих рецидивів тоталітарної ідеології.

Хоча, на думку Безансона, в нинішній Україні немає комуністичної ідеології в її цілісному вигляді, однак інерція радянської моралі і традицій все ще існує у свідомості людей. Для прискорення процесу відмирання комуністичної спадщини, на його думку, слід докладати всіх зусиль, щоб відновити історичну пам'ять нації: «Адже народи, що вийшли з комунізму, фактично залишилися без історії: її тотально фальсифікували. Українці сьогодні набувають своєї ідентичності. Особливо посилився цей процес після помаранчевої революції. Гадаю, ключовим для українців є питання Голодомору. Світова історія XX століття знає три страшні геноциди (перераховую їх у хронологічному порядку): вірменський, український і єврейський. Але якщо вірменський і єврейський геноциди добре задокументовані, вони відомі у світі, то з українським ситуація абсолютно інша... Слід визнати – комуністи старанніше, ніж нацисти, знищили докази своїх злочинів. Та й часу у них було набагато більше. Слід послідовно й настійно інформувати про український геноцид, як це вже зробили вірмени та євреї.

І самих українців, і світ. Для євреїв і вірмен пам'ять про геноцид, про страшні страждання стала стержнем їхньої національної самосвідомості, духовної єдності. Сподіваюсь, що пам'ять про Голодомор стане чимось аналогічним для українців» [1, с. 21].

За свідченням академіка Безансона, серед світової громадськості надто мало знають про український Голодомор не в останню чергу тому, що в інформаційному полі Франції, наприклад, «росіяни мають надто сильні позиції. І представники російських мас-медіа, і російські дипломати (а дипломатія у росіян традиційно дуже сильна) роблять усе можливе, щоб не допустити у Франції прориву інформаційної блокади щодо питання українського Голодомору. Гадаю, аналогічна ситуація і в інших країнах. Така узгоджена і послідовна позиція засвідчує: Росія до цих пір хвора. Нинішня Москва проголосила себе правонаступницею Радянського Союзу. Але визнавати злочинний характер цього режиму, нести хоча б моральну відповідальність за комуністичні злочини – категорично не хоче» [1, с. 21].

Зазначені судження академіка Безансона, на мою думку, мають під собою ґрунтовні підстави. Взяти хоча б той факт, наскільки скоординовано виступили в квітні 2008 року проти визнання Голодомору в Україні Державна дума Російської Федерації, її дипломатичний корпус та науковці Росії. Так, 2 квітня 2008 року Держдума прийняла заяву «Пам'яті жертв голоду 1930-х років на території СРСР», де зазначалося: «Намагаючись будь-якою ціною вирішити питання постачання продовольством різко зростаючих промислових центрів, керівництво СРСР і союзних республік вдалось до репресивних заходів для забезпечення хлібозаготівель, що значно посилило тяжкі наслідки неврожаю 1932 року. Однак немає жодних історичних свідчень того, що голод організовувався за етнічною ознакою. Його жертвами стали мільйони громадян СРСР, представники різних народів і національностей, що проживали переважно в сільськогосподарських районах країни. Ця трагедія не має і не може мати міжнародно встановлених ознак геноциду і не повинна бути предметом сучасних політичних спекуляцій» [2].

Одночасно з заявою Держдуми представник Росії при відділенні ООН у Женеві В. Лощинін звинуватив представників України в тому, що в трактуванні подій 1932—1933 років вони, мовляв, «цю трагедію намагалися представити як злочин геноциду, тобто цілеспрямоване знищення однієї етнічної групи населення». Синхронно із заявами державних інстанцій ця офіційна теза знову-таки була озвучена у виступах під час наукової конференції російських та українських істориків у Москві 3—5 квітня 2008 року. Йдеться, зокрема, про виступ доктора історичних наук (Пензенський державний педагогічний університет) Віктора Кондрашина, а також інтерв'ю директора Центру україністики та білорусистики МДУ ім. М. Ломоносова професора Михайла Дмитрієва. Згодом з'явилося й інтерв'ю Олександра Солженіцина газеті «Известия». Всі вони акцентували увагу на тому, що нібито українська сторона трактує Голодомор як геноцид виключно українського етносу.

Я не вдаватимуся тут в детальний аналіз причин та механізму здійснення Голодомору – в Україні це питання ґрунтовно висвітлюють такі відомі спеціалісти, як Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Володимир Василенко та ряд інших експертів з цього питання. Звернімо увагу лише на «етнічний» фактор в оцінці Голодомору. Для спростування звинувачень російських істориків тут достатньо без упередження проаналізувати сам текст Закону «Про Голодомор 1932—1933 років в Україні» від 28 лютого 2006 р. В цьому документі ніде український народ не трактується як етнічні українці. Навпаки, йдеться про долю «мільйонів співвітчизників», про повагу до пам'яті «всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії українського народу», про співчуття до «інших народів колишнього СРСР». Про «етнічну самобутність» йдеться лише в контексті «руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури». Тобто – оскільки український народ є багатоетнічним, то Голодомор підривав етнічну самобутність представників усіх національностей цього народу. В законі відсутні жодні звинувачення на адресу будь-якого народу, а лише вказується на «злочинні дії

тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію Голодомору». І в загальному підсумку, визначаючи цю трагедію в Україні «як цілеспрямований акт масового знищення людей», стаття 1 закону проголошує, що «Голодомор 1932—1933 років в Україні є геноцидом українського народу».

Під час проведення згадуваної українсько-російської наукової конференції увиразнився й другий аспект проблеми – акцентування уваги російською стороною на тому, що від цієї трагедії постраждало також і населення Росії та Казахстану. А тому, мовляв, не можна розглядати цю трагедію виключно в контексті України. Однак тут слід зважати на те, що Верховна Рада України могла ставити питання про Голодомор лише на території України, оскільки оцінка цієї трагедії на території Росії перебуває в компетенції російської влади, а на території Казахстану – відповідно казахської. Україна у своєму законі могла хіба що висловити співчуття іншим народам колишнього Радянського Союзу, що й було зроблено.

Звісна річ, можливо, було б краще прийняти консолідовану російсько-українську заяву про Голодомор 1932—1933 років, як то свого часу пропонував Росії спікер Верховної Ради України Арсеній Яценюк. Як відомо, ця ініціатива російською стороною була відхилена. Але при тому крайнє здивування викликає таке судження професора Дмитрієва: «Якби з'явилася декларація про те, що радянські народи, в тому числі й народи(?!) України пережили в 1932—1933 роки страшну трагедію, яка стала наслідком авантюристичної політики сталінського режиму, в ній не було б нічого неочікуваного. З другого боку, здається мені, що нічого надзвичайного вона в наше життя не внесла б, оскільки мова йде про речі зовсім очевидні... Ми дійсно нагадали б нашим суспільствам про ті страшні події, а крім того, зняли б деяку напругу, сказавши, що в Україні, так само як і поза Україною, відбулася страхітлива трагедія, яку ми визнаємо не геноцидом якогось окремого народу, а катастрофою, що зачепила всіх. Мені здається, це допомогло б нам трохи заспокоїтись» [4].

На мій погляд, позиція Дмитрієва не враховує того, що увесь сенс прийняття закону про Голодомор в Україні полягає зовсім не в тому, щоб «зняти деяку напругу» і «трохи за-

спокоїтись». Навпаки, як зафіксовано в законі, він і був ухвалений якраз заради «утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства». І це зрозуміло, адже «сталінський режим» не був чимось абстрактним і відокремленим від усього радянського соціуму. Режим утримався стільки десятиліть саме тому, що суспільство його терпіло і навіть обслуговувало. А значить, нині визначальним у подоланні тоталітарної спадщини може бути лише ступінь змобілізованості громадської свідомості, нарощування нової ідентичності: кожен має перейнятися почуттям власної відповідальності як за діяння минулих поколінь, так і за нинішні вчинки перед майбутніми поколіннями. Цю моральну позицію сформулював Іван Франко: «Від сорому, який нащадків пізніх палитиме, заснути я не можу!».

Дискурс

Визначальною у здатності подолати тоталітарне минуле може бути лише наша спільна готовність виступати від імені «МИ», ступінь виявлення того, наскільки все «наше» (і набутки, й утрати) уже стали індивідуальними переживаннями кожного із нас. Якщо ж трагедія Голодомору підноситиметься в ранг якоїсь чужої для нас «демонічної сили», персоніфікованої в «сталінізмі», то тим самим суспільство буде введено у нову оману «чудотворного» зняття відповідальності самих українців і за «тоталітаризм», і за «Голодомор». Але саме цього покликаний не допустити закон про Голодомор, і тому його стаття 2 проголошує: «Публічне заперечення Голодомору 1932—1933 років в Україні визнається наругою над пам’яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним». Ще раз нагадаю сформульоване Карлом Ясперсом визначення вини за функціонування тоталітарних режимів, яка може бути чотирьох видів: 1) кримінальна – за скоєння конкретних злочинів проти людяності; 2) політична – як відповідальність кожної людини за злочини політичного режиму, в часи якого ця людина жила; 3) моральна – за підтримку такого режиму; 4) метафізична – за бездіяльність людини, коли поруч творилися злочини [6].

Отже, апелюючи до «спільної історії», наші російські колеги-науковці всіляко уникають дотримання принципу «спільна слава та спільне покаяння», солідаризуючись тим самим (вільно чи невільно) з організаторами та виконавцями Голодомору. Тим більш викликає подив менторська позиція шанованого професора Дмитрієва щодо того, нібито «українське керівництво хоче побудувати суспільство з певним почуттям ідентичності, з певною сумою уявлень про минуле, з певними оцінками. І держава в Україні вустами своїх лідерів й відповідних інституцій заявляє про ці завдання цілком відверто. Звичайно, за цих умов українським історикам доводиться тяжче, ніж російським історикам. З нашого боку є деякі політичні пристрасті, на які можна відгукуватися або не відгукуватися; в Україні ж є проблеми, пов'язані з тим, що влада чогось вимагає від істориків» [4].

На мій погляд, у такому трактуванні Дмитрієвим проблеми ставлення української влади до істориків проглядаються і подвійні критерії, й подвійна мораль. Це аж ніяк не сприяє взаєморозумінню між людьми, в тому числі й між науковцями, які самою своєю професією покликані відстоювати істину. Дозволю собі аргументувати ці сумніви. Ні для кого не є секретом, що в середині лютого 2008 року в міністерстві закордонних справ Російської Федерації за зачиненими дверми відбувся круглий стіл під назвою «Протидія фальсифікації історії на шкоду Росії – завдання загальнодержавної ваги». Важко судити, які рішення були після цього прийняті, але позиція російських істориків з приводу Голодомору в Україні на всіх подальших російсько-українських зустрічах була монолітно консолідованою, а будь-які аргументи з українського боку практично не сприймалися. Так, наприклад, той же професор Дмитрієв висловив у пресі своє здивування, що у виступі українського історика Станіслава Кульчицького було об'єднано, здавалось би, дві різні проблеми: з одного боку, «проблему голоду 1932—1933 років», а з другого – «проблему формування української, великоросійської та загальноросійської самосвідомості XIV—XVIII століть». Більше того, директор Центру україністики та білорусистики МДУ ім. М. Ломоносова особливо акцентує

увагу на риторичному запитанні, сформульованому Кульчицьким такими словами: «І чи варто нам забувати все, що трапилося з нашими рідними й близькими, щоб стати частиною загальноросійського народу?».

А далі вже слідує також риторичне запитання з боку російського історика до Кульчицького: «Я хотів би запитати Станіслава Владиславовича: чи можна вас розуміти так, що ви стверджуєте, ніби є якийсь зв'язок між страшною трагедією 1932—1933 років і тим, що росіяни і українці були дуже тісно пов'язані, а багато хто з тих та інших, подібно Гоголю, вважали себе частинами одного народу, спочатку російського («загальноросійського», «імперсько-російського» якщо хочете), а потім радянського?».

Залишаючи за професором Станіславом Кульчицьким право самому відповісти на поставлене його опонентом запитання, я, зі свого боку, хочу висловити свою підтримку окресленої українським істориком позиції. Як відомо, ідеологія малоросійства, яка передбачала подвійну самоідентифікацію (державно-імперську й, одночасно, етнічну) була історично обумовлена аж до половини XIX століття. Після прийняття Валуєвського циркуляру спрямованого на повну асиміляцію українців у «загальноросійській» нації, малоросійство виродилось у політику сервілізму російському престолу, написання доносів у жандармське управління й боротьби проти власного народу. В другій половині XIX століття особливе місце в суспільно-політичній думці України зайняли національно-визвольні сили, започатковані Кирило-Мефодіївським братством. Після 1917 року прагнення українців до набуття виразної національної ідентичності втілилося у політиці «коренізації», або «українізації». Отже, Голодомор 1932—1933 років був спрямований, з одного боку, на недопущення формування української громадянської нації, а з другого – на зведення українців до рівня демографічного донора в процесі створення радянського народу на основі російського. І український народ, і російський були в цьому процесі однаково упосліджені як об'єкти маніпулювання з боку комуністично-бюрократичної касти тоталітарного радянського суспільства.

Кредо

А власне, як казав біблейський мудрець, все минає. Минуть і ці непорозуміння, а людська гідність утвердиться у світі. Хоча й цей шлях, судячи з усього, буде тернистим і тривалим. На підтвердження цього можна навести хоча б деякі заяви Священного синоду Української православної церкви (у канонічній єдності з Московським патріархатом). Так, у зверненні Синоду, підписаному від його імені митрополитом Київським і всієї України Володимиром, зазначалося: «На щедрому українському чорноземі вмирали в страшних муках мільйони людей. Цей геноцид був намаганням знищити саму душу народу, привести її до повного духовного рабства». Закликаючи український народ до духовного єднання, повернення до споконвічних духовних цінностей, церква застерігала «від глибоко хибної та антигуманної ідеології, що створила подібну трагедію, і до покаяння тих, хто ще не прозрів і не зрікся богоборства в усіх його формах» [3, с. 4].

Не хочеться акцентувати на тих уточненнях і спростуваннях, які згодом надійшли від секретаря предстоятеля УПЦ (МП) чи її глави прес-служби про те, що нібито в документ «вкралася помилка», що термін «геноцид» то з'являвся в тексті документа, то від нього відмовлялися, а тому на ньому й не варто зосереджуватися. Ніде з боку самого митрополита Київського і всієї України спростування щодо появи терміну «геноцид» у зверненні Синоду не було, що й засвідчує його твердість у вірі й вірність високим моральним принципам. Залишається сподіватися, що заклик до «покаяння тих, хто ще не прозрів», стане високою духовною настановою для кожного з вірян, тим «моментом істини», який морально очищує кожного з нас.

Література

1. Безансон А. Росія, точніше – радянська держава, відповідальна за Голодомор // «Дзеркало тижня», № 25, – 5 липня 2008р., – С. 21.

2. Госдума: Голод 30-х годов не должен быть предметом современных политических спекуляций – текст заявления [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. ru/news/980696. html

3. Див. : День, №208, – 15 листопада 2008 р. – С. 4.

4. История на Украине политизирована гораздо сильнее, чем в России: интервью профессора МГУ [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. ru/news/russsa/39318a/0/print

5. Килимник Ю. Дещо про «феномен розкаяння» // «День», №123, – 16 липня 2008 р.

6. 40 лет знаменитого интервью Карла Ясперса [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. npar/ru/journal/2005/1/jaspers. htm

Глава 2. У ЗОНІ ПОДВІЙНОЇ ПЕРИФЕРІЇ

(Ткаченко В. Суверенная бюрократия Украины в зоне двойной периферии// Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. (Москва). – 2010. – №2 (114). – с.80-88.)

27 квітня 2010 р. Верховна Рада України ратифікувала українсько-російський договір про продовження перебування Чорноморського флоту РФ у Севастополі. Цей факт підвищив інтерес до української тематики учасників російсько-українського симпозіуму із проблем політичної бюрократії й пануючих меншин, що зібралися в Ростові-на-Дону. До того ж на роботі симпозіуму позначилося й загальне зрушення в суспільній думці двох народів: якщо в 2008 р., за даними Левади-Центра й київського КМІС, до України позитивно ставилося 37% росіян (погано – 52%), то в 2010 стан справ зазнав зрушення в кращу сторону – добре до України вже ставилося 52% росіян. Ставлення українців до Росії більш стабільне: в 2008 р. позитивно були налаштовані 88% (погано – 9%), а в 2010 р. – позитивно 93% (погано – 4%). І це не може не радувати: завжди краще вести діалог і знаходити взаєморозуміння, ніж замикатися в собі зі своїми забобонами й упередженнями.

У цьому контексті привернув увагу факт коментування російськими експертами ідеї об'єднання двох країн, що, згідно соціологічних опитувань, більше популярна серед українців (22%), ніж серед росіян (14%). За словами генерального директора Інформаційно-політичного центра з вивчення суспільно-політичних процесів на пострадянському просторі GZT.RU А. Власова, громадянам України ідея об'єднання двох держав виявилася милішою, ніж росія-

нам, але не в силу ностальгії по СРСР, а "просто люди стомилися від навколишнього бардака" [2].

З погляду українців, українсько-російський діалог, який активізувався, передбачає дотримання політкоректності. Проблема суверенітету є аж надто хворобливою для українців і їх "суверенної бюрократії" в силу перебування України в зоні "подвійної периферії": як стосовно "центра світосистеми" – Європи, так і стосовно "напівпериферії світосистеми" – Росії. У цьому зв'язку питання "подвійної периферії" України й стане предметом мого розгляду.

2. 1. Становлення суверенітету

Державність України вистраждана цілими поколіннями. Відсутність держави трагічно позначилася на історичній долі українського народу, і тому, всупереч усім перипетіям суспільного розвитку за роки незалежності, нині постійно зростає кількість наших співгромадян, які з гордістю говорять про свою Батьківщину. Відповідно до соціологічного проекту "Автопортрет України – 2010", вони сприймають Україну як самодостатню незалежну державу (77%), розділяючи при цьому поняття "держава" й "влада". Ставлення до держави й державності більшою частиною позитивне, а до органів державної влади і її представників – у більшості випадків негативне. Пояснення тому – "українці вважають, що політики зосередилися на особистому збагаченні й загрузли в боротьбі за владу".

З урахуванням неоднозначних подій останніх років, варто нагадати російському читачеві деякі віхи 18-літнього шляху незалежності України. Ми тверезо усвідомлюємо, що утвердження державності – це довгий і складний процес, що поєднує: 1) становлення сучасних демократичних інституцій; 2) створення елементів складної ринкової економіки; 3) набуття належного міжнародного статусу й формування належної зовнішньополітичної лінії в складних умовах змін у Європі й Азії. Втішно відзначити, що в кожній із цих сфер були досягнуті певні успіхи.

Шлях до повноцінної незалежності виявився нелегким. Ще в 1994 р. у доповіді американських розвідувальних

служб за назвою "Україна: нація в небезпеці", висловлювався сумнів щодо можливості самого існування незалежної України в найближчі десять років. Скептичне відношення до перспектив України пояснювалося такими факторами: тісні етнічні, мовні й релігійні зв'язки України з Росією; занадто коротка історія існування України як незалежного міжнародного суб'єкта; значний відсоток населення російського походження; тісні зв'язки української політики, економіки, армії з Росією як спадщина радянського періоду [10, с. 2].

Нині питання так не стоїть – Україна сформувала незалежні (хоча й недосконалі) державні інститути й одержала широке міжнародне визнання. Я не бачу нічого дивного в тому, що становлення української ідентичності формувалося шляхом позиціювання себе стосовно Росії так само, як і становлення російської ідентичності – значною мірою позиціюванням стосовно України. В інтересах обох країн позбутися комплексу "старшого" й "молодшого" брата, який нав'язаний в радянські часи. Процес цей непростий і досить делікатний: головне тут – не опуститися до етнофобії.

Україна досягла значного прогресу в сфері свободи слова. Відповідно до оцінки міжнародної організації "Freedom House", Україна в 2005 р. одержала рейтинг "вільної", як і Прибалтійські країни. Українські ЗМІ стали більше збалансованими й професійними, хоча деякі газети та телевізійні канали й донині проводять таку редакційну політику, що може спотворити виклад новин. Однак ця політика здійснюється саме видавцями, а не урядовими чиновниками.

За минулі роки Україна впровадила важливі елементи ринкової економіки. Тепер ринки, а не плановики в центрі, визначають ціни на більшість товарів і послуг. Кордони України відкриті для міжнародних торговельних потоків. Західноєвропейські й російські банки придбали значні пакети акцій українських банків. Після небаченої інфляції, що досягла в 1993 р. 10 000% річних, Україна створила порівняно стабільну національну валюту й знизила індекс інфляції до припустимого рівня. Більшість підприємств було приватизовано, і приватний сектор формує понад 65% ВВП, тоді як ще

в 1991 р. цей сектор, відповідно до оцінок Європейського банку реконструкції й розвитку, становив усього 10%.

Однак з оцінкою приватизації не все так просто і однозначно. Перші десять років зафіксували падіння виробництва, внаслідок чого ВВП України знизився до 40,8%. У наступні дев'ять років спостерігалося зростання виробництва, але ВВП досяг лише 74,1% до рівня 1991 р Головною причиною неефективності суспільних змін стала збочена система політичної влади з домінуванням груп впливу і жорсткою конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти «на владу». Подібний характер організації влади призвів до вибуху корупції, розширення тіньових і навіть кримінальних процесів у економіці та управлінні, спровокував руйнування фундаментальних цінностей українського суспільства [8, с. 6].

Проблемою української економіки залишається велика залежність від імпорту джерел енергії: понад 75% природного газу, 80% нафти і 100% ядерного палива доставляються тільки з Росії або через Росію. На думку експертів, у разі успішного освоєння ресурсів нафти і природного газу (на суші і шельфі), великих покладів вугілля і найкращих в Європі перспектив видобутку метану з вугільних пластів, раціонального використання чотирьох атомних електростанцій з 15 реакторами Україна могла б удвічі зменшити свою залежність від імпорту енергоносіїв.

У 1992 р Україна відмовилася від пропозиції Росії щодо підпорядкування Української армії Збройним силам СНД. На території України немає іноземних військ, чиє перебування не допускається і не регулюється міжнародними та українськими законами. Чорноморський флот Росії базується на українській території в морській базі Севастополь та інших пунктах в Криму на підставі договору про оренду. У січні 1994 року Україна підписала заяву трьох сторін і погодилася передати Росії стратегічні ядерні боєголовки, успадковані від Радянського Союзу, для подальшого знищення (цей процес був завершений в 1996 г.). США, зі свого боку, допомогли Україні ліквідувати міжконтинен-

тальні балістичні ракети, пускові ракетні установки і стратегічні бомбардувальники. Приєднавшись в 1994 р до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як неядерна держава, Україна отримала офіційні гарантії безпеки від США, Великобританії і Росії щодо своєї незалежності, суверенності та територіальної цілісності. Відповідний Будапештський меморандум зобов'язав сторони, які підписалися, утриматися від погроз або використання сили, а також від економічного тиску, що могло б загрожувати суверенному статусу України. Незабаром Україна отримала такі ж гарантії від Франції та Китаю.

Все це свідчить про те, що після отримання формального суверенітету фактичне досягнення політичного суверенітету стало одним з найважливіших успіхів України. Нині відродилися активні двосторонні відносини між Україною і Росією на рівні президентів, прем'єр-міністрів і представників урядів в рамках Російсько-української міждержавної комісії. Українська влада засвідчила свій намір зберегти контроль над системою трубопроводів до того часу, коли можна буде зробити відкритий і прозорий тендер і працювати з «Газпромом» Росії на взаємовигідних умовах. Окреслені тенденції дають підстави вважати, що зв'язки між нашими країнами розвиваються в напрямку збалансованої взаємозалежності.

У розвитку Росії і України по шляху лібералізації можна побачити багато спільного, але є і відмінні риси. Якщо порівнювати зараз дві країни на предмет переходу до нових правил гри, то необхідно визнати, що формування ринкових відносин в Росії відбувається значно швидше. І це зрозуміло: в Росії була для цього більш могутня ресурсна база. Та й кадровий потенціал був сильнішим, ніж в Україні. В результаті Росія сьогодні має значно більш розвинений фондовий ринок та банківський сектор, більше грошово-фінансових інструментів і могутніх міжнародних корпорацій. Цей факт доводиться враховувати українській стороні як при формуванні двосторонніх відносин, так і позиціонуючи себе в сучасному глобалізованому світовому співтоваристві.

2. 2. Суверенна бюрократія в ступорі

За роки незалежності Україна розвивалася аж ніяк не по висхідній прямій, а стикаючись постійно з проблемами і труднощами. Слід визнати продуктивність періодизації, запропонованої керівником програми для Росії та Євразії Королівського інституту міжнародних справ Дж. Шерром (Великобританія) [12, с. 1,4].

На його думку, після розпаду СРСР Україна пережила три найбільш важливих етапи становлення своєї державності. Найбільш значимий – проголошення незалежності в 1991 р. Однак визначальним питанням перших років незалежності було таке: чи зможе Україна вберегти незалежність, не кажучи вже про територіальну цілісність і непорушність кордонів.

Другий етап припадає на весну і літо 1997 р. Три тісно пов'язані події – укладання Договору про особливе партнерство між Україною та НАТО, укладення міждержавної угоди між Україною і Російською Федерацією та підписання трьох міжурядових угод про Чорноморський флот – сприяли подоланню невпевненості раннього періоду незалежності і становленню країни як визнаного, самостійного гравця в Європі. Але яким саме гравцем буде Україна? Те, що вона залишиться суверенною і незалежною державою, начебто вже не підлягало сумніву, хоча й залишалося відкритим питання, наскільки демократичною, соціально орієнтованою і правовою державою вона буде?

Третій і найбільш драматичний етап – «помаранчева революція» – здавалося б, вносив якусь визначеність в ситуацію. Витоки цієї революції не викликають сумнівів. Олігархічна корпоративізація суспільства наочно продемонструвала на той час свою зворотну сторону: законодавці й чиновники стали бізнес-партнерами, набирала силу торгівля повноваженнями, пільгами і можливостями. В цей комерційно-політичний ринок не могли не бути включені суди і вся правоохоронна система. Суспільний процес став набувати суперечливих і хворобливих форм. Все це вилилося в тривалу політичну кризу, яка породила феномен Майдану з його щирими сподіваннями широких мас населення на по-

ліпшення життя. Були присутні, звичайно, й ілюзії про пришестя «месії», який укладе новий суспільний договір між народом і владою, а також покладе на себе тягар відповідальності за суспільні перетворення. Ілюзії цієї незрілої демократії незабаром розсіялися, а до часу першого розпаду «помаранчевої коаліції" 2005 р. влада наочно засвідчила свою деструктивність.

Характер роботи владних структур вже в 2008 р. показав, що країна досягла четвертого критичного етапу, який можна визначити як параліч державних структур. Повною мірою назріло питання: коли ж і яким чином Україна зможе подолати цей політичний ступор, якої шкоди за цей час буде завдано її економіці, реформам і міжнародному становищу? Чи стане параліч загальним, як в Польщі часів Liberum Veto (1652-1791), або у Франції в останнє десятиліття Третьої республіки (1870-1940)? Чи не втратить Україна здатність сприймати належним чином регіональні й глобальні фактори, які впливають на неї, та ефективно впливати на них? Іншими словами, чи залишиться вона все-таки суб'єктом або ж скотиться до рівня об'єкта міжнародних відносин?

Чи варто дивуватися, що у відповідь на ситуацію політичного паралічу в європейських колах стали навіть обговорювати питання, яке поняття застосовувати щодо України – «держава» або «країна», – що свідчило про розуміння Європою відсутності належно консолідованої еліти в Україні й дієвості її державних органів влади. Наприклад, президент Проекту перехідних демократій Б. Джексон (США) відверто заявив, що «ніхто у Верховній Раді не підзвітний українським виборцям... Це характеристика незрілої і безвідповідальної політичної номенклатури». Саме це і є основною причиною того, що «Україна постійно перебуває в кризі. Відверто кажучи, це постійний феномен. Час йде, і це стає буденним і нудним. Я маю на увазі те, що світ більше не реагує на політичну нестабільність в Україні. Це вже стало свого роду рутиною » [7, с. 1].

У цій ситуації українській суверенній бюрократії вже мало в чому міг допомогти пошук «зовнішніх ворогів», які, мовляв, уже вкотре стоять на шляху створення повноцінної

української державності. Необхідно було набратися мужності і визнати: ці питання обумовлені причинами внутрішнього характеру, на них неможливо відповісти без здійснення внутрішніх змін. Уже сам факт масової участі громадян України в «помаранчевій революції» і події, які їй передували, свідчив про розрив між характером і пріоритетами громадянського суспільства, яке поступово зріє, і правлячим класом країни. Пересічні українці вийшли на площі в надії на утвердження демократії та побудову соціально відповідальної держави, яка б подолала різку соціальну диференціацію суспільства. Але подальші події показали, що розрив між громадянським суспільством і правлячим класом не зменшився, а, навпаки, збільшився.

Провівши деструктивну для України «чистку» низових ланок державного апарату, коли було звільнено до 20 тисяч «кучмістів», сама «помаранчева революція» напрочуд мало вплинула як на кадровий склад верхівки владних структур, так і на їхній менталітет і поведінку. Стало зрозуміло, що особисті цілі і боротьба за владу, як правило, превалюють в українських правлячих колах над національними інтересами. Політичне напруження в суспільстві посилювало: недієвість правової системи і некомпетентність державних структур; відсутність підзвітності і прозорості в цивільній і публічній сферах; вміння влади вивертатися від вирішення актуальних проблем і одночасно користуватися ситуацією для задоволення власних інтересів. Як заявив директор Інституту економіки і прогнозування НАН України В. Геєць на урядовому «круглому столі» 28 квітня 2009 р. «будь-які антикризові заходи уряду приречені на невдачу, оскільки в суспільстві превалює тотальна недовіра до державних інститутів, які виявилися нездатними ефективно виконувати свої функції». Не радують і прогнози на найближче майбутнє. Оскільки з 133 значних держав світу лише 20 за останні 50 років змогли дещо скоротити відставання від «великої двадцятки», то Україна серед відстаючих зіткнулася із загрозою скотитися до рівня тих 43 держав, які потрапили в повну залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів [1].

Чи зможе подолати цей стан справ нова влада, яка стала заручником обставин, поки що залишається під питанням. В наявності ситуація біполярного протистояння двох політичних угруповань, яка турбує представників великого бізнесу. Беручи до уваги складні маневри, які нині здійснюються всередині українського правлячого класу, зокрема спроби уникнути проведення позачергових виборів до Верховної Ради, йдуть пошуки компромісів з метою перерозподілу влади в інтересах різних фінансово-промислових груп з урахуванням їх внутрішніх і зовнішніх орієнтацій.

2. 3. Бюрократія і національна ідентичність

Чи підлягає переосмисленню і саме розуміння суверенітету. Те розуміння державного суверенітету, яке сформувалося після Вестфальського миру 1648 року, або державно-національного суверенітету як наслідку Французької революції 1789 р., хоча все ще викликає пієтет деяких представників українського політикуму, давно вже стало надбанням історії. Нинішня суверенна бюрократія, визначаючись у своїй національній ідентичності, змушена враховувати, що жити в умовах глобалізації і бути незалежною від багатоярусної системи ідентифікації неможливо. Для забезпечення безпеки країни нині вибудовується багатоярусна система ідентичності, складовими частинами якої є ґлобалізм і регіоналізм як втілення більш широких політичних і економічних ансамблів. Одночасно утверджують себе субнаціональні спільноти (етнічні та ін.), в тій же мірі, як і транснаціональні (в межах релігій, соціальних класів). Ці чинники накладаються на державний націоналізм тієї чи іншої пострадянської країни (відстоювання національних інтересів), так що, в кінцевому підсумку, встановлюється таке співвідношення факторів, котре якщо і не гарантує зримого прогресу, то, у всякому разі, забезпечує певну суспільну і національну безпеку країни.

Що стосується нинішньої України, перш за все, слід враховувати, що ідентичність (національна і будь-яка інша) є не тільки продуктом самоствердження, вона повинна бути визнаною іншими в контексті міжнародної легітимності.

Ця ідентичність пов'язана не лише з громадянством або прагненням до визначення географічних меж і територій, а й з членством у певному регіональному політичному співтоваристві, з певними глобальними зобов'язаннями. Отже, досліджуючи процеси в українському суспільстві, ми не можемо не враховувати як загальні закономірності формування суверенної бюрократії, так і особливості українського ландшафту. Як зазначає професор Північно-західного університету (Чикаго) Г. Дерлугьян, будь-які ландшафти «наповнені соціальними мережами, класами, статусними групами (ідентичностями), політичними рухами, державними установами і капіталістичними організаціями і не в останню чергу конкретними людьми, які діють в насиченому історичному контексті відповідно до свого культурно-зумовленого розуміння» [4, с. 142]. Тому прагнення створити якусь ідеальну модель соціально улаштованого суспільства, якому б відповідала «нормальна» і «справжня» бюрократія, виглядає дуже суперечливо.

Так, наприклад, в дискурсі України щодо шляхів подальшого розвитку часто мова йде про чотири типи сучасного капіталізму – олігархічний, державний, організаторський (інституалізований), і підприємницький. При цьому олігархічна форма характеризується як найпримітивніша, що породжує глибоке соціальне розшарування і майновий розрив. Є розуміння того, що при олігархічному капіталізмі, як правило, ігноруються загальнонаціональний інтерес і завдання економічного зростання країни, а на перше місце ставиться особисте збагачення вузького кола родин. На жаль, цим, типово латиноамериканським шляхом, судячи з усього, поки що простує й Україна. Росія оцінюється у нас як країна, що прагне змінити латиноамериканську модель на модель південнокорейську і навіть домоглася певних успіхів на цьому шляху. Великий організаторський капітал Західної Європи і Японії оцінюється досить позитивно, однак вказується на надмірну роль бюрократизації економіки і побоювання ризиків комерціалізації новаторських рішень. І нарешті, підприємницький капіталізм США, на думку експертів, найбільше сприяє розширенню горизонтів

виробництва за рахунок сміливого і радикального новаторства.

На мою думку, було б наївно припускати, що, перебуваючи у фазі олігархічного корпоративізму, Україна має значні шанси вільного цивілізаційного вибору і радикального переходу до більш зрілих форм суспільного устрою. Тут, очевидно, доводиться рахуватися як з історично накопиченим досвідом (а часто з відсутністю такого), так і з наявністю/відсутністю необхідних людських і природних ресурсів. В умовах глобалізації доводиться брати до уваги і розклад міжнародних сил, і притаманні головним світовим гравцям правила гри. Цей факт особливо актуалізує хворобливу для України проблему суверенітету як головну проблему будь-якої новопроголошеної країни, оскільки капітал повинен бути міцно вкоріненим як на рівні статусних груп України, так і на рівні міждержавному.

Ці фактори і задають певні контури того поля, в якому (і тільки в якому до досягнення певного ступеня зрілості!) Україна може дрейфувати в ту або іншу сторону. Для розуміння можливостей і меж подібного дрейфу України вельми корисною, на мій погляд, може виявитися гіпотеза світ-системного рівня І. Валлерстайна та Дж. Арріги з відмінними умовами *ядра світ-системи* та *її периферії*. Тут важливо мати на увазі, що в нинішньому світі ядро сучасної світ-системи має у своєму розпорядженні потужну ресурсну та інфраструктурну силу капіталістів, а також високоефективний апарат координації. Навпаки, на периферії держави вкрай слабкі, оскільки ефективні держави там не просто непомірно дорогі, а й потенційно, в разі політичної революції, загрожують експропріацією місцевих еліт.

Звичайно ж, Україну доводиться розглядати лише в контексті периферії, де, в силу загострення соціальної напруженості і нестійкості державного ладу, капітал відчуває себе досить невпевнено. Досить згадати факт, коли після «помаранчевої революції» розглядалися можливості реприватизації спочатку 30 тисяч підприємств, а потім не менш 3 тисяч. У підсумку, хоча обійшлися реприватизацією тільки «Криворіжсталі», вітчизняний бізнес був не на жарт наляканий.

І для цього були підстави, які, з огляду на наявність досить сильних зрівняльних настроїв в українському суспільстві, залишаються в силі.

Наприклад, відомий в Україні доктор економічних наук В. Черняк (в минулому член міжрегіональної групи останнього депутатського корпусу СРСР) акцентує увагу на необхідності «здійснити демонтаж плутократично-олігархічного капіталізму, суть якого полягає в тому, що кримінально-кланова система, осідлавши фінансові потоки, контролює державу і процес виробництва, обміну, розподілу й споживання суспільного продукту». В результаті їх господарської практики в Україні стала неприпустимо високою концентрація національного багатства у власності вузького кола осіб, разюча диференціація доходів, бідність і злидні широких кіл населення. За масштабами бідності Україна належить до трійки найбідніших країн Європи (Молдова, Албанія та Україна). Схематично структура багатства в Україні має приблизно такий вигляд: 5% – так званої еліти володіють 65% всіх багатств; 60% народу володіють 5% багатств; середній клас (35% населення) володіє 30% багатств [11, с. 5].

Оцінюючи ситуацію в Україні, лауреат Нобелівської премії в області економіки Дж. Стігліц (США) вказував на два родових гріхи суверенної бюрократії: відсутність верховенства права і погано проведену приватизацію. Розподіл державної власності через «квазілегальні» або повністю кримінальні механізми призвів до того, що нинішні нувориші змушені побоюватися за долю своїх мільярдів, а тому намагаються не реінвестувати їх у своїй країні, а швидко перевести за кордон. Поступаючи так, «олігархи користуються перевагами обох світів: недоторканістю прав приватної власності за кордоном і слабкими місцями закону в своїх країнах» [5].

Спроби деяких урядовців боротися з тотальним пограбуванням країни і повсюдною корупцією закінчувалися, як правило, їх відставкою. В середньому за 18 років незалежності змінилося 20 складів уряду, і зараз при владі знаходиться 21-е уряд під керівництвом М. Азарова. В силу

недовговічності урядів кожен з них змушений був працювати в режимі «від бюджету до бюджету», практично не приділяючи уваги питанням стратегічного планування та модернізації. Як наслідок – урядовий контроль над суспільними процесами практично був блокований, що і допомогло українським олігархам збагатитися і увійти в коло європейської еліти. У той же час Україна займає останні місця в Європі за рівнем зарплат і соціального забезпечення. Розуміння відсутності перспектив латиноамериканського шляху для України стало настільки звичним в громадській думці, що президент В. Янукович проголосив демонтаж «дикого капіталізму» одним із центральних завдань нової влади. Сто днів правління нового президента ще не пройшло, а тому утримаюсь від коментарів щодо перспектив вирішення зазначених проблем.

2. 4. Приреченість на периферію?

Звичайно, проблема бідності торкнулася не тільки України – це глобальна проблема. Однак в країнах організованого капіталізму соціальної напруженості вдається уникати. Як справедливо зазначає Г. Дерлугьян, «в ядрі капіталістична олігархія кооперується і діє заодно, *а на периферії олігархи постійно дробляться і жорстко інтригують один проти одного, по ходу не дозволяючи оформитися сильній владі, щоб не потрапити під неї.* Це узгоджується із загальним становищем світ-системного аналізу про те, що ядро є зоною комфортабельної монополізації ринків, де ресурсів, як правило, досить всім великим учасникам ринку і є можливою договірна, більш цивілізована поведінка. *Периферія ж є зоною, звідки ресурси витікають, оскільки немає сили їх утримати, а тому ринкова і політична конкуренція набуває жорсткого характеру, аж до взаємного знищення*» [4, с. 143]. На мою думку, характеристика периферії повністю відноситься до України і пояснює жорсткість політичної боротьби між фінансово-промисловими групами.

Можливості вільного дрейфу України обмежуються ще й тим, що вона потрапляє в зону впливу проміжної зони напівпериферії, до якої відноситься Росія. *Для України все*

чіткіше проглядаються основні риси формування своєрідної «подвійний периферії». З одного боку, в плані економічному та ідеологічному, до периферії «стара Європа» відносить весь пострадянський регіон, де Росія, втім, грає роль своєрідної напівпериферії. З іншого боку, в плані політичному і військовому, велика частина пострадянських країн, а відтепер і Україна, перетворюється в периферію, підконтрольну російським інтересам. Європа вже тривалий час не приховує своєї «втоми» від безвладдя в Україні, хоча час від часу підбадьорює обіцянками активного співробітництва в рамках Східного партнерства. Разом з тим останні події, пов'язані з газовими домовленостями між Росією і Україною, а також з продовженням терміну оренди морської бази Севастополя на 25 років, наводять на думку про значний збіг інтересів «старої Європи» і Кремля.

Складається враження про такий розклад: російські війська беруть на себе гарантії безпеки газопроводів і захисту Заходу від небажаних наслідків з боку ісламського світу, а Європа, зі свого боку, йде на визнання російської військової потуги, розширюючи одночасно економічне співробітництво. Більш того, в Європі все частіше лунають голоси на користь перетворення НАТО в реальну систему європейської безпеки, яка б включала Росію. До цієї дискусії активно долучається і Росія. Судячи з усього, не уникнути цієї дискусії й Україні, в усякому разі, вона позначилася під час візиту В. Януковича до Москви.

З цього випливає, що на найближчі кілька років *поле якогось самостійного маневру України на шляху до цивілізаційного вибору буде вкрай обмеженим*. Більш того, тут навіть намічаються певні рамкові умови. З одного боку, зазначає директор Національного інституту стратегічних досліджень А. Єрмолаєв, «в українському суспільстві сьогодні існує мовчазний консенсус щодо європейського цивілізаційного вибору. Українці хочуть жити, як в Європі, бачити свої інститути такими ж розвиненими, повноцінними і заможними, як в ЄС». Але, з іншого боку, європейський вибір не можна ототожнювати лише з входженням до Європейського союзу з тієї простої причини, що Європа XXI ст. – це більш

складний феномен, ніж просто ЄС. У підсумку, мабуть, слід прийняти як факт, що Україна в найближчі роки залишиться лише східним сусідом Євросоюзу, маючи збалансовані і рівні відносини з Росією [6, с. 4].

Виходячи з цього Україні в короткостроковій перспективі, швидше за все, судилося поступово підтягуватися до системи норм і цінностей, які сповідуються центральними гравцями клубу напівпериферійних держав, які б надали їй шанс в майбутньому бути в тій чи іншій мірі вбудованою у соціальну спільноту основних гравців. Тенденція в цьому клубі гравців однозначна: «активістські, класично державницькі бюрократії виникають в проміжній зоні напівпериферії (точніше, на зовнішньому периметрі ядра, в країнах типу Німеччини, Італії, Росії та Японії), де вбачається надія наздогнати капіталістичних лідерів, *але доводиться групуватися і концентрувати ресурси, нерідко насильно*. Таким чином, подальша еволюція корпоративно-олігархічного режиму в Україні, судячи з усього, буде тяжіти до еволюції в бік державно-бюрократичного корпоративізму, характерного нині для Росії. У всякому разі, в перших кроках нового президента В. Януковича проглядається саме цей напрямок.

2. 5. До бюрократично-олігархічного корпоративізму?

Які наслідки це може мати для України? Важко судити збоку – можливо, державно-бюрократичний корпоративізм і являє собою гостру проблему для суспільно-політичного життя Росії. Але *для України перехід від олігархічного корпоративізму до державно-бюрократичного його різновиду, на мій погляд, може бути певним благом після тривалого періоду «війни всіх проти всіх»*. Без зайвої апологетики бюрократизму слід все-таки визнати, що це складне явище не можна сприймати однозначно, як якесь зло чи благо: бюрократія – лише механізм, призначений для координації суспільних ресурсів і зусиль. І *якщо є для України проблеми в цій сфері суспільного життя, то вони лежать саме в площині гострого дефіциту ефективних, інфраструктурно сильних апаратів, здатних генерувати і розподіляти суспільні блага у вигляді масового індустріального будівниц-*

тва, охорони здоров'я, освіти, міського транспорту та належного комунального господарства.

Наприклад, у важливості цієї проблеми кияни могли наочно переконатися при абсолютному нехтуванні міською владою їхнього життя і побуту. Разом з тим невдалі спроби переобрання мера міста Києва наочно показали, що неефективність діючої мобілізації киян була в значній мірі визначена відсутністю у опозиції чітко сформульованої і високоморальної ідеологічної платформи, здатної висувати суспільно затребувані цінності й завдання. А саме тут і повинна була знаходитися точка перетину інтересів суспільства і бюрократичної еліти. При відсутності великого легітимного надзавдання, в яке могли б вписуватися особисті кар'єрні амбіції бюрократичного апарату, неминуче візьмуть гору приватні та відомчі вузькокорисливі інтереси, що підривають відтворення громадських структур і призводять до деградації матеріальної і людської інфраструктури. У підсумку на виборах мера Києва найбільш дієвою агітацією послужили продуктові пайки з гречкою і консервами, які роздавали малозабезпеченому населенню. Маси пенсіонерів, потягнулися на виборчі дільниці, й послужили, таким чином, охлократичним прикриттям олігархічної влади.

Тривала відсутність в Україні політичної визначеності і масова недовіра громадян до всіх гілок влади (та й до політичних партій, кількість яких давно вже перевищила півтори сотні) настільки деформували соціальну тканину суспільства, що застосування будь-яких моделей соціального розвитку або економічних законів неминуче призводить до такого ж деформованому результату. До того ж бюрократичний апарат часто вихолощує суть, здавалося б, бездоганних документів. Наприклад, 14 вересня 2006 року Україна ратифікувала Європейську соціальну хартію, приєднавшись до 27 статей і 74 пунктів Хартії, і тим самим нібито підтвердила свій європейський вибір. Щоправда, з однією маленькою поправкою – не ратифікувала пункт 1 статті 2 Хартії, який проголошує право всіх працівників на зарплату, яка забезпечує гідний спосіб життя [9, с. 158].

Воно й зрозуміло: за відсутністю багатих надр (нафта, газ, ліс), українські олігархи можуть наживати незліченні багатства лише за рахунок надексплуатації народу. Як наслідок в передкризовому 2008 року 28% населення відносилося до категорії бідних, а 15% – до жебраків. Звичайно, за роки кризи становище не поліпшилося. Іронія долі полягає в тому, що бідність продовжує бути поширеним явище саме серед населення, яке працює. У той же час сукупні грошові доходи 100 найбагатших людей України (без урахування іноземних активів), склали 70 млрд. дол. США – близько 66% ВВП України [9]. У 2008 р. визначилася тенденція збіднення 90% населення за рахунок збагачення тільки найбільш забезпечених 10% населення. Все це позначається на самопочутті людей. Втім, в серпні 2009 р. тільки 4% опитаних вважали, що їхній доход вище середнього по Україні. Більшість же оцінюють своє матеріальне становище як середнє (46%) або нижче середнього (32%), а 18% вважають свій доход низьким [8, с. 6].

Висновок напрошується сам собою: в Україні необхідно задіяти шкалу податку з фізичних осіб з максимальною ставкою на високі доходи. У парламентських комісіях на цю тему йдуть навіть жваві дебати. Але реального пуття поки що не відчувається. Зате в наявності дрейф капіталу в тінь. За оцінками Світового банку в липні 2007 р., неформальний тіньовий сектор в економіці України досягав 50% офіційного ВВП (критичним для країни на Заході вважається тіньовий сектор на рівні 15-35% ВВП). Фінансово-економічна криза, з одного боку, і президентська кампанія, з іншого, призвели до того, що рівень «тінізації економіки», на думку деяких експертів, досяг 60% ВВП. А це вже є загрозою національній безпеці держави в цілому [8, с. 6].

Окреслені вище тенденції можуть посилити в Україні тугу за «сильною рукою». Сьогодні у великих містах країни в тіньовому секторі економіки формується середній клас з доходами від тисячі американських доларів і вище. Парадокс полягає в тому, що тільки в тіньовому секторі економічної активності українці й отримують належну винагороду та гідне визнання своєї праці і таланту. Робота цього

контингенту населення оплачується переважно у валюті і «в конвертах». Таким чином, ці люди поставлені в умови «конспірації», а в підсумку штучно виводяться за межі транспарентного суспільного життя, не відчуваючи того гідного ставлення до себе, на яке могли б розраховувати. Тіньова економіка деформує соціальну структуру суспільства, розмиває його морально-нормативну культуру, нагнітає політичну напруженість. Саме в цьому агресивному середовищі і формується нині той середній клас в Україні, який у не настільки віддаленій перспективі може послужити основою формування бонапартистського режиму.

Як показують дослідження Всеукраїнської соціологічної служби, люди втомилися. Сьогодні їх турбують перш за все такі наболілі проблеми, як «зростання цін» (64% опитаних); «низький рівень зарплат і пенсій» (51%); «зростання безробіття» (42%); «медичне обслуговування» (37%). Саме на ці питання бажають люди почути чіткі відповіді, а не на ті, які штучно драматизують під час виборчих кампаній. Так, питання про надання російській мові офіційного статусу цікавило 11% опитаних, питання про вступ України в ЄС і НАТО – 6%, а про прийняття нової Конституції – лише 4%.

Після всього сказаного можна вважати, що Україні за умов відсутності консолідованого громадянського суспільства судилося пройти непросту і, мабуть, небезпечну ускладненнями фазу перетворення відверто олігархічного корпоративізму в його бюрократично-олігархічний різновид. Іншими словами, бюрократія з інструменту управління олігархів повинна в певній мірі перетворитися в керуючу силу, *яка здійснює практику використання різноманітних способів втручання в справи бізнесу з метою зробити його хоч в якійсь мірі соціально відповідальним*. Тільки на шляху розширення сфери державного (бюрократичного) контролю у здійсненні економічного і соціального регулювання українська бюрократія має шанс стати силою, цементуючою суспільство і такою, що визначає напрямок його розвитку. І тільки на шляху вирішення наболілих соціальних проблем зможе сформуватися якийсь соціальний капітал довіри і справедливості. Іншого на сьогодні не дано. Якщо це не буде

досягнуто, геополітичний простір України буде тяжіти до того, щоб стати лінією розлому в міжнародній системі, а в сфері внутрішнього життя перетворитися в джерело великих потрясінь, інтриг і розбіжностей.

Однак правий був Леонід Данилович Кучма: «Україна – не Росія». Як підкреслюється в згадуваному вище проекті «Автопортрет України – 2010», українці, не дивлячись ні на що, не сумніваються в цінності демократичної влади. Більше 60% опитаних соціологами вважають, що саме така влада потрібна нашій країні на сучасному етапі її розвитку. Прихильниками того, що влада в Україні повинна бути «точно авторитарною», є на сьогоднішній день менше 15% українців [3].

Біда лише в тому, що справа встановлення демократії і соціальної справедливості населення перекладає на «сильну руку». Мабуть, і цю хворобу Україні доведеться ще пережити.

Література

1. Див. : Антикризовим заходам уряду пророкують провал через недовіру народу [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://rus. newsru. ua/ukraine/02may2009/geecz_print. html

2. Див. : http://www. gzt. ru/print/293233. html)

3. Див. : http://www. otechestvo. org. ua/main/20104/1331. htm

4. Дерлугьян Г. Суверенная бюрократия: тезисы к изучению властвующих элит // Политическая концептология. – 2009, №4. – с. 142-143.

5. Цит. по: Княжанський В. Мисливці за рентою. Чи може прийти до влади в Україні популістський диктатор? // День. 2006, 30 травня.

6. Див. : Операція «мозковий трест» // День. 2010. 11 березня. – С. 4.

7. Цит. по: Сірук М. Про незрілість і безвідповідальність // День. 2008. 18 листопада. – С. 1.

8. Див. : Соціально-економічний стан України: Наслідки для народу та держави: національна Доповідь / За заг. ред. В. М. Гейця. К. : НВЦ НБУВ, 2009. – С. 6.

9. Див. : Україна в 2005-2009 рр. : Стратегічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. К., 2009. – С. 158.

10. Див. : Центр стратегічних і міжнародних досліджень. Україна: оцінка шістнадцяти років незалежності. Лютий, 2008. – С. 2.

11. Див. : Черняк В. Посткризова економіка: як побудувати капіталізм «з людським обличчям»? // День. 2010. 25 березня. – С. 5.

12. Див. : Шерр Дж. Політика національної руйнації // Дзеркало тижня. 2008. 2-8 серпня. – С. 1,4.

Глава 3. КРИЗА МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ

(Ткаченко В. Криза мультикультуралізму і проблеми єдиного освітнього поля // «День». – 2011. – №126. – 21 липня.)

17 червня 2011 р. депутати Берегівської районної ради Закарпатської області ухвалили рішення – розпочинати засідання сесії з виконання гімну Угорщини відразу ж після виконання гімну України. У день голосування у залі були присутні 52 депутати із 62 осіб депутатського корпусу, де 46 – угорці за національністю. За свідченням ЗМІ, це питання обговорювалося в комісіях та президії й не викликало жодних зауважень або заперечень: «перед сесією угорці підходили до решти депутатів і просили підтримати питання про гімн під час голосування. Підходили до всіх без винятку, тому складалося враження, що це організовано кимось згори. Проте українська депутатська меншість підтримала угорську більшість у цьому делікатному питанні. Тим більше, що угорський національний прапор, поряд з українським, а також прапором Берегівського району, майорить на будівлі райдержадміністрації і райради вже багато років» [11]. Тобто, події розвивалися у досить второваному напрямі і, на перший погляд, ніщо не віщувало жодного політичного збурення.

3. 1. Мислити глобально, діяти локально

Однак реакція на рішення Берегівської районної ради виявилася досить гострою. У заявах правих та ультраправих сил дії ради були охарактеризовані як «антиконституційні, сепаратистські та провокаційні»... Усе це згодом вилилось у низку звернень до центральних правоохоронних органів України та Верховної Ради України з вимогами покласти край діям «берегівських сепаратистів». Із свого боку Берегівська районна прокуратура внесла 21 червня протест на рішення районної ради. У ньому вказувалося, що до повноважень районних рад належить використання лише символіки конкретного регіону, а державна символіка є компетенцією виключно Верховної

Ради України. Із цього всього стало очевидно, що в нашій країні все ще бракує того соціального досвіду, який навчає людей уникати помилок та ефективно співпрацювати в руслі настанов ЮНЕСКО «навчитися жити разом» – в нашому випадку як громадян України, що обрали шлях євроінтеграції.

Звичайно, нас має тішити те, що вирішення конфліктної ситуації стало врешті-решт спрямовуватися у правове поле, та й події в Берегові можна було б розглядати як просте непорозуміння локального характеру, яке, мовляв, не варте того, щоб відволікати увагу громадськості України від вирішення нагальних проблем загальноукраїнського масштабу. Але може бути й інший підхід – щоб ефективно діяти локально, слід все-таки мислити глобально. А відтак, слід розглянути і берегівські події в контексті тих справді тектонічних глобальних зрушень, які відбуваються нині в світі, а відтак – запозичити, зокрема, той досвід вирішення аналогічних проблем, який вже набутий як у Європі, так і в Росії. Адже йдеться про гуманітарну сферу, про людські відносини, де, згідно з резолюцією Комітету Міністрів Ради Європи, «основні виклики завтрашнього дня на європейському континенті назрівають в галузі освіти і культури» [13].

Ці обставини ставлять ряд запитань і перед сферою освіти. Як може зарадити педагогічна думка в даній ситуації? У який спосіб можна активізувати в суспільстві дух толерантності? Які стратегії можуть стати корисними для педагогічної практики? Адже недарма голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор зазначав: «наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тієї чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки більш, ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і виявилася в самому центрі проблем, пов'язаних з розвитком особистості й різноманітних спільнот» [2].

3. 2. Мультикультурна освіта

Ще донедавна здавалось, що в зазначеній царині освітнього процесу не мало б бути якихось проблем. На рівні теоретичного дискурсу науковці свого часу дійшли до консолідованої думки про те, що мультикультурна освіта (англ. – multicultural education) являє собою: 1) концептуальну ідеологічну течію в освітній практиці сучасного демократичного суспільства; 2) освітню стратегію, яка представляє собою послідовні навчальні процеси (організація, реалізація, результат) з метою вирішення освітніми засобами проблем, що виникають в суспільстві у процесі еволюції національних держав та постколоніальних міграційних процесів. Йшлося про те, що опрацювання навчальних програм і сама організація навчального процесу в рамках стратегії мультикультурної освіти має бути орієнтованою на подолання культурної відчуженості школярів та студентів, на визнання й розвиток основоположних демократичних цінностей: прав людини, свободи, демократії, солідарності, плюралізму.

В контексті зазначеного окреслювалися і шляхи включення в педагогічний процес ефективних форм і методів розвитку і виховання школярів та студентів на основі етнокультури, що вбирала в себе щонайцінніше, що було створено віковою мудрістю народу і знайшло своє яскраве відображення в народній естетиці. Вважалось, що включення в мультикультурну освіту естетичних уявлень різних етносів дозволить ефективно розбудувати розмаїтий етнокультурний простір, де підростаюче покоління буде сприймати красу етнічних традицій, звичаїв і обрядів. Йшлося про те, що етнокультура розвивається на основі спадкоємності, традицій і результатів творчості багатьох поколінь, а відтак, накопичуючи в собі багатий історичний, духовний, естетичний досвід, має важливе значення для розвитку загальної культури, формування творчих здібностей і естетичного смаку особистості. І в цьому був свій сенс, адже освіта мала б враховувати як кількісний фактор нарощування інтенсивності міграції у населенні сучасного світу, так і якісний фактор зростання національної самосвідомості,

пов'язаний, зокрема, з появою низки нових держав на пострадянському просторі.

Більше того – обстоювалася думка, що мультикультурна освіта все ширше захоплює й соціокультурні цілі сучасної освіти. Малось на увазі розбудову освіти на принципі культурного плюралізму, визнання рівноцінності і рівноправ'я усіх етнічних і соціальних груп у складі даного суспільства, проголошення недопустимості дискримінації людей за ознакою національної чи релігійної належності, статі чи віку. Передбачалось, що чим більше особливостей різних культур буде знати учнівська молодь та студенти, тим більше вони будуть розуміти вчинки та погляди представників цих культур. А це вже шлях до утвердження толерантності в суспільстві, поваги до інших і визнання їх права на власну ідентифікацію на засадах загальнолюдських цінностей [16].

Зрозуміла річ, що з процесом удосконалення Європейського Союзу політика мультикультуралізму вийшла поза національні рамки окремих держав. Так, рада Європи уже в 1970-х роках прийняла стратегію мультикультуралізму і мультикультурної педагогіки. Однак тут хотілося б звернути увагу на один здавалося б незначний, але аж надто принциповий момент. З середини 1980-х Рада Європи стала сприяти здійсненню тих освітніх проектів, які більше не розглядалися як *мульти*– або ж як *транскультурні*, а замість цих термінів стали вдаватись до терміну *«міжкультурна освіта»*, який відображав собою «взаємодію», а не паралельне існування чи співіснування різних культур. Акцентувалося на тому, що у *«міжкультурної»* перспективи є свій освітній і політичний вимір: *взаємодія сприяє швидкому розвитку співробітництва й солідарності*, ніж відносини домінування, конфліктів, неприйняття й виключення.

3. 3. Від добрих намірів до... геттоїзації

Те, що довго визрівало в тиші кабінетів серед експертів Ради Європи – перехід від *мультикультурної* до *міжкультурної* освіти, від *співіснування* до *взаємодії* – раптом набуло гучного розголосу у політичних заявах провідних державних керівників світу. Виступаючи на зборах моло-

діжної організації Християнсько-демократичного союзу (ХДС) у жовтні 2010 р., канцлер ФРН Ангела Меркель визнала повний провал спроб побудувати мультикультурне суспільство в Німеччині: «Очевидно, що мультикультурний підхід, котрий передбачав щасливе життя бік о бік один з другим, повністю провалився... Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, але й говорити нашою мовою». А відтак, продовжувала Меркель, «вивчення мови має стати обов'язком іммігрантів, як це було раніше, а не добровільною опцією, як це відбувається нині» [9]. Позицію канцлера Німеччини у ставленні до мультикультуралізму в подальшому підтримали прем'єр-міністр Великобританії Девід Камерон та президент Франції Ніколя Саркозі.

Суть проблеми, судячи з усього, полягає не в тому, що іммігранти, живучи в Європі, мають право зберігати свою мову, релігію, культуру й самобутність. Корінь зла, на думку відомого російського експерта, керівника центру з вивчення ксенофобії і недопущення екстремізму Інституту соціології РАН Еміля Паїна, полягає в тому, що концепція «мультикультуралізму» розпочиналася з добрих намірів, «але з плином часу ця концепція вже являє собою протилежність засадничій, в ній виродилися всі гуманістичні ідеї, вона не залишає місця свободі людини. Вона робить цю свободу меншою». В реальному житті «мультикультуралізм призвів до геттоїзації етнічних громад. В громадах Лондона, Парижа і Берліна жінка-туркеня чи пакистанка захищена у меншій мірі, ніж у своїх ісламських державах. В громадах закони держави не діють». Тож «кризою мультикультуралізму в Європі назвали той стан, за якого держава і суспільство представлені у вигляді розрізнених спільнот, що живуть бік о бік, але таких, що не співпрацюють, не ідентифікують себе в якості єдиної держави». Вихід вбачається в одному, основою державної політики в поліетнічному суспільстві «має стати політика громадянської ідентичності» [10].

На превеликий жаль, зазначає провідний експерт фонду «Спадщина» Аріель Коен, «новоприбулі «нові європейці» не хочуть опановувати мову, знайомитися з культурою Європи,

нехтують суспільними інститутами, віддаючи перевагу варитися у власному середовищі. Часто-густо, вони не просто зберігають свою релігію, але вибирають її найбільш екстремістські форми». За цих умов толерантність, яка є однією із головних постулатів сучасного європейського суспільства, виявилася «під загрозою вичерпати себе, зіткнувшись з небажанням мігрантів приймати європейські правила життя». Останні парламентські вибори в країнах Старого Світу показали, що безліч європейських виборців стали все більш радикально налаштованими й не бояться нині показати себе нетолерантними щодо іммігрантів. Вони масово голосують за представників правих партій, які обіцяють повернути країни до традиційного європейського укладу життя, або боротися з радикальним ісламом [7].

3. 4. Криза як момент істини

Усі ці етнічно-расові фобії мають глибокі соціальні передумови і являють собою лише зовнішній прояв нової фази світової кризи, яка із стадії фінансово-економічної переростає нині в фазу соціально-політичну – набуваючи тим самим рис всеосяжної і комплексної світової кризи. Досить кинути погляд у недалеку ретроспективу, як відразу проясниться ще один ординарний до банальності чинник – тренд народного гніву завжди легше всього повернути в річище національно-расового протистояння. Тут варто згадати і незгасні антиурядові демонстрації в Греції, і масові безлади літа 2010 р. в Берліні, і хвилю протестів проти пенсійної реформи у Франції, і студентські протести в Італії та Великобританії. Під час усіх цих акцій проявлявся антиіммігрантський акцент, що роздмухувався правими партіями [3]. Врешті-решт, на червневому саміті ЄС 2011 р. головний принцип об'єднаної Європи – «вільне переміщення осіб всередині Євросоюзу» – вперше був підданий серйозному коригуванню у бік недопущення в країни ЄС небажаних гостей [15].

Було б необачно вважати, що ці процеси відбуваються аж ген там, у Європі, і що вони не стосуються України. За оцінкою директора Інституту економіки й прогнозування НАН України Валерія Гейця, стан справ у економіці України при-

звів до того, що друга хвиля кризи в світі може стати для України спусковим гачком: «Якщо займеться там чи там – ми обов'язково будемо мати серйозну ситуацію». Внутрішні загрози йдуть від того, що «модернізація виробництва відбувається надзвичайно повільно, або не відбувається взагалі. Кошти для модернізації важко знайти, тому що інвестори у всьому світі не вірять, що відбудеться відновлення економіки, а тому вкладають гроші в активи, які можна буде потім швидко реалізувати». Ситуацію, на його думку, можна було б покращити за рахунок стримування надмірного зростання прибутків вітчизняних олігархів і структурування цих прибутків у напрямі надприбутків, але «податки на надприбутки так і не ввели, проводячи податкову реформу». А за цих умов відновлення цінової конкурентоздатності можливе лише за рахунок девальвації: «іншого виходу немає» [17]. Розвиток подій у цьому напрямі, зрозуміла річ, посилить соціальну напругу в суспільстві.

Склалася доволі інтригуючи ситуація: можна лише здогадуватися, на якій стадії кризи деякі політичні сили спробують спрямувати соціальний протест у русло загострення етнонаціональних відносин. За таких умов ми повинні не допустити подібної ситуації. Оця примітивна «каналізація» кризових процесів в площину, що стосується національної ідентичності, періодичні спалахи кампанії за надання російській мові статусу державної, – все це травмує процес формування національної самосвідомості не лише етнічних українців, але й усіх громадян України, незважаючи на їхню етнічну належність. У азарті аж надто політизованої полеміки мало хто звертає увагу на те, що в реальному житті йдеться не про заперечення російської мови як факту українських реалій. Будь-які спекуляції тут недоречні, бо кожна дитина має знати – як мінімум – українську, російську та ще одну з європейських мов.

Тим часом – під час такого протистояння – в тінь штучно відсовують принципову проблему: процес «мультикультурності», від якого вже відмовляється Європа, відбуватиметься у нас за рахунок пригнічення української мови як

державної, а чи корелюватиметься з етнічним складом населення України та світовими процесами у сфері етнонаціональних відносин? Тут оцінювання мало б відбуватися «за гамбурзьким рахунком», адже йдеться про стратегію розвитку України, розбудову сучасної української громадянської нації, її національної та громадянської ідентичності. Власне – буде вона українською, чи якоюсь ще? А якщо не українською, то якою? Культурний релятивізм, який утверджує умовний, відносний характер мови і соціонормативної культури, моральних уявлень та понять, за даних умов може зле пожартувати. Мовляв, байдуже яка культура і мова – чи українська, чи будь-яка інша – головне, щоб добре жилося і копійка водилася.

3. 5. «Мультикультурність» по-українському

Зрозуміло, за роки незалежності відбулися значні зрушення в сфері мовної політики української школи. Йдеться не про якусь форсовану насильницьку українізацію, а про виконання норм Конституції України та відповідного законодавства про освіту, де закріплено державний статус української мови, визначено місце мов національних меншин, що і є ознакою рівня демократичності тої чи іншої країни. Не все ще так добре, як хотілося б. У середовищі освітян, зокрема, вважають, що визнання за українською мовою статусу державної ще не означає її переважання в повсякденному спілкуванні школярів.

Незважаючи на суттєві позитивні зміни (відсоток учнів, які навчаються українською мовою зріс за роки незалежності від 47,5% у 1988/89 навчальному році до 80,4% у 2007/08 навчальному році) ситуація в сфері мовної політики все ще потребує істотних змін. Так, згідно з даними Білої книги національної освіти України, у 2007 р. 85% дітей дошкільних, 80% учнів денних загальноосвітніх, майже 60% учнів професійно-технічних, 83-86% студентів вищих навчальних закладів навчалися українською мовою. Водночас російською мовою відповідно навчалися 14% дошкільнят, 19% школярів, майже 40% учнів професійно-технічних закладів та 14-17% студентів вишів.

У шкільній практиці забезпечується право національних меншин у регіонах їхнього компактного проживання на отримання освіти рідною мовою. І це правильно, адже ці люди живуть як автохтони на своїй історичній території, на відміну від африканських чи азійських іммігрантів у Європі. Так, зазначається в Білій книзі національної освіти України, в цілому в 2008/2009 навчальному році українською мовою навчалося 3 608 725 учнів; російською – 779 423 учні; румунською – 21 671 учень; угорською – 16 407, молдовською – 4 756, кримськотатарською – 5 644, польською – 1 389, болгарською – 80, словацькою – 79 учнів. Поза всяким сумнівом, ці статистичні дані наочно ілюструють той факт, що в Україні забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження та розвиток їх етнічної ідентичності [1, с. 57-61].

Однак тут слід переосмислити цю «мультикультурність», від якої сахаються в Європі, але яка канонізується в Україні – при тому, що призводить до низки проблем, що наростають. Чи сприяє така модель навчання, *при недостатньому рівні оволодіння українською мовою,* процесу повноцінної інтеграції представників національних меншин в український соціум? Останні події в Берегівському районі висвітлюють цілий ряд проблем. Загалом у етнічному складі Закарпатської області українці складають 80,5%, угорці – 12,1%, румуни – 2,6%. Берегівщина – особливий район області, де угорського населення більшість – 76,3%. У складі самого міста Берегове українців 38,9%, угорців – 48,1%, ромів (циганів) – 6,4%. За оцінкою заступника голови Закарпатської обласної ради Андрія Сербайла, «на Берегівщині проживає потужна і численна угорська національна меншина, але культурні, мовні й інші потреби угорців у Закарпатті забезпечені більш ніж чудово – про це добре знають усі закарпатці». Але проблема в тому, що серед мешканців цього регіону лише кожен шостий розуміє українську мову [6].

Так само підсумки досліджень шкіл національних меншин на Закарпатті висвітлили наявність ряду проблем. *Учні цих шкіл недостатньо володіли українською мовою для соціалізації в українському суспільстві*. Ця обставина пони-

жує їх конкурентоспроможність при вступі (тестуванні) та навчанні у вищих навчальних закладах. Часто-густо випускники цих шкіл змушені отримувати вищу освіту в Угорщині, де їх радо зустрічають, проголосивши курс на спрощену процедуру надання громадянства. До речі, людина, яка хоче стати громадянином цієї країни, повинна присягти на вірність Угорщині.

І тут постає друга проблема – громадянської ідентичності. Нині в Україні йде паралельно (але на різному рівні й з різною інтенсивністю) двоєдиний процес формування громадянської (політичної) нації при одночасному посиленні самоідентичності української титульної нації. Так само триває процес ідентифікації представників різноманітних національних меншин і корінних народів. У цьому процесі громадянський (політичний) фактор і фактор етнічний діалектично взаємопов'язані. На думку нині покійного і всіма нами шанованого професора Сергія Кримського, «зараз ми розвиваємося у напрямі утворення політичної нації. Вона в певному розумінні співпадає з поняттям громадянства. Ми – громадяни однієї держави. Політична нація це – український етнос плюс інші етноси, *що визнають базову роль українських цінностей, визнають українську ідею*» [8, с. 19].

Вже не раз наголошувалося, що ставлення до української мови, бажання знати її – один із показників виконання компетентісної вимоги ЮНЕСКО – «навчитися жити разом». В разі наявності в освітньому процесі деукраїнізації відбувається порушення важливого документу Ради Європи – *«Європейської хартії регіональних мов чи мов меншин», де чорним по білому написано, що «захист і розвиток регіональних мов чи мов національних меншин не повинні здійснюватися на шкоду офіційним мовам і необхідності вивчати їх»* [5]. Звісно, проблему цю треба вирішувати демократично, а національне законодавство України має подбати про забезпечення чіткої, прозорої, зрозумілої мотивації для вивчення української мови. Таку мотивацію може забезпечити лише належне інтелектуальне наповнення україномовних сфер і жанрів.

3. 6. Підстави толерантності

Навчитися жити разом – це насамперед пошук шляху до консолідації нації. За визначенням відомого чеського дослідника Мирослава Гроха, на процес консолідації впливають як об'єктивні показники (економічні, політичні, мовні, культурні, релігійні, географічні, історичні), так і їх суб'єктивні відображення в колективній свідомості. Особливо важливими є три складові: 1) історична «пам'ять» про спільне минуле, що трактується як «доля» спільноти; 2) насиченість та інтенсивність мовних і культурних зв'язків; 3) соціальна рівність всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство [19, с. 121-145].

Важливість цих чинників є неперехідною. У зв'язку з обставинами, що нині склалися в Україні, *хотілося б наголосити на пріоритетності саме третього фактору*. Йдеться насамперед про те, що без поступу в напрямі розбудови громадянського суспільства й соціально справедливої держави всі інші попередньо означені проблеми – як усвідомлення спільності історичної долі, так і забезпечення інтенсивності мовних зв'язків – неминуче будуть вирішуватися недемократичним способом. А в подальшому, в разі суспільної деформації, самі проблеми історії й мовлення врешті-решт будуть поставлені в контекст збанкрутованої «мультикультурності» й стануть для України тим самим деструктивним фактором, що неодмінно викликатиме соціальну напруженість.

Оскільки українська мова має в повному обсязі забезпечувати свою інтеграційно-консолідуючу, організаційну та інформаційну функції в суспільстві, наша країна мала б у перспективі перейти до створення в освіті єдиного україномовного простору. Звісно, тут не йдеться про якийсь адміністративний диктат чи «кавалерійську атаку» чергової політичної кампанії, а про тривалу й настирливу працю підвищення рівня інтелектуального наповнення україномовної продукції, в тому числі й за рахунок перекладної іноземної літератури. Вільне володіння українською мовою у всіх вищих навчальних закладах не виключає читання окремих курсів різними мовами світу, залежно від актуальності на-

вчального предмету та компетентності того чи іншого викладача. Реалізація цієї вимоги потребувала б комплексного послідовного вжиття заходів адміністративного, науково-методичного, роз'яснювально-пропагандистського характеру. Українська мова в галузі освіти повинна реалізуватися: як навчальний предмет; як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (не мовних) сфер пізнання; як засіб розвитку та саморозвитку школяра і студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві. Володіння українською мовою треба було б вважати одним із основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів.

І тут за приклад можна взяти досвід Російської Федерації. У офіційно затвердженій наказом Міністерства освіти і науки Росії – №201 від 3 серпня 2006 р. – «Концепції національної освітньої політики» було проголошено «включення в число головних пріоритетів освіти (поряд із власне освітніми) також і цілі духовної консолідації багатонаціонального народу Росії в єдину політичну націю». Головний розробник Концепції – директор Інституту національних проблем освіти Міністерства освіти і науки РФ М. Кузьмін – наголошував, що в процесі соціалізації підростаючого покоління мають враховуватися два основні компоненти: 1) національно-регіональний, який забезпечує етнічну самоідентифікацію дитини; і 2) федеральний, що «*формує загальногромадянську ідентичність на базі російської культури і російської цивілізації*» [12].

До мовної проблеми треба ставитися делікатно і виважено. У найсучасніших дослідженнях мова розглядається як щонайважливіший засіб комунікації, що безпосередньо бере участь у структуруванні соціального простору, створюючи мовну інтерпретацію світу. Мова формує знання і поняття, що впливають на розуміння соціальної дійсності. Соціологія комунікації, в основі якої лежить мова і мовленнєва поведінка, нині нерозривно пов'язана з теорією суспільства (Н. Луман), характеризується складною багаторівневою ієрархією комунікативних систем. У той же час мова є важливим засобом здійснення влади (Р. Барт),

більше того – визначається як інструмент соціальної влади (М. Фуко, Р. М. Блакар). Загалом мова визнається «носієм різних соціальних практик та інструментом, що формує соціальний простір європейської людини» [4, с. 8].

В Російській Федерації, судячи з усього, цю проблему добре усвідомлюють. Про провідну роль російського народу, його культури й мови у формуванні російської громадянської (політичної) нації наголошувалося у виступі президента РФ Д. Медведєва перед керівництвом обох палат Федеральних зборів 17 січня 2011 р. (цитую на мові оригіналу): «Вне всякого сомнения, особое внимание должно уделяться русской культуре. Это костяк развития нашей многонациональной культуры... Русские являются самым большим народом нашей страны. Русский язык является государственным» [14]. Міністр освіти і науки РФ А. Фурсенко порушив питання щодо розширення єдиного освітнього простору до меж СНГ: «Ми можемо і повинні добиватися того, щоб наш єдиний освітній простір став прикладом для інших країн і співтовариств» [18].

Отже, в контексті відходу від концепції мультикультурності Росія давно випередила Європу й практично перейшла за допомогою створення єдиного освітнього поля до формування єдиної громадянської нації на основі російської культури і російської цивілізації. Таким чином, і в Європі, і в Росії курс на мультикультурність збанкрутував. Усвідомивши це, нам не доведеться вирішувати для себе традиційну до банальності дилему: «обирати проєвропейський, чи проросійський курс?». Висновок напрошується сам собою – курс має бути «проукраїнський».

P. S. Рішення 4-ї сесії Берегівської районної ради Закарпатської області шостого скликання про використання національного гімну Угорської Республіки під час проведення офіційних заходів є незаконним, оскільки суперечить вимогам ст. 20 Конституції України і ст. 43 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні». Про це йдеться у відповіді прокуратури Закарпатської області від 19 липня на депутатське звернення Голови НРУ, народного депутата Бориса Тарасюка.

Література

1. Див. : Біла книга національної освіти України. За аг. Редакцією академіка В. Г. Кременя. – Київ. – 2010. – С. 57-61

2. Делор Ж. Образование: необходимая утопия [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. diaghilev. perm. ru/g11/media/sotrud/infl. htm

3. Детальніше див. : Нынешний кризис окажется первым комплексным мировым кризисом со времен Великой депрессии? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://ibud. ua/?cat=news&it=11507

4. Див. : Добреньков В. И. Социологическое образование и социологическое общество // Социологические исследования. – №4, 2004. – С. 8.

5. Европейская хартия региональных языков и ли языков меньшинств [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. russian. kiev. ua/legalbase/europe/ets148ru. shtml

6. ЗІК – Західна інформаційна корпорація [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://zik. ua/print/2011/06/21/294354

7. Кризис мультикультурного общества [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.voanews.com/russian/news/Multicultural-society-Europ…

8. Крымский С. Цель нашого существования – вернуться в цивилизованный мир // Україна шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К. : ВБФ «Поступ», 2004. – С. 19.

9. Меркель потребовала от иммигрантов учить немецкий язык[Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://webground. su/topic/2010/10/17/t21

10. От мультикультурного раскола к интеграции? Европейская критика и российский путь [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://uralistica.com/profiles/blogs/ot-multikulturnogo-raskola-k-1

11. Подарунок для ультраправих. Закарпаття онлайн [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://zakarpattya. net. ua/ukr-news-84461-Podarunok-dlia-ultrapravykh

12. Проблемы сохранения единого образовательного и духовного пространства России [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. portalus. ru/modules/shkola/rus_readme. php?subaction=

13. Рекомендация Rec(2001)15 Комитета Министров Государствам-членам по вопросам преподавания истории в Европе в 21 веке [Эл. ресурс]. – Режим доступа: tandis.odihr.pl/…/hre…/CoE% 20Rec% 202001% 2015 % 20RUS. pdf

14. Русские: теперь это не стыдно [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. rosbalt. ru/print/810310. html

15. Свободное перемещение внутри ЕС приостанавливается [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rdc.ua/rus/digests/show/svobodnoe-peremeshchenie-vnut…

16. Смирнова Р. В. Мультикультурное образование в современных условиях развития общества: сущность и качество [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://wecomm. ru/structure/?idstucture=9

17. Украина на пороге второго кризиса [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. bagnet. jug/news/summaries/ukraine/print/125819

18. Фурсенко А. «Мы все выросли из одной системы образования» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://mon. gov. ru/press/reliz/3076/

19. См. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм. – М., Праксис. – 2002. – С. 121-145.

Глава 4. УКРАЇНА: НАВЧИТИСЯ ЖИТИ РАЗОМ

(Ткаченко В. Україна: навчитися жити разом // «День». – 2010. – №5 – 16 грудня.)

У так звані часи застою в ранг беззаперечної істини підносилась ідеологема: «Немає такого запитання, на яке би у партії не було відповіді». Такий оптимізм тішив душу та вносив у тіло дозу адреналіну. Однак пройшли два довгі десятиліття, і з вуст праведних генерального секретаря ЦК КПРС Юрія Андропова прозвучало нове положення: «Ми не знаємо суспільства, у якому живемо». Ці слова прозвучали як заупокійний подзвін перед розпадом Радянського Союзу.

4. 1. Осмислення

Тим часом після проголошення незалежної України знову постала проблема осмислення світу, цивілізаційної ідентифікації, а також визначення перспектив суспільного розвитку. Знову постали сакраментальні запитання: «Чи знаємо ми суспільство в якому живемо?», «Чи є у нас відповідь на виклик часу?», зрештою «Чи усвідомлюємо ми в повній мірі, у чому саме полягає цей виклик?».

Власне, проблема навчитися «мислити глобально, діяти локально» стосується не лише нас. Наприклад, голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор сформулював це завдання таким чином: у цілому світі «наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тої чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки нині більше, ніж будь-коли, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і виявилася в самому центрі проблем, пов'язаних із розвитком особистості й різноманітних спільнот. Завдання полягає в тому, щоб надати можливість всім без виключення виявити свої таланти і увесь свій творчий потенціал, що має на увазі можливість реалізації кожним своїх особистих планів. Ця ціль є домінуючою» [5].

Така постановка завдання не розбігалася із українськими освітніми традиціями, зокрема настановою Григорія Сковороди «пізнати себе чи то свою природу, взятись за свою долю і робити своє діло». Однак виникало ще одне запитання: чи під силу самій освіті це відповідальне суспільне надзавдання? Тут знову хочеться апелювати до авторитету Жака Делора: «З педагога багато запитується, іноді навіть надто багато, від нього вимагають виправити недоліки інших установ, які теж займаються питаннями освіти і професійної підготовки молоді. Від нього вимагають багато, в той час як зовнішній світ все більшою мірою проникає в школу, зокрема через засоби інформації та комунікації» [5].

4. 2. Єдність

Отже, освітянам було б необачно не зважати на сьогоднішній «зовнішній світ» – хронічну бідність і безпорадність, жорстокість і насильство, помножені на відсутність осмисленого уявлення про вчорашнє минуле, а тим більше про завтрашнє майбутнє. На думку науковців, все це є свідченням того, що людство нині перебуває на перепутті суспільного розвитку: від одного порядку – через хаотичний рух – до якоїсь нової єдності. Але зовсім немає гарантії того, що цей новий порядок встановиться сам по собі й буде кращим і гуманнішим за попередній. Так, згідно прогнозу одного з видатних американських теоретиків Іммануїла Валлерстайна, у центрі ядра капіталістичної світ-системи панування США нині хилиться до занепаду, вірогідним гегемоном у XXI столітті може стати Японія, а Китай перетвориться на їхню спільну напівпериферію. Об'єднана Європа може залишитися на другій позиції у ядрі світ-системи, а її напівпериферією буде Росія. Сумна доля чекає на периферію капіталістичної світ-системи: тут «наново відкритий Китай займе в товарних ланках місце безлічі країн третього світу – від Афганістану і Бангладешу до Алжиру і Замбії. Ті виявляються просто зайвими для функціонування наймогутнішого трикутника накопичення капіталу... Безробітні світового рівня... Вони не мають перспективи ні в якості робочої сили, ні в якості споживачів» [2, с. 41-42].

Звідси випливає закономірне запитання – яким буде місце України за цього нового порядку, що чекає на наших дітей, і чого ми маємо їх учити? Те, що Україна нині перебуває на периферії капіталістичної світ-системи, ні для кого не є секретом. Невже їй судилася роль «безробітних світового рівня»?

На жаль, на це запитання комісія ЮНЕСКО не дає прямої відповіді. Вона лише обачливо зазначає, що вирішальна роль освіти у справі розвитку особистості впродовж усього життя не є панацеєю, не є ключем для вирішення всіх проблем у світі. Освіта може бути всього лише одним із засобів, який, однак, більше, ніж інші, служить гармонійному й сутнісному розвитку людини задля подолання злиднів, відторгнення, нерозуміння, пригнічення й війн. Щоправда, у підсумку комісія ЮНЕСКО виокремила чотири основні компетентісні принципи освіти, до яких належать: навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити.

4. 3. Нація

Зазначені принципи комісії ЮНЕСКО є особливо актуальними для нинішньої України. Як засвідчили нещодавні вибори до місцевих рад, центристські поміркованi партії втратили свою привабливість, а натомість у суспільстві наростають тенденції до радикальної нетерпимості. Національне питання знову актуалізується, а тому заклик «навчитися жити разом» стає особливо доречним.

Однак, як на мене, було б легковажно (а то й небезпечно!) звужувати розуміння виклику часу до сфери міжнаціональних відносин. При всій повазі до визнаного українського соціолога Євгена Головахи, навряд чи в повній мірі можна погодитися із таким його положенням: «риторика Ющенка була етнократичною, він постійно наполягав на формуванні етнічної держави. Сучасні ж держави формуються на основі політичної нації. На цьому, до речі, можна й об'єднати наше суспільство» [3, с. 5].

Протиставлення «етнічної нації» «нації політичній», на мою думку, навряд чи допоможе нам «навчитися жити

разом». Нині в Україні йде паралельно (але на різному рівні й з різною інтенсивністю) двоєдиний процес формування політичної (громадянської) нації при одночасному посиленні самоідентичності української титульної нації. Так само триває процес ідентифікації представників різноманітних національних меншин і корінних народів. У цьому процесі політичний (громадянський) фактор і фактор етнічний діалектично взаємопов'язані. На думку нині покійного і всіма нами шанованого професора Сергія Кримського, «зараз ми розвиваємося у напрямі утворення політичної нації. Вона в певному розумінні збігається з поняттям громадянства. Ми – громадяни однієї держави. *Політична нація – це український етнос плюс інші етноси, що визнають базову роль українських цінностей, визнають українську ідею*» [9, с. 19].

«Навчитися жити разом» – це шлях до консолідації нації. За визначенням відомого чеського дослідника Мирослава Гроха, на процес консолідації впливають як об'єктивні показники (економічні, політичні, мовні, культурні, релігійні, географічні, історичні), так і їхні суб'єктивні відображення в колективній свідомості. Особливо важливими є три складові: 1) пам'ять про спільне минуле, що трактується як доля спільноти; 2) насиченість та інтенсивність мовних і культурних зв'язків; 3) концепція рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство.

Важливість цих чинників є неперехідною. В силу обставин, що нині склалися в Україні, мені хотілося б наголосити на пріоритетності саме третього фактору. Без поступу у напрямі розбудови громадянського суспільства й демократії решта проблем – усвідомлення спільності історичної долі, забезпечення інтенсивності мовних зв'язків – неминуче вирішуватимуться в недемократичний спосіб. А в подальшому, в разі суспільної деформації, самі проблеми історії й мовлення врешті-решт стануть деструктивним фактором, який лише викликатиме соціальну напруженість.

4. 4. Історія

Для забезпечення виваженого аналізу нашої вітчизняної історії слід покладатися не лише на власне наукове сум-

ління, але й на документи Ради Європи. У її рекомендаціях від 1996 року зазначається, що «історична освіта має бути вільною від політики. Історія для істориків, а не для політиків і ідеологів». У іншій рекомендації комітету міністрів Ради Європи від 2001 року зазначається, що «викладання історії не має перетворюватися на інструмент ідеологічних маніпуляцій». Натомість викладання історії має на меті виховання активних і свідомих громадян; має стати вирішальним фактором у примиренні, визнанні, розумінні та взаємній довірі між народами, відігравати головну роль у розповсюдженні основних цінностей, таких як терпимість, права людини і демократія.

Останніми роками в Україні відбулися плідні дискусії щодо вивчення історії на академічному рівні та викладання цього предмету у школі та вищих навчальних закладах. І не слід драматизувати ситуацію, коли історія час від часу переписується. Ми маємо виходити з того, що абсолютної тотожності між поняттям «історична реальність» і поняттям «знання реальності» немає і не може бути. На визнанні цього факту тримається історична наука, яка являє нам події минулого не як раз і назавжди написану «універсальну історію», а як численні версії академічних досліджень історії, які в шкільних підручниках, однак, мають трансформуватися у якусь тимчасову консолідовану версію, яка відповідає сьогоденному виклику часу і тій фазі суспільного розвитку, яку проходить Україна. Плідні дискусії із зарубіжними вченими, зокрема із сусідніх країн, є звичайною міжнародною практикою. Однак слід зважати на те, що на сьогодні все ще триває процес самовизначення України стосовно Росії, і навпаки – самовизначення Росії стосовно України. Доки цей процес не визріє, написання спільного підручника України з Росією, на мою думку, є завданням передчасним.

Ніхто не може претендувати на знання історичної істини в останній інстанції. Історична істина є лише істина певного моменту пізнання, а тому неминуче переглядатиметься за інших обставин. Отже, сподіватимемося, нові покоління візьмуть на себе відповідальність у пошуку відповіді на ті запитання, які постануть перед ними.

4. 5. Мова

Не хотів би детально зупинятися на другому завданні національної консолідації – досягненні насиченості та інтенсивності мовних і культурних зв’язків у процесі освоєння «науки жити разом». Це окрема важлива проблема, яка вимагає ґрунтовного опрацювання і виваженого викладу. На мою думку, вона досить прискіпливо вивчена професором Вадимом Васютинським у Інституті соціальної та політичної психології НАПН України і, судячи з усього, набула вже значного громадського резонансу.

Втім, особливу увагу привертають дві тези, які описують ті психологічні бар’єри, які стоять на заваді більш глибокого порозуміння між певними представниками етнічних громад. Перший бар’єр – «нездатність або небажання частини російськомовних громадян бодай у певному обсязі вдаватися до україномовного спілкування». Тут, очевидно, залишається сподіватися на час і терпіння, а також добру волю людей здолати цю перешкоду, бо немає іншого виходу на шляху утвердження практичної двомовності, як вивчити українську мову.

Звісно, ще краще знати і якусь третю, приміром англійську, мову. А головне – викорінювати із своєї свідомості будь-які упередження щодо іншого народу, його історії, мови та культури. За визначенням генерального директора ЮНЕСКО Федеріко Майора, «місія вищої освіти виходить далеко за рамки простої передачі знань. Сьогодні вища школа має готувати таких громадян, які б уміли самостійно мислити й убачати в культурних різницях хорошу можливість для плідного діалогу, а не загрозу» [11].

Другий бар’єр у викладі Васютинського викликає більшу тривогу: «В українському ментально-культурному просторі відбулася ґрунтовна деінтелектуалізація україномовних сфер і жанрів та деукраїнізація сфер і жанрів інтелектуальних». Ця проблема набагато складніша, і тут, очевидно, не обійтися без широкої державної підтримки гуманітарної сфери в цілому. В разі наявності процесу «деінтелектуалізації україномовних сфер і жанрів» відбувається порушення ще одного документу Ради Європи – Європейської хартії ре-

гіональних мов чи мов меншин, де чорним по білому зазначено, що «захист і розвиток регіональних мов і мов національних меншин не повинні здійснюватися на шкоду офіційним мовам і необхідності їхнього вивчення». Тут ми маємо на увазі те, що національне законодавство України має подбати про забезпечення чіткої, прозорої, зрозумілої мотивації для вивчення української мови. А таку мотивацію може забезпечити лише належне інтелектуальне наповнення україномовних сфер і жанрів.

4. 6. Громада

Отже, третє (але основоположне!) завдання на шляху «навчитися жити разом» – усвідомлення концепції рівності всіх членів групи, організованих у громадянське суспільство. В ідеалі розгалужена мережа громадських організацій має виконувати функції зв'язку людини та держави, своєрідного третейського судді у їхніх відносинах. Без поступу у напрямі накопичення взаємної довіри між громадянами і державою всі інші проблеми національної консолідації, повторюю, неминуче вирішуватимуться в недемократичний спосіб.

Ми не можемо закривати очі на те, що переважна більшість населення країни існує в режимі виживання. За даними Національного інституту стратегічних досліджень, з 1991 року було запущено довгостроковий механізм падіння життєвого рівня населення. Мав місце не лише тривалий спад виробництва, але й поява справжньої прірви у розшаруванні суспільства: «Якщо 1990 р. середній дохід 10% найзаможніших громадян України у чотири рази перевищував відповідний показник 10% найбідніших, то 1996 р. – вже у 67 разів». У той час ми пережили справжній психологічний шок. Щоправда, в подальшому цей розрив дещо скоротився, але, як зазначає у своїй монографії «Макроекономіка» О. М. Базілінська, якщо порівняти окремі країни, то співвідношення доходів багатих і найбідніших верств населення в Китаї складає 7:1; у країнах ЄС 5-7: 1; у Японії 4,3:1; а в Україні – 30:1 [1].

Звісно, не хлібом єдиним живе людина. Проблема виживання тої чи іншої спільноти є не в меншій мірі проблемою

збереження нею базових елементів традиційної гуманітарної культури з усталеними в ній нормами істини, добра і справедливості. Рівень добробуту і рівень соціонормативної культури населення країни – речі взаємопов'язані. Якщо соціальна нерівність у суспільстві стає досить великою, то сам інститут приватної власності втрачає свою легітимність в громадській думці. Тим більше це стосується етапу становлення незалежності України, коли власність, яка ще донедавна вважалася «загальнонародною», сьогодні вже стала власністю олігархів. Тут легітимність втрачає вже не лише неправедно нажите багатство, а й та влада, яка потурає олігархам. В очах своїх громадян вона теж стає нелегітимною.

4. 7. Лібералізм

Де знайти ключ до вирішення наболілих питань? На початку 90-х років XX ст. існуючі на Заході теорії «модернізації» намагалися переконати, що варто лише країнам «третього світу» пройти певний шерег «стадій зростання» – і будь-яка з них може досягти висот якщо не Сполучених Штатів, то принаймні Великої двадцятки. Аргументи на користь цієї тези були забезпечені книгою Френсіса Фукуями «Кінець історії і остання людина», яка вийшла у світ 1992 року. Аргументи Ф. Фукуями здавалися неспростовними, адже надзвичайно показовою була перемога західних демократій у холодній війні проти комуністичної системи. Так само переконливими виглядали й рекомендації видатного економіста Мілтона Фрідмана, який радив лідерам колишнього комуністичного табору «приватизувати, приватизувати і приватизувати». І хоч як це дивно, вчорашні марксисти-ленінці практично без опору сприйняли риторику лібералізму. Виявилося, що паралелей між марксизмом і лібералізмом було більш ніж достатньо.

Так, наприклад, ліберали сповідували цивілізаційний підхід в аналізі способів виробництва, вирізняючи «аграрне», «індустріальне», та «постіндустріальне» суспільства. А «священнослужителі Марксової парафії» наполягали на «п'ятичленці» – «первісне», «рабовласницьке», «феодальне», «капіталістичне» та «комуністичне» суспіль-

ства. Звісно, в ідеологічному запалі велася й полеміка: навколо кінцевої точки розвитку (чи то ліберально-капіталістична сучасність, чи світле комуністичне майбутнє); навколо визначення оптимального шляху до світлого майбутнього (чи то шлях реформування, чи революції); навколо нормативного розуміння справедливого розподілу політичної влади і багатства (чи то представницька демократія, чи пролетарська диктатура); врешті-решт, точилися дискусії про ту соціальну страту, яка б уособлювала в собі носія справедливості й щонайвищого ступеню прогресу (чи то пошуки «справжнього» пролетаріату, чи навпаки – середнього класу). У підсумку все-таки була зроблена ставка на впровадження принципів лібералізму.

А між тим щоденна українська практика послідовно спростовувала райдужні сподівання на очікуваний прогрес. Так, впродовж перших десяти років незалежності ВВП в Україні знизився до 40,8%, а після наступних дев'яти років зростання ВВП ледь сягнуло лише 74,1% від рівня 1990 р. Після кризи 2008 року ВВП упав аж до 64% проти 1990 р. Тобто, впровадження приватної власності на засоби виробництва не засвідчило зриму перевагу ліберальних цінностей. До того ж, оцінюючи ситуацію в Україні, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки Дж. Стігліц вказував на два первородні гріхи української суверенної бюрократії: відсутність верховенства права і погано проведену приватизацію [6].

Як наслідок нинішні скоробагатьки змушені остерігатися за долю своїх мільярдів, а тому намагаються не реінвестувати їх у своїй країні, а швидко перевести за кордон. В контексті політико-правовому головною причиною неефективності суспільних змін в Україні «стала спотворена система політичної влади з домінуванням груп упливу і конкурентною боротьбою між ними, перетворенням державних органів на засіб отримання специфічної ренти», а також вибух корупції, що спровокував фундаментальне руйнування ціннісної структури українського суспільства [12, с. 6].

Нині наші наставники перших років незалежності – зарубіжні адепти ліберальної демократії – визнають свої помилки щодо «огульного» роздержавлення й масової та

неконтрольованої приватизації. Зокрема, М. Фрідман говорить: «Я був неправим. Виявляється, верховенство закону має більш фундаментальне значення, аніж приватизація». Так само й Фукуяма у своїй книжці «Державне будівництво» визнає свої хибні думки щодо всесильності «невидимої руки ринку» й наполягає на розбудові сильної й ефективної держави [4, с. 64-69].

4. 8. Держава

За таких умов говорити про торжество цінностей лібералізму на українському ґрунті якось не доводиться. Якщо скористатися жаргоном радянського суспільствознавства, то успіх лібералізму є не «повним і остаточним», а половинчастим і проміжним. Ситуація навряд чи зміниться найближчим часом. Єдиний безсумнівний успіх лібералізму полягає в тому, що він інституціював самокритику раніше, ніж решта ідеологій [10, с. 42-43].

Той же Фукуяма визнав, що домінуюча донедавна ліберально-демократична модель потребує суттєвих коректив, адже лібералізація поза рамками чітко працюючих і сильних державних інститутів найчастіше провалюється: «Знадобилася азійська криза 1997—1998 рр. і проблеми, з якими зіткнулися Росія, Україна та інші посткомуністичні країни, щоб уявлення про ці питання стали змінюватися» [4]. За відсутності ефективних державних інститутів, працездатної політичної системи, необхідного набору базових цінностей результатом самих лише демократичних виборів стає формування зовні легітимних, але абсолютно безпомічних структур. Той «постпомаранчевий» політичний параліч, який ми пережили, є яскравим свідченням сказаного.

Сам Фукуяма нині твердить, що «можна мати багато форм ліберальної демократії з більшою чи меншою роллю держави». Одна із фундаментальних передумов демократії, на його думку, полягає в досягненні певного рівня матеріального добробуту населення. Посилаючись на досвід Південної Кореї й Тайваню, він наголошує на тому, що вони «проводили демократизацію у міру того, як ставали багатшими» [7]. Лише добробут, стверджує Фукуяма, «слугує

джерелом для виникнення стабільної демократії. Не існує історичного прикладу існування демократичної держави з річним доходом на душу населення понад 6 000 доларів, яке б повернулося на авторитарний режим» [13].

Якщо підходити з цією міркою до України, то, на превеликий жаль, 2010 року середній річний доход дорослого українця становить лише 2,7 тисячі доларів. За цим показником Україна посідає передостаннє місце серед європейських країн, випереджаючи лише Молдову (2,6 тис. дол.). Для порівняння, в Білорусі цей показник становить 6,1 тисячі доларів, в Росії 10,4 тисячі доларів, а в Естонії – 18,6 тисячі. Що вже говорити про Швейцарію – 372,7 тисячі, Норвегію – 326,5, США – 236, Японію – 201,4, або Німеччину – 164,6 тисяч доларів. Згідно даних заступника міністра праці України Лідії Дроздової, майже 12,5 млн українців живуть за межею бідності (це відповідно до наших внутрішніх норм споживчої корзинки). А за міжнародними нормами, відповідно до даних ООН, нині межу бідності перетнули вже 78% українських громадян. Втім, на другому полюсі соціального розмежування в Україні нині нараховується як мінімум 35 тисяч мільйонерів і десь 25 мільярдерів [8, с. 14].

Виникає закономірне запитання: як за таких умов учитель може переконати учнів у школі щодо торжества ідеї про «спільність історичної долі». Хоч би до чого учитель апелював – чи то до часів княжої Русі, чи до доби Хмельниччини, чи до революційних подій 1917—1921 років, і хоч би як би ми їх трактували – чи то в дусі пролетарського інтернаціоналізму, чи то буржуазного націоналізму – справа для вчителя майже безнадійна, бо за існуючої поляризації суспільства діти не повірять в ідею «спільності історичної долі».

Якщо вже йдеться про те, щоб ідеологія лібералізму була сприйнята суспільством у ранзі всеукраїнської ідеї, то відносини приватної власності мають набути масового характеру і перетворитися на підставу й інструмент вільного прийняття людиною рішень відповідно до її власного інтересу. Тоді людина буде здатною захистити себе, знайти й ви-

значити своє місце в суспільстві, матеріалізувати свій творчий потенціал. Інакше рано чи пізно спрацює попит на «сильну руку» авторитаризму, яка й навчить нас не лише «жити разом», але й марширувати строєм.

Література

1. Базілінська О. Я. Макроекономіка [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://209. 85. 135. 132/search?q=cache:Ha2sXz7eiiYJ:www. library. i

2. Валерстайн И. Россия и капиталистическая мир-экономика// Свободная мысль. – 1996. – №5. – С. 41—42.

3. Вибори – 2010: чи можливий оптимістичний сценарій // «День», 19—20 лютого. – 2010 р. – С. 5.

4. Волошин О. Государство только начинается (о взглядах Ф. Фукуямы) // Эксперт. Украина. – 2006. – 23—29 октября. – С. 64—69.

5. Делор Ж. Образование: необходимая утопия [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. diaghilev. perm. ru/ g11/media/sotrud/infl. htm

6. Цит. по: Княжанський В. Мисливці за рентою. Чи може прийти до влади в Україні популістський диктатор? // «День». – 2006. – 30 травня.

7. Конец, он же начало истории. Интервью Френсиса Фукуямы [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gtmarket. ru/laboratoru/publicdok/gtmarket/2006/641

8. Коноваленко Я. На дне // «Московский комсомолец» в Украине. – 2010. – 3—9 ноября. – С. 14.

9. Крымский С. Цель нашtго существования – вернуться в цивилизованный мир // Україна шукає свою ідентичність: Збірник статей. – К. : ВБФ «Поступ», 2004. – С. 19.

10. Макаренко В. П. Главные идеологии современности. – Ростов-на-Дону. – 1997. – С. 42—43.

11. Пріоритети сфери ЮНЕСКО в галузі прав людини [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.unesco.ru/rus/pages/bythemes/serhio 23032005175949. php

12. Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця (та ін.). – К. Ж НВЦ НБУВ. – 2009. – С. 6.

13. Фукуяма Ф. Я и общество [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gtmarket. ru/laboratoru/expertize/gtmarket/2006/623

Глава 5. «ОПРАЦЮВАННЯ МИНУЛОГО»

(Ткаченко В. «Проработка прошлого»: украинский правый радикализм в общеевропейском контексте // Политическая концептология (Ростов-на-Дону). – 2013. – №3. – С. 101-115.)

Як і в 1963 році, коли вперше була опублікована стаття Теодора Адорно «Що значить "опрацювання минулого"?», так і через півстоліття в 2013 році, питання, винесене в заголовок, все ще потребує прояснення.

П'ятдесят років тому німецького філософа турбував той факт, що «націонал-соціалізм не мертвий, і нам до сих пір невідомо, чи це просто привид того, що було настільки жахливим, що і власна смерть його не вбила, чи то він так і не помер і готовність здійснити невимовне підспудно живе в людях, так само як і в оточуючому порядку». Логіка викладу полягала в тому, що від такої невизначеності людський розум хотів би позбутися. Перш за все, тому, що в тіні цього жорстокого минулого жити неможливо. Адже якщо за провину і насильство доводиться завжди розплачуватися виною і насильством, то почуттю страху не буде кінця. Тому покласти край цьому кошмару було б справедливо. Однак минуле, від якого хочуть втекти, все ще живе. Даючи раду сумнівам, Адорно приходить до двох основоположних висновків. По-перше, ***що до жесту «все забути і простити» не можуть апелювати винуватці жорстокості. По-друге, минулий історичний досвід потребує серйозного опрацювання, щоб «чари минулого розсіялися під впливом ясної свідомості»*** [1]

Потенційно загрозлива проблема, яка спонукала Адорно до написання статті, формулюється ним як «просочування націонал-соціалізму в демократію». І тут, на мій погляд, слід було б розглянути питання під таким кутом зору: а наскільки правомочна сама постановка питання, коли «націонал-соціалізм» розглядається як щось окреме, що просочується в щось інше – «ліберальну демократію»?

5. 1. Історіософія пам’яті

Такий поділ був притаманним періоду холодної війни, коли Сполучені Штати Америки виступали в ореолі світоча ліберальної демократії і оплоту боротьби проти тоталітарних режимів – як нацистського, так і комуністичного спрямування. За свідченням професора Нью-Йоркського університету Крейга Калхуна, який до того ж очолює Раду з суспільних наук (Social Science Research Council), ***ідеологічна установка на відмежування ліберальної демократії від тоталітаризму в післявоєнні роки значимо деформувала саму сутність бачення проблеми щодо витоків тоталітаризму***. Американські теоретики намагалися всіляко довести, що «нацизм – це взагалі не наша проблема: нацизм – це був традиційний рух, недобрий середньовічний атавістичний рух, який виник десь із минулого». В результаті дослідники були зорієнтовані на своєрідне соціальне замовлення: «Треба було відокремити Захід від нацизму. Нацизм виріс не з сучасності, ми не маємо нічого спільного з нацизмом. І, більш того, наступний крок – нацизм дуже схожий на сталінізм, на інші тоталітарні режими, які ми знаходимо далі і далі на Схід від нас. Це інші, – це не ми... ***Тому треба було заперечувати західне і цілком сучасне походження нацизму. Величезні зусилля пішли на те, щоб довести, що нацизм є аберацією, що він не має нічого спільного з сучасністю, що, звичайно ж, було не так»*** [8].

У цій непростій ситуації цілеспрямованого соціального замовлення (з огляду на американський вплив на розвиток соціальних досліджень у післявоєнній Європі) слід віддати належне Теодору Адорно: ставлячи питання про «просочування» націонал-соціалізму в демократію, він раптом в процесі аналізу приходить до зовсім іншої логіки викладу. У його тлумаченні витоки нацизму є наслідком реальних проблем, що виникають із кризи самої системи сучасної ліберальної демократії: «Те, що фашизм продовжує жити, те, що опрацювання минулого, про яке стільки говорять, до сих пір не вдалося, те, що воно виродилося у власну карикатуру – пусте і холодне забуття, ***пов'язано з тим, що ще продовжують існувати об'єктивні суспільні передумови, з яких***

фашизм зріс. Його сутність неможливо вивести із одних лише суб'єктивних схильностей. Економічний порядок і, відповідно до його моделі, також і *майже вся економічна організація сприяють, як і раніше, залежності переважної більшості людей від даностей, над якими вони не владні, і тим самим – незрілості людей. Якщо люди хочуть жити, то їм не залишається нічого іншого, як пристосуватися до цих даностей і змиритися з ними*. Вони повинні поставити хрест на тій самій автономній суб'єктивності, до якої апелює ідея демократії. *Зберегти ж себе вони можуть лише в тому випадку, якщо відмовляться від свого "я"*. Зрозуміти це осліплення вони можуть тільки ціною тієї болісної напруги свідомості, якій перешкоджає устрій життя, і не в останню чергу – роздута до тотальності індустрія культури. *Необхідність такого пристосування, ідентифікації себе з існуючим, даним, з владою як такою, створює тоталітарний потенціал*. Він посилюється за рахунок почуття невдоволеності й гніву, яке виробляє і відтворює необхідність пристосовуватися. *І так як дійсність, врешті-решт, не дає тієї автономії і того можливого щастя, яке взагалі-то обіцяє поняття демократії, то до неї ставляться індиферентно, якщо і зовсім не живлять до неї таємну ненависть.* ***Форма політичної організації переживається як така, що не відповідає суспільній та економічній реальності*** » [1].

Чи бачить Адорно вихід із ситуації, що склалася? Чи пропонує він якісь реальні кроки для викорінення паростків нацизму, появу яких неминуче породжує сама криза ліберальної демократії? На жаль, складається враження, що пропозиції його паліативні – вони полегшують перебіг хвороби, але не виліковують її.

В умовах, що склалися, зазначає Адорно, всесвітня історія із її що дужчим прискореним катастрофічним ритмом, схоже, і не прагне надавати своїм суб'єктам час, впродовж якого все якось могло б само собою владнатися. Хіба що зберігається можливість ***приділити більше уваги демократичній педагогіці, в рамках якої «опрацювання минулого» допомогло б протидіяти його забуттю, тим більше – виправданню забутого***. А для цього «педагогіці,

замість того щоб глибокодумно нести почерпнуті з других рук дурниці про буття людини», «слід було б настійно вимагати посилення в університетах позиції соціології, яка збіглася б з історичним дослідженням нашої власної епохи» [1] Приклад післявоєнної Німеччини показує, що політична освіта, там, де вона здійснюється всерйоз, а не сприймається як обтяжлива повинність, приносить більше позитивного, ніж прийнято вважати. По суті, все залежить від того, в якому вигляді відображується минуле: чи стає воно лише предметом докору, або ж ми долаємо жах нацизму, знаходячи в собі силу, щоб осягнути незбагненне. Проблема практичного здійснення подібної освіти могла б бути вирішеною, на думку Адорно, мабуть, лише спільними зусиллями педагогів і психологів, які не уникають під приводом наукової об'єктивності того нагального практичного завдання, яке стоїть сьогодні перед їх дисциплінами.

Ставлячи завдання «опрацювання минулого», Адорно разом з тим відчуває всю обмеженість можливостей просвітницької педагогіки на шляху подолання тих умов, які щогодини породжують «об'єктивний потенціал» відродження націонал-соціалізму. Навіть за умови, що демократична педагогіка буде здійснюватися більш енергійно і на інших, більш глибоких рівнях. Причина тому очевидна: педагогіка «впливає лише на тих, хто їй відкритий, і тому навряд чи схильний до фашизму. З іншого боку, зміцнити опірність і цієї групи впливу несуспільної думки – теж не буде зайвим». Вдаючись до терміну «несуспільна думка», німецький філософ має на увазі тих, «хто пристосовується до настрою, який хоча і стримується офіційним табу, але саме тому стає таким заразним». Важливий напрямок просвітницької діяльності – нагадувати людям про те, що «явні і замасковані фашистські новації приносять Європі війну, страждання й нужду в системі, заснованої на насильстві, і, врешті-решт, сприяють російській гегемонії в Європі, коротше кажучи, що вони призводять до політичної катастрофи» [1].

З тексту статті Теодора Адорно слідує, що він не може обійти один із найважливіших напрямків педагогіки – «виховання вихователів». Але тут, як відомо, вирішальне слово

залишається за самим життям. А тому, з огляду на викладені вище об'єктивні обставини, котрі щогодини породжують націонал-соціалізм, остаточна теза Теодора Адорно звучить не надто оптимістично: «***Минуле буде опрацьовано лише тоді, коли вдасться подолати самі причини подій минулого***. Лише тому, що ці причини продовжують діяти, чари минулого досі не розсіяні» [1].

Усвідомлюючи обмежені можливості педагогіки, навіть якщо вона і демократична, як тут не згадати мудрість древніх: «І якщо труба, що кличе в бій, звучить невпевнено, то хто ж підніметься?». Судячи з усього, актуальним все ж залишається завдання не просто пояснювати світ, а й кардинальним чином перетворювати його. Все це наводить на думку, що якщо хтось прагне впорядкувати хід історії, йому вільно чи мимоволі доведеться використовувати марксистські категорії або якісь похідні, оскільки інших альтернатив, судячи з усього, дуже небагато.

5. 2. Сучасні витоки радикалізму

День сьогоднішній вніс корективи в наше розуміння «опрацювання минулого». П'ятдесят років потому, після виходу статті Теодора Адорно, навряд чи вже доречно говорити про загрозу «російської гегемонії в Європі». Пішла в минуле холодна війна. Однополюсний світ на чолі зі Сполученими Штатами Америки не відбувся. За цих умов значимість США сьогодні стає ще більш очевидною внаслідок ослаблення їх лідерства у розв'язанні чимдуж наростаючих міжнародних криз. Уявлення про силу і слабкість в європейській політиці зазнали серйозних змін. Що б не говорили про м'яку силу мультикультуралізму, але Європейський союз, де офіційними стали 23 мови народів Європи, все виразніше заговорив «з німецьким акцентом» – хто платить гроші в умовах системної кризи капіталізму, той і замовляє музику.

За цих умов тема про загрозу відродження націонал-соціалізму в Німеччині якось відразу потьмяніла: нагадувати зайвий раз німцям про злочини нацизму стало начебто як політично некоректно. У громадській думці змінюється і

ставлення до періоду правління комуністів у Німецькій Демократичній Республіці. Воно стало більш стриманим і прихильним в оцінці минулого: на побутовому рівні спогади про цей період історії обмежуються переважно пластиковими автомобілями і кумедними фільмами. Величезні капіталовкладення в економіку східних земель нинішньої Німеччини зробили свою справу: великі гроші, як відомо, люблять тишу, що створює відповідний клімат для процесу консолідації німецької нації після процесу об'єднання.

Відповідно змінюється і ставлення до періоду нацизму – пережите минуле вже не сприймається аж настільки трагічно. Немає сумніву, що в кожному суспільстві завжди можна знайти людей, які в силу свого характеру воліють покладатися на авторитет держави, ідентифікують себе з кожною реальною владою як такою, незалежно від конкретного змісту її політичного курсу в той чи інший період. Часто вони задають тон громадській думкці – «все забути і пробачити». До того ж, відзначав Теодор Адорно, було б дещо «наївно вважати, що націонал-соціалістичний режим означав лише страх і страждання, хоча саме цим він обернувся навіть для багатьох його прихильників. Дуже багатьом жилося при фашизмі зовсім непогано. Терор був спрямований лише проти небагатьох більш-менш строго визначених груп. Після кризового досвіду епохи, що передувала Гітлеру, переважало почуття "про нас дбають"... На противагу невтручанню минулих років, гітлерівський світ до певної міри справді охороняв суспільство від стихійних лих, перед якими люди раніше були полишені самі на себе. Він насильницькими методами передбачив сучасні способи управління кризами, ставши варварським експериментом щодо державного регулювання індустріальним суспільством. Повсюдно задіяна інтеграція, організаційне ущільнення мережі громадських зв'язків, в яку потрапляло все, забезпечувало також захист від загального страху провалитися крізь громадські осередки і піти на дно. Незліченній кількості людей здавалося, що холод відчуженого стану в його незліченних формах був скасований і замінений неважливо як маніпульованим і нав'язаним теплом соборності» [1].

В результаті якась частина населення і до сьогодні схильна з ностальгією згадувати час реалізації колективних фантазій людей, які, взяті окремо, не мали влади, але уявляли себе кимось значущим у відчутті ілюзії такої колективної влади. Їх тяжіння до націоналізму в роки «німецького економічного дива» вдавалося міцно приборкати, але лише до тих пір, допоки лібералізм реально утверджував права окремих особистостей в лоні «соціально відповідальної держави» як передумови їх колективного добробуту. Однак нинішня фінансово-економічна криза значно уповільнив цей соціальний тренд – держава загального добробуту перебуває в кризі. Як наслідок, в суспільстві знову з'явилася ностальгія за «теплом соборності». Націоналізм, який раніше був дещо потіснений в сфері ідеологічній, у площині політики, щоденної життєдіяльності та побуту раз у раз продовжує заявляти про себе як реально діючий фактор – в ролі «соціального клею» консолідації суспільства.

У той же час процес формування нової наднаціональної європейської ідентичності переживає кризу, а ідея «Європи» все ще розглядається експертами як «незавершений проект». Звичайно, в цьому напрямі інтенсивно вишукуються відповідні технології та механізми, триває пошук критеріїв того, що значить для емпіричного суб'єкта «бути європейцем». У роки холодної війни цей проект стимулювався протистоянням «Захід/Схід». Для сучасного етапу функціонування європейських цінностей характерною є зміна цього протистояння на опозицію «Захід/Південь», або опозицію «Європа/Ісламський світ», або «Європа/Третій світ». Наприклад, в сучасній Німеччині стали популярними сюжети мусульманської загрози. Взяти хоча б книгу Тілло Сарацина «Німеччина самоліквідується» (2010 р). Впродовж року книга розійшлася тиражем 1,3 мільйона примірників, а 18% німців, судячи з соціологічних опитувань, висловили свою готовність підтримати партію, яка взялася б відстоювати викладені в книзі ідеї про актуальність відродження німецького способу життя й традиційних духовних цінностей юдео-християнської Європи.

«Глобальне політичне пробудження», на якому акцентував увагу Збігнев Бжезінський в ряді своїх виступів – в канадському Монреалі (травень 2010 року), російському Ярославлі (вересень 2011 року), і французькій Нормандії (жовтень 2011 року) – підсилює радикалізацію політичного протистояння в світі. Зростаючий стан політичного бродіння став результатом обурення людей злиднями і презирством до їхньої людської гідності, усвідомлення доведеної до безпрецедентного рівня соціальної несправедливості. У свою чергу, доступ до радіо, телебачення та Інтернету сприяє поширенню почуттів обурення і заздрості, котрі перетинають кордони і стають викликом існуючим державам і глобальній ієрархії. В результаті демографічний вибух вікової групи до 25 років створив величезну групу населення «третього світу», заряджену нетерпінням. Їхнє революційне ядро – мільйони студентів навчальних закладів (часто досить сумнівного рівня) які не відповідають кваліфікаційним вимогам новітнього часу. Усвідомлюючи себе в ролі майбутніх безробітних світового рівня, яким не судилося бути затребуваними ні в якості виробників, ні споживачів, вони стають потенційними революціонерами, «являючи собою еквівалент войовничого пролетаріату XIX і XX століть». Складається безрадісна перспектива: «сучасні популістські політичні пристрасті можуть бути розігрітими і спрямованими навіть на віддалені цілі, незважаючи на відсутність такої об'єднавчої доктрини, як марксизм» [2].

Глобальне політичне пробудження не замикається «третім світом». У 1960-і роки воно проявило себе в антисистемних соціальних рухах, що потрясли увесь індустріальний світ: спочатку в Сполучених Штатах і Франції, потім в Італії, Німеччині, Іспанії, Бразилії, Мексиці та Чехословаччині, та багатьох інших країнах. Друга хвиля глобального політичного пробудження 1989-1991 років вилилася в розпад Радянського Союзу, Югославії та Чехословаччини, в падіння комуністичної системи влади. Третя хвиля нині піднялася в країнах арабського світу з неясними перспективами досягнення суспільної злагоди в цьому регіоні. Не варто також забувати про «рух обурених», що набирає силу

в Європі в ролі реакції на розмивання основ соціально відповідальної держави «загального благоденства», а також про рух «Occupy Wall Street», що заявив про себе в 2011 р. у США і був підтриманий приблизно 40% опитаних.

Узагальнюючи цей ряд подій, що визначили нинішній соціальний тренд, було б доречно послатися на авторитетне судження Іммануїла Валлерстайна: «Така зміна настроїв у світовому масштабі аж ніяк не пішла на користь існуючому стану справ, навпаки, вона позбавила капіталістичну світекономіку політичної і культурної підтримки. Ніколи більше пригноблені не будуть упевнені, що історія на їхньому боці. Ніколи більше не будуть вони задоволені поступовими змінами в надії на те, що їхні діти і внуки пожнуть плоди їхніх страждань. Ніколи більше не вдасться їх умовити почекати із нагальними вимогами в ім'я світлого майбутнього. Тобто тепер численні виробники капіталістичної світекономіки були позбавлені основного стабілізуючого елемента системи – оптимізму пригноблених» [3, с. 190].

Доводиться констатувати: світ увійшов у зону турбулентності з важко передбачуваними наслідками. У цьому ряду не вселяють особливого оптимізму і прогнози професора Каліфорнійського університету (Берклі) Мануеля Кастельса про те, що XXI століття «буде свідком зростання екстраординарної згідно з історичними стандартами системи виробництва». Суть проблеми в тому, що розвиватися відстоювана ним «мережева система» глобальної економіки, судячи з усього, буде «вибірково, поєднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не представляють інтересу в даний момент». Тобто, визначальною тенденцією стає сегрегація соціально відкинутих верств населення, що набуває глобальних масштабів, коли «планета сегментується на чітко розрізнені простори, визначені різними часовими режимами». Перед відкинутими сегментами відкриваються дві можливості. Перша – «глобальна кримінальна економіка... стане фундаментальною рисою XXI століття». Друга перспектива – «вибух фундаменталістських рухів, які беруть Коран, Біблію або інший священний текст для інтерпретації та вико-

ристання його в якості прапора свого відчаю і зброї свого гніву. Різного роду фундаменталізми, що походять із різних джерел, представлятимуть щонайбільший безкомпромісний виклик односторонньому пануванню інформаціонального глобального капіталізму. Їх потенційний доступ до зброї масового знищення кидає гігантську тінь на оптимістичні перспективи інформаційної епохи» [9].

Прогнози англійського дослідника лівого спрямування Террі Іглтона ще більш драматичні. Він передбачає, що головна криза капіталізму відбудеться, ймовірно, в наступні десятиліття. Майбутнє, звичайно, буде відрізнятися від сьогодення, але ніхто не стане гарантувати, що воно буде хоч трохи кращим: «Але оскільки Захід стягує свої фургони у все більш тісні круги й відгороджується від відчуженого, вигнаного, злиденного населення "відторгнутих" (як вдома, так і за кордоном); і оскільки громадянське суспільство все більше руйнується дощенту, не потрібен Нострадамус, щоб побачити пляму бурі на горизонті». Глобалізація поглиблює і ускладнює цю проблему. Якщо одна частина світу тісно пов'язана з кожною іншою частиною, то потрясіння в першій рано чи пізно можуть означати вибух в інший і кризу в третій. Таким чином, сучасна світ-система капіталізму, на думку Т. Іглтона, ***«цілком здатна до руйнівної зупинки... Ось чому настільки необхідні опозиційні сили: для того, щоб чинити опір як можна довше фашизму, погромам і дикості, котрі повинні з'явитися як результат головної кризи системи»*** [7].

Таким чином, все говорить про те, що ліберальна демократія і фашизм пов'язані як сіамські близнюки, перебуваючи в дуальній опозиції один до одного. У всякому разі, засуджуючи фашизм, ми не повинні забувати, що дорогу до нього досі прокладала саме криза ліберальної демократії.

5. 3. Фашизм і революція

Щоб чинити опір фашизму, необхідно, очевидно, перш за все, осмислити цей феномен XX століття, визначити його сутність і рушійні сили. Ключем до розуміння потрясінь цього століття, на думку видатного британського історика,

професора Лондонського університету і члена Королівської академії наук Еріка Хобсбаума, є визнання того факту, що «це був крах буржуазного суспільства XIX століття і відповідного йому специфічного типу капіталізму. Вони впали, і їх належало реконструювати на новій основі. Саме в цей період, який я назвав "епохою катастроф", з 1914 року і до кінця 40-х, тобто перших повоєнних років, саме майбутнє капіталізму було під питанням... Проте Велика депресія і Друга світова війна дала поштовх трансформації капіталістичного господарства на новій основі. Далі були швидкі зміни – економічні, соціальні і культурні, – які змінили світ до невпізнання. Це зумовило нову світ-системну кризу, що спостерігається сьогодні» [14].

Природно визначити місце і роль ультраправого радикалізму, як в процесі оновлення капіталізму, так і в годину пережитої нині світ-системної кризи. Значний обсяг роботи в цьому напрямі був проведений в 1990-і роки професором Університету «Оксфорд Брукс» Роджером Гріффіном (до речі, останнім часом цей автор приділяє значну увагу дослідженню рухів правого спрямування в Україні). Наріжна теза концепції Гріффіна полягає в тому, що він розглядає італійський фашизм і німецький нацизм (часто поєднуючи їх загальним поняттям «фашизм») як радикальну форму «революції справа». Таке несподіване об'єднання цих двох понять – «фашизм» і «революція» – потребує додаткового аналізу.

Мовчазно передбачається, що «справжні» революції не просто замінюють одну соціально-політичну, економічну і технологічну систему іншою, а й дозволяють людству (або його частині) перейти при цьому на більш високу ступінь розвитку. Марксисти прагнуть створити нове суспільство без експлуатації, відстоюючи за собою монополію на світле післяреволюційне майбутнє і звинувачуючи свого суперника – фашизм – в ретроградному захисті капіталістичної системи. Що ж стосується ліберальних авторів, то багато хто з них демонструє іншу оману. Вони використовують терміни «Американська революція», «Французька революція», «Російська революція» для опису якісного стрибка в суспільному розвитку, проте не готові визнати революційним такий

суспільний рух як фашизм. Та й взагалі ліберали, як правило, не визнають існування якоїсь цілісної фашистської ідеології, вважаючи її просто сумішшю культу особи, шаленого націоналізму і організованої жорстокості.

Як це не суперечить усталеним поглядам, Р. Гріффін бере на себе сміливість стверджувати, що ідеологія фашизму цілком революційна. І в цьому питанні він не самотній: протягом 1990-х років зовні марксистського табору наростав консенсус щодо того, що фашизм є формою популістської політики оновлення, що черпає ідеологічне зчеплення і мобілізаційну силу з мрій про наближення національного відродження. Криза ліберальної демократії, що сприймається фашистами як національний занепад і декаданс, змінюється в цій ідеології ерою майбутнього оновлення в новому постліберальному світопорядку. В силу цього, фашистський рух позиціонує себе як якусь революцію, що конкурує з комуністичною: «навіть якщо ультраправі, в загальному, є консервативні (ретроградні) сили, то, на крайній випадок, у своїх фашистських проявах ця ідеологія дійсно функціонує як революційна» [5].

У підсумку, розглянутий під цим кутом, фашизм представляється по суті революційною формою шовіністичного і антиліберального ультранаціоналізму, що націлена на мобілізацію мас задля щирої підтримки знизу тих різких дій самопроголошеної зверху еліти, що нібито вкрай необхідні для порятунку нації від смертельної загрози. У цій ідеології проголошується завдання створення нового типу держави, заснованої на енергії, що бере свої витоки у відродженій нації, згуртованої пристрасними патріотичними почуттями. У ній широко культивуються метафори «крові» і «раси». Звернення до розпаду і смерті трактується в ролі провісника нового життя, в якому принесення в жертву стає частиною розгорнутої епічної форми історії. Фашистський націоналізм є міфічним уявним світом, в якому вимоги Історії, Долі й Провидіння, втілені в нації, тяжіють над індивідом, де співчуття до всіх людських істот, незалежно від їх раси і цінності для суспільства, розглядається як ознака духовного занепаду, котрий необхідно подолати.

Тяжіння фашизму до політики суспільних потрясінь теж вимагає пильного аналізу в загальноцивілізаційному аспекті. Що й казати, всі революції за визначенням деструктивні, оскільки один сегмент суспільства логікою подій неминуче претендує на перевагу над усім іншим, що нібито «стримує прогрес». Так, ліберальна революція має на увазі знищення феодального або комуністичного «старого режиму». Комуністична революція, зі свого боку, вимагає знищення буржуазного капіталізму, що на практиці не раз вже призводило до масового терору. Навіть «оксамитові революції» в Польщі і Чехословаччині руйнували систему, яка створювала багатьом звичайним людям певну стабільність, матеріальну забезпеченість і соціальний мир. Тобто, реальний соціалізм так-сяк, але надавав населенню багато чого з того, що швидко зникло з настанням «дикого капіталізму». Те ж саме відбулося на пострадянському просторі.

Однак радикалізм фашистської революції виявлявся вибірковим – основним його фокусом була не цивілізація, не суспільний лад, а «своя» нація: «Фашисти намагалися відродити італійців, розбудивши в них героїчні якості Древніх Римлян. Нацисти зробили все можливе задля згуртування усіх здорових етнічних німців в об'єднану національну спільноту, Volksgemeinschaft» [5]. І як тільки теорія генетичної або расової чистоти з'являється на горизонті бачення майбутньої національної величі, то стає логічним провіяти зерно і позбутися полови. Для фашистського революціонера знищення ворогів є інтегральною частиною перманентної революції. Спецназ Третього Рейху налічував сотні тисяч фанатичних послідовників, готових бути жорстокими «на благо нації». Поставивши на чільне місце расове здоров'я і гігієну, лженаука євгеніка визначила ворогами чистоти нації цілі категорії людей: від євреїв (вбито до 6 мільйонів) і циган (вбито понад 750 000) до гомосексуалістів. Під цю категорію потрапляли також фізично і розумово неповноцінні, більшість яких стало жертвами програми систематичного знищення: більше 320 000 етнічних німців було стерилізовано, а ще близько 150 000 вбито для «поліпшення здоров'я нації». Це не рахуючи мільйонів слов'янських військовополонених і остарбайтерів,

які потрапили в рабство або були вбиті як втілення расової неповноцінності. Тож не дивно, що нацистські спроби реалізувати свої фантазії щодо Нового Світового Порядку привели до війни, нелюдськості, тотального поневолення, масових вбивств і геноциду небаченого масштабу.

Підводячи підсумки, Р. Гріффін констатує, що фашизм є радикальною формою «революції справа». Ясна річ, що ця ідея, з усіх ревізіоністках вимог останніх десятиліть, виявилася найбільш складною для сприйняття в Європі. Особливо та теза, що німці при Гітлері «жили в революційно нову епоху». Проте згодом у Європі поступово запанувало розуміння того, що роки нестабільності в Італії після Першої світової війни, також як і колапс Веймарської республіки після 1929 року, внесли в свідомість людей почуття «жаху перед історією» і відчуття глибокої загрози самому своєму існуванню. У цих умовах фашизм спрацював як ерзац-релігія, навіявши відчуття ейфорії якоїсь колективної захищеності у самій приналежності до нації. Фашизм не був антикапіталістичним, але він намагався створити альтернативну сучасність: радикально виступаючи проти індивідуалістичного, матеріалістичного духу капіталізму (особливо міжнародного), він намагався замінити його всеосяжним почуттям лояльності до нації, несучи, таким чином, в життя людей ілюзію ерзац-духовності.

Ці думки Гріффіна перегукуються з судженнями Адорно, висловленими півстоліття тому: «З суб'єктивної сторони, тобто, виходячи з роботи людської психіки, націонал-соціалізм сприяв непомірному зростанню колективного нарцисизму, простіше кажучи, національного марнославства. Інстинктивні нарцисичні спонукання окремої людини, яким зачерствілий світ надає все менше можливостей для задоволення, але які, тим не менш, продовжують існувати в неослабленому вигляді, допоки цивілізація відмовляє їм в найголовнішому, тоді ці спонукання знаходять сурогатне задоволення в ідентифікації з цілим» [1]. Адорно вважав, що всі ці прояви колективного нарцисизму і марнославства так і не були подолані, а продовжують існувати глибоко в підсвідомості, нарощуючи латентний потенціал радикалізму, готового виплеснутися назовні в будь-який критичний момент.

5. 4. Український правий радикалізм

На тлі цієї значної переоцінки періоду фашизації Європи у бік визнання її «революційною новою епохою», було б, очевидно, доцільним розглянути і заклик Європарламенту від 13 грудня 2012 року до опозиційних демократичних сил України: не співпрацювати з Всеукраїнським об'єднанням (ВО) «Свобода», не підтримувати і не формувати коаліцій з цією партією через те, що її члени вдаються до поширення «расистських, антисемітських і ксенофобських поглядів». Інтригу в цю ситуацію вніс ще один додатковий факт: депутатами Європарламенту не була прийнята інша поправка (Міхаеля Галера від групи народних партій) із закликом до українських демократів відмовитися від співпраці з Компартією України. Таким чином, спроба підвести під одну риску злочинів минулого – як комуністів, так і націоналістів – не увінчалася успіхом. У підсумку, українські комуністи отримали від Європарламенту своєрідну фору, і тим самим було проілюстровано, що «опрацювання минулого» в Європі, судячи з усього, все ще несе на собі печатку вибірковості, де присутній фактор двоїстої моралі по відношенню до тоталітарних режимів минулого.

Імпульсом до заклику Європарламенту послужив помітний успіх на виборах до Верховної Ради України 2012 року Всеукраїнського об'єднання (ВО) «Свобода» – 10,4% голосів за системою пропорційного представництва. Це стало сюрпризом, як для міжнародних політичних спостерігачів, так і українських виборців, оскільки «Свобода» отримала майже вдвічі більше голосів, ніж прогнозували різні соціологічні служби.

Однак, якщо розглядати проблему в загальноєвропейському контексті, то в такому значимому результаті праворадикальної партії немає нічого екстраординарного. Так, досить згадати вигук Юрія Карякіна «Росіє, ти здуріла!», коли в 1993 році за ліберально-демократичну партію Росії було віддано 22,9% голосів. Можна згадати і 49,1% голосів відданих в жовтні 1997 в Сербії за Воїслава Шешеля, або 17,9% голосів, відданих за Жана-Марі Ле Пена, лідера Національного фронту на президентських виборах 2002

року у Франції. Серед недавніх подій – 16,7% голосів, відданих за Рух «За кращу Угорщину» (Йоббік) на угорських парламентських виборах 2010 року.

Що стосується проведення своєрідного «санітарного кордону» навколо радикально націоналістичних партій, то в кожній країні присутні свої характерні особливості. В принципі, як зазначає згаданий Р. Гріффін, в кожному суспільстві завжди є 10-15% людей, які нетерпимі за своєю природою – крайні націоналісти, ксенофоби, екстремісти. У кожній країні проблема взаємин з ними вирішується по-своєму. Так, в 1999 р радикально права Австрійська партія Свободи Йорга Хайдера отримала на федеральних виборах 27% голосів і увійшла до складу урядової коаліції. Після цього Австрія моментально стала ізгоєм усередині Європи, а 14 країн ЄС різко скоротили з нею співпрацю. З точки зору європейців, відбулося немислиме – в Європі впав негласний санітарний кордон, що не допускав у велику політику радикальних націоналістів. В результаті Хайдер пішов у відставку, склавши з себе формальний титул лідера АПС. Так само і у Франції – Національний фронт ніколи не брали в урядову коаліцію, оскільки він дозволяє собі ксенофобські висловлювання. Однак є й інші приклади. На виборах в 1996 р в Італії «Ліга Півночі» отримала 30 місць в палаті депутатів, 17 в сенаті й 5 міністерських портфелів. До звичної ксенофобії цієї партії по відношенню до неаполітанців і сицилійців в останні роки додалося і нагнітання фобій перед біженцями з арабських країн, а також гастарбайтерами з Молдови та інших країн Східної Європи. Подібні ксенофобські настрої переважають нині і в Швейцарії, де заборонено будувати мечеті і надзвичайно важко отримати дозвіл мігрантам на працевлаштування. Так що не все так просто і однозначно і в самій Європі.

У загальному підсумку, Європа стала більш терпимою по відношенню до правих рухів, що набирають силу на хвилі імміграційної або соціолінгвістичної ситуації в кожній конкретній державі. Тому, і оцінка Р. Гріффіном української партії «Свобода», чиї лідери проголошують прагнення до ліберальної демократії саме для українців, така: «Це

форма лібералізму, а не фашизму... І це не те, що хотів, наприклад, Адольф Гітлер. Він не бажав ліберально-демократичної, капіталістичної держави. Навіть якби вона була виключно для етнічних німців. Він прагнув до революційного, нового типу тоталітарної держави. Якщо говорити про "Свободу", то це права популістська партія. Її позиція – відсіч історичним та етнічним тенденціям, які заполонили Європу. І зрозуміло, що питання ідентичності перед українцями, які тривалий час не мали власної національної держави, стоять ще серйозніше. Тобто, це ще й історичний реванш» [6, с. 31].

Що ж собою являє електорат, який підтримав цю радикальну партію? Всупереч укоріненій думці, яку активно поширюють політичні противники «Свободи», цих людей не можна віднести до категорії вихідців з регіональної глушини, які, мовляв, відстоюють ретроградні позиції. Згідно з результатами Національного екзит-полу, проведеного безпосередньо після голосування 28 жовтня 2012 року, електорат цієї правої популістської партії виявився з відривом самим освіченим і міським: 48% опитаних виборців «Свободи» вказали, що вони мають диплом про вищу освіту, а 47,5 % виявилися жителями обласних столиць. Ці дані значно вище аналогічних показників великих націоналістичних партій в інших європейських країнах. І вони змушують задуматися на предмет соціальної бази правого радикалізму, ведучого, в своєму крайньому вираженні, до тоталітаризму.

Як показує аналіз Р. Гріффіна [4], в останні десятиліття в світі було зроблено кілька логічно обґрунтованих кроків у напрямі до нового осмислення тоталітаризму. В англомовному світі передвісником цих змін стала книга Саймона Тормі «Розуміння тиранії», що побачила світ в 1995 р У ній стверджувалося, що «перш за все тоталітаризм походить з радикалізму, з невдоволення сьогоденням, перетворюючись у спрагу нового». Репресивний державний апарат тоталітаризму є зовнішнім проявом пошуку «ідеї, реалізація якої полягає в повній трансформації самої природи людського буття». ***Ця провідна ідея в тій чи іншій формі знаходить своє втілення в палінгенетичній ідеології, іншими сло-***

вами – міфологічній ідеології «відродження» нації, державності, цивілізації тощо.

У роботах італійського дослідника Еміліо Джентіле встановлення тоталітаризму означає, з одного боку, спробу політичного домінування, зроблену революційним рухом, що має інтегралістське розумінням політики і прагне до монополії на владу. Після досягнення влади законним чи незаконним шляхом, цей рух знищує або трансформує попередній режим і створює нову державу, засновану на однопартійному режимі, головною метою якого є поневолене суспільство. Таким чином, цей рух прагне підпорядкувати, об'єднати і гомогенізувати підвладне йому суспільство на основі інтегральної політизації життя – громадського та особистого. Тут міфи і цінності втілюються в ідеології «відродження», узаконеної в формі політичної релігії. Її метою є становлення нової людини, душею і тілом відданої виконанню завдань тоталітарної партії. Кінцевою метою є створення нової цивілізації.

Але, з іншого боку, принципово новим у викладі Джентіле є висновок: сама логіка «відродження» змушує створювати складну політичну релігію не для того, щоб обманювати маси і маніпулювати ними, але в цілях створення нової людини. Весь парадокс ситуації посилюється тим, що ***ліберальні або громадянські суспільства також прагнуть до сакралізації політики з метою зміцнення внутрішнього почуття законності і підтримання громадського консенсусу.*** Саме з цього випливає «громадянська релігія», яка, наприклад, є помітним елементом політичної культури США. У підсумку, наш аналіз призводить до того, що ***«санітарний кордон» між тоталітарними і ліберальними товариствами дещо розмивається.*** А це дає підставу для істориків і соціологів до перегляду традиційних підходів до вирішення проблем консенсусу, законності і опору з тієї точки зору, що, можливо, ***на деяких етапах розвитку тоталітарного суспільства виникає справжній симбіоз офіційного світогляду «відродження» і народних прагнень до участі в історичному процесі оновлення і відродження.***

Аналіз електорату «Свободи» в частині його ставлення до ідеології цієї партії показує, що про досягнення якогось стійкого консенсусу тут мова не йде. На думку авторитетного в наукових колах доцента Національного університету «Києво-Могилянська академія» Андреаса Умланда, явно ідеологічно мотивований електорат «Свободи» становить, можливо, менше половини від загального числа виборців партії. А у неідеологічної частини виборців можна виділити три передбачуваних мотиви для їх голосування на користь «Свободи». Голосування перших було своєрідним протестом проти чинного курсу, який вони сприймали як антиукраїнський, зокрема, через прийняття закону про державну мовну політику, що підвищує статус російської мови. Другу групу являють собою стратегічно орієнтовані виборці, які віддали свої голоси «Свободі» для того, щоб забезпечити найбільш жорстку опозицію уряду. Їм імпонувала жорстка дисципліна, різко окреслений ідеологічний профіль і яскраво виражений революціонаризм представників партії «Свобода» у вуличних акціях. Виборець побачив в цьому запоруку послідовності в опонуванні урядовому курсу. І, нарешті, третю групу складали виборці, яких можна трактувати як «тактичних» попутників. Ґрунтуючись на неясних передвиборних прогнозах для «Свободи», яка могла і не подолати бар'єр в 5%, вони хотіли гарантувати третій опозиційній партії проходження в парламент. Тільки згодом з'ясувалося, що така тактична підтримка виявилася зайвою [13].

Таким чином, в умовах України ідеологія «відродження», яка була присутня на рівні політичних гасел перших років незалежності, так і не перетворилася на нову політичну релігію. Але це не означає, що шляхи в цьому напрямку вже остаточно заказані. Багато чого буде залежати від того, наскільки «опрацювання минулого» торкнеться ідеології, політики і практики попередника «Свободи» – Організації Українських Націоналістів та її вождя Степана Бандери.

5. 5. Неприйняття традиції ОУН

За найбільш спільною ознакою членства Всеукраїнської організації «Свобода», її партійний склад Р. Гріффін розділяє на дві групи: «Одні захищають ліберальну демократію, одночасно виступаючи за більш широкі права українців, які історично були пригнічені і потребують оновлення ідентичності. А інші мають фашистські, расистські переконання» [6].

Диференційовано до питання ідентифікації кадрового складу партії «Свобода» намагається підходити і А. Умланд: «Не випадково, що деякі функціонери" Свободи "мають помітний інтерес до міжвоєнного європейського фашизму, включаючи його німецькі різновиди, такі як" ліві "течії в НСДАП (напр. штрассеризм) або "консервативна революція". Але все ж "Свободу" не варто класифікувати, ні як нацистську, ні як неонацистську партію. Соціал-націоналізм "Свободи" продовжує не німецький націонал-соціалізм, а скоріше ідеологічну традицію ОУН і близьких до неї теоретиків – таких як Дмитро Донцов – які, правда, в свою чергу перебували в 1930-х під впливом європейського фашизму, не в останню чергу німецької "консервативної революції". Таким чином, "Свободу" можна тільки частково ототожнювати з німецьким класичним фашистським рухом» [13].

Оцінки цих авторів, на позиціях яких в значній мірі вже позначилася досягнута в Європі тенденція до «опрацювання минулого» щодо переосмислення суті тоталітарних режимів, як мені здається, вже в чомусь позначилася на підході робочої групи українських істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності Організації українських націоналістів і Української повстанської армії (ОУН-УПА). Зокрема, в підсумковому документі комісії підкреслювалося, що самі організатори та ідеологи ОУН прагнули запозичувати елементи політичних і соціально-економічних програм італійського фашизму. Зокрема, в рішеннях конгресу ОУН 1929 містилися елементи, які ріднили політичний образ майбутньої Української соборної держави з фашистським варіантом корпоративної системи. В подальшому розвитку світоглядних основ, ідеології та політичної практики ОУН, на думку експертів, також був присутній ряд моментів, які ріднили їх

з радикальними і тоталітарними рухами і режимами, перш за все з італійським фашизмом і німецьким націонал-соціалізмом. Однак при цьому вельми важливо звернути увагу на істотне застереження експертів – схожість певних рис ідеологій і політичних програм не може бути приводом для ототожнення різних за походженням рухів або режимів: кожен з них повинен нести відповідальність сам за себе.

Більш того, при «опрацюванні минулого» нам не минути іншого аспекту: орієнтуючись на євроінтеграцію і відкидаючи духовну спадщину оунівського «інтегрального націоналізму», чи можемо ми, при цьому проводити своєрідний «санітарний кордон» між діяльністю ОУН і практикою радянського тоталітарного режиму? Підсумковий документ провідних українських істориків переконує в тому, що успіху на цьому шляху нам не бачити: «Якщо взяти до уваги набір зовнішніх і функціональних ознак у певний період існування ОУН (наприклад, культ вождя, прагнення встановити монопартійну диктатуру, побудову чіткої партійної ієрархії із залізною дисципліною, надання ідеології рис релігійного світогляду і т. д.), то цю організацію можна ототожнити з радянським тоталітаризмом. Специфічне ототожнення ОУН з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом було або ситуативним, або використовувалося як знаряддя політичної боротьби» [12, с. 38].

Ось цей шлейф минулого, в якому можна виявити і елементи фашизму, і нацизму, і радянського тоталітаризму багато в чому пояснює досить критичне ставлення в Україні до діяльності ОУН. Сучасний українець не може не враховувати і характеристику особового складу ОУН в роки її активної боротьби: йдеться про невисокий рівень освіченості, що позначився і на низьких організаційних здібностях кадрового складу. Все це зумовило широке неприйняття нинішньою масовою свідомістю України ідеології «інтегрального націоналізму» в його оунівській інтерпретації: «Український націоналізм в сучасній домінуючій інтерпретації перебуває в полоні вузької історико-ретроспективної локалізації, тобто, він обтяжений гріхами інтегрального націоналізму. Занадто тісний зв'язок з діяльністю націоналіс-

тичних організацій 30-40-х років XX ст. став перешкодою тому, щоб його прийняли і засвоїли також інші течії політичної думки і політичні рухи» [10, с. XIII].

А про те, що «інтегральний націоналізм» ОУН мало в чому змінився за останні 50 років, в українській науці вже склався певний консенсус. Наприклад, за свідченням авторитетного канадського дослідника українського походження Івана Лисяка-Рудницького: «Український націоналізм підходить під поняття тоталітарного руху», а «твердження про те, що націоналістичний рух уже в 1943-44 роках перейшов на демократичні позиції, не має достатніх підстав» [11, с. 256]. У тому ж контексті дають свою оцінку і історики згаданої вище урядової робочої групи: в бандерівській ОУН «сталася ідеологічна герметизація, базована на публіцистичній риториці зразка 1930-х рр. Глорифікація образу С. Бандери після його трагічної загибелі та політико-ідеологічна самоізоляція ОУН (Б) виключили можливість змістовної ідеологічної еволюції» [12, с. 39].

В результаті коло замкнулося – досить важко в нинішній Україні масово переконати будь-який значний контингент населення, особливо східних і південних областей, в тому, що «свій», «рідний» український тоталітаризм буде нам духовно ближче, ніж «чужий» – радянський тоталітаризм. Більш того, віддаючи свої голоси Компартії України, радикальний електорат цих регіонів вважає за краще все-таки звичну форму радянського тоталітаризму. Все це погіршує ситуацію «двох Україн», що випливає з обстановки 20-30-х років XX ст. – більшовизації Євразії і фашизації Європи. Але, в остаточному підсумку, якщо вірити Теодору Адорно, «до обох версій тоталітаризму схильні одні і ті ж типи людей», тобто – в своїй масі і необандерівці, і неокомуністи представляють собою один і той же психологічний тип. Ці люди «мають у своєму розпорядженні лише слабке "я" і тому в якості ерзацу потребують ідентифікації з великими колективами, в яких вони могли б сховатися» [1].

Хоча об'єднання «Свобода» і позиціонує себе як «всеукраїнське», його діяльність навряд чи сприяє вирішенню проблеми «двох Україн». Наприклад, А. Умланд звертає увагу

на те, що, з одного боку, електорат радикального націоналізму сконцентрований переважно в західних регіонах: Львівська, Івано-Франківська і Тернопільська області (Галичина). З іншого боку, «Свобода» наполегливо декларує свої загальноукраїнські претензії, і навіть домоглася вже певної підтримки з боку протестних стратегічних і тактичних попутників. Однак, в кінцевому підсумку, ідеологічні установки ОУН і образ Степана Бандери в більшості областей України наштовхуються на активне неприйняття.

На жаль, серед певних груп населення України це негативне сприйняття Бандери огульно проектується на жителів західних регіонів в цілому. Процес посилення взаєморозуміння між окремими регіонами України ускладнює і той факт, що жителям східних і південних областей України важко подолати порочний радянський стереотип сприйняття жителя Галичини як нібито бандерівського ксенофоба, зрадника і колабораціоніста. Потрібні роки й десятиліття для усвідомлення того, що Західна Україна протягом 600 років була в складі інших держав – Польщі, Угорщини, Австрії. І лише у вересні-жовтні 1939 року цей регіон був приєднаний до Радянського Союзу. Навряд чи за короткий проміжок в півтора року (до червня 1941 г.) її населення могло сприйняти СРСР як свою Вітчизну. Тим більше, що насильницька колективізація руйнувала століттями усталений спосіб життя, а значний контингент жителів регіону був репресований і депортований. У цих умовах радянська влада сприймалася галичанами як окупаційна, а боротьба проти «совітів» вважалася в громадській думці не зрадою, а національно-визвольним рухом під керівництвом ОУН.

На ситуацію впливали і зовнішньополітичні чинники Другої світової війни. Так 30 липня 1941 року Лондонський польський еміграційний уряд домовився з Кремлем про співпрацю (пакт Сікорського-Майського). Відновлюючи припинені 17 вересня 1939 в односторонньому порядку дипломатичні відносини, радянський уряд визнавав радянсько-німецькі договори 1939 року такими, що втратили силу в частині територіальних змін у Польщі. У додатку до угоди вказувалося, що радянський уряд надає амністію усім по-

льським військовополоненим і тим польським громадянам, що перебувають ув'язненими на радянській території. З огляду на цей факт, можна припустити, що якась частина населення Західної України могла думати, що знову відновила громадянство польської держави, а тому за визначенням ці люди не могли трактувати себе в ролі зрадників СРСР, громадянами якої вони вже себе не вважали.

Чи можна відразу подолати негативні стереотипи щодо різних регіонів України, що залишилися в спадок від радянського минулого? Сумнівно. Та тенденція, що намітилася в українській і західній історіографії щодо переосмислення витоків і рушійних сил праворадикальних і відверто фашистських течій навряд чи в змозі притьмом змінити стереотипи, нав'язані свого часу радянським чорним піаром. Судячи з усього, вони ще довго будуть отруювати суспільну свідомість України. По-перше, тому що експертна дискусія про правильність і значення тих чи інших історичних фактів та інтерпретацій щодо бандерівської ОУН якщо і має, то тільки обмежене політичне значення. А, по-друге, що стосується масової політичної свідомості, то тут вплив вчених є завжди досить опосередкованим і досить протяжним в часі. Відбите в шкільних підручниках, це знання може дати ефект лише через багато років. До того ж, багато сторінок діяльності ОУН навряд чи кому вдасться обілити. У світлі вищесказаного, можна прийняти висновок А. Умланда: «Якими б не були причини розколу в історичній свідомості українців, і як би не розвивалася дискусія серед дослідників новітньої історії – в найближчі роки слід очікувати, що негативне ставлення переважної більшості південних і східних українців до ОУН-УПА не зміниться. Навпаки, в світлі нових наукових публікацій про діяльність лідерів ОУН (Б), воно може посилитися» [13].

Цей висновок лише підтверджує прогноз робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення ОУН і УПА, викладений ще в 2005 р.: «Протистояння між прихильниками і противниками націоналістів, між ветеранами ОУН і КПРС, УПА і Радянської Армії з часом лише загостриться. Визначаючи своє ставлення до ОУН-УПА, українську владу при будь-

якому рішенні буде підстерігати небезпека протесту з боку певної частини суспільства. Єдиний вихід полягає в деміфологізації діяльності, з одного боку, ОУН-УПА, а з іншого – Кремля, в поширенні історичної правди, якою б вона не була» [12, с. 4].

Звичайно, в аналізі слід враховувати і особливості нинішньої політичної боротьби в Україні. Самопозиціювання «Свободи» як нових бандерівців мало б сенс, якби вони, за прикладом таких європейських правих як бельгійський «Фламандський інтерес» або італійська «Північна ліга», сповідували б сепаратизм і вимагали відділення, наприклад, Галичини від України. Але свободівці, навпаки, невпинно підкреслюють, що керуються принципом об'єднання і збереження України в її сьогоднішніх кордонах, сподіваючись істотно розширити своє електоральне поле. Не виключено, що їм дійсно вдасться створити окремі осередки електоральної підтримки на лівобережній Україні. Однак, судячи з усього, для більшості російськомовних українців, та й багатьох україномовних, це скоріше стане фактом їх відчуження від ідеї соборної української нації, ніж фактором єднання. Вже сьогодні видно, що багато відповідально мислячих помірно націоналістичних українських інтелектуалів і політиків намагаються дистанціюватися від «Свободи». Але при цьому, виходячи з особливостей розкладу сил у Верховній Раді України, деякі опозиційні партії ухиляються від політики «санітарного кордону» з правими, а тим більше уникають дебатів з питання бандерівського минулого. У підсумку проблема наукового «опрацювання минулого» ускладнюється, часто віддається на відкуп дилетантам, які, на жаль, під час різних ток-шоу заповнюють телеефір низьким рівнем висловлювань при відсутності професійних висновків і суджень.

На мій погляд, ця ситуація таїть в собі здатність відкладання на невизначене майбутнє перехід України від фази «ідентичності опору» до конструктивної фази «ідентичності проекту». А саме в останньому сучасне українське суспільство відчуває гостру потребу перед викликом ускладнення проблем глобалізації і наростання феномена «глобального політичного пробудження», який ще не раз нагадає про себе в майбутніх виборчих кампаніях.

Література

1. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого»? – Журнальный зал. Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3 (40-41) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://magazines. russ. ru/nz/2005/2/ado4. html

2. Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение. – Бжезинский З. Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы. – М. : Международные отношения 2010. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://politzone. in. ua/index. php?id=752

3. Валлерстайн И. Миросистемный анализ: введение. – М. : Издательский дом «Территория будущего». – 2006. – 247с.

4. Гриффин Р. Палингенетическое политическое сообщество: переосмысление легитимации тоталитарных режимов в межвоенной Европе [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. shekhovtsov. org/translations/Roger_Griffin-Palingenetic_Community. pdf

5. Гриффин Р. Революция правых: фашизм [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. fti. dn. ua/-metlov/ griffin. html

6. Гріффін Р. «Свобода» хоче ліберальної демократії, але тільки для українців. – Країна. – 2012. – №6(159). – С. 31.

7. Иглтон Т. Убежище в буре истории [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://scepsis. net/library/id_1664. html

8. Калхун К. Теории модернизации и глобализации: кто и зачем их придумывал [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.inop.ru/files/calhoun. doc

9. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/09. php

10. Лісовий В., Проценко О. Націоналізм, нація та національна держава. – Лісовий В., Проценко О. Націоналізм: антологія. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с.

11. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 2. – Київ: Основи, 1994. – 573 с.

12. Організація українських націоналістів... 2005. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. – Київ, Наукова думка, 2005. – 53 с.

13. Умланд А. Типичная разновидность европейского правого радикализма? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. geopolitika. lt/print. php?artc=5801

14. Хобсбаум Э. Масштаб посткоммунистической катастрофы не понят за пределами России [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://scepsis. net/library/id_421. html

Глава 6. ФЕНОМЕН «ВНУТРІШНЬОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ»

(Ткаченко В. Феномен «внутренней колонизации» в украинско-российских отношениях (исторический аспект) // Политическая концептология (Ростов-на-Дону). – 2013. – № 4. – С. 173-186.)

Кожній справі свій час і своя пора. Нині ми гостро відчуваємо необхідність пізнати істину, яка повинна зробити нас вільними, навіть з поправкою на те, що «хто примножує знання, той примножує смуток». Однак, як це не прикро, в новітній історії двох незалежних держав – України та Російської Федерації – все-таки «час будувати» циклічно чергується з часом «розкидати каміння».

Так, у 2009 році заступник директора «Левада-Центру» Олексій Гранаткін констатував, що після війни в Грузії ставлення Росії до України різко погіршилося. Це зрушення в громадській думці Росії проявилося в тому, що якщо в липні 2008 року до України погано ставилися 37% росіян, то вже восени – 53%. В ролі головної причини зміни ставлення називався курс президента України Віктора Ющенка, який кваліфікувався як проамериканський. Незабаром ситуація ще більше погіршилася: після «газової війни» грудня 2008 року цей негативний показник досяг рекордних 62%. У ситуації, що створилася засмучувало те, що росіяни і українці пов'язані між собою не лише історичним минулим, спільними кордонами, а й сімейними зв'язками. У багатьох українців живуть родичі в Росії, відповідно, у багатьох росіян – родичі в Україні. Часто від росіян можна було почути, що українці – це рідний нам народ, але ось, мовляв, їм не пощастило з владою. При цьому мало хто усвідомлював, що негативне ставлення до держави може з часом перерости в погане ставлення і до самого народу.

6. 1. Ранима ідентичність

Дотримуючись принципу політкоректності, я не стану з боку України вдаватися в подробиці, хто і навіщо після «помаранчевої революції» 2004 року розпалював в Росії антиукраїнську кампанію в ЗМІ, тим більше що і українське

керівництво того періоду грішило вряди-годи заявами, які так і напрошувалися на пропагандистські оцінки з боку журналістів. Особливо це стосувалося питань історії, щодо яких з українського боку часом викладалися вельми екзотичні погляди і оцінки. І, тим не менш, у цій непростій ситуації громадська думка України в цілому трималася гідно: за оцінками Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), більшість українців, незважаючи на різні пропагандистські кампанії, продовжували добре ставитися до Росії. І справа тут зовсім не в якомусь психологічному парадоксі світосприйняття українців. Скоріше мова може йти про відносно достатню інформованість. Так, коментуючи цей феномен, соціологи акцентували увагу на присутності плюралізму думок в українських ЗМІ, де журналісти, як правило, подавали дві і більше точок зору на проблему. Можливо, це і зіграло не останню роль в тому, що позитивно до Росії в 2009 році ставилося 90% респондентів, а негативно – в межах 6-7% [7].

З почуттям задоволення в моїй країні останнім часом сприймали і зрушення у ставленні росіян до України: згідно вересневого опитування «Левада-Центру» за 2012 рік, на питання «Як ви в цілому ставитеся зараз до України?» Відповіли «дуже добре» або «в основному добре» 74% респондентів. Це не 90% як в Україні, але все ж і не так мало, як було раніше. Тут, як мені здається, крім традиційних «газових», багато в чому завдають шкоди і періодичні продовольчі «торговельні війни». То Росія заборонила ввезення українських сирів, то раптом через день-два після святкових поцілунків з нагоди 1025-річчя прийняття християнства на Русі Російська Федерація заборонила ввезення українських солодощів української фірми «Рошен». Потім це торкнулося й інших українських товарних потоків: на російських митницях був встановлений жорсткий режим, який, втім, згодом був послаблений.

Добре якби ці питання вирішувалися в установленому порядку на міждержавному рівні. Але ж вони постійно супроводжуються масовою пропагандистською кампанією в ЗМІ. Все це позначається на формуванні громадської думки.

А в підсумку створюється сумарний привід для засмучення: що не кажи, а за останні 20 років Україна в світогляді жителів Росії перетворилася в один з найбільш суперечливих зовнішньополітичних образів. Вона виступає як єдина держава, яку росіяни, за даними опитувань «Левада-Центру», записують сьогодні і в топ-10 друзів Росії (де Україна на п'ятому місці після Білорусі, Казахстану, Німеччини та Китаю) і, одночасно, в топ-10 її ворогів (шосте місце слідом за Грузією, США, і трьома країнами Балтії).

При цьому самі ж російські експерти відзначають такий прикрий факт, що ставлення до українців різко поліпшилося за останні роки не в останню чергу на тлі «кавказофобії», що не може засмучувати і самих українців. Соціолог Денис Волков пояснює цей феномен тим, що в великих містах, куди хлинув потік кавказьких і азіатських мігрантів, українці як приїжджі не викликають неприязні перш за все тому, що їх «не видно» [8]. Тобто, вони демонстративно не підкреслюють свою етнічну приналежність, і це якимось чином згладжує спілкування з росіянами, хоча такий рівень сприйняття росіянами національної ідентичності інших народів теж викликає ряд запитань.

На жаль, наростанню рівня толерантності між росіянами і українцями шкодять неприємні інтернет-конфлікти на етнічному ґрунті. В онлайн-обговореннях присутній звичний набір стандартних звинувачень: «хохли» крадуть газ, Україна прагне вступити у вороже НАТО, бандерівці-зрадники пригнічують російське населення України. У відповідь слідують докори в прагненні «москалів» розчленувати Україну. Психологи намагаються пояснити таку лють спробою користувачів Інтернету компенсувати свої нереалізовані можливості – і особисті, і національні. Але в цих поясненнях мало втіхи. Згідно з експертним судженням Юлії Мак-Граффі, головного редактора інтернет-видання *Корреспондент. net*, новини про українсько-російські відносини часто перетворюються в «своєрідну червону ганчірку для коментаторів». Ці новини не тільки найбільш читані, але і викликають найбільше відгуків відвідувачів, нерідко агресивних. Такого роду інформаційна війна заважає знахо-

дити порозуміння між народами з багатьох спірних питань і конфліктних моментів – як історичного минулого, так і сьогодення. Більш того – на побутовому масовому рівні закріплюються забобони, обтяжені спекуляціями політтехнологів.

У ситуації, що створилася, на мій погляд, українським користувачам Інтернету слід було б враховувати деякі моменти соціальної та політичної психології. Зокрема, той момент, що жителі Російської Федерації протягом останніх 20 років пережили гострі етнічні конфлікти, варварські теракти і руйнівні військові дії. Все це, безумовно, посилювало міжетнічне напруження в країні. Слід ставитися з розумінням і до тих проблем, які були позначені у виступі президента Російської Федерації Володимира Путіна на засіданні клубу «Валдай» восени 2013 року. Мова йде про те, що «сьогодні Росія відчуває не тільки об'єктивний тиск глобалізації на свою національну ідентичність, а й наслідки національних катастроф XX століття, коли ми двічі пережили розпад нашої державності. В результаті отримали руйнівний удар по культурному і духовному коду нації, зіткнулися з розривом традицій і єдності історії, з деморалізацією суспільства, з дефіцитом взаємної довіри і відповідальності. Саме в цьому багато коріння гострих проблем, з якими ми стикаємося. Адже питання відповідальності перед самим собою, суспільством і законом – один з основоположних. не тільки в праві, але і в повсякденному житті » [1].

Відповідно і російській стороні слід було б усвідомити, що тривалий період перебування України в статусі «внутрішньої колонії» Російської імперії не міг не викликати своєрідний компенсаторний «ефект бумеранга», провокуючи феномен якщо не історичного реваншу, то, у всякому разі, феномен ідентичності опору: «Україна – не Росія» (Леонід Кучма). Того реваншу і опору, який слід перевести в історичний діалог двох народів. Зокрема, діалог щодо української та російської ідентичності, переосмислення тієї історичної спадщини, котра нам дісталася, а також поглибленого аналізу сучасних глобальних викликів і вирішення проблеми ідентичності – насамперед через призму цих викликів.

6. 2. Феномен «внутрішнього колоніалізму»

Було б наївним вважати, що вивести громадську думку України і Росії з турбулентного інформаційного поля могла б відразу висока академічна наука. Одній їй це не під силу. Але і без її фундаментальних розробок, які рано чи пізно будуть все-таки затребувані суспільством – як громадянами, так і політичним класом – нормалізувати відносини між двома країнами ніяк не вийде. У цьому контексті книга «Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России», видана 2012 року в Москві під редакцією Олександра Еткинда, Дірка Уффельманна й Іллі Кукуліна може бути розглянута як етапна праця у досить перспективному дослідницькому напрямі.

Звичайно, колоніальний, антиколоніальні і постколоніальний дискурси заявили про себе в суспільно-політичній думці не сьогодні і не вчора. Мова йде як про зарубіжні видання, так і про вітчизняну наукову продукцію. І в цьому великотрудному процесі вироблення самосвідомості, як то кажуть, не кожне лико в рядок. Для цього достатньо згадати хоча б відоме положення, що історія є організованим спогадом, і організованим забуттям. У разі багатонаціональної Російської Федерації, підкреслюється в книзі, особливо важливим є те, що саме згадують один про одного народи, що складають її, бо, по Ернесту Ренану, «сутність нації полягає в тому, що всі індивіди, котрі її складають,, мають багато спільного, але забули багато того, що їх роз'єднує» [10, с. 145].

Втім, цей дискурс стосується і України, з огляду на значну складову в її народонаселенні представників російського етносу. Цілком зрозуміло, що під час формування нової історичної спільноти «радянський народ» монопольно правляча КПРС провадила лінію, зафіксовану в вікопомних тезах до 300-річчя возз'єднання України з Росією. У цьому документі «червоною ниткою» проходила ідея про одвічне прагнення українців возз'єднатися з братнім російським народом. І навпаки – після розпаду Радянського Союзу лейтмотивом багатьох історичних досліджень стала теза про одностайне прагнення українців до незалежності від гніту Російської імперії. Тобто, маятник громадської думки хит-

нувся в інший бік і, відповідно, імперський дискурс радянських часів був замінений в останнє двадцятиріччя дискурсом антиімперським.

На мій погляд, в цей непростий в україно-російських відносинах час слід було б приділити більшу увагу постімперському дискурсу. Нині українцям і росіянам доводиться знаходити взаєморозуміння, виходячи з факту існування двох незалежних держав, на принципах взаємності і добросусідства. Кожна держава – і Російська Федерація, і Україна – переслідують свій національний інтерес, і від цього нікуди не дітися. А тому доведеться навчитися чути один одного з урахуванням того, що не всі історичні факти мають для різних народів однакову цінність, тим більше, що події минулого не завжди можуть претендувати на однакову оцінку. Проте, діалог потрібно продовжувати і знаходити взаєморозуміння.

З точки зору визначення ролі і місця України в контексті «внутрішнього колоніалізму» хотілося б зупинитися на деяких вихідних пунктах наукової праці «Там внутри». Насамперед, привертає увагу ***визначення внутрішньої колонізації як застосування «практик колоніального управління і знання всередині політичних кордонів держави»***. Тобто, центральним пунктом є державна політика по відношенню до завойованих або приєднаних народів. Але тут же міститься застереження, що «кордони Росії розширювалися і в доімперський, і в імперський періоди з такою швидкістю, що сама відмінність "зовнішнього" від "внутрішнього" була пливкою й невизначеною». Ось ця «плинність» і «невизначеність» і є причиною того, що замість чітко структурованих дефініцій в дослідженні доводиться вдаватися до різних метафор, які десь і допомагають глибше «промацати ситуацію», але не можуть претендувати в повній мірі на статус систематизованого знання. Тобто, вичленити якусь універсальну «модель» внутрішнього колоніалізму, а тим більше вибудувати належну матрицю на сьогоднішній день поки що малоймовірно, а тому поняття «внутрішній колоніалізм» все ще залишається багато в чому рухомим і таким, що важко фіксується.

Те ж відноситься до поняття «інородці», де уявлення про стани, релігії та етнічну приналежність могли варіюватися, наповнюватися різним ситуативним змістом, а форми культурно-політичного ставлення до них могли бути одночасно і універсальними, і локалізованими. Це позначалося і на практичному здійсненні імперської політики Росії: вона сильно варіювалася – від максимально можливої асиміляції етносів, до здійснення військово-адміністративних силових методів управління або прямого «витискування» з займаних ними територій. Втім, як наголошується в книзі, бували випадки, коли імперська влада ніяк не могла визначитися на предмет цілі й курсу своєї політики щодо деяких етносів, «що дісталися» їй разом з територією [10, с. 13].

Остаточно ускладнює дослідницькі завдання і те, що характерні феномени колоніалізму в Росії «найчастіше були звернені всередину власного народу» – їх називали внутрішньою колонізацією, самоколонізацією або ж вторинною колонізацією власної території. Цей процес супроводжувався не тільки експлуатацією економічних і людських ресурсів, а й культурним пресингом на самих же росіян: в ряді випадків спроби асиміляції етнічних меншин погрожували необхідністю ввести таке визначення російськості, яке не могло задовольнити самих росіян, або призводило до підвищення «інородців» над самим російським населенням [10, с. 14].

Таким чином, актуальним завданням, на мій погляд, все ще залишається визначення якоїсь фіксованої «вихідної точки» для окреслення належної дослідницької системи координат. В іншому випадку восторжествує постмодернізм – бо «якщо Бога немає, то все дозволено». У цій ситуації, як мені видається, слід продовжувати дискурс в зазначеному напрямі «внутрішнього колоніалізму», але не стільки по лінії вузько дисциплінарній, скільки шляхом виходу на метадисциплінарний рівень. Дуже навіть може статись, що це призведе, врешті-решт, до якоїсь узагальнюючої концепції, а в подальшому – і до більш чіткої структури, і до належної дослідницької матриці.

Що ж стосується трактування «внутрішнього колоніалізму» по відношенню до українців і білорусів, то тут, су-

дячи з усього, підхід не тільки вельми конструктивний, але і показовий в контексті відходу від застарілих поглядів. Як показують стереотипи свідомості, що дуже затьмарюють сучасні україно-російські відносини, парадокс полягає в тому, що українці з боку «русских» ніколи не вважалися «інородцями». Їх просто гамузом теж зараховували «русскими», і тим самим позбавили права вважатися окремим народом. Українську ж мову розглядали як діалект великоросійської говірки. Тому не можна не погодитися з авторами «Там внутри», що «найяскравішим прикладом нерозмежованості зовнішнього і внутрішнього,"споконвічного" і екзотичного в історії Росії є історія управління Україною та її сприйняття в культурі... На політичному рівні йшла гомогенізація імперії, на культурному – екзотизація України і уявлення її як простору, де предки жителів Москви і Петербурга сповідували стародавні, нині забуті, але таємничі і моторошні язичницькі обряди. Україна не тільки в російській, але багато в чому навіть і в українській культурі... стала локусом змішання і утрудненого розрізнення "свого" і "чужого" і, таким чином, зберегла свій "прикордонний" статус, якого вона після ліквідації автономії Гетьманщини не мала політично» [10, с. 145].

З точки зору політкоректності привертає увагу ще одна важлива, заявлена авторським колективом позиція. Вони переконані, що, «будь-які прояви російсько-імперського нарцисизму неприйнятні, оскільки змушують забути про жертви російського зовнішнього колоніалізму... Ми прагнули до того, щоб в мальованій нами картині імперського минулого знайшлося б місце для жертв і для агентів колоніалізму і зовнішнього, і внутрішнього» [10, с. 24].

Слід зазначити – з точки зору Росії це є новим і показовим. Однак, на мій погляд, з точки зору сучасної України було б некоректно і неконструктивно прийняти на себе роль виключно «жертви» колоніалізму, як це характерно для антиколоніального дискурсу. З одного боку, не можна забувати, що значний контингент українського політичного класу дуже навіть активно виступав у ролі агента імперського будівництва. А з іншого боку, психологія «жертви»

з точки зору завдань нинішнього українського суспільства дуже вразлива і двозначна: вона могла бути допустимою хіба що на мобілізаційному етапі конструювання «ідентичності опору», але навряд чи стає конструктивною на нинішньому етапі формування «ідентичності проекту майбутнього» для України.

Ось ці останні міркування, по суті, і стануть робочою гіпотезою в подальшому викладі матеріалу.

6. 3. Креативна метафора

Перш за все, є сенс поки що прийняти «метафоричний» підхід авторів «Там внутри», який сформульований таким чином: «Питання для нас полягає не в тому, чи вірна модель внутрішньої колонізації, а в тому, чи може ця метафора принести евристичну "додану вартість". На наш погляд, вона цілком допустима при інтерпретації культурної і соціальної історії імперії, так як колонізація заснована на "надекономічному" виробництві культурних відмінностей – виробництві, яке породжує не тільки економічні, але насамперед культурні й антропологічні наслідки» [10, с. 23].

Візьму і я для прикладу той ідеал «всебічно вірнопідданської особистості», який російське самодержавство прагло сформувати, а в подальшому і експлуатувати в Україні. Кращою ілюстрації, ніж зустріч із запорожцями Катерини II і князя Потьомкіна в «Ніч перед Різдвом» М. Гоголя, навряд чи ми знайдемо:

Запорожцы прошли ещё две залы и остановились. Тут велено им было дожидаться. В зале толпилось несколько генералов в шитых золотом мундирах. Запорожцы поклонились на все стороны и стали в кучу.

Минуту спустя вошёл в сопровождении целой свиты величественного роста, довольно плотный человек в гетьманском мундире, в жёлтых сапожках. Волосы на нем были растрёпаны, один глаз немного крив, на лице изображалась какая-то надменная величавость, во всех движениях видна была привычка повелевать... Гетьман... едва кивнул головою и подошёл к запорожцам.

Запорожцы отвесили все поклон в ноги.

– Все ли вы здесь? – спросил он протяжно, произнося слова немного в нос.

– *Та вси, батько*! – отвечали запорожцы, кланяясь снова.

– Не забудете говорить так, как я вас учил?

– Нет, батько, не позабудем.

– Это царь? – спросил кузнец одного из запорожцев.

– Куда тебе царь! Это сам Потемкин, – отвечал тот.

В другой комнате послышались голоса... Запорожцы вдруг все пали на землю и закричали в один голос:

– Помилуй, мамо! помилуй!

Кузнец, не видя ничего, растянулся и сам со всем усердием на полу.

– Встаньте, прозвучал над ними повелительный и вместе приятный голос. Некоторые из придворных засуетились и толкали запорожцев.

– Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем! – кричали запорожцы.

Потемкин кусал себе губы, наконец подошёл сам и повелительно шепнул одному из запорожцев. Запорожцы поднялись...

– Светлейший обещал меня познакомить сегодня с моим народом, которого я до сих пор не видала, – говорила дама с голубыми глазами, рассматривая с любопытством запорожцев. – Хорошо ли вас здесь содержат? – продолжала она, подходя ближе.

– *Та спасиби, мамо*! Провиянт дают хороший, хотя бараны здешние совсем не то, что у нас на Запорожье, – почему ж не жить как-нибудь?..

Потемкин поморщился, видя, что запорожцы говорят совершенно не то, чему он их учил...

Один из запорожцев, приосанясь, выступил вперёд:

Помилуй, мамо! зачем губишь верный народ? чем прогневили? Разве держали мы руку поганого татарина; разве соглашались в чем-нибудь с турчином; разве изменили тебе делом или помышлением? За что ж немилость? Прежде слышали мы, что приказываешь везде строить крепости от нас; после слышали, что хочешь поворотить в карабинеры; теперь слышим новые напасти. Чем виновато запорожское

войско? тем ли, что перевело твою армию через Перекоп и помогло твоим енералам порубать крымцев?..

Чего же хотите вы? – заботливо спросила Екатерина.

Тут М. Гоголь звів суть розмови до прохання коваля подарувати його нареченій черевички. В результаті письменник ухилився від того, щоб озвучити вимоги українського козацтва, однак замість цього розкрив відверто колоніально-поблажливий характер аудієнції, де і царський двір, і запорожці вели себе відповідно моменту: запорожці зображували простувату придуркуватість, а Катерина II обдаровувала «співаюче і танцююче плем'я» своєю симпатією.

Однако ж, – продолжала государыня, обращаясь снова к запорожцам, – я слышала, что на Сечи у вас никогда не женятся.

– Як же, мамо! ведь человеку, сама знаешь, без жинки нельзя жить, – отвечал тот самый запорожец, который разговаривал с кузнецом, и кузнец удивлялся, слыша, что этот запорожец, зная так хорошо грамотный язык, говорит с царицею, как будто нарочно, самым грубым, обыкновенно называемым мужицким наречием. «Хитрый народ! – подумал он сам в себе, – верно, не даром он это делает».

– Мы не чернецы, – продолжал запорожец, – а люди грешные. Падки, как и все честное христианство, до скоромного. Есть у нас не мало таких, которые имеют жён, только не живут с ними на Сечи. Есть такие, что имеют жён в Польше; есть такие, что имеют жён в Украйне; есть такие, что имеют жён и в Турещине.

У цьому уривку М. Гоголя яскраво і багатогранно відбилася та політична і культурна ситуація, що склалася в Російській імперії щодо України. Перш за все, відбулася колоніальна орієнталізація України, де запорожці віртуально являли собою таку собі екзотичну групу, для опису якої, на думку присутніх в гоголівському сюжеті російських сановників, доречно було б перо Лафонтена. Українці в імперському дискурсі виступали в ролі тих «інших», «інакших», які нібито ведуть нецивілізований спосіб життя і тому

постійно потребують нагляду з боку князя Потьомкіна. По-друге, в наведеному уривку відбувається фольклорна стереотипізація українців, що супроводжується добродушно-поблажливим ставленням імператриці до свого «співаючого і танцюючому племені». Однак, по-третє, в творчості М. Гоголя у екзотичний образ українця включається така суто російська, з точки зору офіційних ідеологів, риса як православне віросповідання. А це, мовляв, докорінно міняє ситуацію. Адже в результаті відбувається гібридизація образу українців, бо остання православна ознака як би піднімає їх над «інородцями» – татарами, турками і поляками – і тим самим навіки визначає подальший шлях українців до асиміляції в якості демографічного донора російського народу.

Евристичною «доданою вартістю», яка випливає з аналізу метафоричності М. Гоголя, може бути, на мій погляд, розширення діапазону дискурсу про «внутрішню колонізацію». Як вже говорилося, мова йде, перш за все, ***про необхідність рішучого зсуву акценту від полеміки в рамках «імперський/антиімперський» – в бік більш послідовного постімперського, самокритичного дискурсу українців по відношенню до самих себе***. Наприклад, у наведеному діалозі цариці і запорожців не можна однозначно прийти до висновку – чим же пояснити таку закрутисту, хитрувато-угодовську манеру викладу запорожцями своїх прохань. Чому вони сприйняли ці імперські правила гри, вносячи в цей складний церемоніал і протокол свої хитромудрі ремарки і напівнатяки? Чи все зводиться до насильства й знущання над українським народом?

Або, може бути, імперська форма правління, при всіх своїх вадах і недоліках, на певному етапі свого розвитку в чомусь головному відповідала світогляду українців і їхньому усвідомленні своїх національних устремлінь?

6. 4. Дві культури: імперський діалог

Розумію, що остання теза буде активно оскарженою і засудженою деякими українськими ура-патріотами як нібито прояв «низькопоклонства перед старшим братом», але все ж

залишаюся при переконанні в креативності і перспективності саме цього підходу, послідовно відстоюваного мною і співавторами в роки незалежності України [6]. Розглянемо деякі аргументи на підтвердження цього підходу.

Національні устремління Росії в XVII столітті формувалися під впливом виклику – глибоких потрясінь державного і суспільного ладу в період «смутного часу» (окупація Москви часів Лжедмитрія). Цей виклик дав потужний імпульс до європеїзації Росії. Держава все частіше стала прилучати іноземців до реформування армії, виробництва озброєнь, металургії, торгівлі. З книг, перекладених з латинської та польської мов, проникали основи науково-технічних знань, хоча в гуманітарній сфері все ще дотримувалися успадкованих канонів традиційних форм.

Однак це сторіччя принесло з собою і емансипацію культури від пут старих форм. На зміну Псалтирю приходили букварі. Вихідці з білоруських і українських земель, закінчивши Острозьку або Києво-Могилянську академії, створювали в Москві осередки освіти. Уже під час царювання Олексія Михайловича для виправлення церковних книг були запрошені київські вчені – Єпіфаній Славинецький, Арсеній Сатановський і інші. Реформування Петром Великим Московської духовної академії було не чим іншим, як запровадженням адміністративним порядком того, що вже було раніше в Україні.

З цього приводу відомий вчений-мовознавець М. Трубецькой в статті «До української проблеми», виданої в 1927 році в еміграції, акцентував увагу на специфіці російсько-українських взаємозв'язків. Він вважав, що в XV, XVI і першій половині XVII ст. культура Русі-України і культура Московської Русі розвивалися настільки різними шляхами, що до середини XVIII ст. відмінність між ними було вже надзвичайно глибокою. Однак українська національна свідомість, як і російська, тоді ще не склалася як світоглядна система. Серед населення побутувала ідея спільності візантійського православ'я і єдності Русі. Тому обидві культури – російська і українська – трактувалися як дві подальші редакції однієї і тієї ж культури. Але кожна сторона дотриму-

валася своїх поглядів: вихідці з України вважали московську редакцію культури зіпсованою неписьменними московітами. А ті, в свою чергу, вважали українську редакцію культури зіпсованою єретичними латино-польськими впливами. Суперечку вирішив цар Петро І, віддавши перевагу українській редакції, яка вже містила в собі елементи європейської культури і тенденцію щодо подальшої еволюції в цьому напрямі [9, с. 523-545].

У підсумку творча діяльність українців стала невід'ємною частиною російської культури. Наприклад, Микола Лоський серед українських діячів в галузі російської культури називав в першу чергу літератора Василя Капніста, перекладача "Іліади" Миколу Гнєдича, автора історичних романів Данила Мордовцева і популярного Володимира Короленка. В області філософії це професори Т. Осиповский, С. Гогоцький і П. Юркевич. В області інших наук – історик М. Костомаров, лінгвіст О. Потебня, математик В. Імшенецький, біолог О. Ковалевський, мінералог В. Вернадський і його син історик Г. Вернадський, геолог М. Андрусів. А ще цілі сім'ї Данилевських, Петрушевських, Прокоповичів. В області живопису всім відомі імена Антона Лосенка, Дмитра Левицького, Володимира Боровиковського, Іллі Рєпіна, Михайла Врубеля. А куди подіти зі сфери музики Михайла Глінку, Дмитра Бортнянського, Максима Березовського, Артема Веделя? А просвітителів Мелетія Смотрицького та Степана Яворського? Як забути той факт, що в Слов'яно-греко-латинської академії понад три чверті вчителів, префектів і ректорів були вихідцями з України, вихованцями Києво-Могилянської академії, вчителями її, переведеними до Росії урядовими указами? Оцінюючи їх діяльність, російський дослідник П. Знаменський в роботі про духовні школи Росії, зазначає, що шкільні адміністратори і вчителі були для учнів справжніми іноземцями, що приїхали з якоїсь чужої землі, якою тоді була Малоросія, зі своїми звичаями, поняттями і самою наукою, зі своєю малозрозумілою, страшною для великоросійського вуха мовою [5, с. 435].

Однак, наскільки коректним може бути висновок М. Трубецького, що в XVIII столітті відбулася «українізація» ро-

сійської культури? Тут слід акцентувати увагу на тому факті, що для повної перемоги на культурному фронті необхідно було б досягнення переваги у всіх сегментах культури. А ось цього моменту якраз і бракувало Україні XVII століття. Українська культура періоду бароко – архітектура, живопис, церковний спів та проповіді – була по суті церковною. До тих пір, поки аналогічне положення справ було і в Росії, українська культура була в наступі: вона завоювала церкву, словесно богословську освіту й науку, мистецтво і культуру в цілому. Відома церковна реформа патріарха Никона була фактично проведена силами українців. Однак цього вже було недостатньо: Європа вже не жила виключно церковною культурою. Та й в Росії Петро I ще використовував Стефана Яворського як Президента Духовної Колегії (Святійшого Урядового Синоду) після останнього російського патріарха Адріана, як і Феофана Прокоповича в якості першого віце-президента. Однак Петро I вже дивився на Захід, щоб запозичити звідти необхідні йому елементи нової технічної культури.

Прорубавши не без допомоги української інтелігенції вікно в Європу, Петро I згодом (після Полтави) жорстко відгородив Україну від Заходу. При цьому він залишив Києво-Могилянську академію такою, якою вона тоді була – лояльною і смиренною. І це згодом зіграло вирішальну роль: хто не йде вперед, той відстає. У нашому випадку відставання було безнадійним: у той час, як російська культура почала доповнювати свою церковну сторону новою технічно-світською, українська культура залишалася на старих позиціях. У підсумку вона ставала старомодною, а старомодність викликає сміх. Глузування вбивають культуру. І вже в кінці XVIII – початку XIX століть становище принципово змінилося: Україна, втративши державність (існуючу до того в обмеженій формі Гетьманщини), поступово втрачала свій авторитет і в сфері культури.

З цього часу російська культура, інтегруючи в себе інтелектуальний потенціал провінцій, стала символом духовного прогресу. Україна ж, позбавлена культурної еліти, стала синонімом мужицької нації, культурної відсталості і провінціа-

лізму. «Серед вищих російських кіл, – писав український літературознавець академік С. Єфремов, – де ще в першій половині XVIII ст. перед вели більш культурні українці, настала рішуча реакція: росіяни мстилися тепер за колишнє своє пониження, і кінець віку бачить вже інший розподіл культурних сил. Українство – це вже провінціалізм, мужицтво, некультурність і грубість; "модное в то время осмеивание малороссов" стало замість колишньої моди на українців у столиці й при царському дворі» [11, с. 13].

В цілому ж привілейована військово-бюрократична каста Росії була цілком інтернаціональним, вірніше – космополітичним утворенням. Політика русифікації була вельми диференційованою – навіть тим «інородцям», які приймали православ'я і російську мову, були відкриті двері до вищих посад. Тим більше це стосувалося православних вихідців з України – 25 тисяч родин української козацької старшини отримали від імперії звання російських дворян. Будучи інкорпорованими у вищі кола Російської імперії, вони досягали найвищих постів. І було б несправедливо не помічати, що служачи Російській імперії на різних постах міністрів і послів, представники знатних українських родів – Безбородьків, Завадовських, Гудовичів, Трощинських – як покаже хід подальших подій, вносили свій внесок (можливо, і не усвідомлюючи це в повній мірі) на захист геостратегічних інтересів майбутньої України.

Інша справа, що імперська служба переслідує свою логіку і вимагає демонстративного дистанціювання від власного народу як критерію лояльності «вищим державним інтересам» Росії. Вихідці з України намагалися не виділятися із загальної чиновницької маси, російська канцелярська мова уже з середини XVIII століття панує в діловодстві установ на території України, а українська народна мова трактується «зникаючим наріччям», яке часто використовується в театральних постановках для додання їм комедійності. Поступово втрачається стара самоназва українців: замість «русин» («руські землі», «руські люди») впроваджується офіційно-бюрократичний термін «малорос» – в зіставленні з представниками «Великої Русі».

В кінцевому підсумку, українське дворянство піддалося масовій русифікації. І хоча багато представників цього класу все ж сповідували дух патріотизму, їм була властива швидше двоїста лояльність: громадянська загальноросійська і українська етнічна. Якщо вийти за рамки російсько-українських відносин і подивитися ширше в площині вирішення завдань «внутрішнього колоніалізму», то еліта національних окраїн, яка могла б очолити національно-визвольний рух в своєму регіоні, із задоволенням поглиналася імперським бюрократичним апаратом. Після підпорядкування у 1686 році української церкви Москві, відбулася також русифікація священнослужителів. Разом з тим, згідно з переписом 1897 року половина священнослужителів України (близько 50 тис.) визнали українську мову рідною. Вони жили в тісному контакті з селянами, працювали вчителями в церковнопарафіяльних школах, однак ніякого клерикального політичного руху на захист ідеї незалежної України не створили.

6. 5. Витоки консенсусу

Що й казати, імперська система Росії була саме такою, а не якою-небудь іншою. Однак виникає питання, чому тривалий час в Україні відчувалася відсутність будь-якої програмної мети визвольної боротьби. Чому, за оцінкою М. Грушевського, починаючи з часів гетьмана Івана Самойловича (1672-1687), Гетьманщина «тихо пливла, без всяких конфліктів і пертурбацій на буксирі московської політики»? [2, с. 226]. Звичайно ж, насамперед тому, що «саме серед політичного затишшя і лояльної покірності під регіментом Самойловича і Мазепи закладалися міцні основи станових прав козацької старшини і поміщицького володіння на Україні, які розвивалися паралельно з поступовим знищенням автономії і форм виборного козацького правління» [2, с. 233].

Однак, все це стосується станових інтересів козацької верхівки. А чи були загальнонаціональні інтереси, які б закладали передумови українсько-російського консенсусу в рамках імперії? В кінці XIX століття до вершин історіософського ро-

зуміння всієї складності українського шляху, монархічних уподобань політичного класу і відверто промосковської орієнтації козацької еліти піднявся, очевидно, лише М. Драгоманов. Багато інших публіцистів не пішло далі декларацій про «продажність» українських правлячих верхів, про їхній мало не природжений «сервілізм».

Не заглиблюючись занадто далеко в історію, відзначав М. Драгоманов, досить буде вказати, що вже від митрополита київського (1620) Іова Борецького вся українська інтелігенція, в тому числі і козацька, вклонялася східному царю як своєму захиснику. Сам же І. Борецький ще в 1624 році ставив перед російським царем питання про об'єднання українського народу з російським. Антиросійські виступи окремих українських діячів, підкреслював М. Драгоманов, власне не робили погоди: і Мазепа в останні роки його правління, і Пилип Орлик з Костем Гордієнком були тут винятком, а не правилом.

Драгоманов ставив ряд запитань до своїх сучасників, що залишаються актуальними і сьогодні. Чому такі постаті українських гетьманів, як І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа та П. Орлик, не знайшли свого часу належного місця в усному козацькому епосі – думах і піснях, а якщо і знайшли, то часто негативне? Чому народна самосвідомість в цілому дистанціювався від цих діячів? Як дати пояснення тому, що український народ в 1708 році відмовився від варіанту «вестернізації» України в союзі зі Швецією, зазнавши нелюдські муки від каральних експедицій Меньшикова, але залишився вірним цареві Петру І? Банальні посилання на «холопський» характер українців навряд чи будуть тут коректними.

Якщо навіть звернутися до такого патріотичного твору як «Історія Русів» анонімного автора, то апеляція Мазепи до національного фактору, заклик до усвідомлення себе відмінним від Московії народом не відіграли, врешті-решт, вирішальної ролі. Якщо вірити цьому джерелу, то головним чинником при виборі – чи то стати на бік Карла XII, чи то Петра І – було усвідомлення приналежності до православної християнської цивілізації. «Значить, – писав М. Драгома-

нов, – коли хто хоче оздобляти патріотизм неодмінно історичними "святощами", той мусить признати, що московський царизм є й українська історична святощ і що через те старі українські писателі, пишучи вірші на честь царизму, являлись зовсім історичними патріотами» [4, с. 443],

Драгоманов акцентував увагу на тому, що боротьба за національну незалежність може стати вагомим чинником народного життя лише тоді, коли справа доходить до усвідомлення на індивідуальному рівні своїх матеріальних і моральних інтересів. Під цим кутом зору, писав він, «московське царство наробило нам чимало лиха, бо це такий уряд, котрий наробив і робить лихо й своїм» [4: 443-444] Тобто, поряд із зовнішньою колонізацією активно здійснювалася і колонізація власне російських територій. Однак при цьому, вважав український мислитель, слід брати до уваги, що «все-таки те царство було певною організацією громадських сил, до котрої пристала й наша Україна і котра все ж таки виповняла й наші національні задачі, з того часу, як історія склалася так, що ми самі собі не могли їх виповняти» [4, с. 444].

Такими національними завданнями на той час були: звільнення українського народу від татаро-турецького насильства і від польського підданства. Саме політика Польщі в XVI– XVII століттях підштовхувала український народ до союзу з московським царем, тим більше, що союз з Портою і її васалом Кримським ханством був безперспективним. Останні дивилися на Україну, як на білу Африку, звідки вони поставляли рабів, каторжників і яничарів. «Без північних берегів Чорного моря, – писав М. Драгоманов, – Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи Угличів, Тіверців і Тмутараканської Русі; ми відбили вп'ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім. Не вдалось цього нам зробити під Польщею, з самим козацтвом, то мусило це зробитись під московськими царями (Польща була, власне, державою Балтійського басейну і через те байдужою до чорноморської справи, інтересної для подніпрянців. Московщина, як держава Балтійського і Каспійського басейну, теж байдужа до

тої справи, але Донщина притягала її до Чорного моря. Ось де фатальна причина, чому всеєвропейська, а не спеціально українська завдача зруйнувати Туреччину XV-XVI ст. виконана була в XVII-XIX ст. державою московською, а не польською. .). Наш народ це нюхом чув» [4, с. 444].

Забезпечення українських геополітичних інтересів в рамках імперської системи Росії створювало підґрунтя для своєрідного українсько-російського консенсусу. Навіть після зруйнування Січі в 1775 р. і запровадження кріпацтва (до якого народ підвела сама ж козацька старшина), Катерина II була досить популярною серед української політичної еліти. Народ же втішався тим, що приєднання до імперії буджацьких, кримських і кубанських степів дало можливість кріпаком масово тікати з Гетьманщини та Правобережної України на «слободи». Та й в XVII ст. фактор масової міграції з-під Польщі в московські землі, де за короткий час виросла нова Слобідська Україна, зіграв не останню роль в підписанні Переяславських угод. Крім того, повстанський рух на Правобережжі проти польського гніту – Коліївщина, бунти 1733 р. і 1768 р. – здійснювалися під прапором московським (справжнім або вигаданим).

Посилаючись на зазначені моменти, М. Драгоманов вважав, що лише в годину аграрних реформ 1863-1866 років завершився, по суті, період української історії, розпочатий революцією Богдана Хмельницького, і тим самим українсько-російські відносини увійшли в принципово нове русло. Напередодні цих реформ в рамках Російської імперії була виконано елементарне геополітичне завдання України: у другій половині XIX століття народ, розселений на досить великій території, був захищений від зовнішньої загрози. «Тепер, – писав М. Драгоманов, – тілько могла стати ясно справа й про те, як увільнитись Україні і від московського чиновництва, як інтелігенції українській зорганізуватись вкупі з народом, підняти українську національну культуру і т. д. » [4: 448]. Тобто, Україна внутрішньо концентрувалася задля реалізації свого «українського проекту», який відтепер становив уже конкуренцію «проекту російському», «російській ідеї».

Боротьба України за національне самовизначення не мислилася в той же час без боротьби за соціальний прогрес. Правда, з вельми суттєвим застереженням: звільнення України М. Драгоманов небезпідставно пов'язував з загальнодемократичними процесами в самій Росії. Він віддавав собі звіт у тому, що «до конституції в Росії уряд ніколи не позволить навіть української проповіді в церквах ні мови в школах і на селі» [4, с. 478]. Тільки утвердження демократичних свобод в Росії відкривало шлях для суспільно-політичної організації українців.

Однак, не все так склалося, як гадалося.

6. 6. Іронія історії: розплата

У справі внутрішньої колонізації причорноморських і приазовських степів, та й усього степового масиву від Заволжя й Башкортостану аж до Забайкалля й Зеленого клину Приморського краю українці йшли «другою хвилею» аграрного освоєння цих територій після «першої хвилі» – їх військово-адміністративного приєднання російською владою. Засіявши пшеницею і гречкою ці степові простори Російської імперії, українці відзначилися і в освоєнні степів Канади, і в обробітку південноамериканських прерій Бразилії і Аргентини. Замість облаштування власної землі, її подальшої урбанізації, багато українців перетворилися в демографічного донора інших народів і цивілізацій. Невпинна міграція в чужі околиці, де вони змушені були інтегруватися в нові етносоціальні організми, знекровлювала процес формування молодої української нації.

Замість того, щоб вливатися в міське населення, освоювати нові види виробництва і нові форми життєдіяльності, українці в масі своїй відтворювали звичний спосіб життя і зайнятості в сільському господарстві. У підсумку, на час проголошення незалежності України в 1917 р. 90% українців на своїй історичній землі становили селяни. А ця соціальна страта, як показує історія, не здатна облаштовувати державне життя. До того ж селяни мають схильність зводити будь-який революційний процес до бунту «проти всіх» – кривавому і часто безглуздому – яскравим прикладом чого

служить життя і діяльність Нестора Махно, де традиції козацького Гуляйполя звели процес державного будівництва до анархії.

Процес «внутрішньої колонізації» кубанських степів призвів до особливо показового спотворення національної долі українців. У ці степи за наказом Катерини II в 1792 році переселили тих запорізьких козаків, які після руйнування імперським військом Запорізької Січі погодилося осісти на «подарованій» царицею нової землі. В процесі цієї цілеспрямованої колонізації запорожці перетворювалися по суті справи в високоефективний «спецназ»: захисною смугою українців Російська імперія посилювала свої кордони перед волелюбними кавказькими горцями (зрозуміло, така ж роль відводилася і російській козацтву – донському, і пізніше створеному Терському). Хіба що українське Чорноморське козацтво, а, особливо, так звані пластуни, були надзвичайно професійно підготовленими для здійснення тих цілей і функцій, які йому «делегував» царизм.

Згодом Олександр II сформулював, що «ця мета полягає в завоюванні Кавказу шляхом його колонізації, і в цій колонізації козаки покликані відігравати головну роль не тільки своєю військовою службою, але вони повинні понад те, бути першими переселенцями на завойованих місцях і закріплювати їх своїми станицями». Коментуючи цю настанову, академік І. Дзюба звертає увагу на гіркий історичний парадокс глибокого травмування національного почуття українців: «козацтво, яке утворилося з людей, які шукали волі від кріпосницької держави, було використано цією державою в своїх інтересах, для придушення свободи інших народів. Так було посіяне отруйне й стійке насіння міжнаціональної ворожнечі. Жертвою імперської політики стало і українське чорноморське, кубанське козацтво» [3, с. 65].

Згодом цей свого роду «первородний гріх» Чорноморського козацтва обернувся проти самих українців. Так, наприклад, кінець 1918 був ознаменований воістину фатальними подіями в історії українського народу. На Наддніпрянській Україні набирала силу друга хвиля національно-визвольної боротьби проти гетьманського проні-

мецького уряду Павла Скоропадського, внаслідок чого була відроджена Українська Народна Республіка (УНР), проголошена ще в 1917 р. . У жовтні 1918 року розпалася Австро-Угорська імперія, і в Галичині 1 листопада було створено Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР). На Кубані 18 грудня 1918 року Крайова Рада прийняла «Тимчасове положення про управління Кубанським краєм», поставивши завдання покласти край анархії і самостійно зміцнити державність в межах краю.

Всі три держави виникли в межах етнічного розселення українців. В одній державі – владою була Директорія, очолювана В. Винниченком (згодом – С. Петлюрою). ЗУНР очолював президент Є. Петрушевич. На Кубані ж на чолі уряду був українець Л. Бич. Таким чином, три переважно населені українцями республіки співіснували поруч одна з одною, однак вони були якщо не чужими, то, у всякому разі, досить таки відчуженими одна від одної. Кожен із трьох лідерів цих державних утворень палко любив «неньку-Україну», але при цьому мав своє власне уявлення про національне благо, що, врешті-решт, зводилося до забезпечення вузьких інтересів тих чи інших соціальних верств або політичних угруповань.

Три державні утворення, населені переважно українцями, в один і той же час – це вже було на межі ірраціонального. На межі, бо в Галичині хоча б було поставлено питання про об'єднання з Наддніпрянською Україною, а на Кубані і до цього не дійшло. Хоча в своїх деклараціях кубанці палко вітали братів-українців, але в кінцевому підсумку станові групові інтереси «кубанського козачого війська» таки перевищили національну солідарність. Наближався трагічний для цих трьох республік 1919 рік.

Іронія історії цього періоду полягала в тому, що всі три республіки були повалені рукою великодержавної денікінщини, з якою – і в цьому суть питання – вони або об'єднувалися в роки громадянської війни, або принаймні прагнули до цього об'єднання

Другий аспект іронії історії проявився в тому, що орієнтуючись на демократичні держави Антанти, усі новоство-

рені українцями держави були, врешті-решт, підведені під прапори «единой и неделимой» Росії.

Третій аспект іронії історії знайшов свій вияв у «ефекті бумеранга»: переважна більшість особового складу денікінських військ становили кубанські козаки, нащадки славних запорожців, які окупантами вторглися в землі своїх дідів і прадідів з тим, щоб зруйнувати українську державу, що лише зароджувалася, щоб закрити українські школи, заборонити постановки «Наталки-Полтавки» в народних театрах і т. д.

Через десятиліття, політика «внутрішнього колоніалізму» зазнала своїх скорботних жнив у період Голодомору в 1932-1933 роках, як в межах Української РСР, так і на Кубані. Але це вже окрема глава історії, що вимагає самостійного викладу.

На завершення повернемося до метафоричності Миколи Гоголя... Чи ж знаєте ви українську ніч? Ні, ви не знаете української ночі! Особливо ночі перед Різдвом. Та й літньої ночі, де до цих пір на всеукраїнському Сорочинському ярмарку попід вікнами хат вештається зі свинячим рилом червона свитка, бентежачи православний люд закликом «повернути усе багатство народу». А на заклик встати у повний зріст на шляху євроінтеграції, деякі правнуки запорожців, під дикий регіт Басаврюка, до цих пір традиційно відповідають: «Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем!».

Одначе, згідно законів жанру, скоро буде світати... А потім проспівають і треті півні.

Література

1. Выступление Владимира Путина на заседании клуба «Валдай». – RG. RU. Российская газета [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.rg. ru/2013/09/19/ stenogramma-site. html

2. Грушевский М. 1991. Очерки истории украинского народа. – К. : Либідь, 1991. – 400 с.

3. Дзюба И. 1996. «Кавказ» Тараса Шевченко на фоне непреходящего прошлого. – К. : Держ. б-ка для юнацтва, 1996. – 108 с.

4. Драгоманов М. Листи на наддніпрянську Україну. – Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні твори. – Т. 1 – К,: Наукова думка, 1970. – 531 с.

5. Знаменский Н. 1881. Духовные школы в России до реформы 1808 года. – Казань, 1881. – 806 с.

6. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації.: [в 2 т]. Том. 1. Критика історичного досвіду. – К.: Промінь, 2003. – 384 с.

7. Осторожно, украинофобия! – ИноСМИ – все, что достойно перевода [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.inosmi.ru/world/20090528/249459-print. html.

8. Отношение россиян к украинцам становится лучшим за последние полтора десятилетия. – Сайт Андрея Ильницкого (www. amicable. ru) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://amicable. ru/news/2012/12/13/4717/otnoshenie-rossiyan-kukraintsam-stanovitsya-luchshim-za-poslednie-poltora-desyatiletiya/

9. Трубецкой Н. Наследие Чингисхана. – М. : Эксмо, 2007. – 736 с.

10. Эткинд А., Уффельманнн Д., Кукулин И. (ред.). Там внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 448 с.

11. Єфремов С. На переломі двох епох (Іван Котляревський). – Котляревський І. Твори. – К. : ДВУ, 1926. – с. 13.

Розділ II.
ГРОЗА

«У всьому нас тиснуть, та не потіснені ми;
ми у важких обставинах, але не впадаємо у відчай»
2. Корінтян (10:26)

Глава 7. ВИПРОБУВАННЯ МАЙДАНОМ
(Ткаченко В. Общность исторической судьбы: испытание Майданом // Политическая концептология (Ростов-на-Дону). – 2014. – № 1. – С. 55-68)

Влітку 2013 року, думаючи про перспективи євроінтеграції України, я був стурбований питанням зрілості українського суспільства, його готовності зробити рішучий крок і порвати з імперським минулим, яке глибоко засіло в світогляді певної частини населення нашої країни, увійшло в підсвідомість, життя, побут і звички. Російська імперія, до облаштування якої протягом більш ніж трьох століть українці доклали чимало зусиль після Переяславського договору 1654 роки (і в цьому вони переслідували свій певний національний інтерес), навіть після проголошення незалежності України в 1991 році все ще залишалася вагомим фактором суспільного життя, помітною складовою політичної культури і духовного життя в цілому. Зокрема це проявилося в процесі фольклорної стереотипізації українців в імперській культурі (як російській, так і українській), де українці часто сприймалися як якась екзотична група вірнопідданого «співаючого і танцюючого племені». Яскравий приклад того – метафоричний виклад Миколою Гоголем в повісті «Ніч перед Різдвом» зустрічі запорожців з Катериною II, де вони впали ниць, відмовляючись піднятися.

7. 1. Майдан людської гідності

Апелюючи до метафори Миколи Гоголя, я тоді – за півроку до Євромайдану – висловив свої передчуття в такій формі: “Чи ж знаєте ви українську ніч? Ні, ви не знаете ук-

раїнської ночі! Особливо ночі перед Різдвом. Та й літньої ночі, де до цих пір на всеукраїнському Сорочинському ярмарку попід вікнами хат вештається зі свинячим рилом червона свитка, бентежачи православний люд закликом «повернути усе багатство народу». А на заклик встати у повний зріст на шляху євроінтеграції, деякі правнуки запорожців, під дикий регіт Басаврюка, до цих пір традиційно відповідають: «Не встанем, мамо! не встанем! умрем, а не встанем!». Однак, прогноз мій все ж закінчувався надією на те, що «згідно законів жанру, скоро буде світати... А потім проспівають і треті півні» [14].

Справа не обійшлася півнями... У ніч з 10 на 11 грудня 2013 року, незадовго до Різдва, на дзвіниці Михайлівського собору почувся гул всіх дзвонів. На сполох били монахи, закликаючи киян вийти на вулиці, щоб зупинити штурм спецназом мітингувальників на Євромайдані. Дзвонили три години поспіль. За словами дзвонаря – аспіранта Київської православної богословської академії Івана Сидора – «Святійший Патріарх Філарет відчинив двері монастиря, а намісник Агапіт благословив дзвін. Церква повинна бути з народом, вона створена Христом, щоб врятувати людство. Церква, яка закриває двері перед людьми – це не церква». У зв'язку з цим «саме дзвоном я намагався прогнати з душ людей темряву і зло, яке там поселилося» [6]. Кияни підтяглися на площу, Євромайдан вистояв, і з першими променями сонця спецназ поступово ретирувався в місця своєї дислокації. Проба сил відбулася, і стало ясно: це здійнявся НАРОД, бо «щоб злетіти, птах повинен стати гордим».

А що ж сильні світу цього? 13 грудня в заяві, оприлюдненій прес-службою СКМ (System Capital Management) від імені найбагатшої людини України Ріната Ахметова ситуація була прокоментована в такий спосіб: «Україна і президент (Віктор Янукович) три з половиною роки йшли по європейській дорозі. І за цей час було дуже багато зроблено. У Вільнюсі угода не була підписана. І у всіх виникло питання – що сталося? Україна взяла паузу? Україна зупинилася? Або Україна пішла в іншу сторону? Всі хочуть мати ясність... Люди стали шукати відповіді і вийшли на Майдан.

Те, що мирні люди вийшли на мирні акції, говорить про те, що Україна – вільна демократична країна. І з цієї дороги Україна не зверне. І це дуже здорово. Але те, що в ці дні постраждали люди, це – неприпустимо» [2]. Такий коментар обнадіював, більш того – він як би підтримував усе, що відбувається з боку українського великого капіталу.

Це дало відмашку провідним телеканалам найбільших українських олігархів. Вони раптом почали висвітлювати події досить широко, з претензією на об'єктивність. У всякому разі, інтенсивність подачі матеріалів була небаченою раніше. Майдан завоював національний медіа простір, а незабаром цей український феномен став фактором воістину вселенським. Хоча в ряді ЗМІ, в тому числі і російських, все ще намагалися створити імідж Майдану з елементами карнавалу. Так, увага, наприклад, фокусувалася на приготуванні в величезних казанах борщу на Хрещатику тощо. Та й неспроста. Цей розчулено-етнографічний колорит повинен був «замилити очі» і перешкодити побачити головне – мільйонну демонстрацію протесту батьків після побиття їхніх дітей – студентів, що пікетували в ніч на 30 листопада. Люди прийшли відстояти свою гідність, честь своїх дітей і майбутнє своїх онуків. І яку ж професійну короткозорість треба було мати, щоб на ряді телеканалів постійно зменшувати число демонстрантів до 40-50 тисяч людей, а то навіть і до 10 тисяч. Тобто, навіть не в рази, а на порядки.

Українська влада теж намагалася впритул не бачити Майдан, не чути його вимог. Сподівалася, що все або розсмокчеться само собою, або ж за допомогою штурмовиків, завезених з південно-східних регіонів країни. Поступово вулиці Києва стали цілеспрямовано наповнювати молоддю з депресивних передмість Донбасу, їх стали нацьковувати на активістів протестних акцій. У столиці почастішали випадки нічних підпалів автомобілів, побиття людей і погромів. Розрахунок будувався на тому, що якщо в місті «посіяти морок і розпусту», то тоді «вони у нас станцюють, і не танець маленьких лебедів, а залізне болеро, краков'як навприсядки» (В. Шукшин). А ось коли міські обивателі обуряться, то самі й попросять владу «навести порядок». Що і буде зроблено.

А тим часом 60-річний учасник Євромайдану в своєму інтерв'ю заявляє журналістам: «Я вам скажу. Ось тут їх прорахунок. Якби провокатори нас не підігрівали, може бути, ми б так довго не трималися». Протягом двох виснажливих місяців очікування, що чергувалися зі спробами «зачистки» Майдану, шикувалися і зміцнювалися барикади. З боку «Беркута» вряди-годи застосовувались світлошумові гранати і чулися постріли, а у відповідь летіло каміння і «коктейлі Молотова». Нарешті, 19 січня 2014 року, як раз на хрещенські святки, наші нарочито побожні можновладці переступили фатальну межу. З'явилися перші вбиті – громадянське протистояння увійшло в фазу збройного конфлікту.

Ось тільки зараз єврочиновники з Брюсселя почали проявляти видимі ознаки занепокоєння – як-не-як, а загорілося не десь там, в Іраку або Сирії, а ось тут, в Україні, прямо на кордоні з Євросоюзом. Звичайно, було б несправедливо не відзначити, що і до цього спалаху насильства Брюсселем неодноразово приймалися різні резолюції, які «засуджували», а то навіть і «різко засуджували» насильство як таке. Більш того – Україну регулярно відвідували єврокомісари і дуже авторитетні уповноважені. Від них постійно чулися заклики до примирення. Але пересічний українець нутром відчував, що це все якось відсторонено і натужно. Відчувалося, що ситій Європі як би не з руки втягуватися в процес, який нічого доброго їй не обіцяв. Одні неприємності. А тут як раз наступають Різдвяні канікули, тут вам розгортається шопінг, люди їдуть у відпустки, катаються на лижах. Що й казати, Різдвяні канікули для європейця – це святе. Та й поведінка офіційної Москви виглядала не кращим чином – вряди-годи чулися то попередження від різних чиновників, то моральні приписи від політиків. І одночасно велися переговори з Януковичем на президентському рівні за закритими дверима. А то раптом в пресі пройшла інформація, що на саміті «Росія-ЄС» Володимир Путін як би ненароком кинув фразу: «Україна належить Росії, як Кіпр ЄС». Все це підвищувало і до того перегрітий температурний градус на Майдані.

Хто міг з Росії заспокоїти серце? Хіба що наша проникліва землячка-львів'янка Лілія Шевцова, яка вже з перших днів протистояння на Майдані вдарила в Москві на сполох: «Західні демократії і міжнародні інститути в паралічі... Не розуміють, що можна зробити і нічого зробити не здатні». Заклопотаний Андрій Ілларіонов волає до російської громадськості і в кінці січня створює «Комітет солідарності з Майданом». Проблеми України регулярно коментує публіцист Дмитро Шушарін – досить професійно, хоча іноді вельми сумнівно.

Отже, лише після «кривавого хрещення» 19 січня Євромайдан став предметом розгляду на засіданнях Всесвітнього економічного форуму в Давосі 22-24 січня, на саміті Росія – Європейський союз 28 січня, і, врешті-решт, викликав бурхливі дискусії на Мюнхенській конференції з питань безпеки 31 січня – 2 лютого 2014 року. Як інтенсивність, так і високий рівень переговорного процесу засвідчили, що криза в Україні переросла локальний рівень парламентської, стала системною і потребує міжнародного посередництва.

Мова, звичайно ж, не йшла про те, щоб в це протистояння втручалися представники інших країн. Більш того – такий перебіг подій був би вкрай небажаним. Однак не можна було закривати очі й на те, що рішення «великих» – США, Європейського союзу і Російської Федерації – щодо майбутнього України ставало все більш очікуваним сценарієм. Як зазначав на початку лютого 2014 року відомий український аналітик Валерій Чалий, «хоча міжнародне посередництво де-факто вже існує», і «консультації з іноземними політиками виглядають цілком природно», однак «для паритету має бути більша присутність і з боку Росії» [16].

Як це не сумно, але заклики зарубіжних модераторів між українською владою і опозицією не мали належного впливу. Стихія протистояння затягувала розвиток подій в темну воронку якоїсь каламутної і тривожно очікуваної завершальної фази. Остаточну рису неповернення підвела кривава бійня 18-20 лютого, коли з печерських пагорбів на вулиці Інститутській, під прикриттям спецназу, професійним снайперським вогнем стали методично розстрілювати молодих активістів Майдану.

І ось тільки тоді настав момент істини: провідні європейські лідери, політики і експерти все-таки зважилися вдатися до засудження насильства в столиці України. Едвард Лукас – заступник головного редактора журналу «The Economist» – дав таку оцінку витоків подій: «якби не постійний і щораз посиленіший тиск з боку Росії на Януковича, конфлікт міг би бути розв'язаним». Аргументи на підтримку цієї тези були такі: «Саме Росія змусила Україну відмовитися від економічної угоди, запропонованої ЄС в жовтні, почавши збиткову торгову війну проти українського експорту. Саме Росія запропонувала дешевий газ і вигідні кредити, коли українська економіка похитнулася. Саме Росія надала сотні "радників" ключовим українським структурам і міністерствам, включаючи секретні служби СБУ, щоб контролювати виконання ними сценарію Москви. Якби не мовчазний путч Росії, українцям не довелося б будувати барикади на вулицях, протестуючи проти зловживання владою з боку нинішнього режиму» [13].

Звичайно, не з усіма цими аргументами можна погодитися, але взяти до відома в процесі дискурсу можна. Головне заперечення з нашого боку – якщо вже Україна незалежна, то і відповідати за те, що відбувається в першу чергу їй доводиться самій. Але докладніше про це буде нижче.

Від експертів дісталося й Заходу: багато із них засудили ЄС і США за надмірну пасивність, нездатність вплинути на дії української влади. Зокрема, глава делегації Європейського парламенту в Комітеті парламентської співпраці «ЄС-Україна» Павел Коваль заявив: «ЄС проявив гріх бездіяльності, не застосувавши належним чином за останні кілька тижнів європейську дипломатію. Замість цього вони тільки говорили про плани і висловлювали обурення. Тепер уже занадто пізно вдаватися до м'якої дипломатії. Якщо Європейський Союз вирішить вдатися до санкцій, то вони повинні йти пліч-о-пліч з конкретним планом підтримки економіки й суспільства. Ще раз звертаюся до лідерів ЄС прискорити процес скасування віз для громадян України» [12].

Подібні темпи «миротворчості» здоровий глузд відмовлявся сприймати. Виявляється, знадобилася сотня убитих і тисячі поранених для прийняття Євросоюзом рішення про введення візових і фінансових санкцій по відношенню до представників української влади, відповідальних за «неймовірне застосування сили». І це відразу ж дало результат. Тут же в Києві, на тлі безперервних зіткнень і кровопролиття відбулася зустріч міністрів закордонних справ Польщі, Німеччини та Франції з президентом Януковичем і представниками опозиції. А в п'ятницю вранці 21 лютого на переговорах, за участю представників Європейського союзу і Росії, протиборчі сторони домовилися провести дострокові вибори президента і парламенту не пізніше грудня 2014 року, а тим часом сформувати технічний уряд. Як говориться – процес пішов, хоча Майдан ідею пролонгації повноважень президента аж до грудня не сприйняв. Польові командири-сотники стали готуватися до штурму будівлі адміністрації президента.

На щастя, до нового побоїща не дійшло. Його результати могли б бути непередбачувані. В одних гнів запалював гарячкове бажання негайної атаки, а в інших – холодну рішучість оборонятися до кінця. Передаючи настрій моменту, провідні українські журналісти абсолютно ідентично фіксували: «Ті, хто ненавидіти не хоче або не вміє, напевно, пішли з Майдану разом з ілюзіями. Залишилися ті, для кого влада із опонента остаточно перетворилася на ворога. Того, що не бере полонених, вважаючи за краще ефемерної жалості відчутну зарубку на прикладі снайперської гвинтівки. Методичний відстріл, безглуздий і нещадний, влаштований режимом в день їм же оголошеного трауру по убієнних напередодні, втопив останні ілюзії в людській крові» [9].

Президенту не можна відмовити в інтуїції – чуття знову його не підвело. В суботу 22 лютого надійшло повідомлення, що Янукович самоусунувся від виконання своїх службових обов'язків і зник в невідомому напрямку. В результаті всю повноту влади взяла на себе Верховна Рада, новообраний спікер якої Олександр Турчинов став одночасно виконувати

обов'язки президента України. Вслід цьому рішенню, на каналах TV з'явилося звернення, де Янукович заявив про своє невизнання рішень Верховної Ради, вважаючи все те, що відбувається в Києві державним переворотом, а тому у відставку не піде. Але це вже мало кого вражало. Більшість його однопартійців або втекли, або покинули ряди партії, або, в кращих радянських традиціях, «засудили його і відмежувалися». Ключовим апофеозом в цьому процесі стала заява Партії регіонів, яку озвучив глава парламентської фракції Олександр Єфремов. Він назвав Януковича зрадником, який і є винуватцем кровопролиття.

Все це можна було б сприйняти з саркастичною усмішкою – винуватець покараний, чеснота восторжествувала. Однак... Якщо б не втомлене і понівечене від трагічних подій українське суспільство, яке, нарешті, отримало перепочинок. Якби не героїчний Майдан, що палахкотів вогнем і спливав кров'ю, та поклав на вівтар батьківщини своїх кращих синів. І чи доречною в даному випадку була прикра заява Олександра Турчинова про те, що учасники протесту вже можуть розходитися?... А Майдан все не йде, бо він заявив про себе громадянським суспільством, що народжується і намагається залишитися активним суб'єктом політичного процесу при формуванні нової системи влади: «Нікуди ми розходитися не будемо! Ми тут не за їхні портфелі стояли! Наші вимоги про повне перезавантаження влади ще не виконані. Бо ж не він нас збирав, не йому й розпускати! »– такою була реакція активістів Майдану.

Все це на всю повноту ставить питання: чи є у Майдану, а тим більше у широких верств населення України розуміння тих викликів сучасного глобалізованого світу, на які країна повинна дати відповідь, визначаючись зі своєю новою ідентичністю? А з цього питання обов'язково необхідно досягти консенсусу. Адже недостатньо проголосити свою європейську ідентичність – її форму і статус ще повинна прийняти європейська сторона. І від цього нікуди не дітися – так скрізь і в усьому світі!

Отже, хто ж ми такі в сучасному світі? Який виклик нам кинуто і як ми збираємося на нього відповідати?

7. 2. Тягар периферійного капіталізму

Майдан показав, що заповіт Леоніда Кучми «Україна – не Росія» все-таки переміг і закріпився у свідомості і (сподіваюся) підсвідомості переважної більшості українських громадян. Тобто – можна вважати, що етап «ідентичності опору» в основному пройдено, а злобу дня сьогодні становить проблема «ідентичності проекту майбутнього». Поки що таким проектом пропонують вважати Угоду про асоціацію з Європейським союзом, яка створює рамки для співпраці між договірними сторонами. Область співпраці зазвичай зачіпає розвиток політичних, торгових, соціальних, культурних зв'язків і зміцнення безпеки. Угоду про асоціацію в ЄС теж укладають в обмін на зобов'язання щодо проведення політичних, економічних, торговельних або судових реформ. В обмін на це асоційована держава може отримати безмитний доступ до деяких або всіх ринків ЄС (зокрема до ринку сільськогосподарських продуктів), а також фінансову або технічну допомогу.

Все це так, але Угода ця являє собою документ на тисячу сторінок, який, природно, ніхто з громадян України читати не буде – це справа фахівців. Однак виконання цього документа торкнеться кожного, а в короткостроковій перспективі життя навряд чи стане кращим, оскільки будь-який процес адаптації завжди болісний. І до цього потрібно бути готовим. Поліпшення може наступити лише в середньостроковій, а то і довгостроковій перспективі. І щоб стійко пройти цей етап адаптації, необхідно хоча б у загальних рисах розуміти, що іншого не дано, що будь-які напівзаходи будуть лише погіршувати ситуацію і відтягувати час одужання. А для цього необхідно усвідомити, що нинішнє українське суспільство тяжко хворе, воно перебуває у фазі загострення кризи. Криза ж, як відомо, в перекладі з грецької – рішення, поворотний пункт, або стан, при якому існуючі засоби досягнення цілей стають неадекватними.

В умовах України сутність кризи полягає в тому, що Україна в останні роки (а особливо в останні місяці) перебуває в зоні подвійний периферії глобальної капіталістичної світсистеми. Не претендуючи на оригінальність, пошлюся на ав-

торитет Іммануїла Валлерстайна, який відкинув, здавалося б, непорушний постулат про просування всіх країн світу по американському шляху, де кожна країна при належному намаганні нібито може досягти процвітання. Насправді ж, існуючий світ жорстокий і несправедливий. Капіталістична світ-система складається з трьох складових: ядро, напівпериферія і периферія. Між ними складаються відносини «залежного розвитку»: шляхом нееквівалентного обміну виграє ядро (розвинені капіталістичні країни); периферія програє («третій світ»), а напівпериферія (наприклад, так звані держави БРІК – Бразилія, Росія, Індія і Китай) займають проміжний стан.

Звичайно, бувають і винятки, коли ядро вважає за доцільне підключити в зону своєї зацікавленості ту чи іншу країну. Так, наприклад, в післявоєнні роки відбувся ряд чудес: німецьке диво, японське, південнокорейське, тайванське і т. д. Але це спрацював феномен холодної війни – окупаційний американський режим плюс масові інвестиції в інноваційне виробництво зробили свою справу.

Логічно виникає питання про місце розташування України в ієрархії країн світу і її перспективи. У своїх роботах я неодноразово звертав увагу на те, що через відсутність чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною все більше вимальовується перспектива не просто «світової периферії», а «подвійний периферії», де Росія займає місце «напівпериферії» Європи, а наша країна скочується до ролі «периферії Росії».

Причин і доказів, які свідчать тому – безліч. Відзначу одну з найважливіших. Ще до вступу Януковича на посаду, український академік Валерій Геєць попереджав, що якщо взяти 133 держави світу (за винятком «великої двадцятки» – G-20), то з них тільки 20 країн змогли за останні 50 років скоротити своє відставання від G-20. Решта 113 – не змогли просунутися нікуди. Більш того, 43 країни, тобто не менше половини, мають по суті формальну атрибутику, повністю потрапивши в залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів. Академік попереджав, що перебуваючи в числі відзначених 113 держав, Україна опинилася перед загрозою скотитися в число 43 квазісуверенних

держав – і в першу чергу через недовіру громадян до державних інститутів. Саме через дефіцит довіри неможливо вивести з тіньового обороту мінімум 40% ВВП (близько 400 млрд. грн.), а також наявних заощаджень громадян (від 30 до 60 млрд. дол.). Цей гігантський обсяг додаткових внутрішніх ресурсів люди просто ховають від рідної держави куди подалі [1].

Ясна річ, що ніхто з можновладців до цих аргументів академіка не дослухався. Було не до того – і президентська «сім'я», та й інші олігархи множили свої капітали. А в країні встановився правлячий режим бюрократично-олігархічного типу, який і знати не бажав ні національного інтересу, ні потреб народу. Замість пошуку національного консенсусу шляхом діалогу, влада вважала за краще вдатись до інших методів здійснення свого правління, пов'язаних зокрема з високими витратами на утримання апарату репресій – спецназу, міліції та органів безпеки. Останні стали застосовувати методи внутрішнього шпигунства і репресій проти тих груп населення, які, власне, ніколи й не були прямою загрозою для держави. Адже саме ці соціально активні громадяни і вийшли на Майдан з співом національного гімну, щоб захистити державу і досягти національного консенсусу. (До речі, я ніколи не чув, щоб під час масових маніфестацій в Росії співали національний гімн).

Для повноти картини пошлюсь на авторитетну думку колишнього директора Інституту стратегічних досліджень Андрія Єрмолаєва, який так і не знайшов розуміння з боку влади і подав у відставку: «За цей час постала проблема, яку я вважаю ключовою... Державний механізм виявився розібраний на окремі інститути, кожен з яких був приватизований в приватному порядку. Сьогодні ми маємо країну, в якій за допомогою державних інститутів керує корпорація. Це вже не корпоративна держава, а щось інше. В чому це проявляється? Жоден інститут не працює так, як він закладений в якості елемента державної машини. Прості громадяни приходять до судів, і не знаходять справедливого захисту своїх прав. Вони сподіваються на захист міліції, а стикаються з корупцією і жорстокістю. Громадяни обирають парламент, але у відпові-

дальні періоди він працює як телевізійне шоу, а не законодавчий орган країни. Тому, очевидно, що всім нам належить крок за кроком відтворювати державу як систему національної самоорганізації і самоврядування» [4].

На мій погляд, було б спрощенням аналізувати ситуацію в Україні виключно в площині «влада-народ». Проблема ширша і глибша – вона є не в меншій мірі прямим наслідком глобальних процесів, з якими зіткнулася в наші дні периферія капіталістичної світ-системи, а тим більше країна «подвійний периферії». Як би не хотілося повторювати деякі, що стали зараз (на відміну від романтики років перебудови) хрестоматійні істини, однак доведеться це зробити. І не в останню чергу тому, що і нині в Україні все ще в обігу спрощені схеми трактування подій Євромайдану як, мовляв, «війни мільйонерів проти мільярдерів». Це вже ближче до конспірології, де народ виступає дурненькою жертвою підступів групи зловредних олігархів і казнокрадів. Звичайно, є і перше, і друге, і третє... Але не так, і не в такій послідовності щодо значущості.

Нині в активну фазу життя України увійшла молодь, народжена після проголошення незалежності, над якою вже не нависає тягар радянської епохи. Вірніше – він тяжіє, але в меншій мірі. Молодь, як свого часу декабристи – «перше покоління не шмаганих дворян». Ця молодь живе вже в резонансі молодіжного «глобального політичного пробудження» (З. Бжезінський). Реагуючи на факт появи цього феномена, де роль авангарду належить студентству, міжнародна аудиторська та консалтингова фірма Deloitte винесла на обговорення в Давосі 2014 року тему «Міленіали» (Millennials) – так називають тих, хто народився пізніше 1983 року – і тим привернула до себе особливу увагу. Представлений фірмою Deloitte аналіз показує, що багато молодих людей втратили віру в здатність як держави, так і бізнесу до вирішення ключових завдань, що стоять перед цим поколінням: а саме – забезпечення економічної безпеки, зниження рівня безробіття серед молоді, доступу до освіти. Поки що репутація і держави, і бізнесу серед молоді досить низька, хоча саме тільки співпраця цих двох складових з громадян-

ським суспільством і може забезпечити добробут, створюючи робочі місця і вирішуючи тим самим найбільш серйозні соціальні проблеми. У цій ситуації як ніколи різко зростає роль громадських організацій і громадянського суспільства в цілому, здатних генерувати цікаві ідеї. Втім, досі вони не мають ні достатніх коштів, ні належної інфраструктури для досягнення своїх цілей. Тому молоді міленіали у всьому світі вимагають змін, і з цим не можна не погодитися. Тут досить згадати, як в країнах Заходу горіли студентські кампуси в 1968 році.

Висновки консалтингової фірми такі. По-перше, відповідальність за суспільство більше не можна покладати виключно на уряд. Бізнес-лідери також повинні у все більшій мірі пропонувати молоді унікальний набір навичок, які лише в поєднанні з фінансовими ресурсами як державного, так і неурядового секторів в змозі створити потужний інноваційний мікс. По-друге, слова сильних світу цього не повинні розходитися зі справами. Недостатньо говорити для молоді правильні речі – в бізнесі угода починається з розмови, але повинна закінчуватися діловим рішенням. І потретє, не слід боятися порушувати правила, за якими працювали раніше. Якщо нинішні підходи до вирішення проблем не спрацьовують, то їх необхідно оскаржити.

У підсумку, на Всесвітньому економічному форумі було поставлено завдання «Змінити світ»: і бізнес, і уряд, і організації громадянського суспільства повинні вийти із своїх бункерів і працювати разом – як взаємопов'язані лідери. Від цього нікуди не дітися: міленіали, на яких у 2025 році буде припадати 75% світової робочої сили, прагнуть працювати з тими громадськими інститутами, які сприяють: (1) інноваційному мисленню; (2) розвитку відповідних навичок; (3) роблять зримий позитивний внесок у суспільство. Тільки на цьому шляху є можливість відновити віру міленіалів – новітньої робочої сили і висунутих нею майбутніх лідерів [5].

Глобальні мегатренди, позначені в Давосі, мають безпосереднє відношення до подій в Україні. У всякому разі, вони пропонують матрицю для поглибленого аналізу, як на регіональному, так і на національному рівні.

7. 3. Міленіали України

Як показують дискусії навколо феномена молодіжного «глобального політичного пробудження», щоб успішно вирішити поставлене в Давосі завдання «змінити світ», необхідно, в кінцевому підсумку, підвищити роль, значимість і соціальну відповідальність найважливішої вікової групи молоді – від 15 до 30 років. Без вирішення цього завдання неможливо в принципі розширити сферу повноважень громадянського суспільства. Саме молодь вищих навчальних закладів України найбільш масово вийшла боротися за своє право бути в об'єднаній Європі. Саме їх жорстоке побиття вихлюпнуло на вулиці Києва мільйонну демонстрацію батьків, гідність яких було грубо зневажено. І це стосується не тільки України.

Ряд вчених вже давно звертали увагу на те, що надаючи певні можливості в справі соціального становлення молоді, забезпечуючи їх певними пільгами, у багатьох країнах разом з тим обмежуються реальні можливості активної участі юнацтва в важливих сферах суспільного життя. Проблема посилюється тим, що складаючи в даний час 18% населення світу (1,15 мільярда осіб), 85% міленіалів живуть в країнах, що розвиваються з прожитковим мінімумом 1-2 долари США в день. Хоча нинішнє покоління молоді і є найбільш освіченим за всю попередню історію людства, сьогодні 113 мільйонів дітей все ще не відвідують школу. Ця цифра цілком порівнянна з 130-мільйонною групою абсолютно неписьменних молодих людей в сучасному світі.

Отже, майбутнє України буде визначатися, врешті-решт, поколінням міленіалів, а тому їхні проблеми і є найбільш актуальними проблемами нашого суспільства. А ось ці проблеми чинна влада і не хотіла бачити. Не претендуючи на самостійне демографічне дослідження проблем нашої молоді, скористаюся вже існуючими розрахунками та оцінками провідних українських дослідників [11].

Дійсно, демографічна структура населення України не може не викликати тривоги. По-перше, шестимільйонне скорочення населення за період 1992-2009 роки говорить саме за себе – смертність випереджає народжуваність.

По-друге, на ринок праці поступово виходять люди, народжені під час демографічної кризи 1990-х років, що загострює ситуацію з припливом молодих кадрів: якщо у 2000 році налічувалося 11 млн. дітей у віці до 14 років, то в 2009 їх кількість скоротилася вдвічі – до 6,5 млн. чоловік. Як наслідок, Україна практично приречена на економічні та інфраструктурні витрати, викликані другою демографічної хвилею зниження. Сфера освіти відчула це на собі першою, коли в лічені 1990-і роки раптово спорожніли дитячі садки. По-третє, в наявності дедалі більш прискорений процес старіння населення – нині це близько 13 млн. пенсіонерів.

У підсумку, в нульові роки XXI століття в економіці країни працювало тільки 44% жителів України. При цьому простежується тенденція – молодь намагається уникнути працевлаштування в промисловому секторі, де важка робота пов'язана з ризиком для здоров'я і життя. Вона віддає перевагу фінансовому та офісного сектору, торгівлі і державному управлінню (навіть незважаючи на невисокий рівень зарплат). Це призводить до зворотного ефекту на виробництві, де робочі місця часом займають фахівці, у яких при інших обставинах взагалі не було б шансів працевлаштуватися. Все це знижує мотивацію до підвищення фахового рівня робітників – бо замінити цей контингент малокваліфікованої робочої сили практично ніким. А в середовищі висококваліфікованих фахівців свої проблеми: 30% молоді бажає виїхати з країни, а тому для них проблема безвізового режиму України з країнами ЄС – першорядна. Подібними настроями пройняті й інші групи найбільш освічених, ділових людей.

Зазначений процес відображає глобальний розкол на ринку праці: між традиційною «родовою» індустріальною працею, з одного боку, і «самопрограмованою» працею нового інформаціонального покоління (М. Кастельс), з іншого боку. Тут необхідно особливо відзначити, що лінію вододілу між цими двома видами праці проклала освіта. Для представників «самопрограмованої» праці це не просто навчання, а можливість вільного доступу до вищих рівнів освіти, тобто – систематичне всмоктування нових знань,

поповнення інформації, а також націленість на набуття нових навичок у відповідності з технологічними і організаційними змінами. У сфері освіти на перший план виходить можливість і здатність «перепрограмувати» себе відповідно до нескінченно змінних завдань процесу удосконалення і ускладнення виробництва.

Однак цей контингент молоді, що навчається, стикається з об'єктивними перешкодами: потреба в самоорганізованій праці з'являється лише за однієї неодмінної соціальної передумови – наявності інноваційного виробництва. Однак старі індустріальні технології, що лежать в основі традиційної української економіки, потребують переважно відтворення представників «родової» праці, які не мають можливості та, власне, і необхідності до самопрограмування, оскільки від них вимагається лише здатності сприймати і виконувати певне конкретне завдання. Ось ця різка диференціація між працею «самопрограмованою» і традиційною «родовою» містить в собі серйозні ризики і загрози, які і виявили себе в годину українського Євромайдану. По один бік барикад ми побачили студентство провідних університетів, по іншу – малоосвічену молодь депресивних регіонів країни, так званих «тітушок».

До речі, останні повинні були б стати об'єктом спеціального дослідження, бо вони виявилися під час Євромайдану одним із найбільш яскравих прикладів зрощення влади і криміналітету в боротьбі проти народу. Як пояснив в Інтернеті на умовах анонімності інсайдер з правоохоронних органів, проти Майдану діє три види «тітушок»: «Перший – це справжні "тітушки", голота, діти бідних околиць. Другий – учасники бандформувань типу харківської "Цитаделі", а також раніше судимі, в основному з Донецької області, що перебувають на обліку в МВС, і яких направили до Києва їх міліцейські куратори. А третій – це співробітники оперативного складу МВС – карного розшуку, служби боротьби з економічними злочинами, УБОЗ, "наружки" і т. д.» [8].

А в цілому загальносвітова тенденція ринку робочої сили, в руслі якої рухається Україна, пов'язана з переміщенням кількості зайнятого населення з аграрного і промислового

сектора в сферу послуг. Лідером за чисельністю співробітників в наші дні є такі сфери суспільного виробництва: «торгівля, ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку» – 22%. На другому місці «промисловість» – 18,5%, а на третьому – «сільське господарство, мисливство, лісове господарство, рибальство» – 15,8%. Далі, зі значним відривом в кількості робочих місць, слідують: «освіта» – 8,1%; «готелі та ресторани» – 7%; «охорона здоров'я та надання соціальної допомоги» – 6,5%; «фінансова діяльність, операції з нерухомістю, оренда, інжиніринг та подання послуг підприємцям» – 5,5%; «державне управління» – 5%; «будівництво» – 5%; «надання комунальних та індивідуальних послуг» – 4%; «транспорт і зв'язок» – 2%.

Наскільки ця структура зайнятості відповідає велінням часу? Як показує життя, низький рівень інновацій в процесі виробництва позначився на деформації структури зайнятості. Оголилася головна проблема – низький кваліфікаційний рівень найманих працівників в кількісно найбільш численних секторах економіки. Так, в торгівлі, де ще можна впливати на рівень кваліфікації, наймана праця становить лише третину від кількості всіх зайнятих, а основну частку торгового люду становить так зване «самозайняте» населення на базарах. Характер їх роботи робить людей інертними – вони втрачають там навіть раніше набуту кваліфікацію (старші з них – переважно колишній науково-технічний персонал середньої ланки). Схожа ситуація спостерігається і в аграрному секторі, де понад 60% – це населення, яке живе за рахунок своїх індивідуальних підсобних господарств. Молодих людей сільська праця зовсім не приваблює – вони переважно мігрують в міста або райцентри, хоча і там «вибитися в люди» їм вдається далеко не завжди.

Ті ж фахівці, які й проникли у перспективні галузі економіки, також піддаються певним ризикам – професійні пріоритети на переломі тисячоліть змінювалися неодноразово. У радянські часи були престижними фахівці військові, інженерно-технічні, лікарські, викладацькі, економічні... У дев'яностих орієнтувалися на спеціальності, які прино-

сять кошти: економіст, бухгалтер, перекладач, програміст, юрист... У нульові роки XXI століття з'явилася мода на маркетологів, PR-фахівців, рекламістів... Оскільки кожна хвиля попиту тривала відносно нетривалий час, то частина людей просто не встигала адаптуватися до вимог ринку, а в підсумку залишалася викинутою за борт економічно активного населення. Включити їх у ринок праці стало дуже складно – хоча б навіть через наростання психологічного надлому. Ті ж, кому вдалося працевлаштуватися в престижні закордонні кампанії, дуже часто відчувають дискомфорт через відносно малий рівень зарплат, у порівнянні з їх зарубіжними колегами. Зокрема, це спостерігається в сфері інформаційних технологій, фахівці якої на 95% працюють на закордонні кампанії при відносно низькій за міжнародними мірками заробітній платі.

Все це ще раз підкреслює перетворення сфери освіти в найважливіший важіль соціально-економічних змін, а студентську молодь – в найважливішу складову політичних процесів країни. Простежується певна закономірність: наявність вищої освіти в реаліях сьогодення українського ринку – це неодмінна і необхідна інвестиція в майбутнє фахівця. Соціологічні дослідження свідчать, що найнижчий рівень безробіття зафіксовано якраз серед людей з повною вищою освітою. У тих домогосподарствах, в яких є хоча б одна людина з вищою освітою, більш низький ризик бідності. Однак, при цьому заробітні плати «білих комірців» в Києві в середньому вдвічі нижчі, ніж у столиці Росії і в чотири-п'ять разів нижче, ніж у Великобританії. Це позначається на продуктивності праці. Згідно з соціологічними опитуваннями, близько 42% громадян України визнають, що могли б працювати краще, якби при цьому збільшувалася їх заробітна плата. Близько 8% чесно заявляють, що на робочому місці вони цілеспрямовано намагаються робити якомога менше. І тільки 15% наших співвітчизників вважають, що викладаються «на всі 100%».

Підсумок виявляється сумний. Десятки і сотні тисяч людей постійно знаходять і втрачають своє робоче місце, скочуючись часто до структур тіньової, а то й кримінальної

економіки. Це позначається на особистісних кризах, провокує хвороби, тяжіння до наркоманії/алкоголю, загрожує втратою заощаджень і потрапляння в кредитний капкан. Збільшується прошарок людей, де грань між соціальним виключенням і щоденним виживанням все більше розмивається. Частина колишнього радянського сегмента фахівців і науково-технічних працівників все ще намагається втриматися на плаву, не скотитися вниз до рівня люмпенізованої робочої сили соціально недієздатних людей. Разом з тим вибудовується справжня спіраль виштовхування людей з виробничого циклу (та й справжнього соціального виключення!), котра тягне до особистісної деградації.

7. 4. Попередні підсумки

Отже, освітній ценз вніс з собою розкол як в соціальну структуру праці, так і політичне протистояння освіченої і малоосвіченій молоді. Він зримо посилює розмивання не тільки залишків класової, а й наростаючої національної солідарності. Більш того, цей ценз провокує соціальне виключення цілих потенційно багатих сегментів суспільства, чиєю цінністю досі нехтували, чия значимість як виробників/споживачів була не затребувана або примітивно ігнорувалася. І навпаки, малоосвічена молодь депресивних регіонів примітивно використовувалася в якості «штурмовиків».

Об'єктивно міленіали політизуються повсякденно і щогодини. Одні стали розуміти, що якщо не займуться політикою, то політика так і буде їх діставати кожен день. Не дарма одним з найбільш вживаних понять при інтерв'ю на Майдані було – «ДІСТАЛИ». Однак є й інші – молодь, яка живе «за поняттями», які прищепили їй куратори депресивних районів. І ті, і інші поставлені перед вибором альтернативи: яка система влади і форма державності є найбільш прийнятною для них? Судячи з усього, вузькоспеціалізована праця, пов'язана з індустріальним виробництвом, тяжіє до політики «сильної руки». І навпаки: самоорганізована праця інформаційного суспільства тяжіє до децентралізації владних повноважень і створення сучасної геометрії демократичної влади.

Ось це поєднання, здавалося б, непоєднуваних понять в своєрідний мікс і дало підставу відомій організації Freedom House у 2013 році віднести Україну до країн «гібридного режиму» з індикатором найбільш низького рівня демократії. Якщо говорити образно, то Україну за рівнем демократії прирівняли до Замбії і Південного Судану. І в цьому немає значимого перебільшення – спецпідрозділи «Беркута», наприклад, вели себе в протистоянні з Майданом не гірше, ніж «тонтон-макути» Дювальє, що у свій час розперезалися на Гаїті. До слова сказати, спеціальні підрозділи міліції громадської безпеки «Беркут» в Україні вже ліквідовано, і не варто дивуватися, де багато хто з їх кадрового складу працевлаштуються. Розуміння неприродності стану рівня демократії в Україні раптом осяяло після Майдану навіть голову Донецької облдержадміністрації Андрія Шишацького, який заявив 25 лютого про те, що «до зміни влади в країні призвела диктатура». До честі науки, чиновник визнав, що «події в Україні розвивалися так, як описано в книзі Джина Шарпа "Від диктатури до демократії"» [15].

Але це не знімає головного питання – протягом трьох місяців Україна перебувала в стані гострого громадянського протистояння зі спалахами застосування зброї проти маніфестантів. Одна частина українських громадян формувала ядро Євромайдану, а інших громадян влада використовувала як соціальне наповнення Антимайдану. З ким же була солідарна громадська думка України? На кінець січня, коли доля Майдану ще не була визначена, уподобання розділилися таким чином: Євромайдан підтримувало 50% українців, а Антимайдан – 27%. Звичайно, це ставлення різнилося в регіональному розрізі: в Західному регіоні Євромайдан підтримувало 80% (не підтримували – 7%), в Центрі – відповідно 63% (28%), на Півдні – 20% (71%), на Сході – 30% (65%). Антимайдан підтримувало на Заході 3% (не підтримували – 89%), в Центрі – відповідно 14% (75%), на Півдні – 54% (22%), а на Сході – 43% (38%) [3].

Осмислюючи пережите, чи можна було в цій ситуації ставити питання: «хто кого»? Адже це – два контингенти переважно молодих громадян однієї і тієї ж України! Саме їм

судилося здійснювати і адекватно відчувати на собі «спільність історичної долі». Треба було дуже постаратися, щоб розбудити ненависть в цих молодих серцях, переслідуючи свою користь і відсікаючи тим самим Україну від цивілізованого світу. А потім ще й звинувачувати міленіалів у екстремізмі.

Чи розпадеться країна на складові частини, як це пророкують деякі політтехнологи? Наскільки люди відчули себе справжніми громадянами України? Наскільки Україна стійка в своєму виборі демократичного ладу, європейських цінностей свободи і справедливості? Чи ж народилися ми вже як політична нація? І, врешті-решт: коли ж ми «навчимося жити разом»? Всі ці питання заслуговують окремого розгляду.

Яку ж загальну характеристику можна запропонувати, оцінюючи все, що відбувалося в Україні? Відомий російський публіцист Анатолій Стріляний пропонує визначати цей феномен *як антикримінальну і національно-визвольну революцію*. Може бути що й так. Однак, напевно, варто було б постривати й почекати результатів подальших економічних і соціально-політичних перетворень в країні. В який бік вони будуть еволюціонувати? Бентежить те, що за півроку до Майдану 59% українців вважали, що в Україні здебільшого не вистачає «сильної руки», ніж «демократії» (26%) [10].

Але і це ще півсправи. Особливо змушували засумніватися в тяжінні значної частини громадян України до демократії такі дані: 82,6% респондентів погодилися з тим, що лідери «сильної руки» повинні діяти виключно в межах закону, за принципом «закон – один для всіх», але 8,6 % переконані, що такі лідери не обов'язково повинні дотримуватися чинних законів, якщо потрібно досягти певних цілей. Ще не змогли визначитися з цього питання 8,8% респондентів [7]. Не факт, що претендент на «сильну руку" не з'явиться і серед представників Майдану. Хоча, звичайно, феномен Майдану мав внести кардинальні зміни і в суспільну свідомість народу. Поки що, судячи з усього, слід почекати нових соціологічних замірів.

А поки сприймемо Майдан не як революцію в її класичному розумінні – зміна суспільно-політичного ладу, судячи з усього, не передбачається. Швидше за все, це «морально-громадянська революція», яка зобов'язує до подолання імперського минулого і наповненню гасла «Україна – це Європа» конкретним практичним змістом.

Але звернемося, однак, до метафори Гоголя. Деякі читачі запитували у мене – кого я мав на увазі, згадуючи «дикий регіт Басаврюка». Відповідаю – нікого конкретно, а лише тільки образ Сатани з повісті «Вечір напередодні Івана Купала». Про це пише сам Микола Васильович: «никто другой, как сатана, принявший человеческий образ для того, чтобы открывать клады; а как клады не даются нечистым рукам, так вот он и приманивает к себе молодцев». Ось тільки до цих молодців теж було неодмінна умова: щоб закляті скарби не йшли під землю, потрібно було це місце окропити кров'ю дітей. Так і зробив гоголівський герой Петрусь – і пішли йому в руки мішки з червінцями. Та тільки життя не склалося – захворів він душевною хворобою: «Бешенство овладевает им; как полоумный, грызет и кусает себе руки и в досаде рвет на себе волоса, покамест, утихнув, не упадет, будто в забытьи, и после снова принимается припоминать, и снова бешенство, и снова мука... Что за напасть Божия?».

А в підсумку і фінал, образно переданий Гоголем: «Сбежались люди; принялись стучать; высадили дверь: хоть бы душа одна. Вся хата полна дыма, и посредине только, где стоял Петрусь, куча пеплу, от которого местами подымался еще пар. Кинулись к мешкам: одни битые черепки лежали вместо червонцев. Выпуча глаза и разинув рты, не смея пошевелить усом, стояли казаки, будто вкопанные в землю. Такой страх навеяло на них это диво».

Однак, повернемося в день сьогоднішній. 22 лютого 2014 по Києву рознеслася звістка – в маєтку Януковича в Межигір'ї жодного охоронця, а тому треба скористатися шансом і подивитися. Але охорона була – місце «Беркута» зайняла народна самооборона. Та й люди, очищені вогнем палаючого Майдану, не принизили свою людську гідність мародер-

ством. Навіть автомобілі ставили віддалік від дороги, щоб не заважати проїзду іншим.

А тепер слово журналістському репортажу з місця подій: «Там черга – як до Мавзолею. Активіст, піднявшись на колону огорожі і якимось чином вміщаючись на маленькому острівці, керує потоком людей. "Зніми балаклаву! Давай, ти що?!", "По газонах не ходити, дітей від себе не відпускати – можуть бути міни", "Страусу пір'я з дупи не виривати – він уже навчився кричати: "Зека геть!" ".

Також звучить прохання озвучити свої пропозиції щодо подальшого використання "маєтку" – дитячий будинок, санаторій, музей...

Ми мчимо в місто "зустрічати Тимошенко". До Нових Петрівців і Межигір'я тягнеться двокілометрова низка автомобілів. Люди не боячись підступаючого вечора, продовжують їхати до мавзолею режиму Януковича».

Ось такий фінал... Майдан Незалежності в ніч на 30 листопада 2013 року було зрошено «Беркутом» кров'ю молоді. А гроші ось Януковичу в руки і не пішли. А ви кажете – Гоголь!

Література

1. Антикризисным мерам правительства пророчат провал из-за недоверия народа [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://rus. newsru. ua/ukraine/ 02may2009/geecz-print. html

2. Главный олигарх Украины призвал политиков не допустить возможного раскола страны [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. regnum. ru/news/ 1745080. html

3. Євромайдан підтримує 50% українців, Антимайдан – 27% . – Українська правда [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www. pravda. com. ua/news/2014/01/21/7010495/ view_print

4. Ермолаев А. Украиной руководит корпорация. Государственные институты приватизированы». – Зеркало недели. – №4(150). – 8 февраля.

5. Зальцберг Б. Давос–2014: три способа изменить мир [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://forbes. ua/opinions/1363796-davos-2014-tri-sposoba-izmenit-mir#print

6. Звонарь Евромайдана: «Колокольным звоном прогонял тьму из душ людей» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.segodnya. ua/print/ukraine/zwonar-evromaydanakolokolnym-zvonom-progonyal-tmu-iz-dush-ludey-483784. htm

7. Каждый четвертый считает, что ситуация в Украине ни на что не похожа (опрос): Новости УНИАН [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. unian. net/politics/805282-kajdyiy-chetvertyiy-schitaet-chto-situatsiya-v-ukraine-ni-nachto-ne-pohoja-opros. html

8. Киевская хроника – Верховная Рада, майдан, жертвы [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://lb. ua/news/2014/02/21/256418_hronika_kiev_21_fevralya. html

9. Мостовая Ю., Рахманин С. 2014 Сгибаясь под ношей, ты увеличиваешь ее тяжесть. – Зеркало недели. – №6(152). – 22–28 февраля 2014.

10. Майже 60% українцям не вистачає «сильної руки» [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://tyzden. ua/News/81347/PrintView

11. Попель С. Падение рынка труда Украины: влияние демографических, социальных и экономических факторов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://dialogs. org. ua/ru/progect/page19237. html

12. Про «гріх бездіяльності» ЕС. – День. – № 31. – 20 лютого 2014.

13. Протести в Україні: Ми дозволяємо Путіну перемогти. – День. – № 32–33. – 21–22 лютого 2014.

14. Ткаченко В. Н. Феномен «внутренней колонизации» в украинско-российских отношениях (исторический аспект). – Политическая концептология. – № 4, 2013. – с. 173-186.

15. Шишацкий: к смене власти в Украине привела диктатура: Новости УНИАН [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.unian.net/politics/889827-shishatskiy-k-smene-vlasti-vukraine-privela-diktatura. html

16. Якщо криза в Україні поглибиться, то долю країни вирішать США, Росія і ЄС [Ел. ресурс]. – Режим доступу http://www. razumkov. org. ua/ukr/print. php? Ing=UKR&&news_id=45108&&address=expert

Глава 8. РОЗПАЛАСЬ СУВ'ЯЗЬ ЧАСУ

(Ткаченко В. Общность исторической судьбы: распалась связь времен // Политическая концептология (Ростов-на-Дону). – 2014. – № 2. – С. 120-138.)

Виборча кампанія Президента України 2014 року проходила в обстановці хаосу східних областей і загрози російського втручання. В такому сприйнятті дійсності не було перебільшення. Логіка подій підказувала, що якщо Росія виявилася здатною спровокувати відділення Криму, то чому б їй не застосувати відпрацьовану вже модель до промислових регіонів сходу країни?

Вже сьогодні можна стверджувати, що анексія Криму перетворюється в прикордонну лінію вододілу в історії українсько-російських відносин. Ми реально стаємо свідками «розпаду зв'язку часів» між Росією і Україною, того зв'язку, який складався між людьми століттями. Виникає загроза того, що більшість українців незабаром можуть перетворитися в недругів Росії як держави і, не приведи Господь, росіян як етносу.

Свідчення цього – зрушення в громадській думці після анексії Криму. Якщо ще в лютому 2013 року, згідно з соціологічним опитуванням Центру Разумкова, 85% українців засвідчили своє добре ставлення до Росії, то в кінці квітня 2014 роки вже 67,1% засвідчили, що їхнє ставлення до Російської Федерації погіршилось (2,3% – покращилось, а в 21,7% ставлення не змінилося). У регіональному аспекті ставлення погіршилося в 91,8% жителів Заходу, 82,4% – Центру, 56,3% – жителів Півдня України [16]. Більш драматично ситуація склалася в Криму: тут ідею дружніх взаємин з Росією в березні 2014 року підтримало 88% респондентів.

До останнього часу мова поки що не йшла про спалах «антиросійських» настроїв в Україні, а лиш тільки про погіршення ставлення до реальної політики Росії. Згідно з опитуваннями від 9-16 квітня 2014 року 59% респондентів все ще вважали, що Україна і Росія повинні бути незалежними, однак дружніми країнами, з відкритими кордонами і

без віз. Тільки 4,8% висловилися за об'єднання в одну державу; 5,1% взагалі не відповіли на питання про відносини між нашими державами [18].

Однак, в цьому пункті вже позначається проблема асиметричності відносин між Україною і Росією. Чи надовго в українців залишаться надії на «незалежний, але дружній» характер взаємин між нашими державами, коли в той же час, згідно з даними російських опитувань, «близько трьох чвертей росіян готові підтримати війну з Україною, якщо її почне керівництво Росії» [4]. Ось така антиукраїнська налаштованість росіян і вносить відповідні корективи в громадську думку України.

Зокрема, в міру нагнітання обстановки на східних рубежах України, в українських туроператорів з'явилася нова проблема – «українці не хочуть відпочивати на одних курортах з росіянами. Продавці турів відзначають, що сутички між російськими і українськими туристами на політичному ґрунті почастішали, часто доходить навіть до бійок». Але ж «раніше наявність росіян в готелі хвилювало європейців, а не українців» [20, с. 7] Що ж, доводиться тільки констатувати – дожились!

8. 1. Цивілізаційний виклик

Було б неправильно всі біди України звалювати на війну і анексію Криму, хоча ці чинники і виступають каталізаторами суспільних процесів. Справа набагато складніша, і в той же час простіша – йдеться про цивілізаційний вибір країни, який припав на період вододілу часів.

Якщо згадати доленосний для України 1991 рік, то тоді лінія протистояння в суспільстві мала ідеологічне забарвлення боротьби комуністів і лібералів. Однак нині настали інші часи. Перелом XX і XXI століть в сучасному світі характерний відсутністю колишнього ідеологічного напруження. Більш того – в суспільній свідомості відбувається заміщення класичних ідеологій їх гібридними сурогатами. Світ інтегрується, вбираючи в себе різноманітні теоретичні побудови, частина яких то відходить на периферію ідеологічної боротьби, то знову залучається в якості складового ін-

гредієнта якогось нового мутантного ідеологічного гібрида. Яскравим прикладом тому може бути щільний і, здавалося б, протиприродний тандем колишньої «пролетарської» Комуністичної партії України з олігархічною Партією регіонів.

Те ж відбувається в усьому світі – колишні ліві комуністичні і праві радикальні партії давно вже інтегровані якщо не в політичні структури, то в ідеологічне поле багатьох розвинених країн Заходу. Взяти хоча б останні вибори в Європарламент. Вони показали, що ультраправі й лівацькі партії увійшли до євроструктур і стали, образно висловлюючись, «одомашненими». Чи не тому Бжезінський і приходить до висновку, що головну загрозу нинішньому глобалізованому світу становить не один із різновидів утопічного фанатизму (комунізм, фашизм), як це було в XX столітті, а внутрішньо притаманна нашим дням турбулентна складність самих соціальних процесів? Це, так би мовити, погляд трирічної давності на поле протистояння із спостережної точки Заходу, та ще й без врахування політики нинішньої Росії щодо України.

Вид зі Сходу, а в нашому випадку – зі Східної Європи, значно відрізняється. Наростання «грон гніву» в середовищі носіїв глобального політичного пробудження і відсутність якогось консолідованого розуміння адекватних відповідей на виклик часу з боку світової ієрархії – все це створює загрозу скочування до міжнародного хаосу. В Україні такий безлад вже в наявності. І викликаний він, не в останню чергу тим, що Україна стала пограниччям двох протиборчих цивілізацій: такої що вже склалася Європейської, з одного боку, і такої, що ще формується Євразійської – з іншого. Тобто, головна риса уразливості України – в її ролі «подвійної периферії», коли Росія є «напівпериферією» Європи, а Україна – «периферією» Росії. Це, на жаль, реальність сьогоднішнього дня, та реальність, в якій живе Україна у сподіванні на євроінтеграцію, яка, можливо, дозволить Україні згодом позбутися принизливої ролі «подвійної периферії». При цьому мислячі українці усвідомлюють, що в короткостроковій перспективі нам доведеться нелегко, скоріше – важко, а на поліпшення ми можемо сподіватися в кращому

випадку в середньостроковій перспективі. Навіть, найімовірніше, реально це може статися лише в перспективі довгостроковій. І російський фактор у цьому процесі відіграватиме далеко не останню стримуючу роль.

Звернемося хоча б до прогнозів З. Бжезінського: «доля Росії в подальшому не має на увазі контролю над «половиною світу». Скоріше, питання стоїть таким чином – як їй пережити свою внутрішню стагнацію і депопуляцію в контексті наростаючого Сходу і багатшого (навіть якщо він перебуває в стані розгубленості і сумнівів) Заходу. І саме тому *західна політика, спрямована на підтримку тісніших зв'язків України з ЄС є необхідною передумовою і стимулом для забезпечення в кінцевому підсумку більш тісного зближення Росії із Заходом. Це може не відбутися при президентові Путіні, але внутрішні передумови для демократичної еволюції в Росії наростають і, з моєї точки зору, в кінцевому підсумку переважать* [1].

Порівнюючи ці прогнози Бжезінського трирічної давності з нинішніми подіями в південних і східних областях України, мимоволі задаєшся низкою запитань. Перший з них: чи враховували західні аналітики, що Росія не стане чекати встановлення більш тісних зв'язків України з ЄС? Більш того, що РФ робитиме все, щоб не допустити їх реалізації і не створити тим самим «внутрішні передумови для демократичної еволюції в Росії»? А чи були зроблені хоч якісь розрахунки на предмет того, чи витримає українське суспільство ту напругу, яка пов'язана з роллю своєрідного приводного ременя, покликаного стати *«необхідною передумовою і стимулом для забезпечення в кінцевому підсумку більш тісного зближення і Росії із Заходом»?* Чи були передбачені якісь гарантії для недопущення анексії Росією українських територій – того ж самого Криму? Чи ж осмислювалися на Заході якісь заходи для виконання гарантій Будапештського меморандуму 1994 року? Адже від цього залежить, чи виживе Україна взагалі в ті два-три десятиліття, під час яких З. Бжезінський та інші західні стратеги сподіваються на реалізацію перспективи демократизації Росії. Як би в короткостроковій перспективі Україні

не довелося зазнати на собі правоту давнього прислів'я: «поки травичка підросте, конячка з голоду помре».

А тим часом логіка подій, що розвиваються, не залишає Україні якогось зримого сегмента для маневру. З одного боку – погано прикрита інтервенція Росії із загрозою повної втрати Україною національного суверенітету, а з іншого – сувора необхідність прийняття правил гри нині діючої глобалізованої капіталістичної світ-системи.

А правила гри, відверто кажучи, не нудні, і навіть вельми напружені. Насамперед доводиться враховувати зростаюче соціальне розшарування капіталістичної світ-системи, коли представники найбільш забезпечених верств населення навіть у розвинених країнах центру все більше відриваються від середнього класу. Доводиться брати до уваги і те, що якщо в країнах «золотого мільярда» питома вага отриманих населенням благ виявилася відносно заниженою, то в країнах світової периферії ці блага стали просто мізерними. Тобто, не особливо сподіваючись на «манну небесну», ми повинні усвідомити, що прірва між тими, кому дістаються плоди цивілізації, і всіма іншими, в нинішньому світі продовжує поглиблюватися. Причому як в масштабах окремих держав, так і в міжнародному масштабі. А так званий «чистий ринок» є далеко не у всьому досконалим механізмом, що й породжує небезпечну для суспільства диференціацію доходів і монополізацію економіки.

Так, був час, відзначає професор А. Гальчинський, коли система активного державного регулювання вберегла суспільство не тільки від надмірної диференціації доходів, а й від проникнення духу ринкової психології в сферу культури, соціального розвитку, частково і в політику. Однак нині, «на інтернаціональному рівні ці противаги... не тільки не діють через об'єктивні причини, але і свідомо ігноруються: вся існуюча інституційна система світових економічних відносин – механізми МВФ, Світового банку, СОТ та ін. діють на основі принципів лібералізму, які адекватні логіці класичного (нічим не обмеженого) ринку, і таким чином, реалізуються в режимі ринкового фундаменталізму» [2].

У підсумку, ми повинні усвідомити сувору реальність – практична діяльність широкої мережі нинішніх міжнародних фінансових інститутів спрямована в першу чергу на обслуговування інтересів ядра капіталістичної світ-системи. Саме звідси випливає і всіляке пристосування виробничого, фінансового та інтелектуального потенціалу країн «периферійної» зони, в тому числі і України, до потреб «центру» цієї світ-системи. А тому саме звідси виникають і реальні, і можливі ризики. Як зазначає М. Кастельс, з одного боку, глобальна економіка буде весь час розширюватися, скануючи за допомогою інформаційних мереж всю планету в пошуку нових можливостей отримання прибутку. Однак, з іншого боку, «вона буде це робити вибірково, поєднуючи значущі сегменти і нехтуючи місцевостями і людьми, які вже вичерпали свій потенціал або не являють, на даний момент, ніякого інтересу... *Планета сегментується на чітко відмінні простори, окреслені різними часовими режимами*» [5].

Тобто, рано чи пізно кожен регіон світу відчує на своєму повсякденному житті той факт, чи вичерпала ця місцевість свій потенціал і чи представляє її населення якийсь інтерес в ролі виробників і споживачів для міжнародних транснаціональних кампаній. Якщо інвестиції в цей регіон не надходять і таке не передбачається, то його населення в кращому випадку може перетворитися на своєрідну резервацію, де ці люди будуть приречені на самопрокорм. Взяти хоча б за приклад сумну долю Сомалі.

Мимоволі виникає запитання: чи не в цьому криється одна (хоча і далеко не єдина) причина всіх наявних заворушень і екстремізму в Донецькій і Луганській областях, які перебувають нині на рівні третього технологічного циклу вісімдесятирічної давності із застарілим ще радянським обладнанням добувної вугільної промисловості? Ця нерентабельна галузь в принципі не цікавить сучасний світовий капітал. На мій погляд, тут спрацьовує саме *фактор часового розриву* – як свого часу пішла в небуття слава і питома вага німецького Рура, англійського Уельсу або американського Детройта, так і в Україні відходить в минуле колишній престиж і значимість застарілих і вже вічно вчорашніх

технологій Донбасу. Його люди і ресурси в нинішньому вигляді не привабливі для зарубіжних інвестицій і збиткові для вітчизняної економіки. Не в останню чергу саме тому нинішній губернатор Сергій Тарута «публічно розвіяв міф про те, що Донбас годує Україну, і, оперуючи даними статистики, визнав дотаційність регіону»[17, с. 34].

Ясна річ, що населення цього регіону і не хоче миритися зі своїм становищем. Однак, судячи з суспільних процесів, описаних М. Кастельсом, в сучасній капіталістичній світсистемі *регіон Донбасу, якщо не вдатися до його глибокого реформування і докорінної модернізації, приречений на вибір одного з двох курсів*. Перший – дрейфувати в глобальну кримінальну економіку, яка все більше стає фундаментальною рисою XXI століття: «Її економічний, політичний і культурний вплив буде проникати в усі сфери життя. Знищити це явище буде неможливо, хіба що вдасться обмежити його до допустимих розмірів» [5]. І ми бачимо, як це все вже реально відбувається в формі нелегальних «копанок» або цілком усталеної практики перерозподілу державних дотацій, левова частка яких не доходить до шахтарів, а осідає в кишенях олігархів і бюрократії.

Другий курс теж вже цілком впізнаний в сучасному світі – це вибух ідеологічного фундаменталізму. Він являє собою реакцію на соціальне відторгнення. Як це відбувається в усьому світі, лідери фундаменталістських рухів «беруть Коран, Біблію або якийсь інший священний текст для інтерпретації та використання його як прапора свого відчаю і зброї свого гніву» [5]. Подібного роду ідеологічні фундаменталізми, які походять із різних джерел, є найбільш безкомпромісним викликом економічному фундаменталізму сучасного глобального капіталізму з його гаслом: «Бабло решает все!».

Але ж цей стиль життя ринкового фундаменталізму можуть прийняти далеко не всі. І тому, граючи на загостренні протестних почуттів, розплодилася ціла плеяда нових політичних «попів Гапонів» – своєрідних політичних кураторів глибинки. Саме вони забезпечують знедолений контингент депресивних районів Донбасу експортними заготовками

ідеології православного фундаменталізму в формі «Святої Русі» та «Русского мира». Не розуміючи суті того, що відбувається в країні і світі, значна частина населення депресивних районів або замикається в повсякденних турботах, виплескуючи вряди-годи енергію в побутове насильство, або мобілізується в масові протестні акції проти «Інших», які прийшли з «інших» регіонів, і нібито зловредно руйнують їхнє традиційне і давно усталене життя.

А тим часом нова епоха стала пред'являти людині вимоги, які передбачають роботу в умовах ризику і невизначеності. Хто не приймав цих вимог, був приречений на маргіналізацію і скромне доживання на яскравому тлі вируючої ярмарки марнославства. До першого хтось виявився нездатним, а друге уявлялося іншим кричуще несправедливим.

На цьому ґрунті і почав виявлятися консенсус між певними категоріями населення, як України, так і Росії. Об'єднуючим їх початком стала ностальгія за радянським минулим, із його все об'єднуючою зрівнялівкою. При цьому в Україні не усі враховували, що ностальгія в Росії може бути тільки великодержавницькою. А саме цей комплекс великодержавності й став включати в себе не тільки стійкі рефлекси і звичні стереотипи в позиціонуванні Росії на міжнародному просторі, а й надію на стабілізацію суспільного життя в формі хоча й убогого, але гарантованого «модус вівенді» з надією на можливе поліпшення в якомусь-то віддаленому майбутньому. У підсумку «розпад імперської держави не був відрефлексований, не був адекватно опрацьований суспільною свідомістю. У Росії не знайшлося відповідальної політичної сили, яка наважилася б заявити, що з точки зору самозбереження і відтворення російського народу розпад СРСР виявився найбільшою удачею за останні півстоліття» [27].

Для певної частини українців нова геополітична реальність – держава Україна – теж ніяким чином не окреслювалася як щось суверенне, а лише як частина «русского мира». У політичних колах обох держав виявилися впливові політичні сили, які стали підживлювати і використовувати нос-

тальгічні настрої – скоріше навіть не в політичних, а своєкорисливих цілях. Не можна сказати, що це люди політично несамовиті, які, мовляв, не усвідомлюють катастрофічність будь-яких форм реставрації. Однак, мабуть, жадоба влади і грошей превалювала в їхній свідомості – «після нас, хоч трава не рости». І тут Україні нічого зваблюватися: «Як це століттями відбувалося в Росії, влада робить ставку не на найбільш просунутих, модернізованих і адекватних до реальності, що стрімко розвивається, а на самих традиціоналізованих, звернених у вчорашній день. Такий ідейний і соціально-психологічний контекст, в рамках якого сучасне російське суспільство усвідомлює феномен української державності» [27].

Чи ж варто дивуватися, що при такому підході, ідея «спільності історичної долі» України і Росії набуває найхимерніших форм. Тому, в кінцевому рахунку, все залежить від самої України, від того, наскільки визріли і вросли в соціальне життя країни, в політичну культуру нації ідеї незалежності, демократії і прав людини.

Звичайно, з точки зору науки, сама по собі імперія ні хороша і ні погана. В контексті історичного процесу її слід оцінювати, як один із способів інтеграції великих просторів. Вже починаючи з епохи Івана Грозного, імперська ідея надихала еліту Московського князівства на створення великої держави. Далі протягом чотирьох століть усі складові частини російського суспільства, з одного боку, отримували блага від існування імперії, хоча, з іншого боку, несли і відповідний тягар, в тому числі й українці.

Немає сумніву, що для багатьох «народжених в СРСР», його розпад знаменував той незаперечний факт, що імперська ідея вичерпала себе. Однак, далеко не для всіх. Що стосується людей традиційного складу мислення, спосіб життя яких склався в рамках імперського буття, їх система світобачення і світовідчуття сприймалися як щось стійке, вічне і незмінне. І, звичайно ж, з цих позицій розпад імперії сприймався ними як випадковість, протиприродний перебіг подій, результат змови ворожих сил, які знайшли собі опору в особі

«агентів впливу» всередині «нашого» суспільства. Звичайно, ця середньостатистична радянська людина щось чула на уроках історії, дивилася кінофільми про петлюрівців і бандерівців. А тому до твердих у своїй національній ідентичності українців у неї були свої рахунки: нібито зберігаючи свою ідентичність, українці «виявляли підступну затятість в дурній омані» [27].

Чи ж варто дивуватися, що і понині із 1600 чоловік, опитаних Левада-Центром в 45 регіонах РФ, 44% вважають, що людей на акції протесту в Україні виводить «вплив Заходу», 35% – «націоналістичні настрої», і лише тільки 8% – «прагнення зробити Україну такою ж цивілізованою країною, як і інші країни Європи», а ще 7% – «почуття громадянської гідності» [23]. Київський Євромайдан дав, здавалося б, однозначну відповідь з боку українського народу на різноманітні українофобські вигадки. Біда лише в тому, що різноманітні «українські етюди» в російських ЗМІ про якусь «диктатуру бандерівщини», заважають адекватному сприйняттю російським читачем процесів, що відбуваються в Україні. І ця пропаганда, на жаль, часто досягає своєї мети: за підсумками соціологічних опитувань Левада-Центру, 84% росіян розцінювали акції протесту в Києві як спробу державного перевороту, і лише 4% сприйняли події на Майдані як «мирний протест» [15].

Що це – простодушна довіра до писань політтехнологів, або ж все набагато серйозніше? Швидше і те, і інше, але інерція імперського стереотипу «спільності історичної долі» України і Росії, яку, мовляв, намагаються зруйнувати ворожі сили, вселяє все ж велику настороженість. Це ще одне свідчення того, що імперська свідомість увійшла в плоть і кров пострадянського простору, пронизала собою всі рівні суспільної свідомості, відбилася на масової психології.

Звичайно, було б некоректно будувати виклад матеріалу лише на протиставленні України і Росії відповідно до моделі: «МИ – ВОНИ». Хоча і цей момент завжди неминуче присутній у визначенні національної ідентичності того чи іншого соціуму. Однак факт залишається фактом: між на-

шими народами і країнами так багато спільного, що немає потреби навіть посилатися на задавнені стереотипи про «спільну православну Дніпровську купіль», або ж про Київ як «матір міст руських». До речі, в літописах йдеться про міста «руські» (від Русі), а не «русские» (від Росії). А реальна спільність історичної долі – ось вона! Достатньо озирнутися навколо на квіточки і ягідки «дикого капіталізму» в обох країнах, щоб переконатися: не може бути простою випадковістю разючий збіг в роки незалежності всіх цих корупційних скандалів, нахабного поділу держвласності й переділу приватної власності, рейдерських наїздів, замовних вбивств і таких же замовних розслідувань. За подібними збігами незримо стоїть спільність ментальних установок, усталеної практики та пропагандистських кліше, успадкованих від імперського минулого. І його необхідно подолати на шляху побудови сучасної демократичної національної держави.

8. 2. Регіональний тренд

Перед Україною на повний зріст постала проблема: знайти оптимальну модель об'єднання двох суспільних процесів – проведення модернізації та забезпечення соціальної інтеграції українців як політичної нації, що усвідомлює спільність історичної долі. Тобто, в повній мірі стати сучасною державою з належним рівнем безпеки. Чи є якісь обнадійливі тенденції і зримі перспективи в цьому напрямі?

Отже, актуалізація проблеми безпеки України на повний зріст ставить питання: що ж заважає громадянам України «навчиться жити разом»? Звичайно ж, не в останню чергу, масована інформаційна війна, що небачено загострилася в ході останніх подій навколо анексії Криму. На авансцені суспільного життя України з'явилося плем'я цинічних політтехнологів, які намагаються мародерствувати та «кроїти з блохи халяву» (В. Шукшин). Відвертаючи громадську думку від протиріччя між працею і капіталом, між сучасною інноваційною «самоорганізованою» працею і застарілою «родовою» працею індустріального конвеєрного виробництва, вони підхоплюють стару пісню про якийсь «цивіліза-

ційний розкол» України, який повинен неминуче вразити цю нібито «штучно створену клаптева держава». Різноманітні фахівці з кризового управління Україною оголошують як незаперечну істину, що розкол в Україні – це доконаний факт, тому що, мовляв, ніколи ментальність людей з Донецька не збігалася і не співпаде з ментальністю львів'ян. Що вже говорити про Крим, який, мовляв, у 1954 році був просто подарований Хрущовим Україні (це окреме питання, яке стосується цілої низки територіальних змін між Україною і Росією в роки радянської влади, зокрема, збільшення територій Курської, Воронезької та Ростовської областей за рахунок земель, що раніше входили до складу України).

У позначеному контексті питання про спільність історичної долі українського народу як «громадян України всіх національностей» (преамбула Конституції України) набуває особливої актуальності та гостроти. Навіть з поправкою на нав'язане нам з імперських часів (і притаманне до сьогоднішнього дня) розуміння толерантності як терпимості, що доходить в практичному житті України аж до межі самознищення. Дійсно, в період стабільного розвитку до ідеї «розколу України» громадська думка, як правило, ставилася досить поблажливо – як до одного з екзотичних сценаріїв купки політтехнологів, які бажають дешево пропіарити себе і придбати нехай і скандальне пабліситі. Однак в період системної кризи, коли у великих регіонах України зримо відбувається захоплення адміністративних будівель, а в засобах масової інформації рефреном зазвучала ідея втрати країною територіальної цілісності – більшість людей такі прогнози лякають, нехай вони й викладаються в «цивілізованих» обгортках про нібито необхідну федералізацію країни.

Втім, кожна проблема має свою історію. Так і ідея федералізму в Україні далеко не нова. Не вбачаючи сто з гаком років тому найближчої перспективи відділення від Росії, багато українських суспільно-політичних діячів кінця XIX – початку XX століття бачили вихід для свого народу в федералізації Росії і в подальшому поступовому нарощуванні потенціалу українського відродження в рамках існуючої

держави. Загальновідомо, що в першому Універсалі Центральної Ради від 10 (23) червня 1917 року було закладено тезу про невіддільність України від Росії, а проголошувалася лише її автономія. Українці були не самотні в оцінці недостатньо визрілого потенціалу своєї незалежності – подібні настрої панували і серед інших національностей Росії, навіть серед частини поляків і фінів. Тому на з'їзді народів і областей Росії, який був скликаний в Києві 8-15 вересня 1917 року з ініціативи Центральної Ради в складі 86 делегацій різних регіонів колишньої Російської імперії, була прийнята резолюція «Про федеративний устрій Російської держави». У ній йшлося лише про необхідність відмови від надмірної централізації законодавчої і виконавчої влади Росії і доцільність переходу до федеративного облаштування держави. Крім того, з'їзд виступив проти русифікації народів колишньої Російської імперії, за їх право на рідну мову, широкий розвиток національних культур. Російська мова при цьому визнавався загальнодержавною, а на місцях передбачався принцип добровільності встановлення тієї чи іншої мови.

Від ідеї федералізму Центральна Рада відмовилася лише з прийняттям 9 (22) січня 1918 року IV Універсалу, який проголошував самостійність і незалежність Української Народної Республіки. Вірніше – питання про федеративні зв'язки з республіками колишньої Російської імперії було полишено на подальший розгляд Українськими установчими зборами. На порядок денний було винесено питання, що не терплять зволікання: Універсал призначав перевибори місцевих органів влади; встановлював терміни передачі соціалізованої землі – до початку весняних робіт; проголосив державний контроль над банками і найважливішими галузями торгівлі; зобов'язав Раду Народних Міністрів негайно приступити до модернізації промисловості. Однак, при цьому було проголошено про повний розпуск армії і організації замість неї народної міліції. Останнє рішення виявилося фатальним – 29 квітня 1918 року владу Центральної Ради було повалено, і в Україні було встановлено режим гетьмана П. Скоропадського. Зрештою, справа дійшла до пе-

ремоги більшовиків і утворення СРСР, в межах якого Україна набула статусу «всесоюзної кочегарки» (В. Ленін).

Після проголошення незалежності України в 1991 році ідея федералізації України несподівано спливла, коли лідер Народного Руху України В'ячеслав Чорновіл ініціював скликання так званої Галицької асамблеї. Хоча ця асамблея і послужила одним з каталізаторів української незалежності, вона ж згодом і дала привід для звинувачень Чорновола в сепаратизмі. В кінцевому підсумку, з прийняттям в 1996 році нової Конституції, Україна утвердилася як незалежна унітарна держава. У період президента Леоніда Кучми питання про федералізм, здавалося б, було зняте назавжди.

Однак, в період «помаранчевої революції" 2004 року ініціатори федералізації вже з'явилися на сході країни. Зокрема, Луганська облрада запропонував створити Південно-Східну Українську Автономну Республіку (ЮВУАР) і звернулася за підтримкою до Москви. Крім того, учасники з'їзду Партії регіонів в Сєверодонецьку вирішили поставити це питання на референдум. На ситуацію треба було якось реагувати. За підсумками сєверодонецьких ініціатив було порушено кримінальну справу, яку, втім, згодом було закрито. Загострення пристрастей вщухло, хоча і піднімалося згодом деякими депутатами у вигляді законопроекту про децентралізацію влади [22].

Глобальна криза капіталістичної світ-системи, яка набула в Україні форми системної кризи, знову винесла на порядок денний тезу про «поділ України». Головним чином ця теза стала прерогативою цілого сонму різноманітних «експертів» на сторінках Інтернету, аж до астрологічних прогнозів відомого Павла Глоби. Здавалося б, цими писаннями можна було б і знехтувати, якби вони не чинили впливу на формування неадекватного сприйняття реалій українського життя в суспільній свідомості. Зокрема, представники «східного табору політтехнологів» вдалися до своїх улюблених економічних аргументів, які нібито незаперечно свідчили про те, що східні області – Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська і Харківська – завжди

були і залишаються регіонами-донорами бюджету. А Галичина і всі інші «западеньці», мовляв, завжди були і залишаються утриманцями на державній дотації. Тобто, суспільству нав'язувалася думка, що поки представники західних областей України організовують всілякі демонстрації і страйкують, то в цей же час жителі східних областей України працюють і годують всю країну.

Однак зважений аналіз показує, що це твердження нині далеке від істини. Йдучи від оцінок українських експертів, яких при бажанні хтось міг би звинуватити в політичній ангажованості, звернемося до незалежного аналізу відомого російського економіста Андрія Ілларіонова. Проаналізувавши регіональну структуру розподілу населення і економічної активності в сучасній Україні, він прийшов до висновку, що в останні два десятиліття між макрорегіонами України (Захід і Центр в порівнянні зі Сходом і Півднем) відбулися дуже серйозні, можна навіть сказати, тектонічні зрушення.

Це видно, насамперед, по динаміці валового регіонального продукту (ВРП). Так, за словами Ілларіонова, «за 17 років кумулятивне економічне зростання на Заході і в Центрі було майже вдвічі швидшим (приріст ВРП на 60,7%), ніж на Сході і Півдні (на 35,2%). Приріст продуктивності праці на Заході і в Центрі також був вищим, ніж на Сході і Півдні, так що відносні рівні продуктивності праці (щодо середнього рівня по Україні) помінялися на протилежні. Якщо ще в 1995 р Схід і Південь мали більш високий показник ВРП на душу населення, ніж Захід і Центр (101,6% проти 98,5%), то в 2012 р вже Захід і Центр помітно випереджали за цим показником Схід і Південь (на 9,1%, 104,3% проти 95,2%). Зміна співвідношень в міжрегіональних рівнях доходів на душу населення відбувалися в тому ж напрямі, однак з помітним запізненням за часом і масштабами. Випередження Заходу і Центру над Сходом і Півднем є мінімальним (на 2%). Таким чином, можна сказати, що в даний час перерозподіл фінансових потоків йде, схоже, з Заходу і Центру на користь Сходу і Півдня. Проте, зміни демографічної макроструктури України відповідають змінам

в структурі економічної активності. Якщо в 1992 р на Заході і в Центрі проживало 51,4% усього населення країни, то в 2012 році цей показник збільшився до 52,9% » [24].

Дані українських ЗМІ підтверджують цю тенденцію. Наприклад, Донецька область за перші півроку 2013 року отримала з держбюджету більше, ніж йому віддала. Обігнав її в цьому тільки Київ. У той же час Львівська область перерахувала до держбюджету на 356 мільйонів гривень (80 мільйонів доларів) більше, ніж отримала від нього. На одного донеччанина на шість місяців минулого року прийшлося 2 126 гривень, перерахованих області з держбюджету, а на кожного львів'янина – 140 гривень. У бюджеті 2014 року на підтримку шахт в Донбасі знову передбачено близько 16 млрд. грн., Та й відновлення інфраструктури (дороги, об'єкти ЖКГ) також відбувається за рахунок держбюджету. Без підтримки центру Донбасу довелося б дуже сутужно. У підсумку, як підрахували журналісти, реальних «годувальників» в Україні залишилося лише три – Харківська, Дніпропетровська та Полтавська області. При цьому останню область в звичному розумінні аж ніяк не можна було віднести до «сходу» країни [25, с. 18].

Наведені дані в якійсь мірі відображають і пояснюють той політичний зсув, який стався в Україні після «водохресного протистояння» 19 січня 2014 року, коли «Правий сектор», проігнорувавши застереження лідерів мирного Євромайдану, перейшов до силового протистояння з бійцями «Беркута». Ці події, судячи з усього, безпосередньо були пов'язані і з захопленням будівель обласних адміністрацій у Львові, Рівному, Івано-Франківську та в Тернополі, а також вслід за подіями на Волині, в Чернівцях, на Полтавщині та в Черкасах. Деякі політологи тут же дали оцінку цим акціям: їх слід розглядати не як доконаний сепаратизм, «але як можливий початок процесу, що може закінчитися перебудовою України за типом конфедерації або федерації» [22].

Сталося так, що в головах доморощених ідеологів так званих Луганської та Донецької «республік» запанувало сприйняття феномена Євромайдану не як «антикриміналь-

ної революції», а як рейдерської атаки із захоплення державної власності і переділу активів конкурентів. У своїх інтерв'ю на російських телеканалах вони трактують події таким чином, що, мовляв, «київська хунта» захопила контроль над Заходом і Центром України, Ігор Коломойський – над частиною Центру і Півднем, а ми, мовляв, над Сходом країни. Однак проти нас чомусь кинули силовиків, з нами не хочуть домовлятися, нас вбивають. Створюється таке враження, що мова йде не про цілісність держави, а про необхідність «забити стрілку» і вирішити питання про величезні поклади Юзівського родовища сланцевого газу, запаси якого можуть досягати декількох трильйонів кубічних метрів.

В умовах ажіотажу, що склався навколо «великого переділу», всі розмови про статус російської мови виглядають уже просто безглуздими. Адже ж ніколи не йшлось про заборону російської мови, а лише про необхідність користуватися державною мовою в державних установах. Ця практика домінує в усіх країнах світу, а тому викликають лише співчуття ті 6,5% населення, які, згідно з соціологічними опитуваннями, демонстративно виступають проти обов'язкового знання української мови.

Здавалося б, немає ніяких причин ставити під сумнів «спільність історичної долі» України, якщо тільки не ставити на чільне місце переділ власності. Але саме останній фактор і штовхає особливо жадібних «приватизаторів» піти на ризик державного розпаду, і цей ризик, хоча і незначний, все ж постійно присутній і вносить неспокій в ряди українського бізнесу. Так, за територіальну єдність на шляху євроінтеграції виступив ряд українських олігархів. В інтерв'ю від 13 грудня Рінат Ахметов, зокрема, закликав політиків сісти за стіл переговорів, щоб не допустити можливого розколу країни: «Я переконаний, що зараз, в складний момент для нашої країни, дуже важливо мати холодні голови і зважений підхід. Одним словом, повинен перемогти здоровий глузд. Я – за сильну, незалежну і цілісну Україну. Ми – одна країна, і її ділити не потрібно. Я – за стіл переговорів. Щоб політики, влада, опозиція, моральні лідери країни сіли за

стіл переговорів і прийняли те рішення, яким ми будемо пишатися. Повторюся, пишатися, а не соромитися. Те рішення, від якого виграє Україна і кожен українець як в короткостроковій, середньостроковій, так і довгостроковій перспективі. Цей стіл я б назвав столом миру, компромісу і майбутнього нашої країни. І нехай за цим столом політики втратять свої рейтинги. Але найголовніше, щоб рейтинг України пішов вгору» [3].

Така постановка питання відповідала злобі дня. Національна ідентичність України – центральне питання, яким була просякнута вся атмосфера Майдану. Це питання постійно присутнє в ситуації конфлікту, і ще довго буде присутнім за всіма подальшими перипетіями подій. Питання стоїть навіть ширше: нині йде глибинний пошук цивілізаційної ідентичності «проекту майбутнього» перед викликом все більш глобалізованого світу. Але чіткої відповіді на цей виклик поки немає, та й навряд чи він буде запропонований кимось зі сторони. Цей шлях Україна буде шукати для себе сама.

8. 3. Тренд національної ідентичності

У соціальних науках стало загальним місцем положення, що національна ідея не може бути втілена в якомусь документі чи законі, а є «щоденним плебісцитом» в площині кардинальних питань національної ідентичності: «позаду – спадщина слави та каяття, попереду – загальна програма дії» (Е. Ренан). Щоденний плебісцит – це постійне обговорення країною своїх проблем і перспектив. Довгий час в Україні замість суспільного діалогу практикувалася парочка політичних ток-шоу, де спеціально відібрані політики сперечалися один з одним з перервою на рекламу. Часом це видовище було просто захоплюючим, але мерзенним по суті – воно не мало ніякого відношення до діалогу влади і народу. Цей ерзац покликаний був розтлити процес формування політичної нації та підвести до висновку, що українська держава нібито не відбулася. Мовляв, що можна говорити про народ, який не те що не має спільної програми дій, але навіть і не уявляє собі, якою вона має бути? А ці ток-шоу наочно ілюстрували безглуздість політичної тріскотні.

Євромайдан перекреслив ці домисли в головному: громадянське суспільство показало, що воно переросло своїх політиків – як представників влади, так і деяких «наказних отаманів» реєстрової опозиції. Не досягнувши успіху в процесі вироблення «ідентичності проекту майбутнього» – це ще належить зробити новим лідерам країни – громадянське суспільство берегло і примножувало той морально-етичний імператив, який так дивував зарубіжних представників ЗМІ. Обивателю, як доморощеному, так і європейському, стало ясно, що за сотню доларів люди не пішли б через полум'я палаючих шин на смерть від кулі найманих снайперів. Вони йшли відстоювати свою честь і гідність. Саме тому зараз їх і намагаються ошельмувати, навішуючи ярлики «бандерівців» і «фашистів». Саме тому на сході і півдні України не вщухає війна національних прапорів, коли українські символи державності силовими методами змінюють на символи сусідньої держави, але при цьому скаржаться, що Київ їх «не чує».

А тим часом національні символи для українців у процесі становлення як «ідентичності опору», так й «ідентичності проекту майбутнього» відіграють першорядну роль. Свідчення цьому – драматичні події Євромайдану, коли щодня, а особливо в хвилини силових штурмів спецназівців люди гинули під спів національного гімну. І це була не телевізійна картинка – на карту було поставлено життя своє, дітей та їх майбутнього.

Що нам скаже з цього приводу соціологічне опитування, проведене найбільш авторитетним в Україні Центром Разумкова у 2012 році, коли ми ще втішали свою душу обстановкою «стабільності»? На поставлене запитання – «Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної української держави?» – відповіді «пишаюся» або «ставлюся позитивно» були такі (в порядку черговості): (1) Прапор України – 37,9% і 56,2%; (2) Герб України – 29,9% і 57,6%; (3) Гімн України – 30,1% і 52,2%; (4) українська гривня – 22,8% і 67%; (5) державна українська мова – 35,8% і 54,7%. Тобто, для понад 90% українських громадян національні символи були або предметом гордості, або ж до них ставилися пози-

тивно. Чи не є це свідченням бачення української державності як «своєї» в ідеалі? Втім, далеким від буденної реальності, коли в громадській думці вимогливість до держави на шляху євроінтеграції постійно зростає, а соціальна політика держави все частіше наражається на гостру критику з боку громадянського суспільства, що зароджується [12].

Орієнтуючись на побудову соціально відповідальної держави європейського типу, українці досить тверезо і виважено оцінюють свої шанси і перспективи на шляху євроінтеграції через масу невирішених соціально-економічних і політичних проблем. Знову звернімося до соціологічних опитувань. На питання – «Чи є Україна європейською державою?» – ствердно відповіли «так»: 76,6% – «в географічному сенсі»; 58,3% – «в історичному»; 41,9% – «в культурному»; 23,6% – «в політичному»; 17,1% – «в соціальному»; 12,7% – «в економічному». Тобто, населення України чітко розуміє, що для досягнення соціально-економічних, політичних і культурних параметрів, притаманних сучасній Європі, нашій країні доведеться докласти чимало сил і старання [11].

Проте, не можна не відзначити і те, що і «помаранчева революція» 2004-2005, і Євромайдан 2013-2014 років послужили великим поштовхом до подолання імперського минулого, до переорієнтації на євроінтеграцію. Процес цей ще належить осмислити, але поки, лише для ілюстрації (хоча на цьому хтось і спробує спекулювати), впізнаваним образом цього процесу подолання минулого може послужити хоча б масовий демонтаж пам'ятників Леніну. Звичайно, всі ці пам'ятники (як і їх демонтаж) всього лише міф, але за цим міфом постає таке вагоме поняття як згуртування народу навколо якогось певного символу. Євромайдан показав, що сьогодні таким символом є не Ленін, а національний гімн і прапор, а також прапор Європейського Союзу. Причому європейська символіка вивішувалася не замість української, а поруч з нею, чого ми не бачимо в Донбасі, де українська символіка грубо зневажається, спалюється, а на її місце встановлюється символіка іншої держави. І значення цих тривожних подій принципово відмінне: з одного боку – очі-

кування змін, а з іншого – повернення імперського минулого на круги своя. Адже під різною символікою зібралися люди не для вирішення суто ідеологічних, а перш за все своїх насущних життєвих питань.

Я впевнений, що і російському читачеві нескладно зрозуміти сутність цих питань. Соціологічні опитування останніх років показували, що і українців, і росіян, хвилювали, перш за все, одні і ті ж соціально-економічні проблеми. Найбільш важливі з них – економічні. Однак, для українців ці проблеми були набагато гострішими: розрив становив майже 30% : на них акцентувало увагу 78% українців і 48% росіян. Гострота економічних питань стала визначатися вже в перші роки президентства Януковича. Якщо в березні 2010 року відразу ж після президентських виборів 46% українців сподівалися, що їхній добробут буде поліпшуватися, то вже в грудні пішла смуга розчарувань – цифра очікувань скоротилася до 16% . Показово, що в розрізі регіонів показники розчарувань практично не відрізнялися: погіршення свого становища очікувало 26% жителів заходу-центру і 24% жителів південного сходу [7].

Два роки по тому ситуація не покращилася. Влітку 2012 року абсолютна більшість опитаних (78,%) були впевнені, що в Україні відсутня рівність громадян перед законом, і лише 14% все ще вірили, що ця рівність існує «в основному», а 3% навіть були впевнені «в повній рівності». Попереду списку назрілих проблем було: подолання безробіття (59,3%), подолання кризи в економіці, економічне зростання (51,8%), підвищення загального рівня зарплат, пенсій, стипендій (51,5%), зниження цін на продукти і товари першої необхідності (43,3%) тощо (респонденти могли вибрати 10 найбільш значущих для них проблем). А ось ідеологічні питання були зміщені в самий кінець списку актуальних проблем. Так, якщо в 2004 році статус російської мови цікавив 8,9% громадян, то в 2012 – 3,9% . При цьому в списку з 33 питань цей показник виявився на 31 місці. Найбільш незначними проблемами в списку опинилися: «подолання конфлікту релігійних конфесій» (3,1%) і «вступ України в НАТО» (2,9%) [21].

У травні 2013 року оголився ще ряд нагальних проблем. У порівнянні з вереснем 2012 року, найбільш відчутно зросла кількість опитаних, які серед основних проблем країни виділили: корупцію в державних органах (з 37 до 51%); низький рівень виробництва (з 40 до 45%); некомпетентність уряду (з 13 до 22%); а також політичну нестабільність (з 16 до 21%) [8].

Консолідація суспільства навколо необхідності вирішення основних економічних і політико-правових проблем сучасної України поставила в скрутне становище ті правлячі групи, які звикли примножувати свої багатства і владні повноваження, вдаючись до відомої практики «розділяй і володарюй». Діапазон маневрування для них разюче скоротився: і вони спробували пошукати лінії громадського протистояння в гуманітарній сфері – граючи на існуючих відмінностях окремих регіонів у сфері культури, мови та історичної спадщини. І до того були певні передумови в стані громадської думки і на них політтехнологи вирішили зіграти, розпалюючи відмінності до рівня протистояння.

На небезпеку подібних маніпуляцій звертали увагу експерти Центру Разумкова, намагаючись разом з тим дезавуювати їх. Так, влітку 2007 року вони сформулювали постановку питання кардинально, можна навіть сказати – з деяким елементом провокації для отримання більш контрастної, а не розмитої відповіді. Звучало воно так: «Деякі політологи і публіцисти стверджують, що відмінності культури, мови, історичної спадщини західних і східних українців настільки великі, що їх можна вважати двома різними народами. Чи згодні ви з цією думкою?». Відповіді в цілому по Україні були такі: «цілком згоден» – 6,4%; «скоріше згоден» – 20,1%; «скоріше не згоден» – 34,5%; «абсолютно не згоден» – 27,4%; «складно відповісти» – 11,6%. Тобто, абсолютно або частково не згодних з тезою про «двох різних народів» виявилося на рівні 62%, що більш ніж у 2 рази перевищувало кількість тих, які тяжіли вважати «східних» і «західних» українців двома різними народами. У регіональному розрізі питома вага тих, хто вважав українців єдиним народом, була такою: «Схід» – 56,2%; «Південь» – 58,3%; «Центр» –

65,7%; «Захід» – 68,4%. А з цього випливало, що представники західних областей України, яких останнім часом так настирливо виставляли в ролі русофобів і мало не зоологічних націоналістів, на ділі були найбільш відкритими до прийняття культурної різноманітності сучасної України [9].

Однак правлячій владі здавалося, що ось тут-то і знайдено найбільш слабку ланку, яку можна розірвати і посіяти, таким чином, ворожнечу і протистояння серед українців. Саме шаблонні і примітивні кліше про несумісність світогляду «донецьких» і «львівських» були до неподобства використані під час спровокованого владою громадянського протистояння взимку 2013-2014 років на Євромайдані. Політтехнологи і підвідомчі їм закоперщики, які намагалися придушити в зародку політичне пробудження українського народу, принизити його гордість і «загнати в стійло» не врахували того, що почуття спільності історичної долі та громадянської єдності молодої України давно вже переступило релікти «мовного питання», властивого у певній мірі для періоду «ідентичності опору» першого десятиліття незалежності України.

Заяложена карта нібито «гнаної російської мови» виявилася битою в силу того, що нове покоління українських міленіалів внесло в суспільство свіжий струмінь толерантності до мовно-культурної своєрідності своїх «Інших» громадян України. Так, в ході опитування в травні 2013 року, було поставлено питання: «Що ви відчуваєте, коли незнайома людина звертається до вас українською/російською мовою?». Відповіді були такі: «мені це приємно» – 37,8% українською і 15,4% – російською; «нічого особливого не відчуваю» – відповідно 59,4% і 75,6%; «мені це неприємно» – 1,2% і 5,6%; «важко відповісти» – 1,7% і 3,5%. Тобто, для понад 90% громадян України «мовного питання» як такого не існує, і тільки для 1,2% неприємно, коли до нього звертаються українською, і для 5,5% некомфортно, коли до нього звертаються російською. На нашу думку, важко знайти в світі аналогічний рівень толерантності в мовному питанні, як серед громадян України. На якій же підставі будуються всі ці пропагандистські ярлики про «бандерівців» і «екстремістів»? [26].

Тенденція до зниження гостроти мовного питання визначилася вже після «помаранчевої революції», коли зійшли перші сходи громадянського суспільства України. Тоді в 2006-2008 роках з'явився такий феномен як збільшення показника «дві рідні мови» за рахунок зменшення показника «одна рідна мова». Так, у травні 2006 року соціологами було сформульоване питання: «Яка мова для вас є рідною?». Відповіді були дані такі: українська – 51,4%, російська – 30,7%, і *українська і російська одночасно – 15,6%,* інша мова 1,1%, важко відповісти – 0,6%. Однак уже два роки по тому, в жовтні 2008 року, отримані результати значно відрізнялися: українська – 43,7%, російська – 26,0%, і *українська, і російська одночасно – 28,7%,* інша мова – 0,9%, важко відповісти – 0,7%. Тобто, *тільки за два роки кількість тих, для яких обидві мови – і українська, і російська – стали одночасно сприйматися як рідні, збільшилася на 13,1%.* Така динаміка, судячи з усього, свідчила про домінуючий тренд, який лише набирав обертів в наступні роки [14].

Що вже говорити про активістів Євромайдану. Як свідчать його учасники, протягом трьох місяців на ньому чулася як російська, так і українська мова, і далеко не відомо чия частіше, хоча ніхто це і не намагався фіксувати: всі були об'єднані однією метою – усунути від влади кримінальну кліку. Але чи означає стрімка політизація поточного моменту, що культурне розмаїття регіонів України нівелюється або навіть ігнорується в громадській думці (мова, власне, йде про думку, а не державну політику, через брак такої). Попри все кожен народ несе в собі величезний культурно-духовний та інтелектуальний потенціал, успадкований від попередніх поколінь, і саме в цьому культурному розмаїтті й міститься невикористаний досі величезний потенційний ресурс входження України в європейську цивілізацію. Культурна традиція не є альтернативою громадянській єдності, а становить її духовну серцевину. У цьому показнику динаміка тренда особливо разюча – адже мова йде про гуманітарну складову людського буття, яка прагне до консервації і ретельного відбору свого духовно-морального імперативу.

Отже, порівняємо показники 2006 і 2007 років (новітніх досліджень я просто не знайшов), коли було поставлено питання: «До якої культурної традиції ви себе відносите?». Відповіді були такі: «до української» – 56,3% в 2006 році і, відповідно, 57,9% в 2007 р.; «до радянської» – 16,4% (19,4%); «до російської» – 11,3% (10,1%); «до загальноєвропейської» – 6,6% (6,4%); «до іншої» – 1,5% (1%); «складно відповісти» – 7,9%; (5,2% відповідно). Даремно в цьому процесі вишукувати «перетягування каната» в контексті «чия візьме – українська або російська традиція». Резервом для поповнення «української традиції», судячи з усього, є контингент так званої «радянської традиції», який чахне з відходом старшого покоління, а нові міленіали поповнюють ряди «української традиції». Послідовники «радянської традиції» у 2007 році становили 30,8% серед контингенту «60 років і старше», і тільки 6,8% у складі молоді «18-29 років». Тому в старшій віковій групі прихильників «української культурної традиції» було 52,4%, а серед молоді – 65,3%. Питома вага прихильників «російської культурної традиції» стабілізувався приблизно на одному рівні: 9,5% серед старшої вікової групи і, відповідно, 9,7% – серед молодіжної. Однак про свою приналежність до «загальноєвропейської культурної традиції» вже заявило 9,7% молоді і лише 2,9% людей похилого віку [10].

Чи були підстави драматизувати відмічені тренди як такі, що нібито несуть в собі загрозу розколу суспільства. Абсолютно ніяких! На питання – «Яка культурна традиція переважатиме в Україні в майбутньому (через 20-25 років)?» – респонденти відповіли (перший показник – за 2006, а другий – 2007): «українська» – 35,4% і 37% ; «в різних регіонах переважатимуть різні культурні традиції» – 21,7% і 24,7%; «загальноєвропейська» – 16,1% і 17,8%; «російська» – 2,1% і 3,3%; «радянська» – 1,3% і 2%; «інша» – 1,3% і 0,7%; «складно відповісти» – 22,1% і 14,6%.

Ці показники засвідчують, що учасники опитування не ідентифікували свою регіональну (переважно російськомовну) культурну традицію як «російську». Тому на Півдні України в 2007 році перспективу для «регіональної культур-

ної традиції» бачили 35%, а для «російської» – 3%. Відповідно на Сході України – 31,3% і 6,7%; в Центрі України – 19,2% і 1,4%. Навіть в західному регіоні, який сьогодні так наполегливо зображають як «бандерівський» і суцільно «екстремістський», в 2007 році вірили, що буде переважати українська культурна традиція всього лише 49%; що в різних регіонах будуть свої традиції – 14,2%; що «загальноєвропейська» – 22,5%; а «російська» – 0,9%. Всі ці показники зримо свідчили про те, що на рівні громадянського суспільства, народного життя, побуту і традицій, в цілому було досягнуто громадського консенсусу, котрий не давав ніяких підстав для загрози національного екстремізму [13].

Це заспокоювало і навіть розслаблювало. На державному рівні цю проблематику практично вивели з поля зору. Міністерство у справах національностей та міграції, яке свого часу заклало непогану законодавчу базу, було переформовано в Державний комітет України у справах національностей та релігій, а потім, після низки реорганізацій, і той був розпущений. Проблеми національних меншин підпорядкували малому підрозділу Міністерства культури України, котрий був здатний хіба що «супроводжувати» процеси, що стихійно розвивалися. Чи варто дивуватися, коли ось ця «стихія» була осідлана «козачками» – засланими і доморощеними, – які завжди перебували на глибокій периферії політичних процесів, не набираючи й необхідних 5% для перемоги на виборах до Верховної Ради.

Після президентських виборів 2010 р. до влади прийшли люди, які в кращому випадку мали уявлення про те, як управляти виробництвом і отримувати бариші, але, як показала практика, були абсолютно необізнаними в управлінні соціальними процесами. Як наслідок – соціум був підірваний, зв'язок між громадянським суспільством і владою був повністю зруйнованим, і не знайшлося необхідних інститутів, які могли б розв'язати конфлікт у зародку, приборкавши хвилю обурення. У підсумку в країні оголилися три незавершених процеси: «боротьба за суверенітет, модернізація країни, формування єдиної політичної української нації» [19].

8. 4. Попередні підсумки

У квітні-травні 2014 року Україна зосередилася на президентських виборах. Введення надзвичайного стану або іншого режиму, який би поставив під сумнів результати виборів, було б вкрай небажаним. А тому і політика країни щодо забезпечення єдиного правового поля мала, м'яко кажучи, вигляд дещо млявий і не завжди ефективний. Регіони країни як би придивлялися один до одного в очікуванні дієвих зустрічних кроків щодо консолідації суспільства перед викликом розширення вогнищ військових дій і загрози подальших втрат територіальної цілісності країни.

Результати виборів 25 травня 2014 року (згідно екзит-полу на момент подачі статті) підвели риску під нелегким періодом легітимації державної влади України. По-перше, Петро Порошенко був обраний президентом з великим відривом у першому турі голосування, що незаперечно засвідчувало про єдність політичних устремлінь громадянського суспільства. По-друге, вперше за всю історію незалежної України новообраний президент переміг у всіх областях України, перервавши «дурну безкінечність» традиційного поділу на «гетьманів» правобережних і лівобережних. По-третє, більш 90% голосів було віддано за кандидатів, котрі намагаються відстояти принцип унітарної держави і відкидають будь-які варіанти федералізації. По-четверте, ніколи ще за роки незалежної України не відчувалося такої відсутності будь-якого адміністративного тиску на волю виборців. По-п'яте, був небачений до цього дня масовий наплив виборців на дільниці (офіційно названа явка – понад 60% виборців – пояснюється неможливістю вільного волевиявлення жителів Криму, Донецької та Луганської областей, а це понад 6 млн. об'єктивно відсутніх людей).

Тобто, новообраний президент отримав величезний кредит довіри від суспільства, яке сподівається, що повна повага до демократії, прав людини і верховенства права має бути єдиним способом гарантування українському народу процвітання і мирного майбутнього. За своєю значимістю, ці вибори можна прирівнювати до грудневого референдуму 1991 року про незалежність України.

Їх вагомість важлива і в плані спростування всіх тих стереотипів про нібито встановлення в Україні «вкрай правого режиму хунти». Навіть лідер Правого сектора Дмитро Ярош, яким дехто лякав дорослих і дітей (згадаємо хоча б появу на першому російському телеканалі фейкового повідомлення про 37% голосів, нібито набраних Ярошем), набрав всього лише 0,9% голосів. З тими ж результатами прийшов до фінішу і лідер «Свободи» Олег Тягнибок – 1,3%. Про лідера комуністів Петра Симоненка (1,1% голосів) взагалі можна говорити як про реліктову фігуру на політичному полі України.

Чи були ці результати виборів несподіваними? Навряд чи. В кінці грудня, з появою Євромайдану в нашій країні, стало ясно – громадянське суспільство заявило про себе як про вагомий суб'єкті в суспільному житті України. Параметри цього феномена були заміряні соціологічною службою Центру Разумкова ще в період з 21 по 25 грудня 2013 року. Вони засвідчили про те, що переважна більшість жителів усіх макрорегіонів (від 88% на півдні до 99% на заході, а по Україні в цілому – 95%) сприймають Україну як свою Батьківщину. Більш того, 84,5% респондентів вважають себе патріотами України (в західному регіоні – 94%, в центральному – 88,5%, в східному – 81%, в південному – 72%). Більшість громадян України негативно ставляться до ідей федеративного устрою (негативне ставлення висловили 61%, позитивне – лише 16%). Ще нижчий рівень підтримки отримали ідеї окремішності області (регіону) від України і приєднання до іншої держави (не підтримують – 81%, підтримують – 6,5%). Таке ж негативне ставлення фіксувалося за інших варіантів: створення незалежної держави на основі південно-східних областей України (відповідно 80% і 6%), відокремлення південно-східних областей від України і приєднання до Росії (відповідно 80% і 7,5%), утворення на території нинішньої України двох незалежних держав – 1) на основі південно-східних областей і 2) на основі західних і центральних областей (не підтримують таку ідею 77% опитаних, а підтримують – 7%).

Таким чином, ставка на широку підтримку населенням України сепаратизму виглядала вже тоді зовсім примарною. Згідно з опитуванням, лише 5,5% респондентів хотіли б, щоб їх область вийшла зі складу України і приєдналася до іншої держави (таке бажання висловлюють 2,5% опитаних у західному регіоні, 0,5% – в центральному, 9% – в східному, 13 – в південному регіоні). При цьому, 4,5% респондентів хотіли б, щоб їх область вийшла із складу України і створила свою незалежну державу (таке бажання висловлюють 3% опитаних у західному регіоні, 1% – в центральному, 5% – в східному, 13% – в південному регіоні). *А в цілому, 61% учасників опитування не вважали, що між західними і східними регіонами України існують настільки глибокі політичні протиріччя, мовні та культурні відмінності, економічні диспропорції, що в перспективі вони можуть відокремитися і (або) створити свої власні держави, або ж увійти до складу різних інших держав* [28].

Таким чином, ідея федералізації України об'єктивно не повинна була знаходити собі підтримки в громадській думці країни. Навпаки – вже тоді складався консенсус, що питання федералізації виникає лише в тому випадку, коли у чинної влади земля йде з-під ніг. Федералізація в розумінні українців – це перерозподіл повноважень з центру на користь губернаторів, де від їх самоуправства страждатимуть місцеві територіальні громади. Тому реальні проблеми сьогоднішньої децентралізації влади і управління, вважають аналітики, не мають нічого спільного з федералізацією. Україна потребує системних змін в сторону перерозподілу повноважень до місцевих територіальних громад, де вони можуть бути максимально наближені до проблем простої людини.

Але це поки на рівні очікувань. На практиці ж у березні-травні 2014 року довелося здійснити призначення найбільших олігархів на пости губернаторів тих областей південного сходу країни, де федералізація багато в чому де-факто вже відбулася – Ігор Коломойський (Дніпропетровська область), Сергій Тарута (Донецька область), Володимир Немировський (Одеська область) та інші. У цих регіонах на

практиці впродовж усього періоду незалежності України вже були частково створені окремі економічні простори. Більш того, значна частина із цих регіонів за великим рахунком взагалі не була по-справжньому інтегрована у всеукраїнський ринок, оскільки ці регіони цілком залежать від експорту. До того ж в них було створено власний інформаційний простір: свій набір певних каналів, освітніх, культурних та інших складових.

Залишається сподіватися, що ці призначення – справа тимчасова (до речі, після відомих подій в Одесі був призначений новий губернатор – Ігор Палиця). З одного боку, в силу обставин, за допомогою цих призначень олігархів була здійснена спроба хоч якось покласти край сепаратистським тенденціям. Але, з іншого боку, є розуміння того, що якщо децентралізація в бік територіальних громад створює умови для малого і середнього бізнесу, то федералізація – це шлях до закріплення в них позицій великого капіталу. Однак, що особливо важливо в поточному моменті, це те, що багато найбільших бізнесменів вперше за всю історію незалежності відкрито виступили на захист геополітичних інтересів України. І це вносить хоч якийсь елемент оптимізму в час, коли непорушність кордонів і територіальна цілісність держави поставлена під знак запитання. А це та «червона риска», через яку переступати не можна.

І, нарешті, не слід забувати й міжнародне значення цих виборів. Навіть якщо абстрагуватися від офіційних привітань Петра Порошенка з боку президентів і глав урядів провідних держав світу, то все ж буде доречно процитувати слова французького вченого, публіциста і громадського діяча Бернара-Анрі Леві: «Думаю, абсолютно реально – Україна не потоне. І я вірю, що вона не зазнає краху. Бо якщо потоне Україна – потоне і вся Європа. Наші долі сьогодні повністю пов'язані» [6, с. 5]. Наскільки подальша доля України буде пов'язана з Росією – покаже майбутнє. Жити нам доведеться все одно поруч, значить треба знаходити спільну мову.

Однак, яку ж долю приготувала собі сама Україна? Поки що доводиться виходити з того, що йдемо ми в своє майбутнє

як би навпомацки – шляхом спроб і помилок. Всі проблеми і трагедії, з якими зіткнулася Україна на переломі 2013-2014 років – перш за все результат цих спроб і помилок, які всім нам ще належить проаналізувати і осмислити. Однак уже сьогодні слід задуматися над біблійним питанням – «Quo vadis, Domine?» (*Куди Ти йдеш, Господи*), – який дві тисячі років тому поставив апостол Петро перед Ісусом Христом. І почув відповідь «Я йду в Рим на друге розп'яття»... Переживши розп'яття Голодомором у складі СРСР, чи прийме Україна долю другого розп'яття в формі державного розколу України і входження в новий імперський простір?

Криза, як вибір шляху, змушує нас замислитися. Адже з філософської точки зору фраза «Куди ти йдеш?» є пропозицією (у формі запитання), осмислити, чи правильно ми живемо, чи туди йдемо в своєму житті, чи правильні наші життєві цілі та цінності.

Література

1. Выступление Збигнева Бжезинского на вручении премии Токвиля [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://injsmi. ru/usa/20111102/ 177005474. html.

2. Гальчинський А. . Глобальні трансформації. – Либідь. – 2006. – С. 251

3. Главный олигарх Украины призвал политиков не допустить возможного раскола страны [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. regnum. ru/ news/1745080. html.

4. Ежедневный журнал: Медиафрения. Демаркация [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://ej. ru/?a=note_print&id=25038.

5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. gumer. info/bibliotek_Duks/Polit/kastels/08. php.

6. Леви Б. -А. 2014 «Если потонет Украина – потонет вся Европа. Наши судьбы сегодня полностью связаны». – Зеркало недели. – 2014. – №18(1640. – 23 мая. – С. 5.

7. Материальные проблемы украинцев волнуют сильнее, чем россиян [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. rosbalt. ru/ukraina/2011/ 01/19/810163. html.

8. Некомпетентность правительства волнует украинцев в 1,5 раза больше, чем полгода назад [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://zn. ua/article/print/ POLITICS/nekompetentnost-pravitelstva.

9. Опитування: Деякі політики і публіцисти стверджують, що відмінності культури...[Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razunkov. org. ua/ukr/ print. php?lng=UKR&&poll_id=7198&&address=poll.

10. Опитування: До якої культурної традиції ви себе відносите? (динаміка 2006–2007) (регіональний, віковий розподіл за національністю) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://rasumkov. org. ua/ukr/print. php?lng=UKR&&poll_id=6938&&add ress=poll.

11. Опитування: Чи є Україна європейською державою?// Центр Разумкова [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov. org. ua/ukr/ print. php?Ing=UKR&&poll_id=673&&address=poll. –

12. Опитування: Як Ви ставитеся до наведених атрибутів незалежної української держави? (динаміка 2011–2012). – Центр Разумкова [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov. org. ua/ukr/poll. php?poll_id=779.

13. Опитування: яка культурна традиція переважатиме в Україні в майбутньому (через 20–25 років)? (динаміка 2006–2007) (регіональній, віковий розподіли та розподіли за національністю) [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov. org. ua/ukr/poll. php&poll_id=700.

14. Опитування: Яка мова для вас є рідною (динаміка 2006–2008). – Центр Разумкова [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov. org. ua/ukr/poll_id= 290.

15. Опрос: Россияне считают протесты на Украине государственным переворотом [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. levada. ru/11-02-

2014/ opros-rossiane-schitaut-protesty-na-ukraine-gosudarstvennym-perevorotom.

16. Отношение украинцев к России радикально ухудшилось – опрос [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://news.liga. net/print/news/politics/1633262– otnoshenie_ukraintsev_k_rossii_ukhudshilos_opros. htm.

17. Полищук О. Путиноборец Тарута. – Власть денег. – № 10–17. – март-апрель 2014. – С. 34.

18. Почти 70% украинцев выступают против второго государственного языка. – Общество: деловой новостной сайт Дело Украина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://delo. ua/ukraine/pochti-70-ukraincev-vystupajut-protiv-vtorogo-gosudarstvennogo -j-234322/.

19. Революційна ситуація в Україні спричинена відсутністю ефективних інститутів. – Центр Разумкова [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://rasumkov. org.ua/ukr/point. php?lng=UKR&&news_id=4505&&address=expert.

20. Скибицкая Ю. На отдых – без россиян. // Сегодня. – №91. – 25 апреля 2014. – С. 7.

21. Статус русского языка оказался на 31 месте среди приоритетов украинцев, НАТО – на 33-м [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://zn. ua/article/print/ SOCIETY/status-russkogo-yazyka.

22. Так не доставайся ж ты никому! О спекуляциях на тему разделения Украины [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://lenta/ru/articles /2014/01/25/ seperated/.

23. Треть россиян считает соглашение Украины с ЕС предательством [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. levada. ru/print/25-11-2013/tret-rossian-schitaetsoglashenie-ukrainy-s-es-predatelstvom.

24. У Корзуна – Андрей Илларионов. – Украина в поисках идентичности [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://marina-herriott. livejournal. com/523173. html.

25. Шкарпова Е. Звездный десант // Фокус. – 2014. – № 10 (373). – С. 18

26. Що ви відчуваєте, коли незнайома людина звертається до вас українською/російською мовою? – Центр Разумкова. – 2014 [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov. org. ua/ukr/poll. php?poll-id=896.

27. Яковенко И. Украина и Россия: сюжеты соотнесенности. – Вестник Европы. – № 16. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://magazines/russ/ru/vestnik/2005/16/ia5-pr. html.

28. 95% жителей Украины считают ее Родиной – опрос. – Новости УНИАН [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://religions. unian. net/religionssociety/ 892806-95-jiteley-ukrainyi-schitayut-ee-svoey-rodinoy-opros. html.

Глава 9. СОН ПІЛАТА: СИНДРОМ «ЖЕРТВИ І КАТА»

(Ткаченко В. Сон Пилата: синдром «жертвы и палача» в контексте «гибридной войны» //Политическая концептология (Ростов-на-Дону). – 2014. – № 4. – С. 217-229.)

П'ять років співпраці з журналом «Політична концептологія» не викликало в мені жодного психологічного бар'єру в спілкуванні з його редакцією і авторським активом. Я прекрасно відчував себе в цьому колі і реально усвідомлював, що аудиторія журналу стала мені близькою своєю неупередженістю і, зокрема, щирою зацікавленістю в розгляді «злоби дня» українських подій.

9.1. Інтродукція

Але ось трапилася анексія Криму, масово підтримана 85% російських респондентів. Далі почалася «гібридна війна» проти України на Донбасі, також позитивно сприйнята громадською думкою Росії. Що не кажи, але відтепер ми опинилися – не образно навіть, – а фактично на протилежних сторонах від лінії фронту. І тоді в повний зріст постала проблема: як же нам тепер вести науковий дискурс? Робити вигляд, що нічого не сталося? Але ж трапилося. Наприклад, Анастасія Дмитрук – ровесниця незалежності України – в свої 23 роки написала текст пісні, яка підірвала Інтернет, набравши за короткий час понад 4 мільйонів переглядів. Головна теза пісні: «Никогда мы не будем братьями ни по родине, ни по матери». Дай то Бог, щоб наші наукові публікації набрали б по популярності рейтинг навіть на порядок менший…

І якщо ми ухилимося від поставленої молодим поколінням проблеми, то наскільки наші публікації взагалі будуть соціально затребуваними? Адже існує ряд питань, які активно обходяться політиками і дипломатами. І одне з них звучить у всій своїй наготі таким чином: так чи є факт агресії з боку Росії, чи ні? Або ж ми маємо справу з якимись «миротворчими операціями», після яких, як показують картинки телебачення, не залишається каменя на камені? Адже момент істини при аналізі полягає саме в цьому: хто є

агресор, а хто жертва агресії? Якщо цієї відправної точки немає, то тоді все стає хистким і розпливчастим. Але ж дехто намагається переконати, що Росія взагалі не сторона конфлікту. Вся справа, виявляється, лише в існуючій громадянській війні протиборчих сил всередині самої України. Хоча це далеко не так.

Тому і виникає проблема моральна. Якщо ми умиємо руки, як свого часу Пілат, то чи не буде нас все життя мучити кошмарний сон, так зримо описаний Михайлом Булгаковим в його «Майстрі і Маргариті»? «Он шел в сопровождении Банги, и рядом с ним шел бродячий философ. Они спорили о чем-то очень сложном и важном, причем ни один из них не мог победить другого. Они ни в чем не сходились друг с другом, и от этого их спор был особенно интересен и нескончаем. Само собой разумеется, что сегодняшняя жизнь оказалась чистейшим недоразумением – ведь вот же философ, выдумавший столь невероятно глупую вещь вроде того, что все люди добрые, шел рядом, следовательно, он был жив. Казни не было! Не было!» – ось в такій формі протікає захворювання під назвою «синдром жертви і ката ».

І про це ніколи не варто забувати, сперечаючись про щось складне і важливе. Адже якщо станемо на ту точку зору, що страти (тобто, агресії!) нібито не було, то наші суперечки будуть нікчемними з самого початку. Вбити філософа, який сформулював всього лише «неймовірно безглузду річ на зразок того, що всі люди добрі» – великий гріх. Але не в меншій мірі такий же гріх – карати народ, який вирішив сам зробити свій цивілізаційний вибір. Чи не про це говорить міністр закордонних справ РФ Сергій Лавров, згадуючи «о естественном желании все большего числа государств обеспечить свои жизненно важные интересы и сделать это так, как представляется правильным этому конкретному государству, а не как подскажут «из-за бугра»? Але ж і справді – хіба можна щось заперечити з цього приводу? І ще одне дуже доречне зауваження міністра: «Стало модным рассуждать, что в Крыму и на Украине Россия вела и ведет некую «гибридную войну»... Интересно порассуждать и на тему по-

нятия гибридной войны, кто ее ведет, и только ли из «зеленых человечков» состоит весь гибрид» [7].

Я йду назустріч побажанням Сергія Лаврова, тим більше що воно відповідає і моїм внутрішнім переконанням. Але з певним застереженням – я буду користуватися переважно російськими джерелами, використовуючи їх максимально наближено до тексту, щоб позбавити можливості будь-якого недоброзичливця дорікнути українську сторону в нібито упередженому ставленні щодо опису та оцінки дій Росії по відношенню до України.

9. 2. «Гібридна війна» – у всій своїй наготі

Отже, ми підійшли до основного питання – що ж собою являє ця сама «гібридна війна»? Звернемося до російських джерел, які знають про проблему не тільки в теорії, а й на практиці агресивних дій проти України. Втім, сама по собі Україна для маси російських експертів як би і не представляє особливої турботи. Тут ставки вищі: у світі, мовляв, відбувається епохальна боротьба Росії проти США, що намагаються «утримати економічне і політичне домінування, поставлене під знак запитання економічними і геополітичними змінами на міжнародній арені». А Україна – це так, фрагмент цього великого протистояння США і Росії. І тому російський експерт в галузі міжнародної безпеки якийсь полковник у відставці А. О. Гільов і починає свій аналіз саме з цього пункту: ***«Українська криза продемонструвала, що світ вступив у нову реальність, визначальною характеристикою якої є конфронтація. Захід вплутався в боротьбу з Росією,*** і це частина його протистояння з усім незалежним, незахідним співтовариством… Росія – єдина глобальна сила, здатна і готова до протидії у військовому та ідеологічному плані» [4].

А раз це Захід вплутався у війну з Росією, а зовсім, як виявляється, не Росія з Україною, то за логікою російських аналітиків і сама «гібридна війна» (вона ж «багатовимірна») є винаходом американців. Росія ж, мовляв, змушена лише пристосовуватися і адекватно реагувати на підступи американців. Стратегія цієї війни націлена не на розгром супро-

тивника, а на його «удушення». Проблема полягає в тому, що в умовах глобально інтегрованої економіки і наявності у багатьох країн зброї масового знищення повномасштабна (навіть локальна) війна безперспективна і містить у собі загрози неприйнятних втрат. До ймовірних витрат на неї не готові ні економіка, ні громадяни переважної більшості держав. Але тільки не Америка. Її домінування на світових фінансових ринках, в сфері передових технологій, контролю над глобальними інформаційними потоками дозволяє їй вдаватися до різнобічного тиску, не менш руйнівного, ніж збройний конфлікт.

Тому-то й Росія, мовляв, виходить зараз з того, що *сучасна війна багатовимірна. Ця війна поєднує інформаційний, військовий, фінансовий, економічний і дипломатичний вплив на супротивника в реальному часі.* Передбачається, що масоване і координоване використання усіх невійськових методів може виявитися достатнім, щоб залякати і послабити опонента, звівши застосування Збройних сил до мінімуму. Для успіху необхідно, *по-перше, забезпечити якомога більш повну міжнародну ізоляцію об'єкта впливу, а по-друге, заручитися можливістю чинити на нього тиск зсередини*. Тут великий вплив робить наявність безмежного інформаційного простору. Розширення спілкування *через соціальні мережі дозволило виробити ефективні методи взаємодії з групами населення всередині інших країн, а це сприяє тому, щоб віртуально спрямовувати ідеологічну, етнічну або релігійну опозицію*. Особливо це стало помітним в останні два десятиліття, коли військові, розвідувальні та інформаційні органи налагодили технологію «опосередкованого втручання», часто використовуючи прикордонні країни і регіони в якості бази.

Зазначене вище для російських теоретиків лише приказка. А казка – ось вона. Виявляється, Росія, хоча вона і має потенціал ядерного стримування, може не вдаватися до прямої відповіді військовими засобами, завдяки «неосвоєності» і «опосередкування» застосовуваних Сполученими Штатами дій. І тут-то, пише Гільов, при відсутності загрози зустрічного удару, розв'язуються руки американців «для за-

стосування практично всіх інших методів, здатних завдати удару Москві – від санкцій і технологічного саботажу до інформаційних провокацій. Традиційна ж військова відповідь на війну "іншими засобами" висвітлить роль Росії як агресора, а це ще сильніше підірве її міжнародні позиції. В Україні ця пастка спрацювала. Незабаром до «українського фронту" можуть додатися кавказький і центральноазіатський. У цих регіонах ми можемо зіткнутися з організованими бандами ісламістів і найманців під явним або неявним іноземним керівництвом (за моделлю нинішніх подій в Іраку)». Тобто, виходячи з позиції Гільова, головною пропагандистською тезою тут є роль Росії як нібито невинної жертви, що потрапила в пастку через підступи її противників, коли «багатовимірну війну як таку ми ще не розпізнали і тому не готові її вести» [4].

Тут залишається тільки вигукнути: облиште, навіщо ж прикидатися «казанською сиротою»? Чи не краще згадати наукову доповідь начальника Генерального штабу ЗС Росії генерала армії Валерія Герасимова на зборах Академії військових наук в лютому 2013 року. Фактично ще за рік до операції в Криму і наступних подій головний російський воєначальник майже один до одного представив те, що через рік сталося в Україні: «Війни вже не оголошуються, а розпочавшись – йдуть не за звичним шаблоном... Цілком благополучна держава за лічені місяці і навіть дні може перетворитися в арену запеклої збройної боротьби, стати жертвою іноземної інтервенції, зануритися у безодню хаосу, гуманітарної катастрофи і громадянської війни». По суті весь пафос виступу генерала Герасимова зводився до тих особливостей збройного конфлікту, які безпосередньо перегукуються з подальшими подіями в Криму і на південному сході України: «Акцент використовуваних методів протиборств зміщується в бік широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних та інших невійськових заходів, що реалізуються із залученням протестного потенціалу населення. Все це доповнюється військовими заходами прихованого характеру, в тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства і діями сил спеціальних

операцій. ***До відкритого застосування сили часто під виглядом миротворчої діяльності та кризового реагування переходять тільки на якомусь етапі, в основному для досягнення остаточного успіху в конфлікті»*** [3].

Далі генерал Герасимов відверто визначив, які форми боротьби і способи їх застосування Росія збирається використовувати в подальшому. Не вдаючись у військовий аспект проблеми (це не предмет нашого дослідження), хотів би лише акцентувати увагу на тому, що ніякої великої таємниці цей аспект не складав. Текст виступу був опублікований на сайті «Еженедельник «Военно-промышленный курьер» (http://www. vpk-news. ru) ще в лютому 2013 року, а тому посилання деяких українських авторів на те, що для України все це виявилося несподіванкою, звучать не те що непереконливо, а прямо-таки безвідповідально. Адже у виступі Герасимова йшлося про те, що фронтальне зіткнення великих угруповань військ (сил) на стратегічному та оперативному рівні поступово відходять у минуле. Дистанційний безконтактний вплив на супротивника стає головним способом досягнення цілей бою і операції. Ураження його об'єктів здійснюється на всю глибину території. Стираються відмінності між стратегічним, оперативним і тактичним рівнем, наступальними і оборонними діями. Застосування високоточної зброї набуває масового характеру. У військову справу активно впроваджуються озброєння на нових фізичних принципах, а також роботизовані системи. Однією із форм застосування формувань збройних сил за кордоном є миротворча операція.

Що особливо хотілося б виділити в цьому ряду форм протиборства, так це те, що «широкого поширення набули асиметричні дії, що дозволяють нівелювати перевагу противника у збройній боротьбі. ***До них відноситься використання сил спеціальних операцій і внутрішньої опозиції для створення постійно діючого фронту на всій території супротивної держави, а також інформаційний вплив, форми і способи якого постійно удосконалюються»*** [3]. Тому, вважаю, усі розмови про романтиків-ополченців Донбасу, які стали на захист своїх сіл і міст під

прапорами ЛНР і ДНР – все це від лукавого. Всі вони являють собою складову частину підрозділів агресора. А тому по відношенню до них тільки й залишається один формат поведінки – звільняти від них окуповані території.

Чи варто відштовхуватися у визначенні нових форм агресивної політики Росії від виступу Герасимова в лютому 2013 року? Звичайно ж, немає сенсу – цей виступ був швидше вже напуттям на практичні звершення після здійсненої військової реформи, яка почалася в Росії ще в 2008 році після «п'ятиденної війни» з Грузією. Не будучи військовим експертом, пошлюсь при аналізі реформи на думку головного редактора російського журналу «Moscow Defense Brief» Михайла Барабанова (незалежний аналітичний центр). Згідно зі свідченням з його боку, задум військової реформи 2008 року полягав у рішенні відмовитися від традиційної мобілізаційної армії і залишити тільки сили постійної готовності. Цей курс підкріплювався зміною доктринальних установок щодо національної безпеки Росії. Судячи з усього, великомасштабна конвенціональна війна між провідними країнами світу була визнана Москвою практично неймовірною. Тому ***збройні сили Росії повинні були переорієнтуватися із участі у масштабній війні з декількома противниками, на можливу участь у локальних конфліктах на кордонах Росії, на території країн СНД і ближнього зарубіжжя***. Відповідно, було вирішено відмовитися і від мобілізаційної системи, яка в існуючому вигляді була анахронізмом. ***Захист від інших великих держав (в першу чергу від США і НАТО) тепер покладався майже виключно на стратегічні ядерні сили. У той же час повітрянодесантні війська (ПДВ) були посилені***. У 2012 році було створено Командування сил спеціального призначення (ССП) і кіберкомандування.

Першою значною перевіркою реформування російських збройних сил «нового обрису» стала українська криза. Далі надамо слово самому Михайлу Барабанову: «Здійснена в кінці лютого – початку березня 2014 р. скритна російська військова інтервенція в Крим приголомшила багатьох, змусивши навіть ряд спостерігачів на Заході і на Україні гово-

рити про якусь нову "гібридну війну". Дії, спрямовані на силове прикриття кримського проросійського руху і забезпечення невтручання в події на півострові українських силових структур, були дійсно сплановані і здійснені вельми дотепно і ефектно. У ролі "ввічливих людей", як тепер відомо, виступали підрозділи російських ПДВ і бригад спецназу, а також підрозділи ССП, що стало фактично їх дебютом». Відволікаюче масоване перекидання військ в північні регіони Росії дозволило «замаскувати перекидання декількох тисяч військовослужбовців спецназу і ПДВ в Крим. Одночасно розпочалось висунення частин до російсько-українського кордону, покликане чинити тиск на Україну з метою недопущення використання нею військової сили в Криму» [2].

Що й казати, ситуація для України складалася вкрай несприятливо. Швидке зосередження в Криму російських військ і блокування ними перебуваючих там гарнізонів Збройних Сил України разом з розгортанням російських військ на кордоні практично виключили для Києва шанси на ефективний збройний опір. В результаті 17 березня Крим був приєднаний до Росії – менше ніж через місяць після початку операції. Здавалося б, Росія повинна була тріумфувати. Але «іронія історії» вже вкотре зіграла свій злий жарт. Проблема Криму існувала в Росії завжди. Але за часів Єльцина перемогла точка зору, що захоплення Криму відверне Україну від Росії. При президентові Путіні запанувала інша думка, хоча, на думку Барабанова, приєднання Криму «скоріше погіршувало стратегічне положення Росії, оскільки вело до повної антагонізації України. Усунути цю загрозу можна було, або радикально змінивши політичний курс Києва, або різко послабивши Україну в той чи інший спосіб – найкраще шляхом її розчленування і приєднання до Росії російськомовних областей півдня і сходу країни, що складають так звану Новоросію. У цих умовах "другий тур" на Україні став неминучим, тим більше що російськомовне населення півдня і сходу було натхненне приєднанням до Росії Криму. З початку квітня по Україні прокотилася хвиля протестів і захоплень адміністративних будівель, а в

Донбасі виникли збройні групи, які проголосили створення Луганської та Донецької народних республік (ЛНД і ДНР). Кульмінацією подій стало прибуття 13 квітня в Слов'янськ групи Ігоря Стрєлкова з Криму» [2].

Ейфорія сепаратистів, однак, тривала недовго. Українська влада оголосила на Донбасі антитерористичну операцію (АТО), почавши зосередження сил для придушення сепаратистів. У світлі різко негативної реакції Заходу, Москва теж стала лавірувати, займаючи двозначну позицію щодо визнання ЛНР і ДНР. Україна, в свою чергу, під впливом загрозливих заяв Москви, але не отримуючи надійних гарантій з боку Заходу, теж прагла зайняти обережну позицію, намагаючись обмежитися чисто поліцейськими акціями на Донбасі. До того ж значна частина українських військ була націлена на протидію прямій російській інтервенції. Проте, до кінця квітня нарощування українських сил при розгортанні АТО стало переводити боротьбу на Донбасі в стадію збройного протистояння. Для Росії, за свідченням того ж Барабанова, це виявилося повною несподіванкою: «Судячи з усього, російське керівництво виявилося не готовим до рішучих дій на Україні, до того ж в умовах посилення санкційного натиску Заходу. Мабуть, в Кремлі переоцінили масштаби проросійського "активізму" на півдні і сході України, слабкість нової української влади, і недооцінили силу українського націоналізму й зацікавленості еліт у збереженні "самостійності" й свого місця в ній. На засіданні Ради безпеки Росії 24 квітня було прийнято рішення відмовитися від введення військ на Україну на підтримку повстання в Новоросії. У травні почалося відведення значної частини російського угруповання від кордонів, а 1 червня Рада Федерації на запит Кремля відкликала формальний дозвіл на застосування збройних сил на Україні» [2].

Починаючи з липня, відбувалося повторне посилення російського угруповання на кордоні з Україною – як можна судити, головним чином для сковування українських сил в їх діях проти сепаратистів. Російська сторона зосередилася на поставках озброєння і техніки, а потім і прямій обмеженій участі в бойових діях – розвідкою, діями артилерії і окремих

загальновійськових і спеціальних підрозділів, про що свідчить поразка виснажених українських військ під Іловайськом в кінці серпня. Однак, вважає російський аналітик, з точки зору здійснюваної в Росії реформи, «повноцінна війна Росії з Україною так і не відбулася, що не дало можливості провести масштабну перевірку армії "нового обрису"». Що стосується проблем української армії – залишимо цей сюжет для опрацювання українськими військовими аналітиками.

Проте, звернемося до висновків, до яких прийшли російські аналітики, і які, судячи з усього, можуть представляти інтерес й для української сторони. На питання: ***який же вигляд має сьогодні «багатовимірна» або «гібридна» війна,*** вони звертають увагу на таке. ***По-перше***, це війна всеосяжна, з використанням усіх засобів одночасно, коли і військові і невійськові форми впливу доповнюють одна одну. Різноманітність задіяних засобів створює у об'єкта атаки відчуття втрати контролю над ситуацією, коли необхідно одночасне планування і координація в реальному часі акцій, в яких в один і той же момент задіяні спецслужби, фінансові органи, дипломатія, глобальні інформаційні джерела, неурядові організації, а також регулярні і наймані збройні формування.

По-друге, це перманентна війна, розрахована на досягнення мети змором, підрив зсередини з використанням слабких місць противника. Вона може йти фазами – через загострення і «перемир'я», чим і відрізняється нинішня ситуація в українсько-російських відносинах. Ми повинні твердо собі усвідомити, що тисячі дрібних ударів мають на меті вимотати, задушити, знекровити, одночасно ведучи переговори і пропонуючи альтернативи, схиляючи на свій бік, завойовуючи симпатії невдоволених і фрондерів всередині країни.

І, нарешті, ***по-третє***, що особливо важливо в нашому випадку, «***гібридна війна» – це війна ідеологічна. Вона ведеться, пишуть російські аналітики, перш за все, за людей, за їхні погляди і переконання, а лише потім за територію:*** «для її ведення потрібна мобілізація в багатьох областях – від морпіхів до хакерів, від банкірів до журналіс-

тів. А це немислимо без ідеологічної обробки власного населення... Необхідною умовою є формування картини світу, розділеної на "хороших" і "поганих". Оскільки будь-яка операція покликана впливати на людей, пропагандистська складова є чи не найголовнішою. Особливого значення набуває залучення на свою сторону ЗМІ – як їх керівництва, так і рядових репортерів – для перетворення органів інформації в інформаційно-психологічну зброю» [4].

9. 3. Альтернативи подолання кризи

Але після кожної війни настає мир. Яким він буде для одурманеного інформаційно-психологічною зброєю населення по обидва боки цього «фронту без тилу»? Відповідь тут можна буде дати тільки після подолання кризи в українсько-російських відносинах. Тільки тоді на власні очі буде видно, що сильніше: інформаційно-психологічна зброя політтехнологів Росії, чи морально-психологічна єдність народу України? Адже будь-яка держава міцна настільки, наскільки міцним є її невидимий соціальний капітал – солідарність і довіра один до одного його громадян.

Але все ж постає проблема: як бачить нині можливе подолання цієї кризи російська сторона? При аналізі багатьох витіюватих «закарлюк» політиків суть їх часто очевидна: Росія хоче навіть не федералізації України, а її конфедералізації з метою гарантованого блокування будь-якого просування України до європейської спільноти. І таким блокувальним знаряддям, своєрідним аварійним «стоп-краном», повинен виступати Донбас. А ось Крим – це трактується як вже зовсім інша історія. Крим вважається чимось таким, що взагалі не підлягає перегляду. Хоча обидва ці питання – Донбасу і Криму – тісно пов'язуються між собою.

Яким чином? Про це багато хто з вищого ешелону влади говорить досить відверто: чи то на жаргонній мові того ж Володимира Жириновського (згадаємо його офіційне звернення до Польщі щодо поділу України), чи то жовчно-єзуїтськими устами Костянтина Затуліна. Так, наприклад, Затулін заявляє, що «російсько-українські відносини, погані або хороші, приречені залишитися. Як їх

вибудовувати, якщо втративши Крим, Україна отримала від Росії взамін «кримський синдром» – фантомну біль, яка може бути сильнішою за справжню? ***На це питання у Росії, теоретично, можуть бути тільки два варіанти відповіді. Або Україна розвалиться на декілька Україн – і тоді ніхто не зможе сказати, якій із них слід повернути Крим і Новоросію», або ж «Україна збережеться на карті – без Криму, але з Новоросією, яка зайняла його місце в російсько-українських відносинах»*** [5]. Тобто, Новоросія розглядається як проект, котрий спеціально готувався «під злив» при остаточному вирішенні питання про анексію Криму.

Однак тут вийшла заминка. Хто ж в Росії в запалі ейфорії міг припустити, що замишлялося одне, а потім випливе на світ Божий, стара як світ, ірраціональна проблема, коли хвіст починає крутити собакою. І в цій ситуації навіть такий патентований українофоб як Гліб Павловський, озвучуючи думку певних кіл Росії, звертає до президента РФ Путіна слова Хлудова із булгаковського «Бігу»: «Ти добре почав, солдат, але погано кінчив». А далі йде інтерпретація цього образу: «Путін добре почав. А сьогодні у мене таке відчуття, що він злякався... Злякався самого себе. Куди йти далі. Далі-то що?. . Дуже помітний розрив між Кримом і подальшими діями. Видно, що далі все йшло як імпровізація або реакція на чужі дії. Люди, що бояться майбутнього, забороняють собі обмірковувати вибір шляху. Коли у тебе не поставлені досяжні цілі, починаєш сумніватися між двох полюсів – то нічого не робиш, то вплутуєшся в колосальний конфлікт. Якщо подивитися на минуле літо, ми весь час балансували між розгубленістю і війною. При цьому війни не хотіли, але не знали, що робити, якщо не воювати? У таких випадках, як говориться, тільки Бог помилує від біди» [10].

А замишлялося все начебто по науці. ***Виходили з того, що в Україні існує російська іредента*** – та ж діаспора, але така, що компактно проживає на суміжній до Росії території. Ось тут, мовляв, і з'являється шанс розпалити сепаратистські настрої, пообіцявши рай земний на приєднаній до Росії території, і тим самим внести дестабілізацію в суспільно-політичне життя України. Було завезено зброю, про-

плачені активісти, пролилася кров, в соціум був внесений розкол. Про це образно пише відомий російський журналіст Андрій Бабицький. При відсутності певної значущої еліти, на Донбасі з напівкримінального й кримінального середовища, з психологічною установкою на те, що "гвинтівка народжує владу", стала вирощуватися «нова спільнота – людей, спаяних війною, які отримали силу від відчуття причетності до історії. Вони впевнені, що їм дано перевернути реальність за допомогою автоматів і систем залпового вогню. Це, звичайно, так, але війни закінчуються, і життя вимагає повернення у повсякденний формат. Я бачив, якою трагедією обертається для людей необхідність розлучитися зі зброєю і почуттям історичної значимості свого вчинку. Тут буде так само» [1].

Дати в руки зброю легко, але відібрати її вже важко. Донбас увійшов у процес з усіма старими болячками: криміналом, злодійкуватістю, відсутністю звички поважати закон тощо. В середньому й дрібному бізнесі почався масштабний переділ під назвою «взяти під зовнішнє управління». Власник поїхав, закрив свою справу, ДНР приходить і відкриває її без відома господаря. Пояснюють це тим, що місту потрібні працюючі підприємства, а людям зарплати. Але ж зміна форм власності – це вічний супутник громадянської війни. Залишається сподіватися на допомогу Москви. Але на Донбасі, пише Бабицький, вже дехто починає розуміти, що в Росії свої проблеми: «величезна країна під санкціями, рубль падає, рівень життя падає. Кремль змушений вести складну гру: десь натиснути, десь відступити. І якщо в якийсь момент йому знадобиться пожертвувати інтересами Донбасу, він це зробить не замислюючись». А на Донбасі свої болячки: «вугілля у нас дорожче, ніж в Росії, тому що його там видобувають відкритим способом, а ми в шахтах. Потрібен якийсь перелом. А який перелом, якщо війна триває і ми в ізоляції» [1].

Крім того, слід враховувати міжнародний резонанс навколо проблеми Донбасу. ***Ніхто в світі не хоче якогось нового «косовського прецеденту». Кожна країна має іреденти в сусідній країні – чи то більші, чи то менші.***

І якщо кожна з меншин стане на шлях сепаратизму, то це підірве усталений порядок у світі. Одна справа, коли якась меншина починає бунтувати проти уряду тієї держави, громадянами якої вони є. Це може бути сприйнято міжнародною громадськістю як щось легітимне, як боротьба за права людини. Але коли, пише старший радник Центру стратегічних і міжнародних досліджень (Вашингтон) Едвард Люттвак***, в ці дії місцевого населення залучається іноземна держава,*** заохочує або бере участь в них, підтримуючи всіма доступними засобами – тоді ***те, що робить місцеве населення, не грає вже ніякої ролі. Це автоматично кваліфікується як зіткнення протиборчих держав***. Просто тому, що залучено іншу державу. Тим паче залучено із застосуванням армії або флоту. Нехай ця держава-агресор і має підтримку якогось числа з місцевого населення. У будь-якого великого зовнішнього гравця на полі малого завжди є підтримка серед місцевого населення. Таким чином, «український прецедент не має поки нічого спільного зі справою об'єднання націй. Це не питання того, що одні росіяни хочуть об'єднатися з іншими росіянами. **Тут мова йде про геополітичні інтереси російської держави:** з її грошима, таємними і явними операціями, за допомогою яких вона хотіла спровокувати вигідні цій державі зміни на території України» [9].

Російські політики намагаються ухилитися від цього ясного питання, дещо замутивши проблему тим, що, мовляв, Україна у ставленні до Росії начебто і не держава, а так собі – вічний історичний сателіт і етнографічний донор. Так, колишній глава Адміністрації Президента Росії Олександр Волошин малює цю «картину маслом» таким чином: «Україна для нас... при всій повазі до української незалежності, це щось дуже близьке. Якщо порівнювати наші відносини, припустимо, в параметрах Великобританії, я б порівняв це з відносинами між Англією і Уельсом. Це зовсім близько, навіть не між Англією та Шотландією. Це реально досить близькі відносини». І далі: «З цього не повинно випливати, що ми будемо готові обговорювати статус Криму» [11]. Мовляв, взяли своє, і ніхто нам не указ.

Ось в цьому і полягає головна помилка. Адже світ-то змінився, він глобалізувався і став взаємозалежним. Світ кинув свій виклик часу, на який слід відповідати, адже доля веде розумного за руку, а дурня тягне за комір. Зараз аналітики приходять до розуміння того, що цілісної і орієнтованої на майбутнє моделі розвитку в Росії не склалося. Так, Федір Лук'янов, редактор журналу «Росія в глобальній політиці», з тривогою констатує, що рухаючись по складній і хаотичної траєкторії, ***Росія застрягла між двома станами. Країна так і не стала рівноправною частиною світової економіки, яка отримувала б повноцінні дивіденди з глобалізації. Але при тім Росія інтегрувалася в цю економіку в достатній мірі, щоб відчувати на собі всі потрясіння на світових ринках***. У якийсь момент проміжна ситуація стала обтяжувати всіх – і прихильників подальшої інтеграції, і прихильників більш ізольованого розвитку. Але руху ні в ту, ні в іншу сторону не відбувалося із цілої низки причин як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Але ось раптом на наших очах виник «момент істини»: ***«Українська колізія зламала тренд, створивши зовсім іншу ситуацію, яка може далі розвиватися в різних напрямах***. Тепер все більше, ніж раніше залежить від нас самих – зовнішні джерела зростання або закінчилися, або відсічені внаслідок політичної ситуації. Росії необхідна концепція економічного прориву з опорою на внутрішню ініціативу й людський капітал, зовнішніх стимулів очікувати більше не доводиться» [8].

І ось саме тепер, коли цілі для Росії як і раніше не поставлені, коли суспільство не знає куди рухатися далі, машина влади тим часом в сьогоднішньому стратегічному полі не працює. Більш того, вона робить помилки, а люди, рятуючись, починають кожен вирішувати свої проблеми окремо. І в цій ситуації, зауважує Гліб Павловський, було б жахливо, якби Путін забув, що він же керує не Новоросією, а Росією, і що не його турботою має бути обдумування ситуації як організувати владу в Луганську і Донецьку: «Зараз настав час повороту до майбутнього часу для країни. Коли ти повернешся до реальних справ, тебе перестануть мучити кошмари

санкцій і думки про те, чи подав руку якийсь прем'єр. В принципі ж завдання санкцій не стільки в тому, щоб зробити тобі боляче, а щоб ти кожен день думав про них, поки ці переживання не з'їдять твій мозок». Звичайно, кожна держава може поставити собі якусь мету – чи то реальну, то чи фантастичну. Цим можна займатися на дозвіллі, «але тільки в тому випадку, якщо ми залишимося Росією, а не перетворимося самі в Новоросію у себе вдома... Коли гасне розуміння стратегічної мети – довгострокової, середньострокової, проміжної, – залишаються одні емоції, що розпалюються з "Останкіно" за вашою ж вказівкою. Таке закінчується погано. Але не обов'язково так погано, як ми думаємо, – це може скінчитися ще гірше» [10].

Звичайно, можна сказати, що не тільки Росія, а й держави побільші і потужніші теж перебувають у пошуках стратегічного проекту майбутнього. Зараз ведуться суперечки, який проект майбутнього буде висунутий Сполученими Штатами, а яким він буде від Китаю. Однак, при всіх розкладах, складається враження, що Росія у виграші не буде ні за яких обставин. Прислухаємося до авторитетної думки програмного директора Російського інституту з міжнародних справ Івана Тимофєєва: «Українська криза добре ілюструє ситуацію, що склалася. Росія зайняла жорстку позицію, діє на випередження, заявляє про себе як про державу, з думкою якою потрібно рахуватися. Зараз видно, що наша країна навряд чи відступить від взятого курсу. Однак опоненти будуть відповідати Росії не тільки і не стільки політичними методами. Вони будуть намагатися не допускати Росію до глобальних джерел зростання і розвитку. Причому тиск цей буде потужним і консолідованим. А Росія буде в цій грі без надійних союзників» [14].

У такій ситуації, на думку Тимофєєва, Росія опинилася в ситуації шахового цугцвангу, – який би хід вона не зробила, вона буде в програші. У разі ***жорсткої конфронтації із Заходом*** підвищиться зростання консолідованого тиску на Росію, як у сфері безпеки, так і в сфері економіки. Відбудеться її подальша маргіналізація, виштовхування на світову периферію, відсікання від фінансових, технологічних

та інших джерел зростання. У даному сценарії Росії вистояти буде вкрай складно.

Другий сценарій – ***значні поступки Заходу***. За нинішніх умов, як показало засідання «великої двадцятки» в Брісбені (Австралія, листопад 2014 г.), цей сценарій виявиться теж негативним, оскільки повернення в глобальний світ в цьому випадку буде незрівнянно більш дорогим. Крім того, поступки зовсім не гарантують того, що Росія не буде затиснута в кут в майбутньому і зможе подолати існуючі проблеми розвитку.

Оскільки обидва сценарії для Росії виявляються неприйнятними, то ***країна об'єктивно стає зацікавленою в зміні існуючого світопорядку***. Вона зацікавлена в багатополярності світу, що гарантувало б їй наявність декількох джерел зростання і розвитку. Але Росія навряд чи може вибудувати такий світопорядок самостійно. На відміну від Радянського Союзу, у неї немає навіть проекту, який можна було б запропонувати іншим країнам. А тим часом майбутнє міжнародних відносин, швидше за все, буде пов'язане з конкуренцією проектів світоустрою.

Такі проекти нам добре знайомі. ***Один з них – ліберальний західний*** підхід, що передбачає збереження і розвиток наявної моделі глобалізації. ***Інший підхід буде апелювати до витрат західної моделі, до проблеми нерівності і розподілу ресурсів***. Хто візьме на себе роль лідера глобального лівого проекту? Відповідь очевидна. ***Це буде Китай***. Якщо конфронтація Росії і Заходу зайде надто далеко, то Росії буде більш вигідний другий варіант. В цьому випадку вона може спробувати вбудуватися в китайську модель. Але розраховувати на те, пише Тимофєєв, що Росія в ній буде рівноправним партнером, годі й говорити.

Нарешті, ***остання альтернатива для Росії – спробувати зберегти за собою самостійну роль, грати відразу на декількох дошках***: не загострювати до межі конфронтацію із Заходом і одночасно уникати залежності у відносинах з Китаєм. Тобто, маневрувати, попутно вирішуючи проблеми власного розвитку – технічної відсталості, якості життя, ефективності державного управління тощо. Але тоді,

в силу обмеженості ресурсів Росії і безлічі проблем, що стоять перед нею, саме дипломатія, а не військова сила, повинні стати ключовим інструментом її зовнішньої політики. ***І тоді, додамо ми, «гібридна війна», в тому вигляді, якого вона набула сьогодні, зживе себе.***

Але це проблеми Росії, джерел її можливої модернізації. А поки що Україну турбує те, що в ситуації відчаю Росія може піти на ризик загострення відносин з Україною. ***Біда вся в тому, що для Росії Україна – це скоріше внутрішнє питання. Зазначена теза демонструє повну відсутність у російських політичних еліт сприйняття України як незалежної держави, агресія проти якої здатна дорого обійтися російській економіці і загальним позиціям у світі.*** А тому в трикутнику Росія-Україна-Захід Росія демонструє безальтернативність своїх інтересів в Україні, в той час як Захід, і перш за все США, для яких Україна ніколи не входила в сферу життєвих інтересів, гранично обережні і стримані в своїх спробах впливати на Росію [12].

Україні припадає лише сподіватися, що подальший розвиток подій, можливо, змінить баланс сил в бік посиленої підтримки Заходом України. І для цього є всі підстави. Взяти хоча б перше інтерв'ю посла США в Росії Джона Теффта після вручення ним вірчих грамот Президенту РФ Володимиру Путіну. Посол чітко і однозначно підтвердив відому позицію США про те, що: 1) «ми як і раніше твердо дотримуємося принципу: країни мають суверенне право вибирати, в які політичні, економічні та військові союзи їм входити. Й інші країни не можуть накласти вето на це право»; і 2) «ви не можете просто анексувати територію іншої держави, якими б історичними мотивами ви не керувалися. А в Криму саме це і сталося. Сподіваюся, що цього не відбудеться на сході України». Продовжуючи співпрацю між США і Росією, заявив посол, «це не означає, що ми просто візьмемо і забудемо про Україну. Це проблема, і її треба вирішувати» [13].

А поки не можна виключати можливості загострення ситуації в Харкові чи Одесі. Нікуди не подівся варіант прокладання сухопутного коридору через Маріуполь. У всякому

разі, Росія буде вишукувати варіанти для підживлення нестабільності в регіоні. Те, що Захід продемонстрував небажання торгуватися з питання Криму, набирає ваги величезної внутрішньоросійської проблеми, оскільки здача окупованої території буде сприйматися націоналістичними силами Росії як акт зради з боку президента. Тому йому на даний момент відступати абсолютно нікуди. Як наслідок, він, судячи з усього, буде підтримувати певний градус напруженості і, таким чином, відстежувати, як буде розвиватися ситуація й далі діяти по обстановці.

Що буде в подальшому – важко уявити. Але, як показує монітор ЗМІ, в самій Росії серед аналітиків виникає відчуття, що країна готується відзначити 100-річний ювілей Великого Жовтня чимось нестандартним. У що це виллється, одному Богу відомо.

9. 4. Постскриптум

І напередодні цієї прямо-таки дійсно сакральної історичної дати – 1917-го року – в тому чи іншому контексті знову спливає проблема невинно убієнних. І чи не стане багатьох із нас турбувати, як булгаковського Пілата, один і той же сон про ката і жертву? Адже подібні сни так просто нікуди не зникають. Вони являються і дві тисячі років по тому. Чи не доведеться нам, як професору Івану Миколайовичу Понирєву (в минулому – поет Іван Бездомний), який став з часом науковим співробітником Інституту історії, знову і знову переживати все той же «синдром жертви і ката» Пілата? Як нам про це повідомляє Михайло Булгаков, після всього того, що сталося на Патріарших ставках у Москві Іван Миколайович порозумнішав. Він тепер уже «все знает и понимает», что «в молодости он стал жертвой преступных гипнотизёров, лечился после этого и вылечился».

Та ось лише він ніяк не може дати собі раду з весняним місяцем у повні: «Будит учёного и доводит его до жалкого крика в ночь полнолуния одно и то же. Он видит неестественного безносого палача, который, подпрыгнув и как-то ухнув голосом, колет копьём в сердце привязанного к столбу и потерявшего разум Гестаса. Но не столько страшен палач,

сколько неестественное освещение во сне, происходящее от какой-то тучи, которая кипит и наваливается на землю, как это бывает только во время мировых катастроф.

После укола все меняется перед спящим. От постели к окну протягивается широкая лунная дорога, и на эту дорогу поднимается человек в белом плаще с кровавым подбоем и начинает идти к луне. Рядом с ним идёт какой-то молодой человек в разорванном хитоне и с обезображенным лицом. Идущие о чем-то разговаривают с жаром, спорят, хотят о чем-то договориться.

– Боги, боги, – говорит, обращая надменное лицо к своему спутнику, тот человек в плаще, – какая пошлая казнь! Но ты мне, пожалуйста, скажи, – тут лицо из надменного превращается в умоляющее, – ведь её не было! Молю тебя, скажи, не было?

– Ну, конечно не было, – отвечает хриплым голосом спутник, – тебе это померещилось.

– И ты можешь поклясться в этом? – заискивающе просит человек в плаще.

– Клянусь, – отвечает спутник, и глаза его почему-то улыбаются.

– Больше мне ничего не нужно! – сорванным голосом вскрикивает человек в плаще и поднимается все выше к луне, увлекая своего спутника. За ним идёт спокойный и величественный гигантский остроухий пёс».

У підсумку всі булгаковські герої «нагороджуються» спокоєм. «Але, – багатозначно зауважує доктор філологічних наук Олександр Ужанков, – тільки до Страшного суду. Це не "в блаженному успінні вічний покій", як співається під час панахиди за покійними праведникам. Що буде з ними після Страшного суду, ніхто не знає» [15].

І дійсно – а що ж буде з нами? Чи зможемо ми коли-небудь домовитися? Адже те, що відбувається, хоча і не тягне поки що на Страшний суд, але це як подивитися. Адже ось йшов же поруч з Пілатом філософ, котрий вигадав «настільки неймовірно безглузду річ на зразок того, що всі люди добрі». І поплатився за це. Хоча Пілату потім найбільше хотілося, щоб він був живий.

А тут дві тисячі років по тому з'явився ще й народ, який заповзявся сам обирати свою власну долю, і не слухає бувалих у бувальцях людей про те, що і живе то він, виявляється, лише «на задвірках» у свого старшого брата. А ці люди переконують, що саме він помиляється, ставши «жертвою злочинних гіпнотизерів», які, за словами міністра закордонних справ РФ Сергія Лаврова, «как говорят хулиганы, попытались «взять на понт» (иначе даже сказать не могу), заставить нас проглотить унижение русских и русскоязычных на Украине» [7]. Після ось таких от «професійних» діагнозів з боку Росії приписали цьому народу лікуватися. І пішли, згідно рецептів цих лікарів, припікання «Градом» та мінометним вогнем, в розрахунку на те, що інтелігенція в цей час буде перебиватися дискусіями про «утеснения русского языка». Тобто тим, висловлюючись словами героїв Булгакова, чого «не происходило на самом деле никогда», а тому і «путаница эта будет продолжаться очень долгое время».

А підсумок поки що невтішний: «письменники пописують, а читачі почитують». До своєї честі, одна група російської інтелігенції заявила про засудження анексії Росією Криму: «Ми, представники російської інтелігенції, зобов'язані застерегти владу від історичної помилки, що здійснюється, – прагнення взяти під контроль за допомогою російських збройних сил частину іншої, ще недавно братньої країни – України». Та тільки незабаром з'явилося звернення ще й іншої групи інтелігенції, ініційоване міністром культури Володимиром Мединським – спрямоване, навпаки, на підтримку дій російської влади [6]. Таке ось, з дозволу сказати, «братство».

І чого вже тут дивуватися, коли в Україні згадана Анастасія Дмитрук закінчила свій текст пісні словами: «У вас Царь, у нас – Демократия. Никогда мы не будем братьями». Чи усвідомлюємо ми до кінця всю мерзенність шляху, на який нас вивела агресія?

Література

1. Бабицкий А. Лёгкость войны. Выносимая и не очень. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/Ukraine_crysis/Lgkost-voinyVynosimaya-i-ne-ochen-17085

2. Барабанов М. Испытание «нового облика». – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Ispytanie-novogo-oblika-170 97

3. Герас В. Ценность науки в предвидении [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. vpk-news. ru/print/articles/14632

4. Гилёв О. А. Многомерная война и новая оборонная стратегия. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Mnogomernaya-voi na-i-novaya-oboronnaya-strategiya-17101

5. Затулин К. Хотят ли русские войны? – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/ukraine_crysis/Khotyat-li-russkie-voiny-17083

6. Конгресс интеллигенции вновь пытается остановить российскую агрессию [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://nr2. com. ua/News/world_and_russia/Kongress-intelli gencii-vnov-pytaetsya-ostanovit-rossiyskuyu-agressiyu-85321. html

7. Лавров С. В. XXII ассамблея Совета по внешней и оборонной политике. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/ukraine_crysis/XXIIassambleya-Soveta-po-vneshnei-i-oboronnoi-politike-17138

8. Лукьянов 2014. Лукьянов Ф. А. Чувство глубокого неудовлетворения. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/redcol/Chuvstvo-glubokogoneudovletvoreniya-17134

9. Люттвак Э. Какая ещё Ирредента? Конфликт государств! – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/ukraine_crysis/Kakaya-esc he-Irredenta-Konflikt-gosudarstv-17014

10. Павловский Г. «Президенту надо выйти из круга старых друзей». – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/ukraine_crysis/ Prezidentu-nado-vyiti-iz-kruga-starykh-druzei-17132

11. Российским интересам соответствует единая Украина. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/ print/global-prossesses/Rossiiskim-interesam-sootvetstvuet-edinaya-Ukraina-16941

12. Синовец П. Кто кого: Украинский кризис, санкции Запада и попытки сдерживания России. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/ukraine_crysis/Ktokogo-Ukrainskii-krizis-sanktcii-Zapada-i-popytki-sderzhivaniya-Rossii–17073

13. Теффт Дж. «Наши двери все ещё открыты для россиян. – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globa-laffairs. ru/print/global-processes/Nashi-dverivse-esche-otkryty-dlya-ros-siyan-17140

14. Тимофеев И. Волки и зайцы. Что ждёт Россию в меняющемся миропорядке? – Россия в глобальной политике [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs. ru/print/globalprocesses/Volki-i-zaitcy-chto-zhdet-Rossiyu-v-menyayuschemsya-miroporyadke-17121

15. Ужанков А. Коту под хвост [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://old. lgz. ru/archives/html_ arch/lg112006/Polosy/18_2. htm

Глава 10. НЕПОДІЛЬНА СПАДЩИНА ДАВНЬОЇ РУСІ

(Ткаченко В. Неподільна спадщина Давньої Русі (про святкування 1150-річчя зародження російської державності) // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – №1. – С. 24-51.)

5 березня 2011 р. в Російській Федерації було опубліковано Указ Президента від 3 березня 2011 р. № 267 «Про святкування 1150-річчя зародження російської державності». У ньому зазначається, що «з метою подальшої консолідації російського суспільства» Президент РФ постановляє взяти до керівництва урядову пропозицію «про святкування в 2012 році 1150-річчя зародження російської державності». Виконання плану основних заходів щодо святкування було покладено на відповідний організаційний комітет [23]. Інформаційні агентства Росії донесли до громадськості, що «в 862 році до влади в Новгороді прийшов Рюрик, і саме ця дата традиційно вважається «точкою відліку» для Росії» [13]. Головна частина урочистостей мала відбутися у Великому Новгороді 21-23 вересня 2012 року.

Втім, консенсусу щодо самої урочистої дати та її трактування серед представників наукової думки Росії у повній мірі досягнуто не було. Наприклад, одну думку відстоює Андрій Буровськой – автор книги «Отец городов русских» (в силу того, що в російській мові є два поняття – «русский» и «российский», а в українській – лише «російський», я буду задля адекватного розуміння тексту теж вдаватися до терміну «русский» і у викладі українською мовою). З позиції «русского» націоналізму цей автор стверджує, що колискою «русской» державності є не Київ, а Новгород, а тому закликає громадян Росії «вернутися до джерел і усвідомити себе спадкоємцями не лише Московського князівства, але і Новгородської республіки» [3]. Тобто – спадкоємність мала йти по лінії: Великий Новгород – Москва. А Київ у цьому вимірі лишається десь на узбіччі історії.

Водночас, керівник Староладозької археологічної експедиції Анатолій Кірпічніков дотримується, судячи з усього, імперського трактування історичних подій. Роль Рюрика, на його погляд, полягає в тому, що «він заснував першу на

Русі династію, що утрималась на троні до кінця XVI ст. Держава, заснована Рюриком, називалася в різні віки по-різному: Київська Русь, Московська держава, Російська імперія, СРСР, Російська Федерація. Але існувала вона безперервно, не дивлячись на ворожі нашестя, біди, смути й революції» [31].

Як же відреагувала громадськість України на ювілейні ініціативи Росії? Відомий публіцист Ігор Лосєв із здивуванням запитував: «Це виходить, що у 862 р. від народження Христа уже була Росія»? І далі: «А хто в нас відповість на цей «м`який», але доволі небезпечний виклик? А де ж наша роз'єднана національна інтелігенція, яка вічно гризеться й розважається постмодернізмом?» [12].

Слід віддати належне – публіцистичними виступами, найчастіше у газеті «День», на проголошення ювілею російської державності відізвалася низка українських вчених (А. Свидзинський, М. Жуйкова, В. Степанков, П. Кралюк, О. Палій та ін.). А згодом надійшли й практичні пропозиції. За свідченням доктора філософських наук, професора Національного університету «Острозька академія» П. Кралюка, дехто із вітчизняних науковців пропонував відзначити дати, виходячи з того, що з 852 р. наша земля за свідченням «Повісті временних літ», стала називатися руською. А руська земля – не значить русская. До XIX століття Руссю називали українські землі. Тому Острозька академія виступила з ініціативою гідно відзначити 1160-річчя української державності. Можна говорити також про 1160-річчя української історіографії, української літератури. Помилково вважати, що вітчизняна література розпочалась з «Енеїди» Івана Котляревського. Просто, про її давній період мало знають» [28: 6].

Варто зазначити: ювілейні ініціативи Росії були лише одним із факторів уважного ставлення українських учених до питання національної ідентичності України. І свідчення тому – численні публікації на тему нашого історичного минулого, як в наукових виданнях, так і в пресі. Наочний приклад тому – випуск під загальною редакцією Лариси Івшиної монументального збірника під назвою «Сила

м'якого знака, або повернення Руської правди» [21]. Головний пафос останнього видання, на мій погляд, полягає у тому, щоб помістити осмислення ідентичності України в площину її історичної тяглості – Русі-України. Друга особливість – вийти за межі суто політичної історії й здійснити аналіз феномена нарощування в середовищі українського демосу (не етносу – і це принципово!) системи тих соціонормативних цінностей, які засвідчують нашу європейськість.

Оскільки ця тема невичерпна, можна запропонувати ще одну, альтернативну, версію походження Русі-України, опираючись на напрацювання близьких мені по духу й методології досліджень представників суспільних наук.

10. 1. В пошуках історичної істини

Чому знову актуалізувалася проблема походження Русі-України? Невже вчені знайшли якісь нові літописи чи принципово відмінні архівні документи? Зовсім ні. Насамперед, змінилося наше світобачення, а також постали нові запитання, на які слід було знайти відповіді в контексті сучасних реалій. Адже відомо, що історичні джерела можуть дати відповіді лише на ті запитання, які ми до них ставимо. А тому, не претендуючи на оригінальність, але дотримуючись логіки викладу матеріалу, варто було б нагадати деякі епізоди нелегкого шляху наукового пізнання.

Переломні часи в історії, які часто виливаються у своєрідну «соціальну смуту», породжують як відчай, так і пошуки перспективи – «світла в кінці тунелю». Впродовж віків цю функцію намагалися виповнювати церковники, котрі претендували на єдиновірний і усеосяжний спосіб пізнання істини й утвердження віри в наближення «царства Божого» гармонії й соціальної справедливості. Щоправда, в нові часи світські філософи (Декарт, Спіноза) кинули виклик теології й спробували відділити пошук знання від діяльності основних церковних структур. Початково, результати були неоднозначними. Коли напочатку XIX ст. Лаплас подарував Наполеону свою книгу про Сонячну систему, той відзначив, що автор книги жодного разу не згадав у ній про Бога. Лаплас відповів: «У мене не було потреби в

цій гіпотезі, сір». Тим не менше, слід констатувати, що до кінця XVIII ст. філософське розуміння часто було таким же довільним джерелом знань, як і божественне одкровення.

У XIX ст. криза пізнання вилилася у «розлучення» науки з філософією – прихильники «емпіричної науки» відмовилися визнати себе філософами. Відповідно в університетах факультети філософії розділилися на два відділення – факультети «природничих наук» і факультети «гуманітарні». Перші віддавали пальму першості експериментальним дослідженням, другі – покладалися на інтуїтивне проникнення в сутність речей, на їх інтерпретаційне розуміння. У підсумку подібний розподіл знань створив серйозну перепону пошуку Істини, з одного боку, і пошукам Добра і Краси – з іншого.

Згодом виділяються, так звані, «суспільні науки», а серед них й історія, де одні дослідники схилялися до позитивістського аналізу, а інші – до гуманітарних методів. В цілому історики намагалися ухилитися від формулювання узагальнень й історичних закономірностей, акцентували увагу на самобутності «людського фактора», що, врешті-решт, й визначило їхнє місце серед гуманітарних наук. Крім того, європейські історики XIX ст. здебільшого віддавали перевагу дослідженням історії власних країн, так званих «історичних націй», життєдіяльність котрих була вдосталь документована.

Оскільки історики обмежувалися дослідженням минулого, вони мало що могли сказати про поточні проблеми, з якими зіштовхувалися їхні держави. Політичні ж лідери потребували все більше інформації про сучасність. Як наслідок, в руслі ідеології лібералізму в суспільній думці запанував розподіл суспільства на три соціальні сфери: ринок, державу й громадянське суспільство. Для їх вивчення з'явилася потреба у опрацюванні методології, яка щонайбільше відповідала б кожній із зазначених сфер.

Врешті-решт ринок стали досліджувати економісти, державу – юристи і політологи, а громадянське суспільство – соціологи. Вчені дійшли висновку, що ринок, держава та громадянське суспільство живуть у відповідності до певних

об'єктивних законів, які можна вивести шляхом емпіричного аналізу. Але тут знову з'явилася проблема: як отримати об'єктивне знання про суспільство в цілому, а не якоїсь із згаданих сфер зокрема. Історики, котрі виходили із постулату про унікальність соціальних явищ, тут мало чим могли зарадити.

Крім того, з'явилися й інші проблеми: з'ясувалося, що світ складається не лише з «історичних народів» старої Європи і, так званих, примітивних «неісторичних народів», до яких у XIX ст. відносили й ряд бездержавних народів Східної Європи, зокрема й українців. Крім них існували також, так звані, «високі цивілізації» – наприклад, Китай, Індія, Персія, Арабський світ. Всі ці великі цивілізації в минулому, а деякі й для сучасників, були бюрократичними імперіями: вони охоплювали велетенські території, а тому були змушені вводити в суспільне життя спільну мову, спільну релігію і багато в чому й спільні звичаї. Тому назвати мешканців цих імперій «примітивними», навіть, згідно європейським уявленням XIX ст. було неможливо. Відповідно, знову виник новий напрям в науці – сходознавство. Подальше вивчення народів Африки дало поштовх до утворення ще однієї групи дослідників – антропологів-етнографів. У підсумку, до 1914 р. створилася фрагментарна наукова структура. Вона продовжувала існувати до 1945 р., а в багатьох проявах збереглася аж до 1960-х рр. Світ у описанні цих дослідників розпадався на окремі елементи, а спроби філософського осмислення світу у його цілісності все частіше втілювалися під впливом трагедій XX ст. (світові війни, Голокост, Голодомор, ГУЛАГ) в сюжетах про ілюзорність власне суспільного прогресу.

Утворення «соціалістичного табору», самовизначення країн третього світу, потрясіння основ капіталістичних цінностей під час студентської революції у 1968 р., – все це ставило на порядок денний питання, на які не могли дати відповідь ні сходознавці, ні антропологи-етнографи, ані політологи. Безлад у наукових колах поставив під сумнів традиційні підвалини суспільних наук. Навіть було порушено проблему про власне наукову істину. В підсумку відбулась

низка наукових дискусій, які привели до фундаментальних зрушень. По-перше, з'явилася проблема: чи є доцільним досліджувати соціальний розвиток окремої країни, чи краще взяти за одиницю аналізу ширшу територію, в межах якої відбувався розподіл праці (наприклад – регіон Середземномор'я, чи Балто-Чорноморський ареал). По-друге, під сумнів ставилося питання про позачасові «вічні істини» – було запропоновано враховувати «структурний час» існування певної системи, а також циклічність процесів у її межах. По-третє, французька школа «Анналів» закликала створити комплексне бачення історичного розвитку, беручи до уваги усі соціальні сфери, тобто, бути всеохоплюючою. У підсумку, історикам віднині слід було брати до уваги результати суспільних наук – економіки, політології й соціології, а представникам цих наук бажано бути більш «історичними».

10. 2. Шлях до світ-системного аналізу

Як наслідок, вихід із кризи став вбачатися у створенні єдиної синтезованої історичної суспільної науки – світ-системного аналізу. Цей науковий напрям початку 1970-х років пов'язаний з ім'ям Іммануїла Валлерстайна [2]. Його принципи, на жаль, поки що підтримує в сучасному науковому світі меншість, навіть опозиційна меншість. Іноді світ-системний аналіз хвалять, частіше ж критикують і викривлюють. І не завжди у опонентів нової методології є вороже ставлення, здебільшого вони бувають недостатньо ознайомленими чи консервативно налаштованими. Не в останню чергу світ-системний аналіз відкидається ще й тому, що його аналітика є своєрідним відображенням реального протесту проти зростаючої несправедливості й нерівномірності розвитку регіонів у сучасному світі, що є основною політичною проблемою нашого часу.

У 1970-х рр. про світ-системний аналіз вперше заговорили серйозно. Нова одиниця аналізу замість національної держави була названа «світ-системою». Вважається, що вона існує в трьох іпостасях: міні-системи первісних суспільств, світ-імперії часів феодалізму й світ-економіки часів капіталізму. Тобто, мова тут йде не про світові (всесвітні)

системи, економіки, імперії тощо, а про системи, які самі по собі є світом, хоча зазвичай – і навіть як правило, вони не охоплюють увесь світ.

Власне цей пункт, на мою думку, й повинен стати відправним при аналізі походження Русі – як своєрідної світ-системи, яка була певним територіально-часовим простором. Він охоплював велетенську кількість політичних і культурних одиниць, й водночас був єдиним організмом, діяльність якого була підпорядкована певним системним правилам. Тому у викладі історії Русі було б доречно взяти за вихідне положення тезу угорського (пізніше – англійського) дослідника Карла Поланьї про три форми економічної організації спільноти: взаємність у міні-системах первісного суспільства («ти – мені, а я – тобі»), перерозподіл в феодальній світ-імперії (коли товари надходять знизу догори, а потім частково перерозподіляються донизу), і, врешті-решт, ринок за умов світ-економіки капіталізму (коли обмін набуває монетарної форми й відбувається на суспільних майданчиках).

Основний висновок, який робить І. Валлерстайн й учні його школи, полягає в тому, що «національні держави не можуть бути самостійною й самоцінною одиницею вивчення, що б нам не приписували – ні національна гордість, ні міністерства науки та освіти. Як в астрономії об'єкт дослідження, в принципі, один – Всесвіт, так і в соціальній історичній науці одиницею дослідження має бути вся світ-система. Лише в рамках світ-системи виникають і можуть плідно розвиватися дві основні інституційні опори сучасності – держави й ринки» [2, с. 29].

Світ-системний аналіз – концепція розповідна. Її прибічники дотримуються того погляду, що всі форми дослідницької діяльності мають використовувати оповідь (наратив). Питання в тому, що одні наративи відбивають дійсність краще, інші – гірше. Дотримуючись принципів комплексної історії і метадисциплінарного підходу, прихильники світ-системного аналізу прагнуть зруйнувати жорсткі межі між економічними, політологічними й соціально-культурними дослідницькими методиками.

Зрозуміло, що кожен наратив потребує власної головної дійової особи. У позитивістів усе оберталося навколо індивідуума, особистості. Для класиків марксизму головним героєм був пролетарій, а для істориків-державників – політик. Однак, для системного світ-аналізу всі ці дійові особи, а також чисельні соціальні структури – лише ланки одного ланцюга. Вони розглядаються не як базові елементарні частинки, а як складові частини системної амальгами (суміші), із котрої вони вийшли й у відповідності з якою вони діють. Дійові особи вільні у власних кроках, але вони залишаються частиною загального, оскільки їхню свободу дій сковують біографічні й соціальні бар`єри.

Наступна важлива обставина для аналізу походження Русі. Для прихильників світ-системного аналізу час і простір, власне ЧасоПростір, не є зовнішньою незмінною даністю (яка завжди була, є й буде), в рамках якої існує соціальна реальність. ЧасоПростір створюється й постійно змінюється, а соціум є «пульсуючим організмом», що в процесі еволюції стискається й розширюється. Він не змінюється впродовж тривалого часу, і водночас постійно змінюється. Це, зрозуміло, парадокс, але не протиріччя. Тому основне завдання історичної науки – навчитися долати цей парадокс.

10. 3. Антинорманізм як діагноз

Яким є основний наратив Русі, і хто посідає центральне місце серед головних героїв цієї оповіді? Вигадувати щось нове немає потреби – тричі впродовж трьох останніх століть у Росії спалахували суперечки норманістів з антинорманістами навколо проблеми варягів: у XVIII ст. (боротьба Г. Міллера протии М. Ломоносова в Академії наук); у XIX ст. (публічна дискусія М. Погодіна й М. Костомарова у Петербурзькому університеті); а з 1965 р. полеміка Л. Клейна й І. Шаскольського. Йшлося про роль, яку відіграли варяги (нормани) у становленні Русі.

Зведу свою роль до популяризації авторитетних суджень академіка чотирьох академій (американської, турецької, фінської та української) Омеляна Пріцака, якого вважаю своїм наставником на шлях історіософських досліджень і

світлу пам'ять якого хотів би вшанувати, представивши у цій публікації хоча б у тезовому викладі його бачення походження Русі [19].

За оцінкою О. Пріцака, «двохсотлітнє норманістсько-антинорманістське протистояння виявилося безсилим у вирішенні проблеми походження Русі». Ця думка покійного академіка перегукується з судженнями останнього «збурювача спокою» навколо проблеми норманів Л. Клейна. Він вважає, що ніякої норманської теорії чи хоча б наукової концепції взагалі не існує, просто є «гіпотези про етнічну ідентифікацію варягів, про ту чи іншу ступінь участі скандинавів у давній історії нашої країни». Що ж стосується норманізму, то він не представлений в жодній країні світу, крім Росії, хоча завоювання скандинавів були по всій Європі, і навіть поза її межами. В Росії ж, за оцінкою Л. Клейна, «це не наукова течія, а ідеологічна тенденція, що впроваджується в науку з міркувань, які представлені як патріотичні. Це характерний саме для нашого народу комплекс національної неповноцінності, корені якого слід шукати в сучасній ситуації». Ось тут й починається слизьке для українців поле щодо коментування російських комплексів, тому відволічемося від «сучасної ситуації» в Росії та просто візьмемо до уваги думку Л. Клейна, що «не всі гіпотези в разі підтвердження стають теоріями, багато з них стають не теоріями, а фактами. Суперечка іде про факти» [8].

Отже, про деякі факти у викладі О. Пріцака й насамперед про термін «Русь» і його «національне» наповнення. Дійсно, у 839 р. у «Бертинських анналах» згадується правитель політичної організації («політії»), названої терміном «Рос» (Rhos – візант.). Арабський автор Ібн-Хордадбег, який розвідував торговельні шляхи в Євразії, також повідомляє, що існують дві міжнародні компанії – іудейські Раданіти, що контролювали шляхи до Хазарії, а також неіудейські Рус (Rus), що контролювали торгівлю на півночі Східної Європи. О. Пріцак ставить досить слушне запитання: як руси, що тільки-но виринули з небуття, могли виявитися такими вправними міжнародними торговцями, що взяли під свій контроль велетенський регіон?

Пояснення видатного вченого таке: з поділом Середземного моря між християнами й мусульманами (близько 660 р.) ті й інші вже не могли вільно подорожувати чи вести торгівлю морем, перебуваючи в перманентному стані війни. Цю нішу заповнили колишні римські городяни іудейської віри, які мали змогу безпечно плавати від Марселя аж до Хазарії. Водночас, їх неіудейські торгові конкуренти (фризи у співпраці з скандинавськими вождями) спробували знайти шляхи до Євразії в обхід – через Балтійське море. Вони утворили своєрідне товариство морських кочівників і наприкінці IX ст. виступали як вікінги. Водночас балтійськими венедами, яких сусіди згодом стали називати кривичами, були колонізовані території на сході й засновані два важливі торгові поселення – Полоцьк і Смоленськ. З часом ці та інші поселення перетворилися на міста-держави, які стали запрошувати до керівництва досвідчених торговельних і військових «менеджерів» – членів балтійських харизматичних кланів. Одним із об'єднань міст була конфедерація Старої Ладоги, Білоозера та Ізборська. Кожне місто представляло свою етнічну групу: Стара Ладога – естів; Білоозеро – вепсів (весь); Ізборськ – слов'янських венедів. У середині IX ст. вони «запросили на правління», тобто, визнали владу фризько-датського короля Рьоріка (Рюрика).

Розглянемо головне питання етнічного фактору у процесі зародження державності Русь, очолюваної представниками торговельного товариства Rus. Позиція О. Пріцака щодо цього питання така: «Суспільства Балтійського регіону, які тепер розвивалися, звичайно ж не складали національної культури в сучасному розумінні. Дани, фризи й руси були поліетнічною, багатомовною, безтериторіальною спільністю морських кочівників та жителів почасти «східних» поселень, а подекуди полісних міст і торгових поселень «західного» типу. Руси й фризи виступали міжнародними торгівцями, що підтверджує теорію про створення ринку як економічної організації саме торговцями, а не селянами чи ремісниками» [19, с. 95]. Дві останні страти як представники суспільства «нижчої» культури ще не знали літератури чи сакральних текстів – основи культури «вищої».

На той час не була чітко окреслена й територія володінь Русів.

Етнічний фактор іде пліч-о-пліч з фактором мовним. Неперервність письмової традиції притаманна осідлій імперії. Мова письма набувала сакрального характеру «національної» спадкоємності, тобто осідлої культури. Зміна династій не руйнувала мовної єдності. І навпаки – кочова імперія часто змінювала не лише правлячий клан (династію), але й самоназву і офіційну мову. Кочова імперія не ставила своїм завданням забезпечення безперервності «національної культури», а, насамперед, прагнула необмеженої влади дружини молодих воїнів, націлених на отримання економічного прибутку. Скидаючи один харизматичний правлячий клан, кочівники відкидали й мову цього клану.

Міжнародні кочівні торгівці часто кооперувалися з місцевими племінними вождями, допомагаючи їм запроваджувати прогресивне правління. Наприклад, торгівці допомагали об'єднувати різноманітні місцеві страти населення для створення патримоніальної держави. Впродовж середньовіччя, пише Пріцак, «міста й держави степів Євразії, так само як і Балтійського регіону, були засновані не місцевим населенням, а іноземними міжнародними купцями»; разом з тим позбавлено смислу намагатися визначити «національність» вікінгів і варягів: «Вони її не мали. Це були просто професіонали, готові стати на службу до будь-кого, хто мав потребу в їхньому вмінні і хто міг платити за роботу» [19, с. 83, 90].

У міських торговельних поселеннях користувалися кількома мовами залежно від функцій. Місцевою мовою спілкувалися сім'ї чи роди, а дві чи більше linguae francae служили для професійного вжитку. Отже, робить висновок О. Пріцак, стосовно Русі «говорити про шведську національну культуру IX-X ст. немає сенсу. В балтійській спільності всі її складові елементи – нормани, венеди (слов'яни), балти й фіни – були рівнозначними... Стало звичаєм (відомим через Рюриковичів) мати два чи більше імен, відповідно до професійних чи подружніх зв'язків» [19, с. 96].

10. 4. Русь як світ-імперія

Якщо підходити до справи формально, то перші свідчення про Руський каганат, за словами О. Пріцака, з'являються у 839 р. У цей час у Хазарії відбулася революція каварів (одного із хазарських племен). Справа в тому, що на чолі держави в Хазарії формально перебував каган, сакральний правитель. Реальна ж влада перебувала у руках його заступника (бега), який очолював військо і збирав податки. Сталося так, що під час «боротьби у верхах» каган і його союзники виступили під гаслом протидії нав'язування іудаїзму. Зазнавши поразки, каган змушений був покинути країну й шукати притулку в поселенні торговельної спільноти русів поблизу Ростова (Ростова Великого). Його сини одружилися на дівчатах із клану Інглінгів із Упсали – найвидатнішої династії всієї балтійської зони. Харизма кагана, як наділеного божою благодаттю, піднесла торговельну спільноту Русів до рівня протодержавного політичного центру у верхньому Поволжі, виділивши його серед колоній інших менш значущих «варягів». Титул кагана був значним соціальнім капіталом, що забезпечував належний рівень відносин із Візантією. Для торгових людей це багато значило, а тому волзькі Руси витіснили іудейських купців Раданітів як конкурентів із Східної Європи.

То ж чи можна вважати 839 р. моментом відліку заснування Русі? І так, і ні. Як мовиться, одна ластівка весни не робить. В політиці мало проголосити суверенітет – слід, щоб цей суверенітет було підкріплено належним економічним, воєнним і культурним потенціалом, з одного боку, і політичним визнанням – з боку сусідніх держав. У 860 р. відбувся похід русів на економічну столицю Євразії Константинополь, завдяки якому було проторовано шлях «із варяг у греки». Відтак Дніпро замінив Волгу як головну торговельну артерію, а Київ, колишнє хазарське укріплення поблизу дніпровської переправи, перетворився в середині X ст. на перспективного супутника Константинополя.

Узагальнюючи цей тривалий шлях становлення Русі, О. Пріцак виділяє в ньому три фази: волзький період (бл. 839-930), дніпровський (бл. 930-1036) та київський

(1036-1169). Київська фаза відрізняється від двох перших принципово: протягом двох перших руси володіли переважно торговельними шляхами й племенами, але не територіями. За необхідності вони знищували суперників, збирали данину й контролювали торговища вздовж двох основних міжнародних шляхів: волзько-донського до Булгарії та Ітилю, й дніпровського – з варягів через Київ і до Константинополя. *І лише третій, київський період має в нашому контексті принципову відмінність – він знаменував собою початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації»*.

У третій фазі в Русі відбуваються справді тектонічні зрушення. По-перше, Новгород став значнішим за Стару Ладогу, яка мовно й культурно залишалася винятково скандинавською аж до свого занепаду в середині XI ст., водночас Новгород від самого початку був двомовним. Новгородці, як переважно нащадки балтійських слов'ян венедів, виконали унікальну функцію, пристосувавши вікінгівську концепцію «варварського» закону до слов'янської політичної культури. «Руська правда» – перше зведення законів у Східній Європі – походить саме з Новгорода («Правда Ярослава»), єдиного місця на Русі, де поняття закону було загальновизнаним, прийнятним і зрозумілим аж до драматичної загибелі республіки «Пан Великий Новгород» у 1479 р.

По-друге, 1036 р. Ярослав, який остаточно взяв владу в Києві, розгромив печенігів і утвердив свій варіант Римської імперії, ідеологічним центром якої став Софійський собор у Києві, а підґрунтям – система новгородських законів. Це підштовхнуло його до введення сакральної (священної завдяки місії Кирила і Мефодія) й законної мови його володінь, власне церковнослов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії втратила свого власника на державному рівні.

По-третє, Ярослав почав перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях. Внаслідок таких дій назви «Русь» і «Руська земля», що засвідчені в другій половині XI ст., стали вживатися тепер у

новому значенні – виключно щодо Південної Русі (нинішня Україна). До цього «Русь» була іноземною правлячою верхівкою з примітивною соціально-політичною організацією, складеною з морських і річкових кочівників, котрі періодично збирали данину (полюддя) для своїх князів, однак не були стабільно пов'язані з якою-небудь конкретною територією.

Справді «культурна революція» Ярослава спричинила якісно новий стрибок – від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільноти з культурою «нижчого» рівня до «вищої» культури, освяченої сакральною слов'янською мовою. Занепад незалежної Болгарської держави залишив церкву і слов'янський обряд, з його відносно цілим зведенням духовних і державно-політичних текстів, без господаря. Відтак саме це дало можливість «Руській землі» оволодіти цією культурою без загрози втрати власної самобутності. Обнародування в 1115 р. зведених редакцій літописів, складених в першому духовному центрі Східної Європи – Києво-Печерському монастирі – стало своєрідним актом демонстрації «спільності історичної долі». Висновок О. Пріцака щодо походження Русі однозначний: «Саме тоді, під час Київського періоду, з появою власної історичної самосвідомості, й почала поставати Русь як законна історична сутність» [19, с. 101].

10. 5. Монополія на спадщину?

Зазначений вище виклад походження Русі є науковою точкою зору, в якій панує гегелівська традиція: коли якийсь суспільний феномен, як-от система державної влади, лише виникає, то його ще практично немає. Формування системи, а тим більше такої світ-системи, як «Руська земля» – східноєвропейський аналог стародавнього Риму чи Візантії – справді тривалий в історії період. Коли ж нині ставиться питання про відзначення тієї чи іншої конкретної дати започаткування Русі-України на державному рівні, то аргумент науковців на кшталт «з одного боку, воно нібито й так, але, з другого боку – он як» не проходить. Як правило, з урахуванням політичного тла на державному рівні адміністра-

тивно приймаються певні вольові рішення, які переслідують якусь політичну доцільність. Так було завжди, і, судячи з усього, не скоро ця традиція перерветься. У будь-якому разі, в Російській Федерації таке рішення на державному рівні було прийняте.

Вірогідно, що і в Україні на практичному рівні дискусія про походження Русі теж буде тривати на перехресті наукової думки і політичної доцільності. Що ж стосується 2011-2012 рр., коли ця проблема була актуальною для Росії, то на правлячому Олімпі України, судячи з усього, концепція ще не визріла, а тому й рішення на державному рівні так і не було прийняте. Суспільство відреагувало на ініціативу Росії обговоренням на рівні інформаційної хвилі у ЗМІ та появою низки наукових публікацій. Відчувалося, що політичний фактор у нинішній ситуації буде відігравати визначальну роль і це накладало відбиток на характер обговорення.

На мою думку, варто було дотримуватися певного рівня політкоректності й наукової виваженості. Особливо під час розгляду такого сакраментального питання як визначення «старшого брата», який, мовляв, має більше повноважень на історичну спадщину Русі. Важко собі уявити дискусію між італійцями, іспанцями, французами, німцями та англійцями про те, хто з них є істинним і єдиним спадкоємцем такої світ-імперії, як Стародавній Рим. З однією маленькою поправкою – у Муссоліні з цього приводу питань не виникало. Але що взяти з лідера італійського фашизму? Ми ж, зі свого боку, мали б винести уроки історії. Бо ті, хто ставить розгляд проблеми в площину – «українською» чи «російською» була Русь, акцентуючи увагу лише на етнічній стороні цього питання, вишукуючи аргументи в контексті «землі і крові» тощо – опиняються у заздалегідь програшній позиції.

Отже, виходимо з того, що Давня Русь була багатоплемінним і багатоетнічним територіально-політичним утворенням, започаткованим торговельно-воєнізованим політичним класом, що взагалі було характерно для раннього середньовіччя. Наприклад, термін «хазари» вживався також без етнічного забарвлення як географічно-політичне

поняття, а потім став означати всіх підданих хазарського царя, що входили в хазарський племінний союз В різні періоди існування хазарської «федерації» до неї входили азовські і волзькі булгари, кавказькі і донські алани, волзькі буртаси, заволзькі гузи, кримські готи, кавказькі горці, хорезмійські іранці-аорси, мадьяри-угорці, слов'яни і руси. Хазарська мова, судячи з усього, була споріднена древньобулгарській – пращур нинішньої чуваської мови. Водночас діловою мовою єврейсько-хазарських купців була слов'янська [27]. Київська Русь багато в чому стала спадкоємицею Хазарського каганату, коли, за словами Пріцака, «багатомовні купецькі підприємства й торговельні спільноти, а також морські кочівники, пристосували до своїх потреб політичну структуру й харизму степових імперій, щоб перетворити це на християнську слов'яномовну високу культуру, з якої й піднеслася Русь» [19, с. 101].

Водночас, приймаючи як належне пріоритетність політичних міркувань над науковими у справі визначення ювілеїв, не варто дивуватися, що аналізуючи технології «ювілейних ініціатив» у Російській Федерації проблема наукового обґрунтування ювілейної дати хвилювала деяких ініціаторів ювілею найменше. Як видно із повідомлень російських ЗМІ, 18 вересня 2009 р., під час ювілейних урочистостей 1150-річчя Великого Новгорода відомий кінорежисер Н. Міхалков виступив із ініціативою відзначити 1150-річчя «утворення [**образования**] держави». Заодно він зазначив, що «слід прибрати в країні, оскільки ми живемо в жахливій грязюці» [15]. Ініціатива була почута нагорі і, як повідомили російські інформаційні агентства, президент Росії Д. Медвєдєв прийшов до висновку про необхідність «відзначити в 2012 році 1150-річчя виникнення [**возникновения**] російської держави» [14].

Однак, з ювілейними датами відразу не склалося. Великий Новгород виявився «каменем спотикання», де, як за Гоголем, з самого початку «ніяк не витанцьовувалося». Насамперед, перед вченими постала низка питань навколо відсвяткованого три роки тому 1150-річчя заснування Великого Новгорода. Ця визначна дата міста виявилася «таємни-

цею за сімома печатками» – її мотивація навіть не була визначена на офіційному сайті. Аналітики висловили припущення, що оскільки перша згадка про прихід Рюрика датована 862 р., то для того, щоб йому «було куди прийти», ініціатори ювілею відступили на 3 роки назад і самовільно «призначили» дату заснування Новгорода 859 р. Але археологічні знахідки XX ст. дозволили датувати час заснування Новгорода не раніше кінця IX ст., тобто, декількома десятиліттями пізніше після приходу Рюрика. Наприклад, А. Кірпічніков стверджує, що саме Стара Ладога (нині сільське селище) стала першою столицею давньої держави Русь, і лише пізніше столиця була перенесена в поселення поблизу нинішнього Новгорода, відомого з літописів під скандинавською назвою Хольмгард, а нині – Рюрикове городище. Новгород тоді ще не існував» [4].

Власне, до зауважень вчених мало хто прислуховувався. Як видно зі ЗМІ, губернатор Новгородської області С. Мітін відкрив слухання доповіддю «Новгородська земля – історична колиска російської державності», апелюючи до істориків минулого (В. Татіщева, М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського й М. Погодіна), котрі «вважали 862 р. датою **зародження** русской державності». До того ж, зазначив губернатор, ще у XIX столітті ця дата мала глибоку повагу з боку російської громадськості й влади: «Зокрема, указом імператора Ніколая II 862-му року було надано статус «первісної події російської державності». Указ взяли до виконання Міністерство народної освіти, і декілька поколінь росіян з дитинства засвоїли літописну версію утворення своєї держави» [26]. Тобто, губернатор висловив тезу про те, що сто років тому був історичний прецедент, а тому ніхто традиції змінювати не буде. Що могли зауважити нинішні історики проти такої аргументації?

Як підсумок – «процес пішов». На початку 2011 р. лідер ЛДПР В. Жіріновскій виступив з ініціативою зробити Великий Новгород центром святкування 1150-річчя Росії. В російських ЗМІ з'явилася інформація, що основними центрами святкування у 2012 р. будуть Москва, Київ і Великий Новгород. Крім цих трьох міст, де мали відбутися го-

ловні заходи, повинні ще взяти участь Ізборськ (Псковська область), Білоозеро (Вологодська область) і Ростов Великий (Ярославська область). Три роки перед тим на святкування 1150-річчя Великого Новгорода урядом Росії було виділено фінансування в обсязі 5 млрд. рублів. На сумі коштів, виділених на ювілей 1150-річчя зародження російської державності, у ЗМІ увага не акцентувалася [32].

10. 6. Залучення Києва

Водночас постала проблема залучення до святкових урочистостей України. Зрозуміло, що ініціатива мала виходити нібито від громадськості. Як наслідок, в Україні було відмобілізовано контрагентів, які, судячи з усього, спеціалізуються на пропаганді ідей «русского мира»: Європейський інститут політичної культури (Київ), Інформаційне агентство «ІнфоРос», Інформаційне агентство «РБК-Україна», Інститут русского зарубіжжя (Москва) і портал Forum-ua. com. Як повідомлялось у ЗМІ, 12 листопада 2010 р. вони організували громадські слухання, на які було запрошено представників української влади й опозиції, вчених, експертів й журналістів. Хто із запрошених був присутнім – невідомо, тому що в Інтернеті було представлено виступи двох-трьох учасників з розумуваннями на тему: «Ось я народився в Україні, чи в Білорусі, але працюю нині в Москві, а тому мені важко ідентифікувати себе – ким же я насправді є».

Втім ідеологію вищеназваних зборів озвучив директор Інституту русского зарубіжжя Сергій Пантєлєєв. У короткому викладі її можна звести до низки тез: вихідці з України завжди традиційно були «імперіобудівничим» елементом в Російській імперії і Радянському Союзі; провідні російські геополітичні концепції, зокрема «євразійство», створені здебільшого етнічними українцями (П. Савицький, П. Сувчинський, Г. Вернадський та ін.); нині Україна теж могла б виступити в якості «пов'язуючого елемента» у налаштуванні російсько-білоруських відносин. В такий спосіб було сформовано й соціальний запит на Україну. Наголошувалась історична, духовна й культурна роль Києва як традиційного центру «русского мира».

Посилаючись на концепцію Патріарха Московського і всія Русі Кирила (Гундяєва), С. Пантєлєєв висловив переконання в тому, що в російському суспільстві є попит на інтеграційні ініціативи з боку Києва, які відповідали б його статусу «матери городов русских» та «колыбели русского православия». У підсумку С. Пантєлєєв виступив з ініціативою скликання так званого Громадянського форуму України, Росії та Білорусі «як інструменту громадської дипломатії, що сприяв би гармонізації відносин між нашими державами» [16].

Акцентуючи на тому, що нині в Україні нібито поступово розсіюються євроілюзії, учасники цих громадських слухань закликали «керівництво України, її зовнішньополітичне відомство оперативно й прагматично створити довгостроковий, вигідний і патріотичний, що виходить з глибинних інтересів українського суспільства, стратегічний, геополітичний східний проект. Насамперед – на розвиток відносин з Російською Федерацією й Білоруссю» [10].

Нового етапу це зібрання набуло 21 квітня 2011 р. у Москві в Центральному домі журналіста, де відбувся міжнародний круглий стіл, «присвячений проблемам підготовки святкування у 2012 р. 1150-річчя **утворення** Давньоруської держави». Своєрідним був і контингент цього зібрання – «громадські діячі, вчені, представники офіційних структур трьох країн, які спеціалізуються на роботі із співвітчизниками». Характер і настрій виступів визначив знову-таки С. Пантєлєєв, який повторив усі тези, озвучені у Києві. З урахуванням ювілейного моменту 1150-річчя, він дещо змінив суспільно-політичний акцент свого виступу у бік його нібито наукової складової: «Тут є аспект історичний і суспільний. Причому перший – визначальний». Зміст цього «наукового аспекту», за словами наукового експерта зібрання із Інституту слов’янознавства О. Нємєнского, полягає в тому, що «історично ми є учасниками єдиного державного проекту і єдиної країни. Ми усі разом і є Русь. Таким є наш легендарний першопочаток, записаний у Києві, що не втратив своєї актуальності й нині. Ця дата – паросток нашої самосвідомості» [22].

Резолюція круглого столу теж не відзначалася оригінальністю: учасники «закликали президентів України і Білорусі підтримати ідею проведення урочистих заходів у всіх країнах-спадкоємицях Давньоруської держави». Ініціатори цієї ідеї звернулися також до глав держав Росії, України і Білорусі з пропозицією провести неформальний саміт, присвячений ювілею. Зазначалося, що планується розробка міжнародної громадської програми святкових урочистостей, а також формування відповідної координаційної ради. Особливість круглого столу полягала в заяві, що «цей захід – перший щабель з реалізації ще однієї масштабної ідеї: створення Громадянського форуму Росії, України і Білорусі». Питання про те, хто та з яких джерел буде фінансувати усі ці форуми й програми, знову ж таки замовчувалося [6].

Ідеологи «русского мира» не приховували своєї стратегічної спрямованості різноманітних ювілейних урочистостей: «Давня Русь уповні може стати новим інтеграційним центром, що об'єднує не лише слов'янські землі й народи, але й сусідів, як це уже не раз було в період Російської імперії й СРСР» [29]. В плані тактичному вони рекомендують «розкручувати» стосовно до України й Білорусі ідею про спільний культурний простір, який, мовляв, уже існує дефакто, а згодом може стати й спільним інформаційним простором. Головне – добитися взаємодії з профільними парламентськими комітетами східнослов'янських країн й проведення неформального саміту трьох глав держав.

Участь у ювілеї 1150-річчя зародження російської державності розглядалась певними колами України під прикриттям 1150-річчя заснування Київської Митрополії і першого хрещення Русі за часів князя Аскольда. З цього приводу у Верховній Раді України було зареєстровано проект постанови (№9597) про святкування в 2012 році ювілею на державному рівні. Про святкування заявили православні ієрархи, як Московського Патріархату, так і Київського. Мало кого хвилювало, що достеменних свідчень такого хрещення немає, а сучасна історична наука відносить дату заснування Київської Митрополії до часів уведення христи-

янства в Київській Русі Володимиром Святославовичем лише в 988 році. У обґрунтуваннях церковних діячів досить нечітко говорилося, що «у 860-х рр. ., тобто близько 1150 років тому, відбулося хрещення князя Аскольда й частки русів, а також створення для Русі окремої митрополії». Це розпливчате «близько», або ще «862 рік – найбільш вірогідна дата» стало відправним моментом ювілею митрополії у 2012 р., тобто, під час святкування 1150-річчя зародження російської державності [5].

Я не беруся визначати мотивацію дій тих чи інших церковних ієрархів – Бог їм суддя. Тим не менше, в цьому епізоді політизація православних церков проступала вочевидь.

10. 7. Крапки над «і»

Ці громадські ініціативи створювали лише віддалене тло для події дійсно значимої для російського суспільства. 22 червня 2011 р. в старовинному місті Володимирі президент Російської Федерації Д. Медвєдєв провів спільне засідання президіумів Ради з культури й мистецтва і Ради з науки, технологій і освіти. Воно було присвячене підготовці до святкування 1150-ліття **зародження** російської державності відповідно до Указу №267. Варто зазначити – цією новою редакцією було засвідчено, що впродовж 2009-2011 рр. відбулася еволюція в оцінці російською владою ювілейної дати: мова йшла не про «**утворення**», і не про «**виникнення**», а про «**зародження**» російської державності. І в цьому можна вбачати певний зсув у суспільній свідомості Росії, тому що термін «зародження» можна трактувати досить широко, а при бажанні, навіть, знайти раціональне зерно.

Д. Медвєдєв зазначив, що «наука має право дотримуватися абсолютно різних, діаметрально протилежних поглядів на різні події». Інша справа, зазначав президент, викладання історії в школі й університетах, де виникає проблема пошуку так званих консенсусних поглядів «для того, щоб наші молоді громадяни отримали деякі загальні уявлення про те, як відбувалося формування нашої країни» [18]. Дійсно, ці судження, озвучені Д. Медвєдєвим, є справедливими й загальноприйнятними у всьому цивілізованому світі,

оскільки виховання майбутнього громадянина є завданням не лише науки і освіти, але й політичного істеблішменту тієї чи іншої держави, що й видно із виступу Д. Медвєдєва. Врешті-решт, наука й освіта фінансуються державою, а отже, зазначає президент Росії, «у нас нині є унікальна ситуація, коли ми здатні і цей ювілей відсвяткувати належним чином, і водночас дати поштовх до розвитку історичної науки, археології й цілого комплексу інших наук, які пов'язані з історією нашої держави. *Але, в остаточному підсумку, це робиться для того, щоб ми отримали додаткові можливості для розвитку нашої держави*» [18].

Таким чином, без будь-якої упередженості й низькопоклонства варто визнати, що це був виступ державного діяча, який відстоює інтереси своєї держави в контексті викликів часу, на які Росія шукала відповідь з урахуванням реального співвідношення сил всередині країни, а також глобальних тенденцій у світі. А тому, як нам видається, українці могли взяти до уваги позицію президента Росії. Наприклад, коли він підписував цей Указ, то, за його словами, довго думав: «слід його підписувати, не слід його підписувати, – і все ж міркування на користь святкування цього символічного ювілею російської державності переважили, тому що це має значення *не тільки і не стільки наукове, можливо нині, скільки абсолютно практичне. А смисл очевидний: консолідація нашої країни, нашого народу з метою подальшого розвитку нашої великої і дуже складної держави*» [18].

Інша справа – інтереси України, які Д. Медвєдєв абсолютно не зобов'язаний був відстоювати, про що він дипломатично виклав у своєму виступі: «Тепер з приводу наших друзів на Україні, в Білорусі... Звичайно, ми заінтересовані в тому, щоб вони з нами все це відсвяткували. Але ми люди досить розумні й гнучкі. Указ, який я підписав, наголошую, це російський указ, а не український. Я – Президент Російської Федерації, а не України. Він називається «святкування 1150-річчя зародження російської державності», тому що він поширюється на територію Російської Федерації. Звичайно, ми можемо розглядати цю подію як центральну ланку виникнення російської державності [в оригіналі –

«русской государственности»], тому що ми розуміємо, що це були за події. І в цьому сенсі така інтерпретація абсолютно не суперечить смислу цього документа. Будь-ласка, якщо наші українські друзі в цьому плані готові бути співучасниками в цих процесах, я буду дуже радий. Природно, на своєму рівні я обов’язково підніму це питання у взаємовідносинах з Україною і Білорусією» [18].

Аналізуючи цю тезу президента РФ, видно складність для українців щодо однозначного сприйняття позиції російської сторони. Вона полягає в тому, що в сучасних російських текстах відсутнє давнє написання «русьская», як це характерно для XI ст., чи ж написання «руськая», як це було заведено в XV ст., але проте широко застосовується «русская», коли не зовсім зрозуміло, про що йдеться – про «русских» як «великоросів», чи то про «россиян» як громадян Росії, або, врешті-решт, про населення давньої Русі. Так і у виступі Медвєдєва – одночасно називається то «российская государственность», то «русская государственность».

Не стало снаги й у деяких представників української сторони позбутися психології «меншого брата» й позиції «малоросійства». Вони тут же скористалися 1150-річним ювілеєм як нагодою поклонитися «старшому братові», бо, як писав у свій час В. Ленін, «обрусевшие инородцы всегда пересаливают по части истинно русского настроения». Так, 12 вересня 2012 року в Києві відбулася конференція під назвою: «1150-летие образования Древнерусского государства: история и современность». Звернімо увагу: коли президент РФ Д. Медвєдєв говорив лише про «**зародження**», київські учасники конференції взялися стверджувати про «**утворення**», і звісно ж не «Давньоруської» (від слова Русь), а «Давньорусского» (від слова Россия). У виступі уже раніше цитованого нами С. Пантєлєєва позиція ще більш уточнюється: «возрождается традиция отмечать юбилеи русской государственности». Тобто, знову нічого нового – все те ж: в Києві відбувається захід, де відбувається хвалебне дійство на честь 1150-річчя російської державності, під час якого неподільна спадщина Давньої Русі «приватизується» Росією. Як до цього ставитися? Якщо не з позиції «політичної від-

повідальності» (Карл Ясперс), то як на це подивитися хоча б з погляду «моральної відповідальності»? [25].

Після київського «розігріву» самі ювілейні урочистості відбулися 21-23 вересня у Великому Новгороді. День відкриття був належно умотивованим: в цей день 150 років тому царем Олександром II було відкрито пам'ятник «Тисячоліття Росії», в цей день відбулася й битва на Куликовому полі у 1380 році, а також ця дата вважається «Днём русского единения». Як зазначалося у російських ЗМІ, участь в урочистостях взяли члени Міжнародного комітету «Всемирный день русского единения», Центр національної слави, Фонд Андрія Первозванного, російські та зарубіжні діячі науки та громадських організацій.

Почавшись з божественної літургії, день закінчився театралізованою виставою з історії російської держави. На завершення відбулася урочиста церемонія відкриття пам'ятного знака становлення російської державності «Княжого каменя» в новгородському музеї-заповіднику «Рюрикове городище». До ювілейних урочистостей Російським інститутом стратегічних досліджень було підготовлено кінофільм «1150 років протистояння Росії й Заходу». Цей останній захід демонстрував перехід Росії до нагнітання психології «холодної війни».

10. 8. Торжество презентизму

Виникає закономірне питання – звідки цей підвищений попит на різноманітні ювілеї й торжества, які часто ставлять істориків у таке становище? На це запитання намагається дати відповідь французький дослідник Ф. Артог [1]. Він звертає увагу на те, що на фоні глобалізації, формування «світової економіки» і, одночасно, зростаючих загроз втратити «світовий культурний набуток», стався справжній сплеск загального захоплення всім, що пов'язано з пам'яттю про минуле. Ці суспільні потрясіння й кризи останнього часу загострили бажання поновити порушений «зв'язок часів».

Однак меморіальний бум кінця XX – початку XXI ст. зовсім не є свідченням того, що суспільство стало все прискіп-

ливіше вглядатися у власне історичне минуле. Навпаки, на думку Ф. Артога, захоплення історичною пам'яттю стало проявом справжнього диктату сучасності. В дійсності відбувається остаточне витіснення з порядку денного двох типів мислення: 1) того, що перевіряє сучасне минулим, і 2) того, що перевіряє сучасне майбутнім. Із цього відправного моменту день нинішній у боротьбі за уми людей намагається самоствердитися, більше того – поставити собі на службу і минуле, і майбутнє. Ця позиція випливає з того, що сучасне має самостійно ідентифікувати себе незалежно ні від свого минулого, ані від очікуваного майбутнього, як це було донині. Більше того, вважають адепти презентизму, сучасне покликане цілеспрямовано детермінувати як минуле (що ми маємо згадувати й берегти, а що забути), так і майбутнє (що ми будуємо і яку долю прокладаємо людству). У підсумку – сучасне бере на себе відповідальність і за минуле, і за майбутнє. І тут є певне раціональне зерно: національна свідомість, згідно Е. Ренану, це не лише те, що спільно пригадується, але й те, що спільно маємо забути.

Але тут приховується і своєрідна пастка: якщо, за твердженням німецького дослідника Райнгарта Козеллека, динаміка історичного часу створюється напругою, яка виникає між пластом набутого досвіду і горизонтом очікувань [9], то презентизм навпаки – самостійно формує для себе комфортне минуле і визначає собі таке ж комфортне майбутнє, а в підсумку втрачає реальне відчуття виклику часу і, як наслідок, формулює таку ж неадекватну відповідь на неадекватне розуміння виклику часу. З таким відчуттям часу суспільство може певний час комфортно існувати, якщо для цього накопичені необхідні ресурси, але таке суспільство втрачає життєву енергію – той же потенціал напруги між минулим досвідом і горизонтом устремлінь. Рано чи пізно в такому суспільстві може запанувати така психологія: «Після нас – хоч потоп».

Але сталося те, що сталося і це стосується не лише Росії й України з усіма їхніми ювілейними клопотами. Слід констатувати: в останній третині XX ст. в європейській історичній свідомості запанував презентизм – суспільство підносить

до рівня культу саму сучасність. Звісно, все нове є забутим старим. Так і ідеї презентизму мають свої витоки в минулому – до попередників презентизму можна віднести античних епікурейців і стоїків. Можна при нагоді згадати й знамениту фразу В. Гете із твору «Фауст» – «Зупинись миттєвосте!». Та й у філософів екзистенціалістів є достатньо елементів презентизму. Але у презентизму кінця XX – початку XXI століть є свій оригінальний профіль. У його основі лежить розчарування у всіх ілюзіях й ідеалах: там, де не залишається віри в революційну ідею, ні в соціалістичне суспільство, ні в національну державу, ні в краще майбуття – найбільшу цінність набувають лише багатство, комфорт і зваблива мінливість відчуттів. Ф. Артог перераховує найбільш різноманітні види виявлення цього «побутового» презентизму: від світосприйняття безробітного (водночас і безтурботного) клошара до споглядальної філософії заможного туриста; від косметичних препаратів проти ожиріння й старіння – до найсучасніших інформаційних технологій.

Варто зазначити те, що сучасне у процесі свого «самообожнювання» веде себе вкрай агресивно: йому вже недостатньо бути просто сучасним, воно прагне заручитися місцем в історії, увіковічнити себе в ній. Політичні діячі свідомо вибудовують свою біографію у вигляді відшукування послідовних кроків на шляху своїх «історичних» діянь, а також у виявленні підвищеного інтересу до власного родоводу (йдуть активні архівні пошуки генеалогії).

Масово наймаються соціологи й політтехнологи, які вибудовують імідж свого патрона посиланнями на всі можливі соціологічні опитування за певний період. Різноманітні ювілейні урочистості – чи то комерційної фірми, чи то навчального закладу, чи якоїсь установи – стають ключовим моментом створення іміджу і бренду інституції. Що вже говорити про різноманітні державні торжества – з їх феєрверками і бравурними парадами, за допомогою яких представники правлячого класу, що сповідують презентизм, намагаються освятити свою власну сучасну ідентичність.

В зоряний час презентизму «пам'ять» набуває все більшої питомої ваги, відтісняючи історію-науку на другий

план. Вивчення колективної пам'яті того чи іншого регіону чи то якоїсь соціальної страти презентизм намагається піднести до рівня аналога «історії ментальностей». Пам'ять, що слугує презентизму, стає способом усвідомлення й розповсюдження серед широкої громадськості свого містечкового розуміння духу сучасності. Різноманітні історичні місця й регіональні герої конструюються і постійно реконструюються відповідно до поточної кон'юнктури, яка викликає найрізноманітніші, часом травматичні, реакції з боку інших сегментів суспільства. На догоду правлячому класу переписуються національні історії, формуються різноманітні національні символи, масово продукуються «національні герої», котрі мають увіковічнити сучасний фрагмент з життя країни і надати йому статусу воістину історичного етапу, з належною величчю й почестями.

За таких умов історик втрачає низку функцій, які були йому притаманні в минулому. Він перестає бути своєрідним «оголеним нервом», який намагається намацати і відгадати в минулому поки що невиразні риси майбутнього, перестає бути посередником між минулим і майбутнім. Місце історика займає політтехнолог, який удостоюється права посередництва між сучасниками, відводячи їм (з їх же дозволу) те чи інше місце в сучасній суспільній ієрархії. Цей політтехнолог вибирає одночасно в минулому лиш те, що відповідає історичній пам'яті державних мужів дня нинішнього, одночасно нехтуючи тим, що для розуміння його вельможних сучасників втратило вагу і не є актуальним, з їхнього погляду, для суспільного інтересу. У підсумку адепти національної пам'яті і їхні соратники розповідають про те, що державні мужі хочуть пам'ятати, і в жодному разі не про те, про що вони намагаються забути.

Така заземлена й скорочена, навіть, травмована, історична пам'ять через зазначені обставини перетворюється в короткий термін у вільну метаісторію, оскільки, в поєдинку між пам'яттю й історією перевага стала віддаватися пам'яті. До того ж, громадській думці стало нав'язуватися положення, що саме таке «відфільтроване» розуміння історії є в дійсності реалізацією ідеї «відповідальності перед пам'яттю поколінь».

10. 9. Що святкуємо?

За усталеною традицією, успіх святкування будь-якого ювілею, про дату якого домовляються (і це стало нормою), залежить від його змістовного наповнення. Завжди на першому місці має стояти питання: яке надзавдання ми ставимо, і якого кінцевого результату очікуємо? З погляду України, як мені видається, це надзавдання на рівні громадськості було сформульовано Л. Івшиною у передмові до книги «Сила м'якого знаку»: «піднятися до рівня власної історії!». Водночас, було б не зайвим у власній історії вичленити домінуючу ланку, яка в контексті початку третього тисячоліття стала б першорядною. ***На мою думку, це могла б бути формула «Русь-Україна як світ-система», насамперед як система влади і відповідної їй моральної та соціонормативної культури***. А вже потім, через цю призму можна було б аналізувати й поступ української історії.

Історія України є нібито своєрідною ілюстрацією складності й неоднозначності вияву основного соціокультурного закону – визначення міри у процесі об'єднання цивілізаційної специфіки культури і соціальної практики. Основна діалектична суперечність, яка була закладена в генофонді українського народу, що формувався після розпаду Русі, полягала в тому, що успадкована переважно східна, греко-візантійська релігійна й культурна традиція через вплив історичних обставин мала б віднайти адекватну відповідь на виклик з боку суспільно-політичної системи Заходу.

1000 років тому хрещення Русі в Києві мало свої особливості. Кирило й Мефодій ще на час свого перебування у Великій Моравії намагалися відстояти право слов'янської спільноти на самостійність, на право пошуку свого шляху між римським і візантійським впливами [24, с. 11-12]. Розкол церков, який уже тоді намічався, вони намагалися вирішити шляхом повернення до істин раннього християнства. Євангелізм Київського християнства у більшій мірі був зорієнтований на традицію апостола Павла, що утверджувала єдність і рівність у Христі усіх людей. Ця версія християнства закладала передумови ідеї «вільної особистості», інтерес до внутрішнього світу людини, його душі, пошуку

Бога, мучеництва й співчуття. Новий Заповіт був джерелом першооснов вільної особистості в ментальності народу [7, с. 9-23].

Врешті-решт, магістральний напрям соціонормативної культури українського народу формувався в традиції раннього східного християнства, апелюючи до рівності й нестяжательства. А взаємодія двох протилежних тенденцій – східної культурної спадщини, з одного боку, й інноваційних раціоналістичних впливів західних соціальних відносин, з іншого – підштовхували українців до синтезу Сходу і Заходу, робили Україну ініціатором об'єднувальних традицій. Але, на превеликий жаль, результати виявилися драматичними. Україна, розміщена між світами грецько-візантійської і західної римської культури і будучи законним членом їх обох, намагалася впродовж своєї історії об'єднати ці дві традиції в одну живу синтетичну модель. Вона наближалася до цього синтезу у великі епохи своєї історії, однак, всупереч багатим можливостям і частковим успіхам, спроби остаточного синтезу звелись до невдачі. Україна не зуміла повністю виконати цю місію й упала під гнітом надзвичайного зовнішнього тиску і внутрішніх протиріч.

XX ст. знову поставило Україну перед завданням самовизначення. Його вирішення М. Грушевський вбачав на шляху синтезу історичного досвіду, набутого українським народом і в княжий період (до Люблінської унії 1569 р.), і за часів Гетьманщини (від Хмельниччини до 1764 р.). Однак, визвольний рух 1917-1921 рр. засвідчив недостатній державницький потенціал селянства, яке складало до 90% українського населення в цілому. Вирішення проблеми синтезу, а значить і появи новітньої України, знову відкладалося до часів виникнення нових геополітичних умов і нарощування нових рушійних сил.

Теоретик українського державного будівництва В. Липинський поставив завдання на майбутнє в принципово нове русло: замість сприйняття українців як етносу, він закликав формувати українство як громадянське суспільство, здатне синтезувати досвід Сходу і Заходу. На цьому шляху, писав Липинський, «основною відміною України від Москви яв-

ляється не мова, не плем'я, не віра..., а інший, утворений віками політичний устрій, інший... метод організації правлячої страти, інші взаємовідносини верхів і низів, держави і громадянства – тих, хто управляє, стосовно тих, ким правлять» [11, с. XXV].

Ось ці відмітні й відмінні риси росіян і українців «заводії» «триединого русского народа» намагаються впритул не бачити, розмахуючи жупелом «мазепинщини» – як ніби прояву сепаратизму, радикального націоналізму, а то й расизму. І це надзвичайно прикро для нашої сучасності, яка створює попит на подібних ідеологів, котрі вносять чвари і незгоди як між Росією і Україною, так і в саме українське суспільство. Як наголошує провідний теоретик із цього питання Клод Леві-Строс, завдяки навішуванню наличок расизму «в умах людей відбулася плутаниця понять расизму і антирасизму». І далі пояснює: «Будь-яка культура розвивається завдяки обміну з іншими культурам. Але необхідно, щоб кожна культура здійснювала певний спротив, бо в протилежному випадку вона дуже швидко втратить те, що притаманне лише їй». На думку науковця, «ця ситуація існувала практично в усі часи. Це норма людської поведінки. І називаючи це расизмом, ми ризикуємо розпалити ворожнечу, тому що більшість пересічних людей скаже так: ну, якщо це расизм, значить – я расист» [20].

Таким чином, цей «певний спротив» у сфері культури по Леві-Стросу і є тим самим бар'єром, який одним українцям важко, а іншим – зовсім неможливо було переступити у випадку пропонованої Росією участі щодо проведення спільних ювілейних урочистостей з приводу оголошеного керівниками РФ 1150-річчя зародження російської державності.

10. 10. Точки зіткнення

В першому варіанті цієї статті, опублікованому в російському журналі («Политическая концептология». – Ростов-на-Дону, №2, 2012 г., с. 160-180) напередодні відзначення ювілею в Росії, я застерігав: «І якщо, не приведи Господь, під час ювілейних урочистостей застрільники певних полі-

тичних сил підуть на взаємні звинувачення в расизмі чи радикальному націоналізмі, то це буде щось на грані злочину проти людяності».

На жаль, сталося гірше – після гучного святкування ювілею у 2012 р., Росія вдалася до акту агресії проти України. У лютому-березні 2014 р. відбулося збройне захоплення й воєнна окупація Росією невід'ємної частини України – Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Друга фаза збройної агресії Російської Федерації проти України розпочалася у квітні 2014 р. Тоді контрольовані, керовані та фінансовані спецслужбами Російської Федерації збройні формування проголосили створення Донецької народної республіки (7 квітня 2014 р.) і Луганської народної республіки (27 квітня 2014 р.). Іррегулярні збройні формування, задіяні Російською Федерацією в агресивній війні проти України, систематично підживлювалися російськими найманцями із звільнених у запас військовослужбовців ЗС РФ. Наприкінці серпня 2014 р. війна Росії увійшла у третю фазу – безпосереднє воєнне вторгнення на материкову Україну із застосуванням своїх регулярних збройних сил.

Це вторгнення в Україну супроводжувалося небувалим ідеологічним прикриттям про те, що нібито до влади в Україні прийшли «націоналісти» і «фашисти». Коли офіційний Київ, за твердженням сепаратистів, використовує армію для «каральних акцій» проти свого власного народу, що нібито здійснив своє волевиявлення й проголосив «свої» республіки на Донбасі. Росія ж, мовляв, стоїть на захисті традиційних цінностей, започаткованих за часів Давньої Русі – православ'я, народності й соборності. В цій системі традиційних цінностей Москви українці не є окремим народом, а лише складовою частиною «триединого русского народа» у складі великоросів, малоросів та білорусів, а територія України є лише «задвірками» російської державності. До такого результату привели, врешті-решт, ідеологічні кампанії на кшталт 1150-річчя російської державності, котру в імперських межах намагається відродити Росія нині.

Щоб уникнути необхідності аналізувати російські упередження (це проблема окремого дослідження), варто надати слово відомому російському публіцисту, поету і російському націоналісту О. Шіропаєву (до речі, до поняття націоналізм я ставлюся без будь-якого упередження, як до однієї із течій суспільної думки). Він пише: «Все-таки у ставленні росіян до українців, до України таїться щось ключове, доленосне для нас, росіян. Для українців Росія теж значуща, але тільки як точка відштовхування, що допомагає усвідомленню своєї, української, однаковості. Для росіян же Україна, навпаки, точка постійного тяжіння, ревнивої уваги, об'єкт поглинання як чогось «споконвічно свого» і переробки за власним зразком і подобою. Ніщо так не дратує росіян, як очевидні відмінності з українцями в мові, менталітеті, культурі, історичному досвіді. Якщо росіяни і визнають ці відмінності, то лише на рівні відмінностей, скажімо, між Володимирщиною і Рязанщиною, але ніяк не на рівні відносин двох різних народів... Треба сказати, що на словах росіяни завжди готові визнати, що українці – народ, але зверніть увагу! – «братський» народ. За цією лукавою формулою криється тверде переконання, що ми – росіяни і українці – ОДИН народ, покликаний жити в одній державі зі столицею в Москві». За Шіропаєвим, говорячи про «братський український народ», більшість росіян сприймає українську мову й українство як прикре історичне непорозуміння, історичний вивих, що виник внаслідок шкідливого впливу католицької Литви та Польщі: «І при цьому росіяни не задаються питанням: а може, вивихом-то є вони самі?» [30].

Однак, тішить та обставина, що нове ставлення до України формується нині в середовищі російської демократичної інтелігенції, хоча й цей процес відбувається неоднозначно. Прикладом тому можуть бути публікації єльцинських часів, коли такі авторитетні російські історики як Ю. Півоваров і А. Фурсов відстоювали проєвропейську альтернативу розвитку Росії. Потім їх шляхи розійшлися і нині цю позицію продовжує відстоювати лише академік РАН Ю. Півоваров. Але тим не менше, в ті часи ці автори суголосно писали (для посилення адекватності тексту передаю

цитування цих авторів російською мовою): «Надо заглянуть поглубже в Историю – в киевские времена, помня при этом, однако, что «киевская модель» не просто отличалась от «московской модели», но во многих отношениях была ее антиподом, и что не Москва, а Литва (Великое Княжество Литовское, Руськое и Жемайтийское – *В. Т.*) – реальный «модельный» наследник Киевской Руси» [17, с. 16].

Не відмовляючись від «київської спадщини» (і вони праві, тому що Русь була своєрідним цивілізаційним Всесвітом у всій Східній Європі, який, крім київського «ядра» мав ще й величезну «зовнішню Русь»), зазначені російські автори визначають для себе, що все, «что мы называем Русской Системой, стало возникать в ордынскую эпоху (этот термин представляется нам более адекватным, чем «удельная эпоха»), при «белокостных» («цаган ясун») ордынских царях... Историческим «мигом-вечностью» рождения Русской Системы стала Великая Самодержавная Революция (1517/1565 – 1649), в ходе которой в форме самодержавия окончательно сформировался-выковался тот субъект – Русская Власть, который мог создавать, конструировать, высекать, полагать, спасиализировать (от «space» – пространство) некую систему» [17, с. 16].

На подальшу перспективу зростання української національної ідентичності, коли ми врешті-решт з'ясуємо для себе всю повноту сутності терміну «Русь-Україна» і будемо відзначати якусь ювілейну дату, то, очевидно, нам було б доцільно врахувати трактування Ю. Півоваровим і А. Фурсовим стосовно тих характерних рис «Руської Системи» київського періоду, які і для сучасної України залишаються значущими. Насамперед, йдеться про те, що тодішня Русь була суспільством європейським і полісуб'єктним. Європейський тип суспільного розвитку відзначається від інших тим, що заснований не лише на фіксації суб'єктності суспільства, але і самого суб'єкта в суспільстві. Прийняття християнства стало не лише величезною духовною, але і соціальною революцією. Воно створило соціальну модель індивідуального суб'єкта, де було поєднано індивіда фізичного й індивіда соціального.

Християнське суспільство є полісуб'єктним як соціальний тип: історичними суб'єктами в ньому стають (і визнаються) окремі індивіди, групи, корпорації, інституції й держава. Так чи інакше, в контексті владних відносин різні князівства Русі були «соціальні чотирикутники» з кутами: «князь», «боярство», «віче», «церква». Зрозуміло, що в різних землях Русі домінували різні «кути». Але навіть там, де пануючим «кутом» був князівський, навіть там, де у князя історично була найліпша позиція стосовно інших «кутів», де не «суспільство» закликало князя, а князівська влада через низку причин вибудовувала суспільство (Північно-Східна Русь), ця влада не мала у своєму розпорядженні такого обсягу насилля, щоб стати одноосібною і якісно змінити співвідношення сил, «кутів» у чотирикутнику, не кажучи вже про те, щоб зламати його, а тим більше позбавити «кути» суб'єктності.

Аргументація Ю. Півоварова й А. Фурсова така: «Когда Андрей Юрьевич Боголюбский, решив действовать по принципу «власть первична», «власть всё», попытался подмять под себя бояр и церковь, стать первым в русских историях (а ретроспективно и в Русской Истории) единодержцем и превратить «четырехугольник» власти в сингулярную точку Власти, из которой возникает все остальное, его отправили на тот свет» [17, с. 19]. Тоді особисті прагнення князя ще не стали домінуючими – не було у влади сил для здійснення тотального насилля, адже їй протистояв озброєний народ. Русич-простолюдин домонгольських часів часто був не лише озброєним, але й знав, що за ним стоїть віче.

Те, що сталось з демократичними традиціями Русі згодом, це вже інша тема дослідження. Історія того чи іншого суспільства є відкритою системою, а її розвиток не є фатально приреченим – завжди є альтернативи, не кажучи вже про гру випадку. Історичний процес можна було б визнати містичним, якщо б із нього виключити випадковість, писав Карл Маркс. І він був правий. Це положення особливо важливе нині, коли ми перебуваємо у стані вибору – чи то традиції демократичної системи влади, чи то самодержавної – і цей вибір залежить від кожного з нас. Саме цю думку, на-

самперед, мали б донести до громадськості організатори урочистостей, якщо б справа дійшла до ухвалення офіційного рішення щодо якогось ювілею Русі-України.

Однак, яка нам видається, на день нинішній в Україні ще відсутній необхідний суспільний консенсус на предмет проголошення того чи іншого ювілею української державності. Та й сама держава ще не в тому стані, щоб викликати в громадськості необхідний для ювілейних урочистостей рівень пієтету. Що безумовно могло б згуртувати Україну, то це утвердження на практиці високого рівня соціальної справедливості й рівності всіх людей перед законом, до якого закликав нас Тарас Шевченко. Його 200-літній ювілей співпав із Євромайданом, що було знаменно й зобов’язуюче. То чи ж спроможні ми дорівнятися його непозбутній тузі:

Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повина буть, бо сонце стане
І оскверненну землю спалить.

Література

1. Артог, Ф. Порядок времени, режимы историчности [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://magazines. ru/nz/2008/3/ar3. html

2. См. : Валлерстайн, И. Миросистемный анализ: введение/ И. Валлерстайн. – М., Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 247 С.

3. BBC Russian – Россия – 1150-летие российского государства... [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/russian/russia/2011/03/110307_russia_ryurik...

4. В стране новый суперпроект – «1150-летие России» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. dp. ru/f/2010/07/27/V-strane-novij-super-proekt

5. В УПЦ КП отметят 1150-летие учреждения Киевской Митрополии и Крещения Руси во времена Аскольда [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://risu. org. ua/article-print. php?id=45936&name=uoc_kr&_lang=ru ; К вопросу о начале русской иерархию Л 1150-летию основания Киевской Митрополии [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. religion. sn. ua/main/history/print^page,1,14789-k-voprosu

6. Единая Одесса [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. edinaya-odessa. org/publ/print:page,1,28858-obshhestve

7. См. : Історія релігії в Україні у двох томах. Т. 2. – Українське православ'я. – К., 1977. – С. 9-23.

8. Клейн, Л. Антинорманизм как диагноз [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://polit. ru/article/2010/12/03/klejn_fntinormanism/print/

9. См. : Козеллек, Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. Р. Козеллек. – К., «Дух і літера», 2006. – 436 с. ; Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К. : «Дух і літера», 2005. – 380 с.

10. Конец евроиллюзий: нужен ли Гражданский Форум Украины... [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://fraza.ua/analitics/13.11.10/103445. html

11. Липинський, В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. В. Липинський. – Київ-Філадельфія, 1995. – С. XXV.

12. Лосєв І. Росія готується до «1150-річчя російської держави». Хто в Україні відповість на цей виклик?/ І. Лосєв // «День». – 2011. – №№132-133. – 29 липня.

13. Медведев велел праздновать 1150-летие российского государства [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://fed. sibnovosti. ru/articles/139057-medvedev-velel-prazdnovat

14. Медведев предложил отметить 1150-летие возникновения российского государства [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.newsinfo.ru/news/2009-09-18/medvedev/722293/?mod

15. Медведев призвал отметить 1150-летие России [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. newsland. ru/nevs/detail/id/412647/

16. Пантелеев Сергей: России, Украине и Белоруссии нужен Гражданский форум [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.russkie.org/index.php?module=printnews&id=19893

17. Пивоваров Ю. С., Фурсов, А. М. Русская Система: генезис, структура и функционирование (тезисы и рабочие гипотезы). Ю. С. Пивоваров, А. М. Фурсов // Русский исторический журнал. – 1998. – №3. – С. 16.

18. Президент России. Официальный сайт [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://state. kremlin. ru/news/12075/print

19. Пріцак О. Походження Русі. Стародавні скандінавські джерела (крім ісландських саг) / О. Пріцак. – К., «Обереги», 1997. – 1073 С.

20. Раса и политика. Беседа Клода Леви-Стросса с Дидье Эрибаном [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. politizdat. ru/interview/70/

21. Сила м'якого знака, або Повернення Руської правди / ред. : Л. Івшина. – Вид-во ПрАТ «Українська прес-група», – К., – 2011. – 800 С.

22. Совет по подготовке празднования 1150-летия образования [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://russkg. ru/index. php?ohtion=com_content&view+article&id=1

23. Указ Президента Российской Федерации от 3 марта 2011 г. №267 [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.rg.ru/printable/2011/03/05/gos1150-dok. html)

24. Українська церква між Сходом і Заходом. Наук. ред. : П. Яроцький. – К., 1966. – С. 11-12.

25. Участники конференции «1150-летие образования Древнерусского государства» высказались за единство братских восточнославянских народов. Доступно: http://ruskline. ru/news_rl/2012/09/15/uchastniki_konferencii_1150letie_obrasovaniya_drevnerusskogo_gosudarstva_vyskazalis_za_edinstvo_bratskih_vost…

26. Форум умных людей. Новгородский губернатор: 1150-летие… [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://forum. nov. ru/lofiversion/index. php?t284667. html

27. Хазария. Электронная еврейская энциклопедия [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. eleven. co. il/article/14401

28. «Ця книжка – стратегічного значення» // «День», 2011. – №№ 170-171. – 23-24 вересня. – С. 6.

29. Шестаков, В. 1150 лет Древней Руси, или Очередная попытка исторически объединить Россию, Украину и Беларусь [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. fraza. ua/print/28. 04. 115162/. html

30. Широпаев, А. Украинский и российский пути в истории: толчок к размышлениям [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. day. kiev. ua/290619?idsource=298307&mainlang=rus

31. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. newsland. ru/news/detail/id/604489/

32. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. nevsland. ru/nevs/detail/id/412647/; http://www.nevsinfo.ru/nevs/2009-09-18/medvedev/722293/?mod… ; http://forum. nov. ru/lofi-versi-on?index. php?t284667. html; http://forum. nov. ru/lofiversion/index. php?t278240. html

Глава 11. РОСІЯ І ЗАХІД:

РЕІНКАРНАЦІЯ ГЕОПОЛІТИКИ

(Ткаченко В. Росія і Захід: реінкарнація геополітики // Український історичний журнал. – 2016. – №1(526). – С. 162-175.)

Ставлення до геополітики в академічних, та й узагалі інтелектуальних колах складалося до недавніх пір дещо гордовито зневажливе – мовляв, усі ці геополітичні побудови відходять у минуле. Ну хто, здавалося б, у наш час стане серйозно розглядати ідеї, засновані на суміші географії, біології, мальтузіанської демографії тощо?! Наприклад, уважаючи домінуючу роль географічних факторів у захопленні чужих територій (за К. Гаузгофером) «географічним розумом» держави, або ж розглядаючи «географічний рельєф як долю» (за Дугіним). Хіба ж можна про це згадувати у вік глобалізації, коли ми оперуємо поняттями «інформаційної революції», «світ-системного аналізу», «мережевого суспільства» тощо?!

І тут раптом, згідно з концептом «русского мира», на світ Божий випливає політизація географічного фактора щодо розселення таких собі «російських співвітчизників». Здавалося б, де тут межа цинізму, коли громадяни України, в новоявленій ієрархії ідентичностей трактуються насамперед «співвітчизниками» Росії, що покликані навіть воювати проти України? Одначе ж так сталося не з одним, і не з десятком, а з тисячами озброєних людей. А що говорити про ті сотні тисяч, які проголосували на псевдореферендумі за відокремлення від України?

Отже саме життя зіткнуло нас із феноменом «очевидне-неймовірне». Гібридна війна у формі анексії Росією Кримського півострова, а також у машкарі воєнного протистояння на Донбасі повернули всіх до суворої реальності: *у сучасному глобалізованому світі, як це не дивно, запанувала геополітика*. І цей феномен нагально вимагає відповідного наукового аналізу.

11. 1. Пришестя світу Путіна

Паризька хартія для нової Європи (Париж, 21 листопада 1990 р.) сповістила про входження людства в еру демократії, миру та єдності. Якщо не всього, чи не відразу всіх водночас, то принаймні держав Європи і тих країн Євразії, які зобов’яжуться дотримуватися європейських цінностей, зафіксованих у документі. Підписанти врочисто проголосили: «Ми, глави держав і урядів – учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі, зібралися в Парижі в період глибоких змін й історичних очікувань. Ера конфронтації і розколу Європи закінчилася. Ми заявляємо, що віднині наші відносини будуть ґрунтуватися на взаємній повазі й співробітництві. Європа звільняється від спадщини минулого... Наш час – це час здійснення тих надій і очікувань, які жили в серцях наших народів на протязі десятиліть: тверда прихильність демократії, заснованій на правах людини і основних свободах; процвітання через економічну свободу і соціальну справедливість, і рівна безпека для усіх наших країн» [10].

Красиво? Так! І красиво, і обнадійливо! Особливо надихав пункт Хартії щодо гарантування безпеки й відкриття нових можливостей для Європи за умови домовленостей щодо спільних зусиль у військовій сфері. Ішлось і про роззброєння та зміцнення довіри й безпеки, і про повну та загальну заборону хімічної зброї, і про завершення переговорів щодо «відкритого неба». А найголовніше – йшлося про співробітництво щодо захисту демократичних інститутів від дій, котрі порушують незалежність, суверенну рівність і територіальну цілісність держав-учасників: «До них відносяться незаконні дії, що включають у себе тиск ззовні, примушування і підривну діяльність» [10].

Але замість цих високих мрій – маємо сьогодні шквали залпового вогню, руйнацію міст і сіл України, убитих і покалічених людей, понад мільйон переміщених осіб. І все це – лише за те, що наша країна наважилася на власний вибір та засвідчила на Євромайдані свою відданість європейським цінностям.

То чому ж не спрацьовує європейська безпека? Чому ніяк

не можна дочекатися визначених Паризькою Хартією ефективних шляхів запобігання можливим конфліктам політичними засобами, а тим більше визначених міжнародним правом відповідних механізмів мирного врегулювання будь-яких суперечок, що можуть виникнути?

Можна висловити припущення, що всі біди на голову України сталися, не в останню чергу, унаслідок принципової зміни міжнародної обстановки й характеру взаємовідносин між державами. «Холодна війна», на превеликий жаль, не відійшла в минуле. Вона пережила інкубаційний період і з'явилася в нинішньому «постбіполярному світі» в новій мутантній формі «гібридної війни». Хіба не про це йшлось в доповіді Європейської ради з міжнародних справ (ЄРМС), опублікованій в листопаді 2014 р.: «***У березні 2014 р. європейці проснулися у світі Володимира Путіна, де кордони можна змінювати явочним шляхом, міжнародні інститути безсилі, економічна взаємозалежність стає джерелом небезпеки, а передбачуваність – скоріше обов'язок, ніж перевага…*** Вторгнення Росії в Україну змусило ЄС визнати, що замість того, щоб поступово, буквально молекулярно розповсюджуватися на увесь континент, а в остаточному підсумку – на всю планету, його ***ідея європейського порядку обрушилася***. Постмодерністський європейський порядок неочікувано у загоні. Так само, як розпад Югославії поклав кінець європейському порядку часів холодної війни, ***криза в Криму ознаменувала закінчення постбіполярного європейського порядку***» [5].

Після обвалу системи європейського порядку стало зрозуміло, що чутки про наглу смерть геополітики виявилися дещо перебільшеними. Більше того – вона відродилася, хоча й у відретушованому, але від того, як показує перебіг подій на Донбасі, не менш небезпечному та кривавому вигляді. Ідеологеми «особливого шляху» і «суверенної демократії» в Росії стали не просто способом виправдання непорушності авторитарного режиму цієї країни, але й джерелом нещасть, страждань і смерті – насамперед в Україні. Тобто, ідеологічно розвінчану геополітику російська влада щохвилинно насаджує у сфері практичної політики.

Певний елемент оптимізму вносила хіба що віра людей – тих українців і росіян, які не сприймають соціал-дарвіністський погляд на світ як суто на арену «внутрішньовидової» боротьби держав, де народи – вороги, де світ – ринг, де держави – бійці в ньому, і де конфлікт – основа основ існування і взаємовідносин між людьми. А тому саме нині й приходить розуміння того, що «*концепт геополітики сьогодні вимагає... найпильнішої уваги, оскільки за його прагненням до реінкарнації стоять реальні загрози загальноцивілізаційного характеру*». Іншими словами: геополітика – це сувора реальність наших днів, а породжені нею драми «*мають вивчатися і аналізуватися, але як свого роду політична кримінологія... Підхід до міжнародної політики як до гри «з нульовою нічиєю», в якій виграш одного дорівнює програшу іншого, ідеологічно повністю дискредитований. Але це не знищило його практичну живучість*» [9, с. 40]. Геополітика, як Ленін у свідомості комуністів, залишається поки що «вічно живою».

11. 2. Світоглядний тролінг

«Що, чорт забирай, задумав Путін?» – це, мабуть, чи не найбільш важливе й промовисте запитання впродовж 2014-го року. В усякому випадку, так уважає редактор популярного на Заході видання «Vox» М. Фішер. Та й інші аналітики, котрі спеціалізуються на Росії, як і самі росіяни, провели 2014 р. у суперечках про те, «що ж стояло за авантюрою російського президента в Україні?» [12].

На початку лютого 2015 р. британська ділова газета «Financial Times» опублікувала матеріал із двох аналітичних подач під назвою «Битва за Україну», де було зроблено спробу дати відповідь на сакраментальне запитання: «Що ж задумав Путін»? [2]. В основу статті було покладено інтерв’ю міністрів, лідерів ЄС, дипломатів, чиновників та офіцерів розвідки з понад 10 країн. Аналітикам часопису вдалося відновити події тих довгих місяців позаминулого року, коли стало зрозуміло, що дипломатія умиротворення Путіна назагал провалилася. Ось такий печальний умовивід...

Однак аналіз привів і до певних зрушень. Було визнано,

що обидві сторони – Захід і Росія – виявилися в полоні своєї власної картини світу, а тому й не змогли домовитися один з одним. До того ж Європа недооцінила, наскільки далеко В. Путін готовий зайти у захисті того, що він оголошує «ключовими інтересами Росії». У результаті вийшла доволі негарна історія зради інтересів України: «Під час протестів, що спалахнули на початку 2014 року, які в кінцевому підсумку призвели до повергнення промосковського уряду Віктора Януковича, Україна стала першою країною в Європі, де протестуючі гинули з прапорами ЄС в руках. Захід, як упевнені багато хто в Києві, зрадив Україну».

Власне, ще й до згаданих публікацій аналітики звертали увагу, що дії Росії стосувалися не лише України. Так, допоки західні держави тиснули на Іран, вимагаючи згортання ядерної програми, Росія побудувала там реактор. Коли США і їхні партнери обдумували завдання ударів по Сирії, щоб покарати президента Б. Асада за масове вбивство цивільного населення, В. Путін передав Дамаску систему ППО і направив російських моряків прикривати сирійські порти живим щитом. Коли Е. Сноуден розкрив секрети американських спецслужб, Москва надала йому притулок. А під час атаки на кінокомпанію «Sony Pictures», яку, імовірно, улаштували північнокорейські хакери, Кремль запросив Кім Чен Ина на парад із нагоди 9 травня.

Такі події вносять неспокій: як розуміти поведінку президента ядерної держави? Професор Нью-Йоркського університету М. Галеотті запропонував свою версію ситуації: російський очільник удається до відвертого тролінгу, і тим самим «Путін перетворює Росію з колишньої світової держави на геополітичного рекетира» [12].

Формулювання жорстке. Але воно виникло на тлі доволі розмитих сподівань із боку політиків Заходу, які для з'ясування інтересів В. Путіна щодо України стали перед дилемою: або «очікувати програмної промови Путіна, в якій би він начистоту, не криючись, не кривлячи душею, повідав усьому світу про свої плани. Або ж тверезо оцінити події в зоні конфлікту, не переймаючись особливо мотивами дій російського президента. Поки ж ми відчайдушно намагаємося

заглянути в душу людини, яка погано піддається психологічному просвічуванню».

Отже, веде далі М. Галеотті, у середовищі політологів створилася суперечлива ситуація. У Росії аналітики «схильні не суперечити генеральній лінії або ж просто не мають високої трибуни». А на Заході «по всій довжині спектра від адептів ідеї «холодної війни – 2» до примиренців, упевнених, що Росія була обманутою Заходом, а тому діє у Криму й в Україні в межах необхідної самооборони, відбувається серйозний розрив суджень». Авжеж, коли підсумувати всю сукупність поглядів, нарікає дослідник, то ми «маємо какофонію, яка здатна оглушити навіть політично грамотну людину» [1].

Толку від такої какофонії, звісно ж, мало. А тому нерідко з боку людей, яких у Європі звинувачують у отриманні субсидій від Кремля і називають «Путінферштеєр» (тобто «людина, котра хоче зрозуміти Путіна») можна було часто почути пропозицію, що, мовляв, варто було б увійти в становище В. Путіна, та можливо й ми, європейці, в чомусь не праві... А так сталося, що не судилося збутися великодержавним амбіціям керівника Росії. От, можливо, людина й комплексує, а тому-то слід було б дати йому можливість принаймні «зберегти обличчя».

Хто з лідерів Заходу міг би у цій ситуації стати йому в пригоді? Газета «Financial Times» уважає, що з Б. Обамою у В. Путіна стосунки не склалися. Близькі до Білого Дому коментатори переконані, що В. Путін не відгукнувся на спробу Б. Обами вибудувати нові відносини – у них, видно, душа не лежить один до одного. Під час зустрічей, за словами американського президента, його російський колега «трохи горбатиться, маючи вигляд школяра, котрий нудьгує на задній парті». У результаті, Б. Обама дистанціювався від В. Путіна, віддавши перевагу бути у стосунках із ним на других ролях. На перші ж об'єктивно вийшла А. Меркель. І не лише як європейський лідер, що найдовше перебуває при владі (з 2005 року), але й тому, що, на диво добре розуміє, які сили впливають на мислення Путіна. Вони майже однолітки, обоє добре пам'ятають «холодну війну». Федеральний канцлер

володіє російською мовою, що дає можливість В. Путіну переходити з німецької на рідну, коли суть розмови «ускладнюється».

На відміну від лідерів США, Великобританії та Франції, які зав'язли в конфлікті на Близькому Сході, А. Меркель глибоко обізнана щодо кризи навколо України. За її словами, ця криза є викликом для світу, «випробуванням на рішучість» для Заходу. І коли вона взялася за розв'язання кризи, багато хто на Заході зітхнув із полегшенням. У США вважають, що канцлер – найліпший співрозмовник В. Путіна серед усіх представників Заходу. І не лише тому, що Меркель ретельно готується до бесід, вивчає карти сходу України з усіма дорогами та блокпостами. Вона ще враховує психологічні прийоми тиску на візаві з боку В. Путіна, «ставлячись до дурних манер кремлівського лідера як до ознаки слабкості».

А. Меркель настирлива. Для неї розмови з Путіним – не просто спроба вплинути на його поведінку, а й донести до нього те, як його дії сприймаються на Заході. І от, урешті-решт, ці діалоги, зазначає «Financial Times», принесли свій результат: «Раніше Меркель убачала в Путіні непростого партнера, але все ж людину, з якою можна вести справи. Але українська криза змінила її ставлення. Вона усвідомила, що Путін говорить неправду під час їхніх розмов – наприклад, заперечує, що російські війська безпосередньо брали участь у захопленні Криму, а потім і в конфлікті на Сході України». Звісно, публічно Меркель ніколи не говорила, що В. Путін збрехав, але у приватних розмовах з лідерами інших держав вона визнавала: «Він бреше» [2].

11. 3. Що за тролінгом?

Що ж приховується за брехнею Путіна? Що стоїть за тролінгом про необхідність відродження геополітики, коли вже сталося так, що, за визнанням європейців, ми «прокинулися у світі Путіна»? А підспудна правда до банальності проста – черговий переділ світу після того, як Росія відновила свій військовий потенціал. Зрозуміла річ – із неминучим закріпленням за нею нібито належної їй «зони відповідальності».

На чому базуються такі претензії? Перш за все, на констатації факту відсутності в наші дні загальноприйнятної картини світу й, відповідним чином, на відсутності стійкого міжнародного порядку. Останній раз систему світоустрою, зазначають російські ідеологи, зафіксували в 1945 році за підсумками Другої світової війни. Так було завжди, оскільки велике зіткнення неминуче виявляє тих, хто за правом переможця формулює норми поведінки. І горе переможеним, аж до наступного масштабного конфлікту.

Ідеологи Росії наполягають, що підсумки Другої світової війни мають і до сьогоднішнього дня залишатися інституціональною основою існуючого міжнародного порядку. Тому-то так бучно відзначається в Росії День Перемоги, щоб підкреслити, нібито нині вона вже відновила свій військово-політичний баланс і не допустить жодної переоцінки моральних цінностей, які були усталені в результаті Другої світової війни. Росія всіляко демонструє, що не дозволить прирівнювання сутності нацизму в Німеччини і сталінізму у СРСР. Це Росію не влаштовує. Над Росією, виявляється, віднині і навіки має сяяти німб «переможниці фашизму», що надає будь-яким її діям на міжнародній арені ореол святості. Зокрема, мовляв, це дає Росії право навішувати ярлик «фашистської держави» на нашу країну, і тим самим обґрунтовувати власне «право» на застосування будь-яких каральних акцій проти України.

При цьому *Росія звинувачує Захід у тому, що нібито США та Європейський Союз нехтують ключовою умовою, на якій покоїться післявоєнний європейський, а у значній мірі й світовий порядок – фіксацією сфер впливу між державами-переможцями.* На цьому, мовляв, базувалися Гельсінські домовленості – апофеоз Ялтинсько-Потсдамської системи.

Безумовно, Гельсінський заключний акт, якому в серпні 2015 виповнилося 40 років, декларував набір шляхетних принципів, із котрими неможливо сперечатися. Але він, наголошують російські ідеологи, «став і великою оборудкою про невтручання двох блоків у справи один одного. Із закінченням блокового протистояння й лавиною самовизначень,

тобто зміни кордонів, потужний фундамент Гельсінкі як мінімум було піддано серйозній ерозії. Гуманітарний «кошик» відірвався від військово-політичного... Але для Росії повага до зон військово-політичних інтересів і невтручання у внутрішні справи країн із метою змінити їх устрій – принципи, завдяки яким «холодна війна» не переросла в гарячу» [7].

Що випливає із цих претензій Росії до Заходу? По-перше, вимога *зафіксувати сфери впливу великих держав*, до яких Росія відносить і себе. По-друге, *концерт великих держав має протистояти лавині самовизначень*, коли ряд молодих країн стає на шлях пошуку своєї цивілізаційної ідентичності. По-третє, *Росія хотіла б прив'язати гуманітарну «третю корзину» про права людини до військово-політичних інтересів держави*. Тобто, має восторжествувати принцип «людина для держави», а не навпаки – «держава для людини».

А щоб змусити Захід прийняти ці умови, В. Путін і розпочав війну проти України, демонструючи силу і рішучість. Урешті-решт, його до цього змушувала внутрішньополітична ситуація в Росії. «У чому причина війни? – запитує М. Ходорковський, і відповідає – Путін зрозумів, що створений ним державний капіталізм більше не здатен забезпечувати ріст. Держави подібного типу створювалися лише для війн. Щоб виправдати існування нинішньої системи влади, він був змушений цю війну розпочати» [16].

При цьому не так важливо, чи була окупація Криму заздалегідь запланованою акцією, до якої В. Путін готувався десятиліттям, а чи рефлекторним ситуативним рішенням – це вже справа майбутніх істориків. Сталося те, що сталося, і на сьогодні, якщо відійти від масованої пропаганди навколо слогану «Кримнаш», то на повірку виходить, ситуація для Росії склалася зовсім небажана. На переконання відомого російського політолога Д. Орешкіна, «виходить, що Путін уже програв Придністров'я й Україну, а також проковтнув безплатний сир, який називається Крим, і потрапив у мишоловку. Мишоловка полягає в тому, що РФ опинилася в міжнародній ізоляції і під санкціями. Ми можемо кричати, що нам санкції лише на користь, але одна справа, коли

імпортозаміщення відбувається на словах, а інша, коли справа доходить до реалізації. Інвестицій немає, іноземні гроші втікають: минулоріч ми втратили 150 млрд. дол. І, мабуть, більше сотні втратимо цього року. При цьому Крим є регіоном, в який планується закачати близько 5 млрд. Однак ці гроші не йдуть на користь, вони просто проїдаються. Інвестицій як таких немає. Треба бути дуже екзотично мислячим бізнесменом, щоб зважитися вкладати туди гроші» [13].

Таким чином, кинувши виклик цивілізованому світу, Росія сама опинилася у вкрай складному становищі. Її економічні та стратегічні позиції значно погіршилися, а доступних контрзаходів не так уже й багато, і до того ж вони мають вельми невизначений характер. Як оцінює ситуацію керівник аналітичної служби «Stratfor» Дж. Фрідман (США), котрий ніколи не приховував свого прихильного ставлення до Росії, «поточна ситуація є серйозною перевіркою на міцність Москви. Це ще не незворотна криза, але вже її генеральна репетиція. Чи ж зможе Москва утримати на плаву економіку та зберегти свою територіальну цілісність у поточних економічних умовах і за несприятливого співвідношенні сил? Якщо ні – сама федерація перебуває під загрозою» [15].

І все ж, попри наростаючу лавину проблем, яка накочується на Росію, В. Путін намагається довести, що територія України, мовляв, зафіксована в Ялтинсько-Потсдамській системі як зона відповідальності Москви, а тому світ має визнати цей факт.

11. 4. Що скаже Захід?

І, нарешті, головне. Як поведеться Захід у цій ситуації, ураховуючи наявність у Москви ядерної зброї й неодноразові заяви з її боку про готовність застосувати цей засіб масового знищення? Україні доводиться враховувати те, що Захід демонструє готовність дати В. Путіну шанс вийти з позиції слабості, в яку він себе сам загнав, зі збереженням власної гідності. Але при цьому, пише газета «Die Welt», головною ціллю має бути «незалежна Україна» й «зупинення російської політики агресії» [4].

Чи прийме цей курс Росія? Поки що не все просто, не все однозначно. До останнього часу вона позиціонувала себе як ревізіоніста, при цьому покладаючи на США усю провину за всі негаразди, що відбуваються у світі. Водночас виходить так, що світ потерпає нині не так від активності американців на міжнародній арені, як через відверте небажання США активно втручатися у зони бойових дій, в тому числі й в Україні. Складається враження, що адміністрація Б. Обами перебуває якщо не в розгубленості, то, принаймні, у ситуації очікування. Як зазначала президент Фонду Карнегі за міжнародний мир Дж. Метьюз, проблемою залишається визначення того, що становить нині американську мету: «Максимально нарощувати могутність США чи розповсюджувати нашу демократичну культуру? Чи повинні Сполучені Штати виконувати функції «світового поліцейського» – навіть якщо нам самим ніщо не загрожує? І чи належить нам займатися собою й наводити лад у власному домі, чи ми зобов'язані нести всьому світу блага ринкового капіталізму?» [8].

На практиці це виливається в дискусії про доцільність радикальної зміни недемократичних режимів, а чи ретельного державного будівництва; про дотримання міжнародного права чи американської винятковості; про прихильність до односторонніх чи колективних дій; про пріоритетність інтересів чи ж цінностей. Але за всім цим розмаїттям термінології, акцентує увагу Дж. Метьюз, «приховується одне й те саме – пошук орієнтирів чи критеріїв для прийняття рішень, коли та де нам варто кидати на шальки терезів наші гроші, життя наших солдатів, наш політичний капітал. Без цього, як показують соціологічні опитування, американський народ не краще, ніж його лідери, розуміє, коли нам слід діяти, а коли ні, і так само схильний до радикальної зміни позиції у міру розвитку подій» [8].

Візит державного секретаря США Джона Керрі в Росію у травні 2015 року викликав хвилю обговорення ряду сценаріїв щодо подальшого розвитку ситуації в Україні. Зокрема аналітики зверталися до статті Р. Еріксона і Л. Зігера в журналі «Peace Economics, Peace Science and Public Policy».

Згідно моделі цих двох авторів, *Росія може вибирати між трьома курсами: «відхід» з України; «дестабілізація» (підтримка сепаратистів та економічний тиск); «вторгнення». Захід теж може дотримуватися трьох варіантів політики: «все в нормі» (заплющувати очі на дії Росії в Україні); «санкції»; «військова допомога» Україні* [3].

Розглядаючи тринадцять комбінацій різних сценаріїв, автори прийшли до висновку, що найбільш вірогідними можуть бути три сценарії. Висловлюється надія, що за умови раціонального мислення Росія все-таки не вдасться до повномасштабного вторгнення, і тоді Заходу не потрібно буде нарощувати військову допомогу Україні. Більш-менш вірогідним може стати хіба що варіант «усе в нормі» з боку Заходу й «дестабілізація» – з боку Росії. Але це може статися лише тоді, коли Захід дійде висновку, що збереження демократичної й орієнтованої на Захід України не виправдовує затрат, а тому дозволить Росії добитися її геополітичних цілей шляхом ефективної дестабілізації. Однак *найбільш вірогідним буде сценарій, уважають американські автори, коли Росія вдасться до дестабілізації України шляхом створення «замороженого конфлікту», а Захід обере стабільну конфігурацію перманентних санкцій, і ціною чималих власних втрат усе-таки каратиме Росію за «дурну поведінку»*. Не виключено, що фінал гри вже розпочався, оскільки Росія продовжує дестабілізацію України, а Захід не лише не скасовує, але й робить санкції жорсткішими. Невдовзі може настати час, коли зона заморожуваного конфлікту буде у якийсь спосіб офіційно визнана.

На перший погляд, роль України в цих сценаріях виглядає дещо пасивною. Але це не так. Якщо країна буде зримо перетворюватися на демократію західного типу з життєздатною відкритою економікою, вона в подальшому зможе більш ефективно реагувати на триваючі спроби Росії, а з часом і діяти більш ефективно. На сьогодні для України не бути гравцем у великій стратегічній грі, либонь, є навіть перевагою. Ми маємо шанс зосередитися на вирішенні своїх внутрішніх проблем.

А поки що США наголошують на необхідності виконання мінських домовленостей. Судячи з усього, для ефективнішої їх реалізації можливо очікувати якихось ближчих контактів між президентами США й Росії – чи то у формі особистої зустрічі, чи то телефонного діалогу. Тобто, ідеться про можливість розширення «норманського» переговорного процесу за рахунок входження до нього Вашингтона. А поки що маємо виходити з позиції, озвученої прес-секретарем президента США Дж. Ернестом: «США підтримують своїх українських партнерів, які намагаються протистояти цій загрозі своїй безпеці. США не готові відправлятися на війну заради України, і ми ясно про це заявляли, але водночас у США й у наших партнерів по НАТО є можливості допомогти їй протистояти загрозі, з якою вона зіткнулася з боку Росії, що відкрито порушила її територіальну цілісність» [11].

Щодо неготовності США воювати за Україну сказано чітко й однозначно, а от спектр можливостей у допомозі нашій країні протистояти загрозі з боку Росії, – поки що залишається таємницею. Та на війні мають бути й приховані козирі...

11. 5. Траєкторія Європи

Ставлення Європи до України зазнало відчутної еволюції. Ще десять років тому здійснювана першою функція «сюзерена», який мав би виступити промоутером демократії у другій, несла на собі доволі двозначний характер. Яскравим свідченням тому стали події після конфлікту на Кавказі у серпні 2008 р. Дбаючи насамперед про успішний бізнес своїх підприємств на території Росії та про добробут і безпеку своїх громадян, країни ЄС між тим мало переймалися зростанням напруженості на пострадянському просторі, у тому числі й в Україні. Складалося навіть враження, що Євросоюз не проти, аби передати Російській Федерації функцію «підтримання порядку», а в разі чого – і «присилування до миру» тут. Особливо це було помітно в період президентства в Росії Д. Медведєва та політики «перезавантаження» з боку Америки.

Тоді дедалі очевидніше проглядалися обриси формування своєрідної «подвійної периферії». З одного боку, у

плані економічному та ідеологічному, до ролі периферії Європи зводився весь пострадянський регіон, включаючи й Росію. З іншого боку, у плані політичному та військовому, більша частина пострадянських держав мислилася як периферія, підконтрольна російським інтересам (до певного часу, крім України). Так, наприклад, події 2009 р., пов'язані з «газовою війною», уже наводили на думку, що цю систему «подвійної периферії» ілюстрував порівняно великий збіг інтересів між країнами Європи та Кремлем: російські війська беруть на себе гарантії безпеки газопроводів і захищають Захід від небажаних наслідків зі сторони ісламського світу, а Європа, зі свого боку, іде на визнання російської військової потуги й надає значну економічну підтримку Росії. Цей своєрідний «розподіл праці», судячи з усього, уповні влаштовував Європу з огляду на ту політичну стабільність, яку забезпечували Росії правлячий альянс державної бюрократії, спецслужб, армії й «Газпрому».

Але впродовж останніх трьох років в Європі, а насамперед в Німеччині, відбулося глибоке розчарування щодо перспектив розвитку відносин із Росією. Надії, які А. Меркель пов'язувала з Д. Медведєвим, виявилися марними. Лінія на поступову європеїзацію Росії зайшла в глухий кут. А повернення у Кремль В. Путіна й узагалі потребувало геть іншого підходу.

І такий підхід було опрацьовано. Насамперед після 2012 р. в Німеччині відбулася жорстка дискредитація «апологетів» В. Путіна в місцевому правлячому класі й експертному середовищі. Особливо активно її було проведено в німецьких ЗМІ впродовж останніх двох років, що й створило нову ідеологічну основу політичного курсу стосовно Росії. Як результат, з адвоката Москви і її провідника у західні інститути, як це було за часів Г. Коля або Г. Шредера, Берлін перетворився на дедалі більш принципового критика російської внутрішньої та зовнішньої політики. Що й говорити – німецький бізнес, пов'язаний із російським ринком, спочатку противився цьому курсу, але був не у змозі протистояти наполегливому тренду А. Меркель.

Прагматична «східна політика» зближення та втягування, сформульована соціал-демократами ще піввіку тому, змінилася політикою моральних принципів і геополітичних інтересів: «Дії Росії у Криму і стосовно Донбасу, із точки зору німецького уряду, порушили «європейський мирний порядок», який Берлін намагався підтримати на континенті. Посилання Кремля на «народне волевиявлення» в Криму і «возз'єднання нації» відкидаються західним політикумом як необґрунтовані, так само, як і будь-які паралелі з возз'єднанням Німеччини. Тут, очевидно, не останнє значення має й те, що Ангела Меркель і президент Німеччини Йоахім Гаук – вихідці з протестантського середовища колишньої НДР, в якому моралізм традиційно посідає важливе місце» [14].

Принциповим каменем спотикання для російської ментальності є уявлення про те, що санкції з боку ЄС розглядаються в Кремлі як суто результат «українського конфлікту» й тиску з боку Вашингтона. А, між тим, все набагато серйозніше: відносини між Росією і ЄС уже нині стають замороженими, і перспективи їх поліпшення у найближчому майбутньому не проглядаються. Більше того, судячи з останніх кроків Євросоюз демонструє вражаючу одностайність щодо Росії. Але найголовнішим директор Московського центру Карнегі Д. Тренін уважає те, що «*Німеччина нині – єдиний лідер Євросоюзу, котрий приймає на себе відповідальність за увесь європейський простір і відроджує давно забуту геополітику навіть незважаючи на втрати для економіки*» [14].

Судячи з усього, в об'єднаної Європи на сьогодні немає жодних суперечок щодо її ролі на міжнародній арені. Привертає увагу й те, що і Євросоюз в цілому чітко усвідомлює свої цінності та потенціальний ресурс у глобалізованому світі. Хіба лиш з тією поправкою, що Європа загалом усе ще не визнала, що рано чи пізно їй усе-таки доведеться відігравати значимішу роль у забезпеченні власної безпеки, безпеки всього регіону, та країн, що перебувають за його межами. Хочеться сподіватися, що останні рішення США щодо розміщення підрозділів своїх збройних сил у країнах

Центрально-Східної Європи засвідчують, що таке розуміння мало б поступово прийти.

Важливо й те, що Вашингтон, передавши в руки ЄС і Німеччини відповідальність за практичну реалізацію колективної політики Заходу, сподівається, що Берлін виправдає ці надії. Ще одним важливим для України фактом є те, що лідерство від імені Європи передбачає також конкурентну боротьбу з російським впливом у зоні перетину інтересів: «Ця зона включає не лише Україну, але й Молдову, Грузію, інші країни Закавказзя і Середньої Азії. Нещодавня пропозиція Меркель щодо початку діалогу між ЄС і Євразійським економічним союзом – не стільки створення ще одного каналу для діалогу з Москвою, скільки спроба вплинути на розвиток європейського проекту через діалог з Мінськом і Астаною, чиї інтереси й підходи не завжди співпадають з московськими» [14].

Тобто, всупереч усім заявам про «вигнання» геополітики із сфери міжнародних відносин, об'єднана Європа під керівництвом Берліна й військово-політичним патронатом Вашингтона наочно засвідчують те, що Європа вже не лише економічний партнер Росії, але і її ідеологічний опонент та геополітичний суперник. Так чи інакше, а минув той час, коли після падіння Берлінського муру Європа стала для багатьох у Росії ринком збуту енергоносіїв, сейфом для збереження капіталів і всеросійською зоною відпочинку. Арешт російської державної власності, що відбувається нині в ряді країн Заходу, засвідчує – прийшов новий час, коли Європа вправі на повен голос поставити питання про принципи, норми й основи європейської безпеки, а також про заходи щодо зміцнення взаємної довіри та контролю.

11. 6. Виклик часу

Чи усвідомлює Росія цей виклик часу? Шукати підтвердження тому чи іншому тренду у висловлюваннях В. Путіна чи, тим більше, С. Лаврова позбавлено сенсу – настільки їхні слова насичені брехнею і наклепами щодо реальної політики України. Мабуть, буде правильним звернутися до оцінок експертного середовища. Так, Дж. Фрідман акцентує увагу

на тому, що «Росія є експансіоністською державою. Їй необхідно розширюватися для того, щоб створити життєво-важливі буферні зони, а значить США будуть діяти проти Росії. Але й остання так просто не відступить. Досягнення порозуміння також є малоймовірним виходом, оскільки США не поступляться своєю сферою впливу, їм це не потрібно. Таким чином, напруга триватиме і в якійсь мірі навіть посилюватиметься» [15].

Із цього погляду конфлікт в Україні вкрай небезпечний, а до того ж він може поширитися на держави Балтії та Кавказу. Його загострення залежить від ефективності агресивних дій Росії: «Результат, проте, у будь-якому випадку не буде сприятливим для Росії в довгостроковій перспективі... Таким чином, єдиним виходом для Росії, якщо вона не зможе знайти основи для мирного врегулювання, залишається нарощування загрози у сподіваннях залякати Америку. Однак, це не найкраща довгострокова стратегія» [15].

Представник російського експертного середовища Д. Орєшкін, звертає увагу на те, що В. Путін припустився грубого прорахунку – він уважав, що Захід, мовляв, покричить і заспокоїться, як це було під час російського вторгнення в Грузію 2008 р. Але вийшло зовсім не так: «І Захід не злякався, і Україна виявилася доволі міцним горішком: змогла перебудувати збройні сили, дати відсіч, і трупи пішли з України. У результаті Путін опинився в такому самому проміжному стані, що й так звані ЛНР і ДНР. Просто далеко не всі це розуміють. Із часом прийде розуміння» [13].

Ситуація стала складатися таким чином, що Захід нині посідає завідомо виграшну позицію: він прекрасно розуміє, що єдина сфера, де в В. Путіна є щось схоже на паритет чи баланс сил, – військова. У всіх інших він передбачувано й безнадійно програє. Чи то ефективність економіки, чи соціальні програми, освіта, медицина та навіть інформаційний вплив. Лише на своїй – військовій – «території» він здатен вигравати. За цих умов важко уявити собі, що Захід утягнеться у збройне протистояння з Росією. Скоріше всього йому більш вигідна ситуація «заморожування конфлікту» та переходу до мирного співіснування. Захід виходить із

того, що Донбас – це чорна діра, свого роду гиря на шиї В. Путіна. На думку Д. Орєшкіна, «у Києві це прекрасно розуміють, хоча й не говорять про це, тому що вони мають дотримуватися патріотичної риторики. У цьому випадку Захід переводить конфлікт у зручну для себе площину. Навіщо йому загострювати відносини з Росією, якщо в мирному економічному, ціннісному, соціальному просторі та змаганні він 25 років тому легко переміг Радянський Союз» [13].

Отже, хід воєнних операцій на Донбасі довів, що російським збройним силам не вдалось окупувати якусь доволі помітну територію України, у тому числі й унаслідок незадовільних логістичних перспектив армії. Росія обмежена й щодо використання енергетичної зброї проти України, оскільки це неможливо без завдання збитків європейським країнам. Таким чином, судячи з усього, найбільш вірогідними діями на шляху продовження Росією «гібридної війни» проти нашої країни будуть дедалі частіші спроби у організації «контрпереевороту» в Україні.

А тим часом геополітика набирає обертів. Її реінкарнація є відображенням кризового хворобливого стану сучасного «глобального безпорядку». Генеральний директор президії Російської ради з міжнародних справ А. Кортунов налаштований доволі песимістично щодо перспектив перебігу цієї «хвороби»: «Було б наївно думати, що існують якісь магічні ліки, здатні радикальним чином переламати перебіг хвороби. Ані можливі компроміси з українських питань, ані наступна зміна команди в Білому домі, ані потенційні гострі кризи в різноманітних точках планети не призведуть до швидкого й остаточного зцілення. Судячи з усього, щоб таке зцілення наступило, обом країнам [Росії, США – *В. Т.*] доведеться пройти через тривалі, складні та хворобливі процеси адаптації до нових реалій XXI ст., переоцінки своєї ролі в міжнародних відносинах, критичного переосмислення свого минулого й подолання багатьох ілюзій та передсудів, успадкованих від минулого століття. Ці процеси неминуче розтягнуться на довгі роки, якщо не на десятиліття» [6].

Утім, зауважимо ми, наше майбутнє доволі таки непередбачуване й багате на різноманітні перипетії. Хто, приміром,

міг передбачити, що В. Путін, якого ще 2013 рр. проголосили «людиною року», лише за рік стане ізгоєм у міжнародному співтоваристві демократичних держав?

Наше майбутнє так само малопередбачуване як і наше минуле, про що свідчать певні уроки історії. Розповідають, що в 1920-х рр., незадовго до своєї смерті, Ж. Клемансо дружньо розмовляв з одним представником Веймарської республіки. Мова зайшла про початок Першої світової війни. «Що, на вашу думку, – запитали у Ж. Клемансо, – скажуть щодо цієї важкої і суперечливої теми історики майбутнього?». І той відповів: «Не знаю. Лише я точно знаю, що вони не скажуть, нібито це Бельгія напала на Німеччину». Відштовхуючись від цієї бувальщини, можна сказати: є впевненість, що ніхто не скаже, що це Україна була агресором по відношенню до Росії. А що вже буде з самою Росією – час покаже. Утім наразі пішов поголос, що збитошна булгаковська Аннушка вже розлила олію біля турнікету...

Література

1. Американский профессор: Если в России независимых голосов слишком мало, то на Западе их чересчур много. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. facenews/ua/news/2014/252279/view_print/

2. Битва за Украину. Расследование Financial Times. Эпизод I-II. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: data:text/html;charset=utf-8,%3Cdiv%20class%3D%22post-header%22%20style%3D%22margin%3A%200px%2020px%3B%20padding%3A%200...

3. Bloomberg: что Запад и Россия сделают с Украиной. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: data:text/ytml;charcet=utf-8,%3Ch1%20class%3D%22hjst-item_title%22%20style%3D%22margin%3A%200px%3B%20padding%3A%200px%200px%20...

4. Die Welt, Гордый русский медведь уже лежит на земле – мир отворачивается от России. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. dialog. ua/news/33369_ 1419270384

5. Крастев И., Леонард М. Новый европейский беспорядок. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/number/Novyi-evropeiskii-besporyadok-17196

6. Кортунов А. Пошли на поправку? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/global-processes/Poshli-na-popravku-17473

7. Лукьянов Ф. Весь этот мировой джаз. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/redcol/Ves-etot-mirovoi-dzhaz-17458

8. Мэтьюз Дж. 2015 год: народы и страны в смятении. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/2015-god-narody-i-strany-v-smyatenii-17235

9. Оболонский А. Геополитика: реинкарнация или агония? // Политическая концептология. – 2014. – №4. – с. 40.

10. Парижская хартия для новой Европы (Париж, 21 ноября 1990 г.) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2541028

11. Пресс-секретарь Обамы: США не готовы воевать ради Украины. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://fakty. ua/print/200384

12. Президент Путин, обидевшись на Запад, занялся геополитическим рэкетом и вредительством – эксперт. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: data:text/html;charset=utf-8,%3Cspan%20class%3D%22meta%22%20style%3D%22color%3A%20rgb(153%2C%20153%2C%20153)%3B%20vargin%3...

13. Российский политолог Орешкин о беде Путина, будущем Донбасса и ошибке с «Новороссией». [Эл. ресурс]. – Режим доступа: data:text/html;charset=utf-8,%3Cheader%20class%3D%22article_header%22%20style%3D%22margin%3A%200px%200px%20%20px%3B%20padding%3...

14. Тренин Д. Конец согласия: чего хочет Европа от России. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www/globalaffairs. ru/print/ukraine_crysis/Konets-soglasiya-chego-khochet-Evropa-ot-Rossii-17229

15. Фридман Дж. Стратегическое прогнозирование: объективное измерение разведывательной деятельности. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/valday/Strategicheskoe-prognozirovanie-obektivnoe-izmerenie-razvedovatelnoi-deyatelnosti-17515

16. Ходорковский назвал причину вторжения Путина в Украину. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. ukrinform. ua/rus/news/print/hodorkovskiy_nazval_prichinu_vtorgeniya_putina_v_ukrainu_1734489

Глава 12. РОСІЯ: ОСМИСЛЕННЯ АГРЕСІЇ

(Із виступу В. М. Ткаченка на міжнародному онлайн-семінарі «Невидима рука російської влади: концепт і реальність», 3 липня 2017 р., Ростов-на-Дону, РФ.)

У сфері міждержавних відносин (навіть на міжособистісному рівні) прийнято дотримуватися політкоректності, не заступаючи за так звану «червону рису». Іноземець не повинен звертатися до громадян іншої держави з критикою їхніх владних структур. Тут слід виходити з того, що законодавча і виконавча влада є результатом народного волевиявлення, а тому вибір цього народу іноземець має поважати. Ось чому під час перебування в Ростові-на-Дону, коли мова заходила про політичний режим Росії, я завжди відповідав: «*Шановні, ваша влада – це ваші проблеми, ви їх і вирішуйте*».

Так було до того часу, аж доки з боку Росії не сталася анексія Криму та не розпочалася воєнна агресія на Донбасі. Тоді я був вимушений внести поправку у своє розуміння політкоректності. Факт агресії кардинально змінив ситуацію: концепт російської влади став віднині очевидною реальною проблемою не лише Росії, але й України. І на цю ситуацію належало якимсь чином реагувати.

У конкретному випадку я не представляю жодну державну структуру, я є просто одним із представників громадянського суспільства в рамках компетенції наукового співробітника. Як прихильник правової держави я виходжу з того, що захист суверенітету й територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки згідно зі статтею 17 Конституції України є справою всього українського народу. Включно зі мною. А тому я, образно кажучи, покликаний самим життям на передову – посилити в міру своїх скромних сил інформаційну безпеку моєї Батьківщини.

А на війні, як на війні: є солдати-захисники, є дезертири, а є й колабораціоністи. То ж мені було дивним, коли деякі російські колеги закликали мене позиціонуватися насамперед дослідником «*без гніву і пристрасті*», дистанціюючись від політики й «*не уподібнюючись політрукам*». А відтак по-

яснюю своїм шановним колегам, що справа захисту Вітчизни – священна. Я приречений бути із своїм народом, як і мій батько під час Другої світової війни. Мій народ не воює десь під Бєлгородом чи Калугою, а відстоює незалежність і суверенітет на своїй землі. Це, з чуток, ваш ***Захар Прилєпін*** вирішив засвітитися в політруках-окупантах на Донбасі. Так що політрук політруку – велика різниця.

Слід констатувати, що й в Україні деякі опоненти хотіли б навісили на мене ярлик *русофоба*. Порадив би їм познайомитися з моїми публікаціями в журналі «Політична концептологія» (виходить у Ростові-на-Дону) – вони не містять ні грана національної ненависті. Особливо показовим я вважаю число журналу за січень-березень 2014 р., коли разом з ***Віктором Павловичем Макаренком*** ми підготували спецвипуск, присвячений 200-річчю з дня народження Тараса Шевченка. Це видання стало унікальним не тільки для Росії, а й для України. В ті зимові місяці, коли на Майдані ще горіли шини, українцям було не до видавничої діяльності: йшлося про існування держави й нації. Лише згодом, наприкінці того буремного року, і в Україні з’явилися деякі видання, присвячені пам’яті Тараса Шевченка. Так що пріоритет залишається за Ростовом-на-Дону.

Імпульс етнофобії йде зовсім з іншого боку. Йдеться про «*інноваційні знахідки*» горезвісних ведучих російського телебачення, які спеціалізуються на фейках про «*розіпнутих хлопчиків*», роздмухуючи полум’я українофобії. Згідно з оцінками директора Левада-Центру Лева Гудкова, негативне ставлення до українців сьогодні стало досить розповсюдженим, перейшло на побутовий рівень. Але що візьмеш із задуреного пропагандою народу? Тут, зазначає російський професор Ігор Клямкін (дивись вище), *«поруч з відвертою українофобією ідеологів і пропагандистів альтернативної цивілізації [Росії] усе виразніше проглядає українофобія сором’язлива в розрізнених рядах російських європейців»*. Вони ніби й не проти європейського вектора України, але висловлюють стурбованість з того приводу, *«як погано буде українцям через їхній європейський вибір, які біди на них зваляться»* [2, с. 63].

Однак, всупереч усім обставинам, Україна пройшла свій шлях усвідомлення національної ідентичності й визначилася зі своїм ставленням до Росії. Спочатку ***суспільство сприйняло концепт другого президента України Леоніда Кучми «Україна – не Росія»***. Це був толерантно і політично викладений трактат, опублікований, між іншим, у російському видавництві. На жаль, за усіма ознаками, він так і не був адекватно сприйнятий у самій Росії. Далі – гірше: сталася агресія Росії проти України, поставивши вирішення проблеми ідентичності України в принципово нову площину. ***Згідно оцінки президента України Петра Порошенка, теперішня війна для України – не що інше як «Велика Вітчизняна війна 2014 року»***.

І це не гра словами, а усвідомлення суворої дійсності. Адже, з точки зору Кремля, на цій землі немає місця ні українській нації, ні українській державності. Хіба що українцям можна розраховувати на роль демографічного донора так званого «*триединого русского народа*» у складі великоросів, малоросів і білорусів.

Отже, підводячи риску під сказаним, акцентую увагу на тому, що у вашій присутності я не стану давати оцінку концепту російської влади – цей сюжет я колись викладу в українській аудиторії. Тим самим я убезпечу вас від можливих звинувачень щодо втручання іноземця «*у внутрішні справи*» Російської Федерації. Вирішуйте свої внутрішні справи самі, а ми порадіємо вашим успіхам, якщо такі будуть втілені в життя. А поки що в інформаційному полі Росії метушаться одіозні фігури на кшталт Гіркіна-Стрєлкова, які закликають до широкомасштабної війни проти України: мовляв, «*мы не напрасно принесли с собой войну в этот прекрасный город*». ***З точки зору Ігоря Мойсеєвича Клямкіна, це «і є точкою відліку для оцінки того, що відбувається: «ми принесли з собою війну»*** [2, с. 57].

Ось цю тезу ми й покладемо в основу аналізу.

Позаяк наш семінар має назву «*Невидима рука російської влади: концепт і реальність*», то зосереджу свою увагу на понятті ***«реальність»***. Можливо для російського учасника семінару «*рука російської влади*» і є «*невидимою*». Але для кожного українця, як говорять у народі, «*скрізь російські пальці знати*». Навіть без дактилоскопії.

Звернемося до суворої статистики. Починаючи від 2014 року Україна тимчасово втратила 7% своєї території (анексія Криму, утворення так званих «ЛНР» і «ДНР»). Таким чином було вилучено близько 20% економічного потенціалу (зруйновані, демонтовані й вивезені росіянами промислові виробництва окупованого Донбасу, а також зупинені деякі підприємства). Загинуло біля 12 тисяч громадян України. Зігнані з насиджених місць більше двох мільйонів біженців із зони бойових дій і самопроголошених сепаратистських псевдодержав.

Як це могло статися? Чи допустимо говорити стосовно Києва про якийсь державний переворот і прихід до влади бандерівської «*хунти*»? Тут слід віддати належне російській ліберальній думці в особі Ігоря Мойсеєвича Клямкіна: події відсторонення від влади Віктора Януковича він описує чесно і переконливо. Цей сюжет в книзі настільки фундаментально опрацьований, що заслуговує окремої уваги. Я ж обмежуся цитуванням лише одного фрагмента: «***Якщо подобається називати це державним переворотом – не проблема***. *Але тоді називайте і його ініціатора, не наділяйте його заднім числом неіснуючими правами. 30 листопада минулого [2013] року кривавою акцією залякування студентів на Майдані Янукович спровокував початок революції. 16 січня поточного [2014] року прийняттям антиконституційних законів він спровокував перехід революції у радикальну фазу.* ***Втечею з Києва і самоусуненням від виконання своїх обов'язків 21 лютого він спровокував своє відсторонення від влади, не залишивши опонентам інших варіантів***» [2, с. 145]. Які ще можуть бути запитання?

Показово й те, що президент-утікач прихопив із собою й чималеньку суму валюти, яка забезпечує йому заможне існування в Росії. Разом із собою Янукович вивіз вищих посадових осіб держави, обваливши тим самим владну вертикаль. Наприклад, дізнавшись про зникнення начальників, київська міліція просто розбіглася.

Урешті-решт, суть справи не лише в Януковичі. Проблема в своєрідності ситуації на усьому пострадянському просторі. Про це з жалем пише український академік ***Володимир Гор-***

булін – директор Національного інституту стратегічних досліджень України: «*Ми занадто звикли до ролі об'єкта у світовій і європейській політиці. Варто визнати, що Україна була занадто пасивною усі 25 років незалежності. Ми балансували між векторами розвитку, очікуючи на хороші пропозиції зі сходу і заходу, уникали відповідальних і радикальних рішень. У чомусь ця політика була виправданою і навіть комфортною.* ***Проте найголовніше, що потрібно сказати про попередній період, – вона була вимушеною. Ми не могли собі дозволити рішучий зовнішньополітичний курс через внутрішні слабкості і незрілість нашої державності»*** [1].

Чи знаходить подібна точка зору порозуміння з боку російської ліберальної думки? З огляду на оцінку Ігоря Клямкіна – певні зрушення є. Однак, зазначає він, ***біда в тому, що всі, хто пише в Росії про Україну, цілком поглинуті війною і політикою, похідною від неї. Але те, що відбувається після Майдану з українською державністю, виштовхнуто на периферію свідомості й мислення.*** Але ж саме цей момент і є найголовнішим: «*В історії відомі трансформації абсолютистсько-монархічних і тоталітарних політичних систем у правові. Але в ній* ***не було прецедентів переходу в правовий стан квазідержав посттоталітарного типу, приватизованих групами приватних інтересів, які спромоглися саме право перетворити на інструмент, що дозволяв цим правом безкарно нехтувати.*** Українське суспільство показало на Майдані визріле бажання такий прецедент створити... Якщо в українців вийде, чого дуже б хотілося, то їхній досвід з часом може бути затребуваним і в Росії» [2, с. 62].

Одночасно Ігор Клямкін зазначає, що Росія намагалася нав'язати Україні свої уявлення про «кінцеву мету», прагнучи «*зберегти сусідню країну в недолугому пострадянському стані, ідентичному російському, і в максимальній від Росії залежності*» [2, с. 174]. Проте феномен Майдану дозволив українським демократичним силам прискорити вирішення дилеми: замість імперського гасла «Хай живе самодержавство!» Україною було узяте гасло – «Геть самодержавство!». ***Саме тут***, на думку Ігоря Клямкіна, ***пролягає***

вододіл між Україною і Росією: «*Сучасна Україна має намір з цієї історично нав'язаної їй самодержавної дилеми вибратися. Росія, де вона історично глибоко укорінена, про це навіть і не думає.* ***Все інше, по-моєму, вторинне***» [2, с. 173].

Тут, як кажуть, нічого ні додати, ні відняти – все цілком зрозуміло.

Біда лиш в тім, зазначає Ігор Клямкін, що імперськими настроями інфіковані не тільки владні структури, але й вражений значний прошарок населення Росії. Наводиться приклад ставлення громадян Росії до розбудови української державності, а особливо національних збройних сил України. Так, у 1992 році ідею створення російської армії підтримували близько 70% респондентів Росії, а ось створення української армії ті ж 70% засуджували. В принципі люди на той час уже примирилися з розпадом радянської імперії. Жалкували, але змирилися – ідея відновлення Радянського Союзу сприймалася актуальною не більше як 15-20 відсотками населення. Але ці ж російські люди «*при цьому не сприймають інші нові держави як повноцінні й рівноправні, що особливо проявлялось саме у ставленні до України. Гаразд, вирішили б просто відокремитися, так ні ж, вони ще й армію свою створюють, прямо як ми хочуть бути. Не вкладалось таке в головах. Думаю, що сприйняття української державності як другорядної і неповноцінної відтворювалося і в подальшому...*» [2, с. 168].

Справа, звісно ж, не обмежувалася сприйняттям – тут вузол затягувався міцніше. Український аналітик професор Володимир Смолянюк так описує прямий саботаж процесу забезпечення національної безпеки України. Уже в 2007 р. Росія перейшла від «*критики України*» до фази «*поглинання України*» шляхом активного просування на посаду президента України кандидатури, яка б цілковито залежала від Кремля, що й відбулося в 2010 році після обрання президентом Віктора Януковича.

Далі залишилися дрібниці: міністром оборони України було призначено громадянина Росії Дмитра Саламатіна (2012 р.), а потім на цей пост призначено такого ж громадянина Росії Павла Лебедєва (2012-2014 рр.). Головою Служби безпеки України призначено російського громадянина Олександра

Якименка (2013-2014 рр.). То чому ж дивуватися, коли в лютому 2014 р. вся верхівка владних структур України, що мала б забезпечувати національну безпеку держави, втекла до Росії. Серед них: Президент України, Прем'єр-міністр України, голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр внутрішніх справ України, міністр енергетики і вугільної промисловості України, голова Служби безпеки України, а також секретар Ради національної безпеки і оборони України та ще безліч дрібніших керівників. Тобто система забезпечення національної безпеки України виявилася за один день знищеною буквально під корінь не тільки відповідно до смислових ознак (антиукраїнська діяльність), а й за формальними ознаками (втеча з України) [3].

Проте Революція гідності (2013-2014 рр.) продемонструвала появу самобутнього організаційного парадокса (на кшталт Паризької комуни 1871 р.), і цей парадокс ще до кінця не осмислено ні в Україні, ні за її межами. Той суб'єкт забезпечення національної безпеки – громадяни України, – який стояв останнім у довгому ряду Закону 2003 р. «Про основи національної безпеки України», виявився фактично єдиним рятівником своєї Батьківщини. Отож громадянське суспільство заявило про себе як та суспільна сила, що зруйнувала плани розчленування України на «Новоросію» та інші регіони.

Масовий суспільний рух дав поштовх стрімкому виникненню низки добровольчих батальйонів, які негайно були задіяні на сході України. Паралельно формувалися сили територіальної самооборони, підтримані масовим волонтерським рухом. З'явилися канали обміну військовополоненими, що або доповнювали державні механізми, або діяли самостійно. На волонтерських засадах створювалися мас-медійні центри, структури інформаційного спротиву пропагандистському впливу противника. Почали працювати добровольчі центри психологічної і соціальної реабілітації учасників АТО. Прокотилася хвиля активних виступів української діаспори в десятках країн світу – від Канади до Австралії.

Уже влітку 2014 р. було створено більше 30 спецпідрозділів особливого призначення, згодом підпорядкованих МВС

України, а ще були добровольчі об'єднання і частини, що «замикалися» на Міністерство оборони і Національну гвардію України. Їхня кількість також обчислювалася десятками. Такою була реакція громадянського суспільства України на ймовірність перенесення кримського сценарію на інші регіони України. Адже йшлось про захист честі й гідності базових цінностей українського народу навіть за умов неефективної діяльності (а то і прямої бездіяльності чи зради) офіційної влади.

До загону інтелектуальних волонтерів відношу себе і я, опублікувавши свої книги за власний кошт і розповсюджуючи їх серед спільноти як безпосередньо, так і через Інтернет.

Згідно з оцінкою Володимира Горбуліна, за три роки після початку агресії (*на російських медалях «За возвращение Крыма» означена дата – 20 лютого 2014 р.*) Україна була вимушена скласти екстерном іспит з національної зрілості. Йдеться про реформування армії, оновлення розвідувальних і контррозвідувальних органів, і щонайголовніше – дуже обережний поштовх процесу економічного зростання. І все це в умовах тяжкої війни ***з противником, який до неї ретельно готувався, при цьому позиціонуючи себе «другом і братом» України.***

Найголовніше, акцентує увагу академік Горбулін, ми звільняємось від ілюзій: ***«Ми більше не віримо в братство і рівноправне партнерство з Росією – замість цього бачимо реваншистську політику відродження імперії, яка вважає для себе неприйнятним існування незалежної України. Ми більше не віримо в договори і меморандуми про гарантії безпеки, а усвідомлюємо необхідність розбудови власних збройних сил і мобілізації внутрішніх ресурсів для перемоги над ворогом. Ми розуміємо, що не можемо безкінечно дискутувати про вектори інтеграції і зовнішньополітичну стратегію держави, особливо якщо наші опоненти відверто грають на користь зовнішньому противнику. Урешті-решт ми чітко усвідомлюємо, що іншого шляху, окрім європейського, для розвитку України просто не існує»*** [1]

Водночас ми відкриті до діалогу і партнерства з ліберальними силами Росії, які обстоюють демократичні принципи і європейські цінності. До останніх, як мені б хотілося ду-

мати, відносяться і учасники нашого сьогоднішнього семінару. Що ж стосується насиченого і високоінтелектуального тексту книги Ігоря Мойсеєвича Клямкіна, то це – особлива розмова. Наприклад, я отримав животворний імпульс для своєї подальшої дослідницької діяльності.

Узагальнюючи ситуацію в російсько-українських стосунках, професор Клямкін однозначно стверджує: ***«Це можна назвати нелегальною війною між державами, коли вона за фактом є, але факт цей не визнається, і її нібито й немає. Цей новий феномен ламає всі попередні смислові розмежування – між війною і миром, між силовими діями, політикою і дипломатією. Усе змішується й заплутується у якомусь безтямному стані, в якому всі колишні інструменти розв'язання конфліктів не працюють, блокуючи один одного, а інших немає»*** [2, с. 67]. Тут доведеться вибирати одне з двох: або світова спільнота знайде спосіб цей феномен усунути, або вона буде вимушена пристосуватися до життя з розмитими кордонами між війною і миром.

Високе почуття громадянськості, яке притаманне Ігорю Мойсеєвичу Клямкіну, обнадіює, що не все в цьому світі втрачено. Можна порадіти і за Росію, коли в російському суспільстві є такі люди з чесним і ясним сприйняттям України – значить правда, коли-небудь, усе ж восторжествує.

Як писав у свій час Тарас Шевченко:

«Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна буть, бо сонце стане
і осквернену землю спалить».

Література

1. Втрачені й невтрачені ілюзії. Країна у глобальних вимірах сучасного світу. [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://www. ukrinform. ua/rubric-abroad/2254046-vtracheni-i-newtracheni-iluzii-ukraina-u-globalnih-vimirach-sucasnoho-svitu. html

2. Клямкин И. М. 2014-й год Украины. – М., 2015. – 212 с.

3. Смолянюк В. Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність? // Суспільно-політичні процеси. –2017. – Випуск 2-3 (6-7). – с. 76

Розділ III.
РОЗПУТТЯ

«Для всього свій час,
і година *своя* кожній справі під небом:
час родитись і час помирати,
... час війні і час миру»
Еклезіаст (9:11.)

Глава 13. УКРАЇНА: «ЧАС ВІЙНИ І ЧАС МИРУ»

(Ткаченко В. Україна: час війні і час миру» // Український історичний журнал. – 2017. – №1(532). – С. 135-156.)

Час демократичних перетворень у незалежній Україні позначений низкою зрушень у суспільно-політичній свідомості. Ідеться про наукове осмислення власної ідентичності: «Ким ми були?», «Ким ми є?» і «Ким ми прагнемо стати?» – у сучасному глобалізованому світі. Питання ці виникають перед кожним народом у період національного самовизначення.

Зазвичай боротьба за національне самовизначення в XIX-XX ст. проходила три етапи: 1) розвиток національної культури, заснованої на національній мові та її практичному використанні у освіті, управлінні й економічному житті; 2) здобуття політичних прав і політичного самоуправління – спершу у формі автономії, а зрештою – і повної незалежності; 3) створення завершеної соціальної структури, що пронизувала б усю домінуючу етнічну групу та включала у себе її освічені еліти, прошарки чиновників і підприємців, вільних селян, організованих робітників. Послідовність здійснення цих вимог могла варіюватися, але, як зазначав знаний чеський дослідник М. Грох, «траєкторія будь-якого національного руху вичерпувалася лише тоді, колі всі вони були виконані» [23, с. 135].

Праці інших європейських дослідників засвідчують, що проблема національної ідентичності актуалізується тоді, коли «значна кількість людей з певної спільноти вважає себе нацією або ж поводиться так, нібито ця нація існує» (Г. Сетон-Вотсон). У цей історичний час кожна нація діє як «співтовариство почуттів, що знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і природно прагне створити її» (М. Вебер). Більше того, уповні нормальним є те, що «будь-якій національній спільноті судилося в той чи інший момент являти себе в іпостасі «обраного народу». Цей романтичний сплеск почуттів і відповідна піднесена поведінка... не оминула й старі нації Європи» (Е. Балібар) [24, с. 112].

Жити «як люди» – прагнення зрозуміле й виправдане. Тут Україна у своїх пориваннях нічим не відрізняється від інших народів світу. Інша справа – практична реалізація розбудови власної державності в ролі «обраного народу», адже багато залежить від здатності національної еліти мобілізувати суспільство й повести його за собою.

13. 1. Українська нація: етнічна чи громадянська?

Двадцять п'ять років незалежності, упродовж яких нам так і не вдалося вийти на рівень ВВП 1990 р., помітно остудили наш романтичний запал «обраного народу», характерний для перших років після проголошення суверенітету. То чи ж варто дивуватися, що той небачений раніше попит на історичну літературу про нашу минувшину теж помітно впав, адже замість запитання «Ким ми були?» на порядок денний було висунуто суворе у своїй повсякденності: «Ким, ми, врешті-решт, є нині?».

І тут картина виявилася різко неоднозначною. З одного боку, усупереч заявам деяких високих керівників нашої країни про те, що, мовляв, «віддача від науки – нуль», Україна посіла 7 місце в ТОП-15 держав із середнім рівнем доходів за якістю заявок, поданих на здобуття патентів. У загальному підсумку за динамікою кількості заявок на реєстрацію інновацій Україна опинилася у двадцятці лідерів світового науково-технічного прогресу [10, с. 2]. Тобто, український народ засвідчив свій високий творчий потенціал.

Однак, з іншого боку, сьогодні лише в поодиноких випадках запатентовані ідеї вітчизняних учених впроваджуються у виробництво. У країні так і не створено гідних умов для роботи молодих висококваліфікованих фахівців – багато з них змушені шукати її за кордоном. Що найголовніше, відсутні стимули для розвитку високотехнологічної промисловості.

Тут не треба бути великим провидцем, щоб зробити узагальнення: продуктивні сили України, хай поки що в окремих галузях, вочевидь уже переросли виробничі відносини. Питання лише в тому, коли набереться «критична маса» нового покоління, що рішуче поставить на порядок денний проблему суспільної модернізації. В усякому випадку вже складається класична передумова того, що Збігнєв Бжезінський охарактеризував як «глобальне політичне пробудження», де новітні «потенційні революціонери» – студентство й молоді спеціалісти – «являють собою еквівалент войовничого пролетаріату XIX і XX століть» [5].

За цих умов політичний клас України мав би дати відповідь на третє запитання самоідентичності – «Ким ми хочемо бути?». А це вимагає його здатності представити народу конкретний суспільно-політичний проект на майбутнє, а також виявити належну волю задля його реалізації. Як зазначав Е. Ренан, «нація – це кінцевий результат тривалої роботи, жертовності й відданості... Спільна слава в минулому; прагнення разом здійснити ще раз щось велике в сучасному – ось головна умова для того, щоб бути нацією... Нація – це велика спільнота, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовністю до нової. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит» [21].

Звісна річ, жодне визначення нації не може претендувати на істину в останній інстанції. Це стосується і складових цього поняття у викладі Ренана, який зробив акцент на «вольовій» іпостасі. Але чи досить волі, коли забракло сил і ресурсів? І тут нам в нагоді знову стає досвід історії, який засвідчує істинність положення, що ***динаміку суспільного по-***

ступу визначає, урешті-решт, потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремлінь. Доводиться зважати на те, що чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки – чим вищий рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими при самовизначенні нації стають конкретні плани й завдання її модернізації.

Отже, на межі третього тисячоліття, у пограничній ситуації «гібридної війни», розв'язаної Росією проти України, перед нами на повен зріст постала проблема визначення своєї національної ідентичності. І кожен із нас, суспільство в цілому, мають зрозуміти й оцінити, яке місце ми посідаємо у сучасному світі, наскільки унікальний і неповторний пройдений нами шлях. Урешті-решт усі ми перейняті турботами про прийдешнє – що нам суджено в майбутньому.

Не буде перебільшенням сприймати наш час як епоху ідентичності – пошуку кожною людиною уявлення про самоцінність людського життя в його зіставленні з цивілізаційними надбаннями, культурою та історією як минулих, так і нині сущих поколінь. Національний фактор у формі «вибуху етнічності» – повсякденна реальність. Більше того – національна ідентичність стала зворотною стороною нестримного і неоднозначного процесу глобалізації. З одного боку, процес цей вторгається в наше повсякдення, руйнує та підпорядковує собі традиційний спосіб життя. Але з іншого боку, ця ж глобалізація спонукає до відтворення наявних і породження нових резервів соціального існування людства. Позиціонуючи себе в ролі дуальної опозиції до процесу «глобалізації», оця всюдисуща «національна ідентичність» виступає як самоописання, самопрезентація нації до зовнішнього світу, що передбачає оцінку як «себе», так й «інших». У підсумку, ми спостерігаємо своєрідний парадокс, коли національна ідентичність актуалізується самим фактором наростання світового глобалізаційного процесу або й усупереч йому.

Однак не все так просто та однозначно. Здобувши незалежність, Україна мала пройти в «наздоганяючому режимі» дві

фази суспільного розвитку, притаманні індустріальній добі:

1) становлення громадянського суспільства;

2) завершальний етап формування національної самосвідомості. Оскільки формування громадянського суспільства в нашій країні відбувається вкрай повільно й неоднозначно, дехто вже готовий оголосити про провал здійснення проекту громадянської нації в Україні як територіально-політичного утворення. Натомість суспільна увага навертається до проекту розбудови нації лише на етнічній основі.

На мою думку, постановка питання – «або політична, або етнічна» основа нації – некоректна, така, що штучно драматизує проблему. Національна свідомість, як відомо, не одновимірна. Вона має принаймні два аспекти. Перший – громадянський: нація складається з громадян, які прямо чи опосередковано беруть участь у створенні законів, їх прийнятті та у процесі управління через місцеві й центральні органи, суди, а також політичні партії та різноманітні добровільні товариства. Тому доцільно говорити саме про «громадянську» а не «політичну» націю, адже неполітичних націй узагалі не буває, а нація є етносом, який утверджує свою національну державу.

Водночас було б некоректно відкинути другий аспект – етнічний. Нація є спільнотою людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою й територією. Інтелектуальний світ чудово розуміє специфіку регіонів та окремих країн. У деяких націях перший аспект переважає над другим: наприклад, французи, швейцарці й американці – нації насамперед «громадянські», тоді як німці та східноєвропейські народи – радше «етнічні».

Утім поняття «громадянська нація» та «етнічна нація» є лише своєрідними «ідеальними типами», які у чистому вигляді майже не трапляються у житті. ***Вироблення оптимального підходу до визначення національної ідентичності може, на мою думку, стати основним для забезпечення сталості та злагоди у суспільстві, а також запорукою міцності держави не в меншій мірі, аніж конституція, армія й надійно захищені кордони. Адже громадянин такої спільноти бере на себе відповідальність***

перед минулими та майбутніми поколіннями, приймає історичну версію спільного минулого з його драмами й здобутками, готовий словом і ділом прискорювати досягнення поставленої мети. Соціокультурне ядро країни та її цивілізаційну сутність становлять насамперед люди, які не мислять себе поза історичним досвідом свого народу, сприймають соціонормативну культуру спільноти – її розуміння «добра» та «зла», «правди» і «кривди», «красивого» і «огидного» – як свою власну, із повагою ставляться до своєрідності національних меншин.

Певна річ, чинник націоналізму слід постійно тримати в полі зору, оскільки саме радикальний фундаменталістський націоналізм несе загрозу державі й суспільству загалом. З одного боку, він може виступати від імені меншин, що бажають вийти зі спільної держави шляхом збройної сецесії, а з іншого – від імені більшості, оголосивши державу власністю лише однієї групи й тим самим породивши упередженість меншин і регіонів щодо української держави. Отож ***ідеальною, як на мій погляд, є ситуація двох сторін ідентичності – громадянської та етнічної, коли культура, мова та релігія більшості виступають культурним ядром суспільства, довкола якого й формується нація як громадянське багатоетнічне утворення.***

Сферою, у якій також відбувається самоідентифікація України, є переосмислення власних здобутків і втрат на шляху розбудови незалежної держави, принаймні в контексті адекватності результатів реформування. Тут доречно послатися на судження відомого економіста, члена Римського клубу Б. Гаврилишина: «Потрібно, щоб ми були кваліфіковані згідно з копенгагенськими критеріями: треба піднести ефективність економіки, підняти соціальні стандарти – ми тоді були б абсолютно нормальною державою і мали б вільний ринок з ЄС, навіть якби з якихось причин і не ставали членами ЄС» [7, с. 1,6].

Сьогодні ми виходимо з того, що нинішня потреба в ідентифікації України зумовлена необхідністю «усвідомити себе», зміцнити позиції та знайти союзників, зрештою – відобразити світ у системі впорядкованих образів і смислів.

Суспільство матиме можливість успішно подолати період «розрухи в головах» лише тоді, коли ідентичність інтерпретуватиметься через структуру образів і смислів спільності історичної долі нашого народу, його високої духовності й культури, через колективне «МИ» як спільноти, що утверджує громадянське суспільство й реалізує проект європеїзації суспільного життя.

13. 2. Цей висококонкурентний і немилосердний світ

А для цього необхідно усвідомити, що нинішнє українське суспільство перебуває у стані загострення кризи. Криза, як відомо, у перекладі з грецької – рішення, поворотний пункт, або стан, для котрого існуючі до того засоби в досягненні мети за наявних умов стають неадекватними.

З одного боку, ми маємо прийти до розуміння того, що нинішній світ жорсткий, висококонкурентний і, за великим рахунком, несправедливий. Капіталістична система об’єднує в собі три складових: ядро, напівпериферію та периферію. Між ними складаються відносини «залежного розвитку»: шляхом нееквівалентного обміну виграє ядро (розвинуті капіталістичні держави); периферія програє («третій світ»), а напівпериферія (наприклад, так звані країни БРІК – Бразилія, Росія, Індія й Китай) посідають проміжне становище. У силу специфіки (і в цьому трагізм ситуації) Україна перебуває в зоні «подвійної периферії»: коли Росія (попри всю її конфронтаційну політику) є фактично напівпериферію Європи, а Україна до недавнього часу скотилася була до рівня периферії Росії. Однак, з іншого боку, як зазначав в інаугураційній промові П. Порошенко, «європейська демократія для мене – найкращий спосіб державного правління, винайдений людством». А тому нічого дивуватися, «що на відміну від нас країни європейської спільноти побудували економіку вільної конкуренції. Нових ідей, ділової ініціативи, наполегливої праці, постійного самовдосконалення. Так буде і в Україні» [18].

А поки що доводиться виходити з того, що є: враховуючи особливості періоду «дикого капіталізму» і специфіку олігархічно-бюрократичного корпоративізму, що домінували у

нашій країні тривалий час після проголошення незалежності. За такої спадщини Україні як представниці світової периферії не позаздриш – вона фактично приречена на режим виживання в ролі «внутрішньої колонії» своїх же таки олігархів та «зовнішньої залежної території» міжнародних транснаціональних корпорацій, які викачують із неї фінанси, переводячи їх в офшорні зони. Хоча все це є самоочевидним і вкрай гнітюче сприймається населенням України, однак сьогодні, коли ми сповнені рішучості вступити в новий етап свого розвитку, не зайвим буде й проілюструвати глибину та розповсюдженість кризи, якої зазнала наша країна.

Так, досліджуючи обсяги незадекларованих світових фінансів на замовлення міжнародної неурядової організації «Мережа податкової справедливості» («Tax Justice Networks»), екс-головний економіст «McKincey&Co» Дж. Генрі повідомляє, що за 20 років незалежності України на офшорні рахунки було виведено 167 млрд. дол. (при цьому він уважає свою оцінку консервативною, оскільки вона враховує лише економічні активи, нехтуючи нерухомістю, яхтами та предметами мистецтва) [6]. А ще останнім часом із України було виведено додатково 70 млрд. дол. Саме про це заявляв прем'єр-міністр А. Яценюк із трибуни Верховної Ради: «За останні три роки із фінансової системи України на офшорні рахунки було виведено у загальному підсумку близько 70 млрд дол. США. Виводилися кошти, які бралися як кредити під державні гарантії й розкрадалися представниками попереднього уряду» [27]. Що й говорити – одні лише ці цифри яскраво демонструють рівень деградації колишньої політичної влади в нашій країні, що й викликало врешті-решт феномен Євромайдану.

Звичайно, тут слід ураховувати й той факт, що частина грошей із офшорних зон поверталася в Україну у вигляді інвестицій, які офіційно значилися «закордонними». Тобто кошти у принципі не розтанули як дим, вони просто змінювали «порт прописки», і було б справедливо, щоби бодай якась частина із них була повернута в Україну у вигляді податків. Однак окремі заклики запровадити відповідний по-

даток якось швидко затухали у системі олігархічного корпоративізму, характерній для пострадянського простору.

Україна у цьому процесі виведення коштів не унікальна. По інших пострадянських країнах також значну частину фінансових засобів було отримано в результаті несправедливої приватизації державних активів у 1990-х рр., а потім виведено в офшори. Як стверджує згадуваний вище Дж. Генрі, із Росії, наприклад, за два десятиліття було виведено майже 800 млрд дол. через офшори. І у цьому процесі пострадянська бюрократія й західні «акули капіталу» знайшли повне взаєморозуміння. Описуючи механізм їх «зчіпки», професор Каліфорнійського університету (Берклі) М. Кастельс на прикладі Росії показує, що «групи інтересів» нуворишів – особливо менеджери кампаній та урядові апаратники, які очолили процес приватизації на просторах колишнього СРСР, утримали найціннішу власність під своїм власним контролем. При цьому вони занизили ціну акцій приватизованих комерційних організацій із тим, щоб запропонувати суттєвий прибуток іноземним партнерам у обмін на швидко отриману готівку, яка найчастіше осідала на їхніх банківських рахунках.

Приклали руку до розвалу пострадянської економіки, як зазначає М. Кастельс, і зарубіжні наукові консультанти внаслідок безвідповідальних рекомендацій на шляху впровадження фундаменталістської політики вільного ринку з боку Міжнародного валютного фонду. Вони працювали з політично недосвідченими пострадянськими економістами, які раптово опинилися на командних постах внаслідок паралічу держав «нової демократії». У результаті взаємодії внутрішніх і зовнішніх груп інтересів, кримінальна і напівкримінальна економіка виросла до пропорцій, нечуваних у розвинутих капіталістичних країнах, установлюючи зв'язки зі світовою кримінальною економікою та перетворюючись на фундаментальний фактор як усередині власних країн, так і на міжнародній арені [11].

Означена модель суспільної трансформації практикувалася практично на всьому пострадянському просторі, у тому числі й в Україні. У підсумку утворилася широка зона «пе-

риферійного капіталізму», яка цілком вплелася у систему економічної взаємозалежності, забезпеченої мережевими інформаційними інструментами гнучкого реагування на рівні «давоських хлопчиків» із метою прийняття ними доленосних для світу рішень.

Однак технологічно приваблива для управління мережева система сучасного капіталізму виявилася не такою вже й привабливою в гуманітарній площині на рівні конкретної людини праці. Так, їй була зовсім байдужою подальша доля переважної частини пострадянського простору. Власне, як і решти світу поза межами «золотого мільярда». Те, що соціальна нерівність в сучасному глобалізованому світі досягла фантастичних масштабів, вразило у січні 2016 р. навіть аналітиків Всесвітнього економічного форуму в Давосі. І дійсно – 50% загальносвітового багатства нині належить «елітному» 1% найзаможніших людей, ще майже 45% – доволі вузькому прошарку достатньо заможних, які становлять п'яту частину жителів планети. Решта ж людства – а це під 80% населення світу – володіє лише близько 5% глобальних статків [25].

За умов, що склалися, виникає запитання: чи існує якась можливість для України вийти із зони периферії та, перемістившись ближче до ядра капіталістичної світ-системи, набути принаймні статусу напівпериферії? У цілому перспективи тут не надто оптимістичні. Ще 2009 р. вітчизняний фахівець В. Геєць попереджав урядові кола про те, що зі 133 держав, котрі посіли місце у списку після «великої двадцятки» (G-20), усього 20 країн за останні 50 років змогли скоротити своє відставання від країн-лідерів. Решта 113 так і не змогли просунутися вперед. Більше того – 43 із них володіють лише формально державною атрибутикою, потрапивши у повну залежність від транснаціональних і регіональних корпоративних кланів. Україна, що перебувала в той час у числі названих 113 відстаючих держав, опинилася перед більш ніж очевидною загрозою потрапляння у число 43 квазісуверенних країн. І не в останню чергу через дефіцит суспільної довіри до державних інституцій, унаслідок чого не було можливості вивести із тіньового обороту як

мінімум 40% ВВП, або залучити в економіку заощадження своїх громадян, ретельно сховані від власної криміналізованої держави [2].

Звичайно, у світовій практиці були винятки, коли ядро капіталістичного Заходу вважало за доцільне підключити якусь державу із зони периферії чи напівпериферії у зону, ближчу до центру. Так, наприклад, у повоєнні роки світ був вражений німецьким «дивом», а за ним – японським, південнокорейським чи тайванським. Однак тут не останню роль відіграли складові феномену холодної війни – окупаційний американський режим плюс широкі інвестиції в інноваційне або масове виробництво зробили свою справу. Це доволі відверто визнає американський соціолог К. Калгун – президент некомерційної Науково-дослідної ради з соціальних наук («Social Science Research Council»). На його думку, існує хибний погляд, згідно якого усе, що відбувається всередині країни, цілком і повністю залежить від того, добре чи погано вона управляється, а значить і розвивається. Насправді ж «*успішний або неуспішний розвиток окремої держави багато у чому визначається не її власною волею до перемоги, а тим, чого від неї хоче решта світу і наскільки він дозволяє їй успішно розвиватися*» [22].

Із боку України останнім часом активно демонструється готовність до прийняття своєрідного «плану Маршалла», однак із боку Заходу якогось певного сигналу у відповідь поки що не надходило [26]. І тут українській владі не позаздриш. Не в останню чергу їй доводиться шукати взаєморозуміння з представниками великого капіталу. Хоча б для того, щоб заручитися їхньою підтримкою щодо зміни правил гри, які до останнього часу культивувалися олігархічним капіталізмом. Чи підтримають олігархи курс на демократизацію країни? Поки що все не так однозначно. Судячи з загострення ситуації на Донбасі, там відбувається подвійна гра, коли ті чи інші фінансово-промислові групи намагаються виторгувати в урядових кіл пільгові умови для ведення свого бізнесу. Отже залишається не лише сподіватися, але й докладати максимальних зусиль. Президент України

П. Порошенко це усвідомлює: «Ми здолаємо всі труднощі. Відстоїмо територіальну цілісність нашої держави, забезпечимо мир та спокій. Нас уже ніхто не оберне в рабів кримінералу та бюрократії, в прислужників колоніальної влади» [18].

13. 3. Глобальне політичне пробудження

А чи нема тут якогось елемента нездійсненних надій і сподівань? Далебі ні. Як говорив В. Гюго, «можна протистояти нашестю армій, але неможливо зупинити ідею, час якої прийшов». То чи настав цей час і яка його магістральна ідея?

Не претендуючи на оригінальність, пошлюсь на авторитет З. Бжезінського. Провідною ідеєю XVIII-XIX ст., уважає він, була *свобода*. У XX ст. – *ідея захисту демократії від тоталітаризму*. А в XXI ст. лідируюче місце посіла *ідея універсальної людської гідності*. Універсальність останньої ідеї полягає в тому, що вона, з одного боку, уміщує в собі ідеали свободи і демократії, а з іншого – принципи поваги до культурного розмаїття та націленості на ліквідацію соціальної несправедливості. У цьому й полягає суть, основний напрям «глобального політичного пробудження» [4]. Що ж становить собою це явище, котре піднесло ідею універсальної людської гідності? Адже й в Україні, за оцінкою Петра Порошенка, «переможна Революція гідності змінила не лише владу. Країна зробилася інакшою. Іншими стали люди. Настав час невідворотних позитивних змін» [18].

За роки незалежності в нашій країні виросло нове покоління, яке налаштоване на максимальну реалізацію свого потенціалу. Однак, ситуація не лише в Україні, але й у всьому світі складається так, що для одних перспективи можуть бути навіть блискучими, але для інших – доволі невиразними. Як зазначає М. Кастельс, провідні транснаціональні кампанії не цікавляться тими людьми й регіонами, які не втягнуті у сучасне інноваційне або масове виробництво та не становлять інтересу для глобального капіталу ані в ролі виробників, ані в ролі споживачів [11].

Водночас міжнародна організована злочинність намагається використати депресивні регіони для зміцнення позицій світової кримінальної економіки, поповнюваної контингентом малокваліфікованої робочої сили. Як наслідок, на ринку праці України зримо проявила себе тріщина загального глобального розколу. Вона утворилася між традиційною індустріальною «родовою» працею – з одного боку, і «самопрограмованою» працею нового інформаційно підготовленого покоління – з іншого. А лінію вододілу між ними (що поглиблюється) проклала освіта. Для представників «самопрограмованої» праці на перший план виходить освіта як можливість і здатність «перепрограмувати» себе відповідно до безкінечних змін і нових завдань у процесі вдосконалення та ускладнення виробництва. Однак для цього контингенту новітніх спеціалістів необхідне й нове інноваційне виробництво. А замість нього в Україні все ще функціонує старе, що залишилося від радянських часів, «трофейне» обладнання, на котрому працюють старші за віком представники «родової» праці, яких ніщо не стимулює до «самопрограмування» й підвищення знань.

Зазначені тенденції характерні не лише для нашої країни, але і для решти світу – ситуація економічної депресії завжди й усюди негативно відбивається на долі молоді. Так, економіст з Єльської школи менеджменту Л. Кан, порівняла кар'єри випускників університетів, які закінчували навчання в роки безробіття, із тими, чий випуск припав на період економічного піднесення. Ті, кому не поталанило, показали в підсумку набагато гірший результат, причому не лише в перші роки після завершення університетських студій, але й упродовж усього життя.

Коментуючи зазначену тенденцію, лауреат Нобелівської премії П. Кругман наголошує, що це і є «руйнівний ефект тривалого безробіття: якщо людей, котрі тривалий час залишаються без роботи, починають розглядати як нездатних її знайти, у довготривалому плані це призводить до скорочення ефективної сили економіки, а відтак до зменшення її продуктивності. Десь у такому ж становищі виявляються випускники університетів, які змушені погоджуватися на роботу,

що не вимагає отриманих ними при навчанні професійних навичок: час іде, і вони можуть відкрити для себе, що зведені до рівня некваліфікованих працівників, у крайньому разі в очах потенційних працедавців, що робить освіту непотрібною» [13].

Десятки і сотні тисяч людей постійно знаходять і втрачають своє робоче місце, часто скочуючись у структури тіньової, якщо не кримінальної економіки. Усе це переростає в людські кризи, провокує хвороби, тяжіння до наркотиків/алкоголю, загрожує втратою заощаджень і потраплянню у кредитний капкан. Частина колишнього радянського сегмента спеціалістів і науково-технічних працівників усе ще намагається утриматися на плаву, не скотитись до рівня люмпенізованої робочої сили, соціально недієздатних людей. Водночас стихійно вибудовується справжня спіраль виштовхування людей із виробничого циклу (та й справжнього соціального виключення), яка веде до особистісної деградації.

Розкол у соціальній структурі робочої сили приніс із собою й політичне протистояння молоді: освіченої – з одного боку, і малоосвіченої – з іншого. Але весь трагізм ситуації полягає в тому, що цей освітній ценз провокує соціальне виключення і тих, і тих. З одного боку, суспільству часто-густо виявляються непотрібними освічені й потенційно креативні представники майбутнього постіндустріального соціуму (їх цінність і значимість як виробників/споживачів не затребувана чи примітивно ігнорується). І навпаки, з іншого боку, малоосвічена молодь депресивних регіонів теж залишається без роботи та примітивно використовується в ролі «штурмовиків», котрі відстоюють ідеали віджилих форм індустріального суспільства. У свій час усі вони опинилися в епіцентрі політичного протистояння. Лише студентство провідних університетів ми побачили по один бік барикад (на Євромайдані), а малоосвічену молодь депресивних регіонів країни, так званих «тітушок» – по іншій (на Антимайдані).

Ось цей клубок проблем і засвідчив нам, що об'єктивно народжені на переломі тисячоліть «міленіали» (як освічені, так і малоосвічені) політизуються щоденно і щогодинно. Лише одні почали розуміти, що коли не візьмуться за полі-

тику, то політика візьметься за них. Адже не дарма одним із найчастіше використовуваних понять у часи інтерв'ю на Майдані було: «Дістали!». Одначе є й інші – молодь, яка живе *«за поняттями»*, прищепленими кураторами депресивних регіонів. Обидві ці групи молоді поставлені перед вибором альтернативи: яка система влади і форма державності для них найбільш прийнятна? Судячи з усього, вузькоспеціалізована праця, пов'язана з індустріальним виробництвом, конвеєром – тяжіє до «сильної руки». І навпаки: «самоорганізована» праця інформаційного суспільства прагне до децентралізації владних повноважень і утворення сучасної геометрії влади.

Осмислюючи все пережите, чи можна було в цій ситуації ставити запитання: «хто кого»? Адже це – два контингенти переважно молодих громадян однієї України. Саме їм було визначено жити разом та адекватно відчувати на собі «спільність історичної долі». Необхідно було аж надто постаратися, щоб розбудити ненависть в цих молодих серцях, переслідуючи свої власні корисливі інтереси і відсікаючи тим самим Україну від цивілізованого світу. А потім ще й звинувачувати «міленіалів» у екстремізмі!

13. 4. Про імператив толерантності

У нинішньому глобалізованому світі характер загроз безпеці людини не просто змінився – він суттєво наростає, набирає небачених раніше рис і нових джерел походження. Свідчення тому – і нинішня ситуація в Україні та довкола неї. Гібридна форма війни Росії проти нашої країни засвідчує, по-перше, що не існує чіткої межі між національною і міжнародною безпекою. А, по-друге, воєнний фактор стає лише однією із багатьох складових національної та світової стабільності, таких, як економічний розвиток, суспільно-політична зрілість суспільства, захист навколишнього середовища та збереження природних ресурсів, забезпечення дотримання прав людини тощо. Крім того, насилля дедалі більше виступає під личиною ненасилля, а то навіть й миротворчості. На цей феномен звернув увагу президент Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) в Давосі К. Шваб: у

наші дні й надалі «все більше стиратиметься різниця між такими поняттями, як війна і мир, воююча і невоююча сторони, навіть насилля і ненасилля» [16].

Недооцінка всіх цих факторів стає чинником загрози як національній безпеці України, так і світу загалом. Усе це засвідчує необхідність опрацювання нової – соціальної – концепції безпеки, що враховувала б її гуманітарні, культурні й соціальні аспекти. Один із провідних пунктів такої соціальної концепції безпеки мав би стосуватися національної ідентичності в контексті культивування в українському суспільстві терпимості й довіри між людьми, або, іншими словами, плеканні толерантності міжлюдських відносин заради консолідації суспільства.

В Декларації принципів толерантності (ЮНЕСКО, 1995 р.) це явище визначається як «цінність і соціальна норма громадянського суспільства, що виявляє себе у праві всіх індивідів громадянського суспільства бути різними, у забезпеченні стійкої гармонії між різними конфесіями, політичними, етнічними та іншими соціальними групами, повазі до різноманіття різних світових культур, цивілізацій і народів, готовності до розуміння і співробітництва між людьми, що відрізняються зовнішнім виглядом, мовою, переконаннями, звичаями та віруваннями» [9].

Визначення толерантності стосовно міжнародних відносин у подібний спосіб тлумачиться в Преамбулі Статуту ООН: «Проявляти терпимість і жити в мирі один з одним, як добрі сусіди» [19]. Тобто, толерантність розглядається як умова успішної соціальної інтеграції у систему суспільних відносин, що полягає в умінні жити в гармонії як самому з собою, так і зі світом людей – на мікро– й макрорівнях.

Це, так би мовити, той ідеал, до якого маємо прагнути, але досягнення якого вимагає часу й терпіння. Ідучи шляхом євроінтеграції та творчого осмислення набутого європейського досвіду, ***було б легковажно бачити лише позитивні досягнення Європи, нехтуючи при тому ризиками й загрозами, з якими зіткнулися країни Заходу у сфері гуманітарної політики, в тому числі утвердження толерантності на шляху «мультикультура-***

лізму». Нагадаємо виступ прем'єр-міністра Великобританії Д. Кемерона на 47 міжнародній конференції з безпеки в Мюнхені (2011 р.), де постало питання про незахищеність людини внаслідок зростання несправедливості і недотримання її прав. Аналізуючи стан справ у Європі, промовець закликав британців та їхніх європейських партнерів відмовитися від доктрини «мультикультурності», яка «заохочує сегрегацію», тобто життя відокремленими одна від одної етнічними спільнотами. За словами Д. Кемерона, «Європі пора прокинутись і побачити, що відбувається в її країнах. Під загрозою не лише наші життя, але й сам життєвий уклад». Він закликав «відкрито заявити про відмову від пасивної толерантності», оскільки «політика мультикультурності нас підвела, настав час лібералізму з м'язами» [20].

Прем'єр-міністр Великобританії був не одинокий у своїх висновках. Ще у жовтні 2010 р. канцлер Німеччини А. Меркель заявила, що спроби побудувати мультикультурне суспільство зазнали цілковитої поразки, а концепція мультикультурності, що передбачає мирне співіснування людей, які репрезентують різні культурні традиції, у Німеччині не спрацьовує. Зокрема, глава німецького уряду поставила до іммігрантів таку вимогу: «Ті, хто хоче стати частиною нашого суспільства, повинні не тільки дотримуватися наших законів, а й говорити нашою мовою» [17]. Ряд заяв у подібному ключі зробив і тодішній президент Франції Н. Саркозі.

Отже, серед провідних діячів Європи було досягнуто певного консенсусу щодо внесення у поняття толерантності суттєвої корективи: толерантність уже не сприймалася як імператив – безумовний принцип поведінки за будь-яких передумов. *Пасивна толерантність почала трактуватися як усепрощення, що неминуче веде до вседозволеності, а тому основне гасло лібералізму – свобода – має чітко фіксувати межу. «Червона лінія» повинна фіксувати для представників меншин ту межу, коли порушується свобода більшості громадян у відстоюванні своїх прав на усталений спосіб життя.* Характер відстоювання більшістю своїх

прав почав трактуватися з новими акцентами – як «лібералізм із м'язами».

Саме поняття толерантності в європейській історії пройшло нелегкий шлях еволюції [15]. В епоху релігійних війн XVI-XVII століть будь-які компроміси виключалися, оскільки вважалося, що у «боротьбі Бога проти диявола» жодного порозуміння бути не може у принципі. Із часом, коли далася взнаки втома від релігійних воєн, що поставили під загрозу саме існування держав, Вестфальський й Піренейський трактати 1648-1659 рр. заклали основи припинення релігійних війн усередині християнської Європи.

Після Французької революції 1789 р. настав період становлення сучасних націй. Проблема толерантності знову набула нового змісту. ***Провідною ідеологією стає націоналізм*** як універсальний світогляд якщо не для всіх, то принаймні для більшості громадян тієї чи іншої держави. ***Відповідним чином і поняття толерантності наповнювалося новим змістом. Від людини вимагалася абсолютна лояльність до національної держави як ідеальної форми політичної організації й джерела культурного життя.***

Згодом, у другій половині XX ст. «стара Європа» завершила етап національного становлення й увійшла у нову фазу соціально відповідальних держав з високим рівнем добробуту для переважної більшості населення, з якими б етносами вони себе не ідентифікували й до якої б релігії не належали. Саме це створило соціальні передумови для ***прийняття суспільством певного рівня толерантності як дотримання усталеного способу життя.*** Підстави соціальних конфліктів виявилися притлумленими, і толерантність у значній мірі стала елементом щоденного побуту. ***Це призвело до розуміння її як байдужості до суджень і діянь людей, допоки вони не становлять небезпеки для суспільства, існуючого способу життя.***

Саме тому в 1950-1960-х рр. європейський інтеграційний проект дещо відтіснив націоналізм на периферію суспільного життя. Відтак ідея толерантності як пріоритетної лояльності до національної держави у значній мірі ослабла.

Натомість ***толерантність почала сприйматися насамперед як лояльність до системи європейських цінностей.*** Однак загострення соціальних питань за нинішньої фінансово-економічної кризи знову поставило проблему толерантності у критичну ситуацію. Криза соціальної держави та політики мультикультуралізму зримо засвідчили ***необхідність актуалізації проблеми толерантності в напрямі наближення до національної держави й усталеного способу життя національної більшості.*** У ряду цих настроїв і частка представників правих націоналістичних сил, обраних до Європарламенту, стала все більш відчутною.

Системна криза, яка охопила нині українське суспільство, спонукає нас до пошуків моделі консолідації держави-нації, подолання ксенофобії й конфесіональної нетерпимості, та утвердження толерантності між людьми. Звісно, що на цьому шляху не слід нехтувати досвідом інших країн, насамперед європейських. Але було б помилкою вдаватися й до імітації сучасних західних моделей, замість ретельного аналізу власних (національних чи регіональних) джерел, що породжують боязнь до чужих «Інших» та нетерпимість до них.

За цих умов при опрацюванні політики консолідації українського суспільства слід ураховувати наростання ризиків від політики мультикультурності. Керівник російського аналітичного «Левада-Центру» Лев Гудков описує цю ситуацію таким чином: «Можна сказати, що саме по собі існування різнокультурних укладів і способів життя виявлялося можливим або в традиційних етностанових спільнотах, де кожній етнічній спільноті відводилося своє, віками закріплене, місце, ***або ж лише за умови завершення фази національної консолідації етнічної більшості, виникнення розвинутої сучасної національної держави, з якою ідентифікує себе більшість, тобто після переходу даної країни до постіндустріального чи постмодерного суспільства, достатньо сильного та гнучкого, щоб цінувати і користуватися благами культурної гетерогенності»*** [8, с. 214].

Іншими словами, для запровадження політики «мультикультурності» країна має ввійти спершу у фазу «розвинутої сучасної національної держави» й постіндустріального суспільства, яке буде здатне забезпечити високий рівень життя і соціального добробуту. Водночас ***за умов падіння ресурсної бази (з чим ми зіткнулися нині), будь-які кроки в бік мультикультурності призведуть до ризику появи вогнищ сепаратизму***. Мультикультурність, яка вже стала загрозою навіть для Німеччини, Франції та Великобританії, може стати реальною небезпекою для України, оскільки, як стверджує академічна наука, «найбільш важкими і небезпечними своїми конфліктами, загрозами масових зіткнень, кровопролиттям виявляються не ранні, а середні періоди процесів модернізації – фази завершення інституціалізації національної культури» [8, с. 214-215].

Отже, сама ***логіка подій спонукає нас до визначення тих меж толерантності, які забезпечують права людини на самозбереження, гарантують її права на вільні судження й діяння до тих пір, доки вони не становлять небезпеки для держави***. У такій системі координат проблема ідентичності перемежовується з проблемою суспільної безпеки, що, на мою думку, сьогодні вкрай важливо для України. А це вимагає від нас активної громадянської позиції. І тут термін «толерантність» хоча й використовується здебільшого як синонім «терпимості», набуває вже нового змісту: під ним ми розуміємо активну соціальну поведінку, до якої сучасна людина має прийти добровільно й свідомо.

13. 5. Пріоритетність діалогу

Для досягнення атмосфери толерантності та порозуміння серед мільйонів українських громадян, як ніколи актуальним є розв'язання проблеми самоідентифікації України у всесвіті сучасного міжнародного співтовариства. Ідеться про з'ясування рушійних сил нинішнього світового процесу та головних трендів сучасності, формування суспільства соціальної згуртованості, в якому політика подолання бідності, корупції та дефіциту демократії визначається провідною

сферою відповідальності з боку держави. Цей шлях пройшла повоєнна Європа, забезпечивши тим самим надійне підґрунтя пониження рівня ксенофобії та утвердження толерантності. Як це трактується в оновленій Європейській соціальній хартії (1999 р.), соціальна згуртованість, консолідація розглядаються насамперед як здатність суспільства забезпечити рівний доступ людей до прав і ресурсів. А вже на цій основі держава має влаштовувати добробут усіх своїх членів, мінімізуючи диспропорції у розвитку та уникаючи маргіналізації людей.

До того ж правлячі кола України мають чітко визначити спільну національну мету, яка консолідувала б суспільство. ***Одне з головних питань – освіта та інновації.*** Зокрема у «Білій книзі» Ради Європи (2008 р.) зазначено важливість двох сторін освітнього процесу. ***Перша вимога – різнобічна професійна підготовка підростаючого покоління. Друга не менш важлива вимога – «громадянське, історичне, політичне та правове навчання», а надто «у сфері культурної спадщини».*** Плануючи своє майбутнє і обираючи професію, молода людина має в достатній мірі усвідомлювати всі ті виклики часу, які вже нависли над людством у XXI столітті. Насамперед осягнути свою власну ідентичність (як індивідуальну, так і національну) у сучасному глобалізованому світі. Конкретизуючи ситуацію, у «Білій книзі» виділено навіть спеціальний розділ – «Ключові галузі знань», до котрих віднесено 1) демократичну громадянськість, 2) мову, 3) історію. Особливо наголошувалося на тому, що ***навчання демократичної громадянськості*** – фундаментальний елемент для вільного, толерантного, справедливого й відкритого суспільства, для соціального згуртування, взаєморозуміння, міжкультурного та міжрелігійного діалогу й солідарності. Щодо ***вивчення мов***, то навіть рідко використовувані мови мають бути захищеними. Але водночас слід подбати про те, щоб «захист мов, якими говорять меншини в кожній конкретній державі, не здійснювався на шкоду офіційним мовам і необхідності їх вивчення». ***Викладання ж історії*** у демократичній Європі «має посідати важливе місце в навчанні відповідальних та активних громадян

і в розвитку поваги до всіх типів відмінності, заснованих на розумінні національної ідентичності» [3, с. 33].

Розвиваючи в учнях і студентах інтелектуальну здатність аналізувати та критично й об'єктивно інтерпретувати інформацію, викладання історії має допомогти уникнути повторення чи заперечення Голокосту, Голодомору, геноциду й інших злочинів проти людяності, етнічних чисток і масового порушення прав людини, для загоєння ран минулого, розвитку фундаментальних європейських цінностей. Це й буде вирішальним фактором для примирення, визнання, розуміння й взаємної довіри між людьми.

Що ж до часових рамок розв'язання проблеми мультикультурності, то (за безумовного пріоритету встановлення соціальної солідарності, територіальної цілісності та єдності суспільства) необхідна буде як мінімум зміна декількох поколінь, тривала і копітка освітня робота. Урешті-решт ми досягнемо розуміння того, що формування мультикультурного суспільства – це не асиміляція, не «розкочегарювання плавильного котла», а тривала адаптація та справжня інтеграція зі збереженням етнічної й культурної ідентичності при взаємній повазі різних культур і звичаїв один одного. Це й буде втіленням толерантності на практиці.

Над нами поки що тяжіє старе уявлення, що немає важливішої проблеми ніж економіка, виробництво, економічні блага, а все решта – то колись воно, мовляв, прикладеться само собою. Досить було кинути погляд на численні передвиборчі білборди, де політики обіцяли навести порядок і підняти економіку. При цьому нехтується той момент, що ***в епоху різких трансформаційних змін суспільства важливість понять базис і надбудова міняються місцями***. Тобто – в наш час інформаційного наукового суспільства ***надбудовою стає вже економіка, а базисом – наукова інформація, культура, духовність***. Дійсно, у свій час *індустріальна парадигма* була притаманною для етапу XVIII-XX століть. Але вже у другій половині XX століття *технологічна парадигма* стала фрагментарно опиратися на культуру. ***У наш час відбувається становлення нової гу-***

манітарної парадигми, що покликана вирішити, яким чином і як скоро в цьому швидкоплинному світі віднайти сенс і мету людського існування.

Ніде правди діти, про важливість гуманітарної сфери вже стали говорити деякі провідні політики. Але в масі своїй, як складається враження, ми все ще перебуваємо в пострадянському просторі, а тому від радянської організаційної моделі далеко не відійшли. А ще гірше те, що серед нас навіть відчувається якась певна ностальгія за радянським минулим. Мовляв, як-не-як, але все ж була певна ідеологічна парадигма зі своєю системою цінностей – комунізм, а нині й цього немає. Як наслідок, наше молоде підростаюче покоління втратило такий важливий для нього ціннісний орієнтир як «культурний герой», яким раніше були вчені-винахідники, передовики виробництва, митці, літератори та ін. Втрачено поняття професіональної честі. Людина праці, байдуже в якій сфері, чи то лікар, вчитель, інженер, а навіть і порядний бізнесмен – у принципі в нинішньому широкому сприйнятті це невдаха, лузер. Героєм нашого часу став представник тіньової економіки та обслуговуюча його челядь.

Отже, влада має глибоко усвідомити, що розбудова українського гуманітарного простору, на якому виробляється вітчизняний науковий, освітній та культурний продукт, стала неодмінною умовою виживання країни. Але для цього слід культивувати не *лише зрілу свідомість, але й по-справжньому стратегічну свідомість,* яка б несла у собі розуміння того, що ти проектуєш майбутнє не лише від виборів до виборів, а формуєш певну спадкоємну історію. Саме ця спадкоємність, відповідальність перед майбутніми поколіннями має стати провідним трендом гуманітарної політики. Але це процес тривалий, який не терпить суєти й легковажності.

Чи не найбільш поширена фраза дня сьогоднішнього на сході України є: «Нас не чують». Ці слова лунали на київському Майдані, ці ж слова звучать нині на Донбасі. Тобто, складається враження, що десь була втрачена та лінія зв’язку, яка забезпечувала можливість діалогу між

владою, креативною меншістю і широкими верствами населення, на необхідності якої свого часу наголошував англійський мислитель Арнольд Тойнбі. А між тим *лише такий діалог в Україні й міг би забезпечити суспільний консенсус у вирішенні проблеми «виклик – відповідь»*. Коли ж цей зв'язок і здатність до порозуміння було втрачено, ініціативу ведення суспільного діалогу перебрали на себе різноманітні групи активістів, що їх узимку 2013-2014 рр. кваліфікували як «екстремістів» і «бандерівців» із Майдану, а на сьогоднішній день кваліфікують як «сепаратистів» з Донбасу.

Тим часом, поняття «сепаратисти» сьогодні надто узагальнене, хоча в їх рядах перебувають зовсім різні люди. Одні з них діють на власний страх і ризик – це ті, що почувають себе скривдженими, приниженими, залишеними наодинці із своїми проблемами. Інші – це деякі представники місцевого самоврядування, представницька функція яких забезпечується мандатом довіри, отриманим ще на минулих офіційних виборах. Деякі інші – це ті, що самі оголосили себе «губернаторами», «мерами» і навіть військовими командирами, у чиїй діяльності немає жодного легітимаційного підґрунтя. Не слід думати, що від діяльності цих «самопроголошених» пересічні громадяни декількох районів двох східних областей України стали щасливішими, адже людей залякують і сіють навколо паніку. Однак саме ці «самопроголошені» де-факто і залишаються поки що доволі впливовим фактором в регіоні – як через свою активність, так і внаслідок того страху, який вони поширюють навколо.

Саме тому так важливо, але й важко, дійти порозуміння в Україні та знайти «переговорний майданчик» для обговорення назрілих проблем. За всіх вад якусь подобу «круглого столу» маємо сьогодні в Мінську.

13. 6. Дещо з «демократичної педагогіки»

Звернемося знову до здатності творчої меншості знаходити консенсус із широкими верствами суспільства. Насамперед досягнення розуміння того, що анексія Кримського

півострова та розв’язання Російською Федерацією війни на Донбасі поставили питання ідентичності України в центр уваги. ***Маємо жити і творити з урахування того, що є «час війні і час миру»***. Не можна сприйняти тезу, що агресія Росії проти України стала несподіванкою. Про реальність такої загрози попереджав ще два десятки років тому не раз згадуваний мною професор Празького університету Мирослав Грох, проводячи аналогією між настановами російського великодержавного шовінізму й гітлерівською політикою «об’єднання усіх етнічних німців». Важливість цього попередження зобов’язує навести його повністю без будь-яких купюр. В колишній Австро-Угорській імперії, пише Грох, «небажання членів панівної нації допустити справжню мовну рівність завжди приводило недомінантну етнічну групу до певної матеріальної поразки. Люди, що говорили на німецькій чи угорській мовах, за часів австро-угорської монархії відмовлялися вчити або використовувати мови інших етнічних груп, що проживали на «їхній» території. Потім із розпадом імперії та виникнення нових незалежних держав у 1918-1919 рр. багато з них раптом з’ясували, що їхній статус звівся до рівня офіційної меншини. Але, як правило, вони й після цього не бажали змиритися з переважанням мови малих – але тепер пануючих – націй, під управлінням яких їм доводилося жити: чехів, румун, поляків та інших. Це була вибухонебезпечна ситуація, наслідки котрої з приходом Третього Рейху в Німеччині стали зловісними. Сьогодні відбувається такий самий процес пониження національного статусу, як, зокрема, статусу росіян, котрі в колись віддалених республіках стають меншістю в уже незалежних державах, що сформувалися завдяки національним рухам. Подібні історичні паралелі між становищем Volksdeutsche і становищем, так би мовити, “Volksrussen” вражаючі й такі, що вселяють тривогу» [23, с. 138-139].

До належного рівня осмислення цієї загрози з боку Росії ми прийшли через Майдан 2004 р. та «Революцію гідності» 2013-2014 рр. Ці визначні події в Україні зримо довели, що широко відомий вислів Л. Кучми «Україна – не Росія»

врешті-решт утвердився й закріпився у свідомості переважної більшості українських громадян як цілий історичний етап ***«ідентичності спротиву»***. Україна вдалася до пошуку власного шляху, визначивши вектор євроінтеграції.

Національна ідентичність українців, що завжди була однією із найскладніших проблем українсько-російського діалогу, почала знаходити розуміння серед декого з ліберально налаштованих та авторитетних росіян. Тут слід послатися на думку відомого ще з часів перебудови А. Стреляного: «Майже кожен росіянин, чи то темний чи просвічений, надзвичайно чутливий до того, що він називає бандерівщиною чи українським націоналізмом, і що насправді є звичайне українство. Майже для кожного росіянина бандерівець чи український націоналіст – це просто українець, який послуговується своєю мовою так само невимушено, як він, росіянин, – своєю. Ось на таких українців майже в кожного росіянина – вроджена алергія. Він чує такого українця за версту й, у кращому разі, недолюблює його. Він, російська людина, а разом із ним і Кремль, не проти навіть незалежної України, раз уже трапилася така «геополітична катастрофа», за висловом Путіна, але хай вона, незалежна Україна, буде такою, якою була у складі СРСР: нібито вона є, а нібито її немає. Хай вона, коротше, буде максимально русифікованою. Ось це і є вся правда щодо російського ставлення до України» [14].

У ситуації російської агресії, попри питання оборони, злобу дня України, проте, визначає назріла проблема: необхідність опрацювати ***«ідентичність проекту майбутнього»***. Надаючи особливого значення подібному документу, очільник держави П. Порошенко у своїй інавгураційній промові зазначав: «А що нам конкретно треба зробити, щоб жити вільно і безбідно, жити в мирі й безпеці? Це все написано в угоді про політичну асоціацію та зону вільної торгівлі з Євросоюзом. Ми разом доклали зусиль до цього документа. Тепер мрію втілити його в життя» [18].

Звісно, ідеться не просто про наявність угоди «на папері», а, що більш значимо, про сприйняття цього документа в свідомості громадян України «як свого». Лише тільки цей факт міг би засвідчити появу в нашій країні не

просто «правлячого класу», а справжньої «національної еліти», яка досягла певного рівня консенсусу щодо ключових проблем поточного моменту: державність, демократія та євроінтеграція. Йдеться і про консенсус еліти у своїх рядах, і про консенсус загальнонаціональний – між народом та елітою. Лише поєднання першого з другим має забезпечити легітимність самої влади і стабільність поступу української держави на шляху євроінтеграції.

Тут було б не зайвим звернутися до досвіду інших країн, які довели свою здатність до модернізації. Узяти хоча б Бразилію часів президента Ф. Е. Кардозу – інтелектуала, автора понад 20 книг, який у 1994-2002 рр. зміг привернути увагу всього світу до «Бразильської моделі». Як він пригадує, свого часу йому довелося довго переконувати колег-економістів у правильності обраного ним шляху, адже багато з них уважали цей шлях згубним і говорили, що не можна змусити народ сприйняти завідомо непопулярні заходи, неможливо розтлумачити суть складної комплексної реформи для більшості населення країни. «Але, – зазначає Кардозу, – я наполягав на своєму і не помилився. Метод, до якого ми вдалися, я називаю «демократичною педагогікою» і до цього дня вірю в його ефективність. Винятково важливо не боятися знову і знову пояснювати народу свою політику... Це, зрозуміло, нелегко зробити, але ніколи не можна полишати спроби прихилити виборця на свій бік. Сам я залишаюся послідовним демократом і не сумніваюся: якщо ви готові представити своєму народові всю можливу інформацію й переконати його у своїй правоті всіма доступними вам методами, до вас рано чи пізно прийде успіх. Якщо ж ви вважаєте, що люди не здатні зрозуміти вас і ними слід маніпулювати заради ухвалення правильних рішень, то це – початок великих неприємностей. Та ви й не доб'єтеся нічого такими методами – звісно, якщо ми говоримо про відкрите суспільство» [12].

Тут, як кажуть, нічого додати й нічого відняти: суть легітимності влади полягає саме в тому, чи сприймає її народ «як свою», а не нав'язану ззовні. І у цьому ж її демократизм. Важливим каналом широкого загальнонаціонального діа-

логу, як на мою думку, ***могла б стати державна система політичної освіти та виховання толерантності впродовж життя.*** Тут не йдеться про відродження радянського «агітпропу». Радше було б доцільним творче переосмислення досвіду Німеччини в подоланні нацистського минулого після 1945 р. Німецька практика політичної освіти націлена як на захист громадянського суспільства від деспотизму держави, так і на захист держави від хаосу анархії. Існують фінансовані державою спеціальні комітети й організації, які займаються розвитком політичної освіти. Досвід Німеччини доводить, що така освіта забезпечує стабільність, стійкість і відтворення самого політичного процесу. У працях німецьких авторів наполегливо проводиться думка, що диктатура взагалі не може дозволити собі політичну освіту, адже покладає всі сподівання на державну пропаганду, покликану створити вірнопідданого обивателя з «гнучкою свідомістю», піддатливою до маніпулювання. І навпаки, демократія життєздатна лише тоді, якщо буде з розумінням сприйнята та підтримана свідомими громадянами.

Особливо слід наголосити на тому, що ***система політичної освіти в Німеччині виявилася доволі гнучкою, постійно змінюючи формулювання цілей та висуваючи дедалі нові парадигми залежно від появи назрілих проблем у суспільстві.*** Так, відразу після 1945 р. в основу політичної освіти було покладено тезу Дж. Дьюї, що демократія – не лише форма правління, але насамперед той уклад життя, який має бути притаманним кожній людині. Відтак демократія переставала бути чимось абстрактним і віддаленим від пересічної людини, а «одомашнювалася», входила в побут, у життя, у звичку.

Ураховуючи факт розколу німецької нації, система освіти не нагнітала ненависть до східних німців, а навпаки – запроваджувала так звану «дидактику партнерства». У міру загострення політичної боротьби між християнськими демократами й соціал-демократами в 1960-х рр. політична освіта спрямовувалася на осмислення сутності та характеру політичної боротьби за умов демократії, вивчення методики подолання розбіжностей і недопущення конфліктів. У ре-

зультаті з'явилася «дидактика конфліктів» Г. Гізеке. Подальший розвиток політичної освіти Німеччини пов'язаний з інтеграційними процесами в Європі, з актуалізацією проблеми охорони довкілля. Невдовзі цей напрям отримав узагальнюючу назву «політики майбутнього», де поняття «майбутнього» виступало як дидактична форма, націлена на інтеграцію суспільства. А вже події 1989 р. стали приводом для принципово нової дискусії про роль політичної освіти у об'єднаній Німеччині [1].

Чи варто в Україні ще раз нагадувати, що політично неосвічені люди, як правило, стають об'єктом маніпуляцій із боку різноманітних політичних угруповань. І це вже наше недоопрацювання, коли у громадян відсутнє розуміння основних конституційних принципів, відсутнє розуміння «права націй на самовизначення» (а не якихось певних територіальних груп населення), відсутнє розуміння принципу непорушності кордонів, відсутнє розуміння процедури та легітимності проведення референдумів тощо. Урешті-решт, чи здатні ці люди протистояти популістській риториці з приводу всіляких суспільних суперечностей: тут і штучно розпалюваний мовний конфлікт, і надумані претензії на те, хто більш європейський, висококультурний чи успішніше просунутий в Україні. А надто – який регіон «годує» всю Україну, а який мітингує...

Що найголовніше – у нашій країні відсутнє глибоко усвідомлене розуміння «спільності історичної долі». Переважає стихія, хоча на академічному рівні історичні дослідження позначені глибокою аргументованістю. Але чи доходять історичні знання до масового читача? Де, наприклад, подивитися регулярні передачі з української історії? Ті, що іноді транслюють приватні телевізійні канали, можуть переглянути лише пізно вночі літні пенсіонери, які страждають від безсоння. Натомість праймтайм повсюдно відданий розважальним програмам і «шоу».

Отже, осмисленої державної політики в напрямі формування «спільності історичної долі» за великим рахунком немає. Тим часом російське телебачення проповідує тезу про «меншовартість» української історії, а ми дивуємося –

звідки ж з'явилася ця хвиля українофобії серед певної частини громадян України?... Тут хоч якими значними не були б академічні напрацювання, а коли відсутні державні медійні канали зв'язку інтелігенції з широкими верствами населення, справа вперед не посунеться.

Звісно, простих рецептів для подолання викривленого розуміння мультикультуралізму та досягнення в Україні нового суспільного статусу не існує. Однак опрацювання проблем національної ідентичності, толерантності та суспільної безпеки має бути віднесене до невідкладних завдань щодо розв'язання в руслі конкретних пропозицій суспільству задля досягнення суспільного консенсусу. Вони мають вирішуватися доступними державі шляхами – зокрема через культуру і освіту, через державні ЗМІ, шляхом посилення бюджетного фінансування тих чи інших культурних і соціальних проектів, програм. Для нашої країни, де впродовж чверті століття незалежності все ще залишилися невизначеними загальнозначимі цінності, які потужно об'єднували б українське суспільство, послідовне опрацювання соціальної концепції безпеки України та наполегливе проведення відповідної гуманітарної політики набули б значення одного з вирішальних факторів становлення та збереження суверенітету нашої держави.

Література

1. Андреева Е. А. Диссертация на тему: «Современные концепции политического образования в Германии [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www. dissercat. com/content/sovremennye– -politicheskogo-obrasovanya-v-germanii

2. Антикризисным мерам правительства пророчат повал из-за недоверия народа [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://rus. newsru. ua/ukraine/02may2009/geecz-print. html Теория развитого капитализма: Expert. ua [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.expert. ua/print/83/58/1621/

3. «Белая книга» по межкультурному диалогу «Жить вместе в равном достоинстве». – М., 2009, – С. 33.

4. Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://politzone. in. ua/index. php?id=752; Бжезинский З. Новый глобальный политический порядок [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.armtoday. info/default. asp?Lang=RU&NewsID=51466; Выступление Збигнева Бжезинского на вручении премии Токвиля [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/usa/20111102/177005474. html

5. Бжезинский З. Глобальное политическое пробуждение [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://politzone. in. ua/index. php?id=752

6. Всего за два десятилетия из России через оффшоры вывезли почти 800 млрд. долларов / Против коррупции [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://protivcorr. org/2012/08/05/za-20-let-iz-rossii-viveli-800-milliardov/

7. Гаврилишин Б. Для змін Україні потрібна критична маса / Б. Гаврилишин // День. – 2009. – 19 трав. – С. 1, 6.

8. Гудков Л. Д. Абортивная модернизация / Л. Д. Гудков. – М. : Рос. Полит. Энциклоп., 2011. – С. 214.

9. Декларация принципов толерантности [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://school-sector. relarn. ru/prava/zakony/tolerance/1. htm

10. Дубровик А. Україна – у 20-ці лідерів науково-технічного прогресу / А. Дубровик // День. – 2012. – № 209-210. – 16-17 листоп. – С. 2.

11. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. gumer. info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08. php

12. Кордозу Ф. Э. «Только демократия может укротить рынок» / Ф. Э. Кордозу [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/n_5756

13. Кругман П. Выход есть! //П. Кругман [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://thelib. ru/books/pol_krugman/vyhod_iz_krizisa_est-read. html

14. Людей жалко / Радио Свобода – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://svoboda. org/articleprintview/25281662. html

15. Детальней см. : Макаренко В. П. Толерантность в контексте фундаментализма: аналитический подход / В. П. Макаренко // Либеральный консерватизм: история и современность: матер. Всерос. научн.-практ. конф., Ростов-на-Дону, 25-26 мая 2000 г. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 121-136.

16. См. : Мануков С. 4-я промышленная революция в Давосе. – [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://expert/ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsya/

17. Меркель потребовала от иммигрантов учить неметкий язик [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://webground. su/topic/2010/10/17/t21 ; Саркози: Попытка построить мультикультурное общество во Франции провалилась [Эл. версия]. – Режим доступа: http://korrespondent. net/world/1184999/print

18. Промова Президента України Петра Порошенка на інавгурації (повний текст) [Ел. ресурс]. Режим доступу: http://tsn/ua/politika/promova-presidenta-ukrayini-petra-poroshenka-na-inavhuraciyi-povniy-tekst-353552. html

19. Преамбула Устава Организации Объединенных Наций [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. un. org/ru/documents/charter/preambule. shtml

20. Провал политики мультикультурализма в Европе? [Архив] – Форумы inFrance – Франция по-русски [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www. infranct. su/forum/archive/index. php/t-74633. html

21. Ренан Э. Что такое нация? Доклад, прочитанный в Сорбонне 11 марта 1882 года [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://hrono. ru/statii/2006/renan/naci. php

22. Див. Теория развитого капитализма [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. expert. ua/print/83/58/1621/

23. Хрох М. От национальных движений к сформировавшейся нации // Нации и национализм. – М., «Праксис», 2002. – С. 135.

24. Цитаты из «Классики жанра» [Эл. ресурс]. Режим доступа: http://citatu. com. ua/blog-afits/1369/1393/; Балибар Э., Валлерстайн И. Раса, нация, класс: Двусмысленные идентичности / Э. Балибар,. И. Валлерстайн. – М. : Логос-альтера, 2003. – С. 112.

25. 62 человека богаче половины человечества [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://nvdaily. ru/info/68097. html

26. Шкляр Л. «План Маршалла» для України / Л. Шкляр // Суспільно-політичні процеси. – К., 2016. –С. 97-108.

27. Яценюк А. : Из финансовой системы Украины на оффшорные счета было выведено $70 млрд /фрАза [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://fraza.ua/print/27.02.14/189360/jatsenjuk_iz_finansovoj_sistemi_ukrainy

Глава 14. ПРАВДА СИЛИ І СИЛА ПРАВДИ
(за матеріалами Конгресів Академії політичних наук)

Нове XXI століття (вслід за кривавим XX), судячи з характеру його перших двох десятиліть, не віщує нам ні скорого пришестя стійкого миру, ані довгожданої благодаті. Очевидно, тисячу разів були правими українські кобзарі, співаючи: «Ой, нема, нема правдоньки на світі, а неправда панує. А хто хоче та й по правді жити, той за правду воює».

Як би нам того не хотілося, але покладання усіх сподівань на суголосну людському єству «м’яку силу» об’єднаної Європи виявилося в наші дні недостатньо ефективним. Адже ще зовсім недавно, по закінченню холодної війни, Захід прагнув вибудувати такий міжнародний порядок, в якому закон домінував би над владою. Однак Росія перекреслила ці намагання своєю цинічною анексією Криму й відвертою агресією на Донбасі, виступивши в ролі міжнародного спойлера – руйнача існуючого світового порядку. І цьому ревізіоністському виклику слід було дати раду. То ж характер нової стратегії національної безпеки США засвідчив, що зупинити агресора може лише сила – як економічна, так і воєнна. Саме вони стають нині щонайважливішими інструментами боротьби за утвердження нового світового порядку.

Не варто переоцінювати могутність Росії: це скоріше за все держава у стані застою, а в довготривалій перспективі – найімовірніше затухаюча світова потуга. Чим більш жорсткою стає диктатура Путіна у короткостроковій перспективі, тим більш вразливішою вона ставатиме на майбутнє. За словами колишнього прем’єр-міністра й міністра закордонних справ Швеції Карла Більдта, «Путін може говорити про розпад Радянського союзу як про стратегічну катастрофу в кремлівській картині світу, я ж гадаю, що ***втрата України, до чого привела його власна політика, у перспективі стане ще гіршою катастрофою***» [1].

Для Європи, нова картина світу, що формується на наших очах, означає перегляд основ зовнішньополітичної взаємодії. Ще недавно говорилося про те, що європейська ідея про інтеграцію, при спільних правилах й частковому су-

веренітеті можуть змінити світ. Однак нині, наголошує Карл Більдт, «раптово виникла необхідність у тому, щоб Європа, не відмовляючись від своєї первинної мислі, стала такою ж силою, яка може утвердитись в трудні часи. ***М'яка Європа не працює в жорсткому світі***» [1].

От за цих обставин роль і значення України в загальноєвропейському контексті постійно зростає. Так, до фатальної авантюри Путіна щодо України вважалось немислимим розміщення на постійній основі бойових контингентів у країнах Прибалтики і в Польщі. Та на разі – це вже реальність. Так само адміністрація Трампа схвалила найбільше з 2014 р. комерційне постачання летальної оборонної зброї в Україну, а також ввела санкції проти російських порушників прав людини і територіальної цілісності України. Отже, справа за самими українцями – нашою здатністю відповісти на виклик часу.

Саме цим і перейнята діяльність Академії політичних наук. То ж пропоную увазі читачів ряд моїх виступів на Конгресах цієї громадсько-політичної організації.

14. 1. Україна на марші: в пошуку ідентичності
(20 вересня 2016 р.)

Динаміка суспільного розвитку, згідно моделі Арнольда Тойнбі, визначається формулою «виклик – відповідь». У разі знаходження правильної відповіді на виклик часу, суспільство переходить на новий (вищий) щабель розвитку. Коли ж відповідь виявляється неадекватною, то суспільство деградує.

Що ж забезпечує успіх у знаходженні адекватної відповіді на виклик часу? Лише опора на науковий аналіз сучасності. Тобто: ***успіх справи забезпечує сьогоденний високий рівень напруги між набутим досвідом минулого і горизонтом очікувань від майбутнього***. Незнання минулого призводить до фантастичних сподівань на майбутнє, а потім – до глибоких розчарувань. А відсутність чіткої мети на майбутнє зводить минуле в кращому разі до музейного експонату, в гіршому – до надмогильного каменю.

Значення людського фактору в процесі наукового аналізу перебільшити неможливо. А тому кожен із присутніх в цьому залі політологів розуміє, що рано чи пізно (в тій чи іншій аудиторії) йому буде задано запитання: «А де ви раніше були? Чому не попередили про можливі ризики й загрози?». І це буде правильно. Бо в цьому й полягає наше покликання: «застерегти – значить убезпечити». В цьому й суть нашого громадського обов'язку – внести свій посильний вклад у справу зміцнення безпеки нашої Батьківщини.

У своєму виступі на щорічній зустрічі Yalta European Strategy 17 вересня 2016 року президент України Петро Порошенко застерігав зарубіжних політиків та експертів, що конфлікт на Близькому Сході, масштабні військові навчанні РФ на східних кордонах НАТО, агресія Росії проти України на Донбасі – усе це загрожує хвилями емігрантів, ескалацією тероризму, вибухом популізму й ультраправого екстремізму. «Масштабна пропаганда стала характерною рисою сучасності. Демократичний світ втрачає контроль над власними цінностями. Російська пропаганда не лише використовує слабкі місця Заходу. Вона наповнює Захід своїми параноїдальними ідеями і перетворює маргінальні течії в мейнстрім... В результаті може з'явитися альтернативна Європа. Європа, побудована на егоїзмі, популізмі й цинізмі»[9].

Ці застереження стосуються кожного з нас. Саме у площині протистояння російській агресії, у площині забезпечення національної безпеки України й має бути прокладена змичка наукової інтелігенції і влади. Забезпечення територіальної цілісності й непорушності кордонів є тією «червоною лінією», за яку не дано заступити нікому. І йдеться тут не про те, що наука має «лягти» під чиновника, а про їхню взаємну відповідальність за долю майбутніх поколінь.

Чи сприймає влада взаємини з науковою інтелігенцією на засадах партнерства і взаємної відповідальності? Це залежить від багатьох факторів, в тому числі й від політичної культури обох сторін. На жаль, останнім часом нам довелося почути прикру оцінку про себе, що «віддача від науки – нуль». Якщо це так, то, кажучи словами Шекспіра, «не ладно щось у датськім королівстві».

Щось подібне уже було в історії. Так, дослідникам відома фраза Володимира Леніна про буржуазних інтелігентів: «На деле это не мозг [нации], а говно». Ця фраза зустрічається в листі Леніна до Горького, відправленого 15 вересня 1919 року до Петрограда. Безпосереднім приводом такої злої реакції Леніна був виступ Володимира Короленка на захист інтересів українських селян, що повстали проти політики продрозверстки. На думку Леніна таким як Короленко «не грех посидеть недельки в тюрьме, если это надо сделать для предупреждения заговоров (вроде Красной Горки) и гибели десятков тысяч... ***Интеллектуальные силы рабочих и крестьян растут и крепнут в борьбе за свержение буржуазии и ее пособников, интеллигентиков, лакеев капитала, мнящих себя мозгом нации. На деле это не мозг, а говно***. «Интеллектуальным силам», желающим нести науку народу (а не прислужничать капиталу), мы платим жалование выше среднего. Это факт. Мы их бережем» [11].

Отак ми й жили за радянської влади – «за жалування вище середнього»? Та чи не втратили ми при тому право первородства інтелігенції – «сіль землі й еліта нації» – за миску сочевичної баланди? То чого ж дивуватися, що на сьогоднішній день уже й про жалування «вище середнього» доводиться забувати. Тобто, життя повсякденно доводить, що коли наукова інтелігенція не займається політикою, то політика рано чи пізно займеться нею. І тому вже є разючі приклади.

Отже – вихід один: має відбутися більш тісна зустріч національної інтелігенції і влади в Україні. Виклик часу невідворотно диктує: ми маємо взяти на себе відповідальність за все те, що відбувається нині в Україні, зокрема й на її кордонах!

Ось тут і маємо визнати, що не все так просто й однозначно. Шлях кожної людини до набуття ідентичності (і персональної, і професійної, а надто – до національної ідентичності!) є довгим і звивистим. Однак кожен шлях розпочинається з першого кроку. Хтось зробив уже декілька кроків, хтось ще вагається. Але іншого не дано! Дорогу здолаємо лише йдучи!

Знову ж таки – багато що залежить від веління часу: «кожному свій час і своя пора»! Та коли брати відповідальність на себе, а не шукати виправдання своїй бездіяльності, то все упирається в мотивацію – у внутрішню настанову кожного з нас: чи то залягти й прищулити вуха та перечекати лиху годину, або ж ризикнути й бути готовим до тяжкої й відповідальної праці, аж до самопожертви.

А тут можуть бути і одні приклади, й інші.

Пошлюсь на власний досвід. Так, відразу ж після референдуму про незалежність України в грудні 1991 року, вражений надзвичайною ейфорією громадян України, я спробував на шпальтах газети «Демократична Україна» (колишня «Радянська Україна») піти проти течії й застерегти людей проти невиправданих очікувань. Дозволю собі вдатися до широкого цитування, щоб не виривати фраз із контексту: «Звичайно, через певні обставини, як це часто бувало у світі, політики можуть проголосити «найпередовішу» демократію, але згодом усе-таки життя візьме своє і всі, зрештою, зрозуміють, що така демократія нам «не по кишені». Таке підґрунтя у вигляді громадянського суспільства власників ще треба створити. ***Коли ж соціальні реформи у цьому напрямі й далі будуть половинчасті і непослідовні, то, помножені на втому і масовий вичікувальний фаталізм одних людей і фанатизм інших, ці хисткі кроки викликатимуть неминучу небезпеку маневрування між демократією і диктатурою. Врешті-решт, ситуація приведе до нестійкого режиму, який завдяки уругвайському письменнику Едуардо Галькано, вже зажив собі назву «демократура»*** [20]. Власне, так і сталося.

Однак таке трактування подій тодішній редактор газети сприйняв не відразу й відмовився статтю друкувати. Довелося умовляти: давайте почекаємо тиждень-другий, а там надрукуємо матеріал перед Різдвом із підзаголовком «ворожіння на демократію». Буде наче по Гоголю – чи то наші прогнози слід сприймати насправді, чи то жартома.

Так само не сприйняв редактор і ще одного пасажу, що стосувався безпосередньо нового президента України – Леоніда Кравчука. Зважаючи на можливу присутність шанов-

ного гостя на нашому зібранні, я вдамся до цитування цього уривку без жодних купюр: «І в тому, що Росія вибрала президентом Б. Єльцина, а Україна – Л. Кравчука, і обох у першому ж турі, можна вбачати занепокоєність громадськості перед можливою катастрофою суспільного розпаду. Їм обом надана можливість скористатися шансом соціальних реформаторів. От тільки часу в них обмаль: соціальна психологія стверджує (а до науки час уже ставитися серйозно), що коли перша хвиля реформаторів [Горбачова] зволікала перебудову протягом п'яти років, не поліпшивши рівень життя, а лише занапастивши його, то друга хвиля реформаторів може розраховувати лише на третину змарнованого попередниками часу. Тобто, і Єльцин, і Кравчук, можуть розраховувати на терпіння народу протягом півтора року. В кращому випадку» [20]. Чи є якісь додаткові запитання?

І з цього приводу теж довелося пояснювати редактору, що жодний, навіть суперхаризматичний лідер нічого не вдіє, коли суспільство ще не визріло, коли люди не готові докорінно змінювати стиль життя, бо для цього ж у них немає необхідних навичок. Для визрівання громадянського суспільства потрібна зміна 2-3 поколінь.

Врешті-решт статтю було опубліковано у номері від 4 січня 1992 року. Ніякої революції, зрозуміла річ, вона не зробила, життя пішло своїм руслом, і от 25 років після проголошення незалежності ми «маємо те, що маємо». Тобто – маємо олігархічну «демократуру». Єдина втіха – те, що ніхто мені не закине: «А де ви раніше були?». Я зробив те, що має робити кожен сумлінний дослідник – застеріг про ризики.

Однак мова не про це. Головне у цій притчі те, що з перших днів незалежності України все ж таки намітилися зміни у взаємовідносинах між владою й інтелігенцією. Так, наприклад, з боку Адміністрації Президента України щодо мене не було вжито жодних каральних акцій (хоч деякі мої колеги пророкували, що мені ця публікація дорого обійдеться!). Більше того – я продовжував публікуватись і мене згодом запросили на роботу в Адміністрацію Президента – в прогнозно-аналітичну службу. Отже – уже тоді намітилась

зацікавленість влади у альтернативних судженнях, висловлюваних науковцями. І це стало ознакою нового часу в історії України.

Далі – більше. Василь Григорович Кремінь буквально за руку увів мене 1996 року в команду Леоніда Кучми. Показова сама назва нашої першої книги – «Україна: альтернативи поступу». А невдовзі з'явилася ще одна – «Україна: шлях до себе». А далі вийшов двотомник «Україна: проблеми самоорганізації», та ще монографія «Україна: ідентичність в добу глобалізації».

Тішу себе думкою, що наші пілотні наукові розвідки передували появі справді знаменитої книги за авторством Леоніда Кучми: «Україна – не Росія». ***Поява цієї книги знаменувала собою рубіж, коли на найвищому державному рівні відбулася «ідентичність відторгнення» України від минулого імперської Росії. На порядок денний було висунуто нове завдання – «ідентичність європейського проекту майбутнього».***

Слід визнати – то був справді золотий час для науковців, які опрацьовували українську національну ідею. На жаль, подальші президенти вже не потребували аналітиків, більше того – не терпіли альтернативної точки зору. Дійшло до того, що ідентичність українства, стали відтоді формувати різноманітні карнавальні персонажі... з їх низькопробною «ржачкою»: «Ще не вмерла Україна, если мы гуляем так». Мабуть правий був Гегель, коли говорив про «іронію історії»: все повторюється – спершу як трагедія, а згодом – як фарс, як оперетка. А ще Віктору Гюго приписують слова, що «рано чи пізно поле битви полишається на мародерів».

Однак – сьогодні не до жартів. Порядок денний, ***злобу дня наших сучасників визначає нині агресія Росії проти України.*** Заяви російської сторони про нібито викриту нею 7-8 серпня 2016 року підготовку терористичних актів з боку України аж надто вже нагадують провокацію фашистської Німеччини у Глейвіце напередодні розв'язання Другої світової війни.

А як інакше можна було трактувати заяви Кремля, що російський флот проведе «воєнні ігри» в Чорному морі, роз-

верне в Криму зенітні ракетні системи великої і середньої дальності С-400 «Тріумф», а також проведе додаткові військові навчання біля кордонів України? Хіба не про це засвідчує розміщення Росією близько 40 тисяч військовослужбовців з необхідним комплектом танків, бронетранспортерів та авіаційних формувань? Хіба не могли бути підтягнутими ще й військові частини з тилових районів?

Не стану нагнітати напругу: ***наміри Москви поки не очевидні***. Це може бути й прелюдія до розгортання повномасштабних воєнних дій проти України, а може бути й брязкання зброєю. Бо ж українська армія вже довела, що може успішно стримувати агресора. До того ж така авантюра посилила б санкції Євросоюзу і США, активізувала б діяльність НАТО. Отже, не все так просто і однозначно.

Слід зважати й на те, що в Москві іноді чуються й більш тверезі голоси. Як висловився директор Московського Центру Карнегі Дмитро Тренін, від президента Порошенка не варто чекати поступок в плані суверенітету й територіальної цілісності України. Такі визнання багато чого варті.

До того ж не секрет, що Росія працює на межі своїх сил і можливостей: тут і забезпечення ресурсами сепаратистів Донбасу; і ведення бойових дій у Сирії; і спроби подолати економічну рецесію, посилену санкціями Заходу. ***Складається враження, що Путін намагається знайти шлях швидкого завершення розв'язаної ним же війни проти України, навіть коли для цього буде потрібно ув'язатися в нові воєнні авантюри***.

Не виключено, що коли Путіним не буде знайдено політичного чи дипломатичного вирішення проблеми, то у якийсь момент російська еліта може вдатися до власної версії «кнопки перезавантаження», відсторонивши Путіна від влади, звинувативши його у фіаско на Україні і запропонувавши свій варіант «нормалізації» відносин з Україною, Європою і США.

Щоправда, поки що не зрозуміло, чи зуміє російська еліта, чиї статки серйозно постраждали внаслідок тупикової ситуації, продемонструвати таку ж затятість, яку демонструє Путін.

Тому, як писав поет, «Нам своє робить!». Які ж висновки має зробити Україна? Насамперед – довести свою здатність консолідувати суспільство перед викликом зовнішньої загрози. І тут у повний зріст перед нами постає питання про вклад науковців-політологів у справу консолідації, мобілізації сил, таланту і ресурсів нашого народу для забезпечення безпеки і обороноздатності нашої Батьківщини.

Поставимо до себе питання з усією принциповістю: чи передбачали ми вірогідність російського вторгнення в Україну? Не буду стверджувати як цю проблему було трактовано по каналах спецслужб України. Можливо, що якісь сигнали у верхні ешелони влади й поступали.

А тому винесемо питання в іншу площину: наскільки громадяни України були підготовлені до такого варіанту розвитку подій? Відповідь напрошується сама собою – жодної готовності до агресії з боку Росії на рівні широких народних мас не було. Думаю – не в останню чергу тому, що український державний апарат, армія та спецслужби були просякнуті російською агентурою. То ж не дивно, що Революція гідності поклала край цьому кримінальному запроданському режиму.

Але чи пролунали застереження з нашого боку? Чи зробили ми все, щоб підняти рівень національної ідентичності України? Чи доклали ми сил для організації мережі патріотичного виховання, а більш ширше – широкої мережі громадянської демократичної освіти? Адже тут роль національної інтелігенції неможливо перебільшити.

Слід визнати: ми надто довго йшли вперед із головою, повернутою назад – до нашої історії, з її непростими проблемами, поділяючи спільну славу дідів-прадідів і спокутуючи гріхи минувшини. Однак нині ми маємо змістити акценти – у все більшій мірі бачити поперед себе більш широкий горизонт можливостей, перейматися новим проектом європейського майбутнього. Але при тому усвідомлювати і всю суму можливих ризиків та загроз. Так живе увесь цивілізований світ, так маємо навчитися жити й ми.

Однак нічого не буває з нічого: у сферу науки потрібно вкладати немалі кошти, які слід розглядати не як витрати, а як ресурс у підвищення рівня обороноздатності країни. Помиляються ті, хто акцентує увагу лише на збільшенні кількості танків і гармат. У остаточному підсумку долю країни, її майбуття вирішують люди – і не лише солдати. Як у свій час зазначив італійський белетрист Массимо де Адзельйо, «Ми створили Італію, тепер залишилось створити італійців».

Так і в Україні – ***має утворитися держава-нація як громадянський феномен людей, об'єднаних спільністю історичної долі***. Не в останню чергу – усвідомленням спільної загрози самому нашому існуванню.

Взяти хоча б таку загрозу як феномен «гібридної війни». У світі до нього ставляться дуже серйозно. Наприклад, у 2004 році на замовлення НАТО було проведено дослідження Multipli Futures – з метою отримати уявлення про найвірогідніші загрози у сфері міжнародної безпеки. Акцентую увагу на такому: ***над дослідженням працювало понад вісім тисяч науковців, військових і політиків***. В остаточному підсумку дослідники дійшли декількох важливих висновків і прогнозів, які згодом стали збуватися.

Один із них зводився до того, що у XXI ст. замість утвердження нового світового порядку будуть нарощуватися елементи хаосу. Більше того – є велика ймовірність повернення до політики XIX ст., коли сильні держави будуть нав'язувати свою волю слабким державам. Схоже на те, що провал Будапештських домовленостей 1994 року щодо гарантії недоторканості кордонів України – наочний тому приклад.

Другий висновок: країни, які пролягатимуть по лінії геополітичних розломів, не матимуть широкої можливості самостійно обирати свою долю, бо вони будуть затиснуті між російською сферою впливу, з одного боку, і європейською – з іншого. Коли раніше лінія розлому пролягала через Польщу, Чехословаччину, Угорщину та Румунію, то нині вона змістилася на схід і пролягає через Україну, Білорусь, Молдову і Грузію.

Третій висновок стосувався прогнозу щодо самого способу ведення воєнних дій. Йшлося про так звану hybrid war-

fare, гібридну війну, що стає поміссю класичного ведення війни країною-агресором ***при широкому використанні нерегулярних збройних формувань, набраних із груп місцевого населення. Вся брудна робота покладається на плечі саме цих недержавних формувань.***

Знову звертаюся до політологів – чи в Україні був піднятий дискурс навколо вірогідності «гібридної війни» проти України? Я про такий дискурс не чув. Зате ще рік тому влітку 2015 мені звідусіль радили змінити назву монографії «Росія: ідентичність агресора». Мовляв, хіба ж можна говорити про Росію як про агресора? А це означає, що психології «меншого брата» ми все ще ніяк не позбулися! То чому ж дивуватися, що Росія тим часом позиціонує себе «миротворцем» на Донбасі?

Ніби й не було виступу начальника Генерального штабу ЗС Росії генерала армії Валерія Герасимова на зборах Академії воєнних наук у лютому 2013 року... Розпочавши гібридну війну проти України, Москва поставила під сумнів все, що західне суспільство вибудовувало впродовж довгих десятиліть і на що опирається європейська безпека. Насторожує й те, що до гібридного методу ведення війни Росія додала пониження порогу готовності щодо застосування ядерної зброї, заявляючи, що з використанням ядерної зброї в XXI ст. можна перемогти. Так, після анексії Криму Путін підтвердив, що ним тоді розглядався варіант застосування ядерної зброї.

За всіма цими подіями маємо бачити перспективу виходу із кризової ситуації. Як би нам не було прикро, але з урахуванням зазначених суспільних трендів доводиться сприймати як реальну дійсність той факт, що світова спільнота поставлена Росією перед фактом анексії Криму. Тішить те, що ця світова спільнота заявляє: «Ми цього не визнаємо».

Разом з тим США і Євросоюз дають зрозуміти, що воювати за Україну не будуть. Хіба що з їх сторони можуть бути застосовані більш жорсткі санкції щодо Росії. Вводяться санкції крок за кроком, у сподіваннях на те, що Путін рано чи пізно піде на деескалацію воєнного конфлікту. І лише хіба що в

крайньому разі (агресія проти країн Балтії) може бути застосоване блокування в Росії платіжних систем Visa і MasterCard, конфіскація російського зарубіжного майна тощо.

А поки що Україна бере до уваги, що внаслідок санкцій із Росії уже виведено 67 мільярдів зарубіжних інвестицій, і ця цифра може вирости до 160-170 мільярдів євро. Відсутність модернізації економіки в Росії призведе рано чи пізно до того що в довгостроковій перспективі будуть нанесені великі збитки. ***І тоді на поверхню суспільного життя піднімуться справжні геополітичні проблеми Росії – на її південних рубежах, на Кавказі, і в Сибірі, на кордоні з Китаєм, де також проходять геополітичні розломи.***

Слід зважати на те, що до Революції гідності Україна являла собою розколоте й зубожіле суспільство, яке роз'їдала корупція й клієнтелізм. А між тим гібридна війна – це і є стратегія, що застосовується насамперед проти ослабленої держави. То ж не дивно, що нині боротьба проти корупції і кумівства є одним із головних напрямів модернізації українського суспільства. Більше того, за оцінкою президента України Петра Порошенка, «***уже більше двох років ми боремося на двох фронтах, і внутрішня перемога так само важлива, як і воєнна***».

Отже, у повен зріст постає питання про місце наукової та освітянської інтелігенції на цих обох фронтах. Адже попри тяжку спадщину минулих літ Україна має вистояти. І тут особливо важливо те, що ***в гібридній війні (з її потужним інформаційним протиборством) оборону тримає не лише армія, але і все суспільство.*** Нині кремлівська пропаганда в боротьбі за уми людей намагається посіяти сумніви, нівелювати моральні настанови, деморалізувати й демобілізувати жертву агресії. А тому наша оборона має бути набагато більш рішучішою, ніж дії нападників.

Ось чому науковці-політологи мають згуртуватися в рамках нового громадського об'єднання – Академії політичних наук. Маємо докласти сил для вирішення важливого завдання: не просто описати й дати визначення гібридній війні, але й створити певну систему понять, за допомогою яких, в тому числі й через ЗМІ, можна буде пояснити широкій гро-

мадськості, що приховується за поняттям гібридної війни, щоб у такий спосіб протистояти цьому явищу. Адже незнання й нездатність розпізнати подібний конфлікт – один із головних принципів ведення успішної підривної діяльності проти України.

А тим часом на засіданнях Всесвітнього економічного форуму в Давосі 2016 року констатувалося як доконаний факт, що в нинішньому світі стираються межі між розумінням миру і війни, все частіше стає незрозуміло, хто агресор, а хто жертва агресії, проти кого слід боротися, а кого підтримувати.

То ж наука має поставити все на свої місця.

14. 2. Гуманітарна складова суспільної безпеки України (30 травня 2017)

Агресія Росії проти України об’єктивно поставила проблему безпеки на чільне місце суспільного життя. В контексті нав’язаної Росією «гібридної війни» визріла й необхідність заново осмислити та переосмислити саме поняття безпеки.

З боку Росії своє розуміння «гібридної війни» начальник Генерального штабу ЗС Росії Валерій Герасимов виклав ще в лютому 2013 р. – за рік до вторгнення в Україну. Війни у наш час, зазначав він, вже не оголошуються, а розпочавшись – йдуть не згідно звичного шаблону. Уповні благополучна держава за лічені місяці а то й за дні може перетворитися в арену жорстокої збройної боротьби, стати жертвою іноземної інтервенції, бути втягнутою у вир хаосу, гуманітарної катастрофи й громадянської війни. Характерно те, вважає генерал, що ***у майбутніх війнах співвідношення невійськових і військових операцій становитиме чотири до одного – на користь невійськових заходів***.

З огляду на зазначене вище, зауважував Герасимов, стратегія й тактика Росії «***зміщується в сторону широкого застосування політичних, економічних, інформаційних, гуманітарних й інших невоєнних заходів, що реалізуватимуться, залучуючи протестний потенціал населення***.

Все це доповнюється воєнними заходами прихованого характеру, в тому числі реалізацією заходів інформаційного протиборства та діями спеціальних операцій. До відкритого застосування сили часто-густо під виглядом миротворчої діяльності і кризового реагування вдаються лише на якомусь етапі, в основному для досягнення остаточного успіху в конфлікті» [4].

Чи це лише теорія? Ні – значення гуманітарної складової в агресії проти України небезпечно зростає. Що гірше – насилля виступає під личиною «миротворчості». На жаль, якась частина світової громадськості уже сприймає ці дії як доконаний факт. Так, за словами президента Всесвітнього економічного форуму в Давосі К. Шваба, у нинішньому світі й надалі «все більше стиратиметься різниця між такими поняттями, як війна та мир, воююча й невоююча сторони, навіть насилля й ненасилля» [13].

Отже, мусимо визнати, що не лише військова техніка Збройних Сил України, якій нині приділяється багато уваги, а насамперед людський фактор вирішить майбутнє української перемоги. Тобто, йдеться про піднесення рівня політико-патріотичної самосвідомості українського народу в цілому. А тому маємо сприйняти ідею «спільності історичної долі» українського народу як імператив всієї нашої життєдіяльності.

До того ж маємо дати відповідь на ряд невідкладних запитань. Чи достатній у нашого суспільства запас міцності й відчуття національної ідентичності? Чи здатні ми врешті-решт спромогтися на радикальні реформи? Чи досягнемо коли-небудь належного рівня національної консолідації? Наскільки нині український народ перейнявся духом єдиного «МИ», аби витримати такі випробування? Бо ж суспільство стурбовано невизначеністю ситуації: чи не доведуть наші політики країну до національного розколу й поглиблення загрози суспільної безпеки; чи знайдеться у суспільстві та соціальна верства, якщо вже не клас, яка б взяла на себе відповідальність за формування національної ідеї, національної доктрини та відповідної соціально-економічної та політичної стратегії на перспективу?

Врешті-решт, маємо визначитися у ставленні до ролі гуманітарної складової в суспільній безпеці України. Стара біблейська істина гласить: не завжди перемагає в бігу найпрудкіший, а в бою – найсильніший, бо перемога буде за тим, кому прийшов час і пора. Чиї відповіді адекватні виклику часу.

Півтора століття тому у історичній битві при Садовій (1866 р.) між Пруссією і Австрією, як кажуть, «переміг прусський учитель». Не в прямому, звісно, смислі, а в переносному. Як писав тоді професор Оскар Пешель, «народна освіта відіграє вирішальну участь у війні... Коли прусаки побили австрійців, то це була перемога прусського вчителя над австрійським шкільним вчителем». В подальшому цю думку удосконалив генерал-фельдмаршал Хельмут фон Мольтке: «Кажуть, що шкільний учитель виграв наші баталії. Одне знання, однак, не доводить ще людину до тієї висоти, коли вона готова пожертвувати життям заради ідеї, в ім’я виконання свого обов’язку, честі й батьківщини; ця мета досягається – його вихованням» [3].

Пруссія цього досягла. На відміну від інших європейських країн, в прусській гімназії формувалася дисциплінованість, акуратність, повага до знань і абсолютна довіра до уряду, його зовнішньої і внутрішньої політики. Однак, наголосимо ми, ***ця довіра забезпечувалася не просто пропагандою***. Виховний ефект полягав у такому: було реально створено належний фундамент освітньої системи, яка дозволила Німеччині не просто швидко посісти провідні позиції у науці й у світовому технічному прогресі, але й зберегти їх впродовж XX століття й донести їх до наших днів.

Чи здатні ми повторити досвід Пруссії? Що може вдіяти наш український вчитель із існуючими в країні перепадами рівня патріотизму? Як цьому вчителю вийти на високий рівень світосприймання за своїми житейськими проблемами – мізерною заробітною платою й низьким соціальним статусом? Скільки б концепцій ми не ухвалили, вони залишаться на папері, – а щоденна практика нашої життєдіяльності все одно буде кульгати. Нещасливий учитель не може виховати щасливого учня.

Ще з часів модерну XIX ст. повелось, що виховання почуття патріотизму було покладено на школу, армію й церкву у їх взаємодії. Сама ж школа, як показують соціологічні опитування в Україні, не здужає підняти проблему патріотичного виховання. Наведемо конкретні приклади:

1) лише 44,4% українців рішуче відповіли б «ні», коли б їм запропонували відмовитися від українського громадянства на користь іншого, 27,4% відповіли ствердно «так» – готові відмовитися, і 28,1% – вагалися «важко відповісти»;

2) церква в Україні загрозливо розколота (активно діє Московський патріархат, славословлячи патріарха Кирила-Гундяєва і його «русский мир»);

3) у підсумку справа забезпечення національної безпеки й територіальної цілісності України покладається на військові відомства й добровольців (тим часом в країні бракує широкої загальнонаціональної системи політичної освіти на кшталт німецької, діючої після розгрому гітлеризму аж до наших часів).

Чи стурбований хто-небудь таким низьким рейтингом самооцінки українського громадянства, коли кожен четвертий готовий від нього відмовитися? Важко сказати однозначно – в українських ЗМІ цю тему якось сором'язливо обминають. А от російський агресор намагається проникнути в щонайменшу шпаринку. Наприкінці квітня 2017 р. депутати Держдуми внесли пропозицію надавати громадянам України російське громадянство в пільговому порядку, навіть не вимагаючи від них довідки про вихід із громадянства українського.

Якщо події будуть розвиватися в цьому напрямі, то, при відсутності соціально сильної політики в Україні, ми скоро можемо зіткнутися із загрозливим фактом подвійного українсько-російського громадянства. У підсумку Путін уже стане виступати на захист все зростаючого контингенту новонавернених громадян-неофітів, зачисливши їх, зрозуміла річ, до «русского мира». А «український світ» тим часом буде все дужче з'юрджуватися.

Чи зможемо ми компенсувати відсутність соціально сильної політики однією лише активізацією патріотичного виховання? Це ще нікому не вдавалося, а якщо й вишукати

певні приклади, то вітчизняна історія свідчить про протилежне. Тут досить згадати Володимира Винниченка, який у своїй книзі «Відродження нації» писав: що українському народу було мало гасел Центральної Ради про українську мову, українську школу й українську газету. Селянин насамперед хотів 16 десятин землі. Сама історія ніби підштовхувала політичний клас України до думки, висловленої Винниченком у такий спосіб: ***«національне визволення неподільно зв'язане з визволенням соціальним... Ваша державність може бути тільки державністю працюючих; коли такої не схочете, не матимете ніякої, бо для інших ви в даний момент не маєте даних»*** [2, с. 327].

Звісно, нашому народу не можна відмовити у патріотизмі. Однак сьогодні ця важлива ділянка державотворення покладена переважним чином на рівень самодіяльності волонтерів. Поза всяким сумнівом – народ поважає своїх захисників. І це бентежить підспівувачів «русского мира». Так, 71% респондентів України віддають належне героїзму й самовідданості українських військових, добровольців і волонтерів. Але, вкрай прикро те, що держава, за яку герої віддають своє життя, не відповідає народним очікуванням: ***лише 12,9% опитаних в Україні дотримуються думки про те, що на почуття патріотизму впливають конкретні «дії влади з реалізації реформ у 2014-2016 рр.»*** [14, с. 24-26].

А коли представники влади ще й ображають учасників АТО, то це вже виходить за всякі межі.

Народ очікує не репресій, а дієвих реформ, які б вивільнили його творчий потенціал. Поки що є певний кредит довіри й розуміння того, що **попереду – довгий і тяжкий шлях деолігархізації, демократизації й модернізації країни. Саме з цими гаслами очолив нашу країну президент України Петро Порошенко. Саме результативності від цих процесів і чекає від Президента наш народ. Але кредит довіри ніколи не буває безкінечним. І з цим доведеться рахуватися.**

То ж маємо жити й творити з урахуванням того, що є «час війні й час миру». Ще раз наголошу: національна безпека – це не лише танки та гармати, а насамперед людина, рівень її патріотизму. Тим більше, що Росія – це постійний

виклик Україні, на який слід безперервно знаходити адекватну відповідь і формувати українську національну ідентичність як сутнісну складову національної безпеки. При цьому не забувати: йде боротьба за уми й серця людей.

Звісно, я не закликаю до дзеркальної відповіді на виклики Росії – потенціал двох країн поки що неспівмірний. Власне, відповідь може бути й асиметричною. Але ж попри все вона має бути у якихось прийнятних межах. **Насамперед, слід було б оздоровити сам суспільний організм, підвищити його імунітет, піднести рівень самоповаги громадян.**

Як цього досягти? Тут немає жодного секрету: перспективу суспільного розвитку нині визначають ті країни, в яких фінансування науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт (НДДКР) коливається навколо 4% ВВП. Згідно даних ЮНЕСКО (2010 р.), це вже не США чи Німеччина, а насамперед Ізраїль (4,40%), Фінляндія (3,88%), Південна Корея (3,74%), Швеція (3,40%) і Японія (3,36%). Росія в цьому списку перебувала лише на 32-му місці у світі (1,16%), а Україна – на 36-му (0,86%). Звісно, це не влаштовувало нас, але принаймні десять років тому з такими показниками можна було миритись [16].

Нині ж, за умов російської агресії, ситуація є зовсім іншою. Якщо хочемо зробити крок вперед, вважає керівництво Національної академії наук України, оптимальна частка фінансування НДДКР має становити хоча б 1,7% від ВВП. Однак, нині вона складає всього 0, 16% . Тобто – у десять разів меншою від реальних потреб. На які перспективи тут можна сподіватися? Уже в минулому 2016 р. Україна витратила на НДДКР – всього мізерні $8 на душу населення. Цього не вистачало навіть на покриття заробітної плати науковців, що призвело до скорочення їхнього робочого тижня (4-3 дні) [15]. Науковці вимиваються із активного суспільного життя.

І які ж маємо результати? Замість того, щоб із своїми науковими інноваціями (а вони поки що є!) увійти в глобальний ланцюжок доданої вартості й тим самим вирішити ряд соціальних проблем, ми стали приділяти непомірну увагу питанню мовної уніфікації, перейменування вулиць, знесення пам’ятників тощо.

Так, ніхто не заперечує – має відбутися декомунізація й українізація на нашій землі! Але нікому не дано ігнорувати те, що нація є **етносоціальною** спільнотою. Що в процесі розбудови громадянської держави-нації пліч-о-пліч має відбуватися взаємодія власне етнічних (мова, культура, історія й звичаї) і соціальних – адміністративно-господарських, державно-політичних, професіональних факторів. Ще раз нагадую: не отримавши від влади 16 десятин землі, український селянин не став у масі своїй на захист Центральної Ради.

Чому ж ми про це забуваємо? Форсовано актуалізуючи етнічні моменти й обходячи стороною проблеми удосконалення соціуму ми тим самим дискредитуємо українську справу! Уже був такий період в історії України, коли Симон Петлюра не в міру перейнявся зміною вивісок на магазинах – з російської на українську мову. Так і нині – перейменування вулиць та знесення пам’ятників на фоні збільшення комунальних тарифів уже викликає не лише гіркий сарказм, але й латентне роздратування.

Звісно, нікому не дано ігнорувати закономірності суспільного поступу, перескочити через певні фази його становлення. Мусимо пройти три ***взаємопов’язані*** етапи:

1) розвиток національної мови, культури та освіти;

2) досягнення рівного доступу громадян до економічних і політичних ресурсів;

3) утворення модерної соціальної структури із ставкою на креативні класи.

Ці етапи пройшли передові країни – маємо пройти й ми. І коли дехто з можновладців декларує, що «віддача від науки – нуль», він тим самим ігнорує реалії XXI ст. Це раніше ми відносили промислове виробництво до базису, а науку й освіту – до надбудови. Зараз ситуація змінилася до навпаки: наука, освіта й інформаційні технології стали базисом. А перспективи розвитку в світі нині визначаються тими, хто навчився користуватися інноваційними технологіями.

Ситуація змінюється з кожним днем. Безвізовий режим – це велике досягнення Президента України. Але чи зуміє цим зрушенням скористатися українське громадянське суспільство? Не впевнений. Так, уже зараз канали телебачення заколисують нас розмовами про те, що от, мовляв, 90% львів'ян побували за кордоном та й перейнялися духом європейськості. І навпаки – за кордоном побувало лише 10% донеччан, а тому вони й не дозріли до Європи.

Тоді виникає ще одне законне питання: невже європейські цінності зосереджені на стамбульських базарах, польських гуртівнях чи блошиних ринках Парижу? Чи може хто вважає, що вся ця маса «економічних» туристів відразу ж стане в чергу за квитками до Лувру чи Версалю? Дуже сумнівно!

Тут багато важить те, з якими намірами й очікуваннями люди їдуть до Європи. Адже кожній інтелігентній людині давно відомо, що перед відвідуванням музею чи опери в людини уже мають бути сформовані якісь прогностичні уявлення про предмет заінтересованості. І їх мала б сформувати «тут і тепер» своя творча національна інтелігенція України.

Та сама інтелігенція, яку нині масово переводять на неповний робочий тиждень і послідовно відсувають від процесу піднесення культурного рівня населення. А в такому разі раз-по-раз й створюється ситуація, влучно описана незабутнім Павлом Глазовим: «Було собі дурне, поїхало в турне... Вернулося з турне – однаково дурне!». Мова йде не лише про пересічних «рядових» відвідувачів базарів ширвжитку, але й про багатьох «високородних» цінителів сумочок «від Гучі».

Отже, без належної державної системи політичної й культурної просвіти нам не підняти рівень громадянства до належного рівня. А тим часом, як свідчить академік Володимир Горбулін, Росія провадила власну антиукраїнську політику на Донбасі шляхом «***постійної та наполегливої пропаганди протягом останніх 20 років***». В той же час ***виявилося, що «українська держава і її представники недостатньо чіткі й переконливі в питаннях Донбасу»*** [18].

То ж і постає питання невідкладної важливості: агресивному «русскому миру» маємо протиставити гуманістичний «український світ». А відтак слід давно уже бити в усі дзвони з приводу деінтелектуалізації української справи: бо Україна нині посідає найнижче місце в Європі по кількості книг на душу населення. Так, в Україні видавництва випускають в рік 470 назв книг на 1 млн. населення, Росія 711 (теж нічим хвалитися!), Білорусь – 1360 (це цілком на європейському рівні), Великобританія – аж 2 870.

На власному досвіді переконуюсь, що видавати навіть гостро актуальну контрпропагандистську продукцію, спрямовану проти політики путінізму, доводиться за власний кошт. Державні органи відсторонилися від цього процесу.

З урахуванням зазначеної академіком Горбуліним нечіткості позицій правлячого класу України щодо «русского мира», чи ж варто дивуватися існуючому хаосу в державницькій суспільній думці України в цілому. Факт залишається фактом: на третьому році російської агресії в Україні понад 80% росіян масово заявляють про свою антиукраїнську настанову і одностайну підтримку Путіна. А тим часом значна частина українців уповні позитивно ставиться і до росіян, і до держави-агресора. Так, наприклад, у Харківській області добре і дуже добре ставляться до Росії 79,9%, до росіян – 91%, до керівництва Росії – 70,1% [7].

Про що це засвідчує? Про вкрай низький рівень патріотичного виховання й державницької контрпропаганди. Одна із причин цьому – національна інтелігенція України, насамперед шкільний вчитель (базової і вищої школи) були витиснуті на узбіччя не лише політичної, а й загальноцивілізаційної та громадсько-патріотичної освіти. Школа наша «заточена» на ідею підвищення вузькопрофесійних «кваліфікаційних рівнів» та «рівнів компетентності» з тих чи інших шкільних дисциплін відповідно до запитів європейського ринку (бо національний ринок все ще в «тіні» або в «напівтіні»).

А тим часом процес «виховання громадянина», обстоюваний у свій час академіком Василем Сухомлинським, було в Україні занедбано.

То ж час уже робити висновки!

14. 3. Національна ідея: історіософія проблеми.
(17 листопада 2017)

Про національну ідею впродовж останніх трьох десятиліть не говорив хіба що лінивий. Одні національний фактор в суспільному житті підносили до небес, а інші насилали на нього анафему. Термін «націоналізм» часто-густо повторювався без жодного розуміння його посутнього значення – коли, власне, йшлося про «національну ідентичність». Що вже говорити про носіїв цієї ідентичності – українських активістів, затаврованих певними політичними силами як таких собі «затятих націоналістів». Хтось цими «націоналістами» лякав дітей, в той час як інші, нехтуючи фактом об'єктивних процесів в історії, стверджували, що поява національних держав є прямим і безпосереднім результатом діяльності оцих самих «націоналістів».

З огляду на політичну кон'юнктуру час від часу поширювалась думка, що національна мова й етнічність (тобто культурна специфіка) українців теж були штучно придумані цими ж зловредними «націоналістами» (мазепинцями, петлюрівцями та бандерівцями). В той же час адепти «пролетарського інтернаціоналізму» назагал перебільшували значення індустріалізації та урбанізації в процесі формування сучасної модерної держави (Донбасс порожняк не гонит!). Більше того – протягувалася антинаукова думка про паралельне існування другого – російськомовного – державоутворюючого народу України (Донецько-Криворізької республіки). І тут вже вочевидь стикалися інтереси науковців та політиків. То ж за ким із них правда?

Було б несправедливо відносити усі ці перипетії до специфіки суто українського сьогодення. Адже непростий і драматичний характер взаємодії науковців та політиків – явище вселенське. Легко представникам природничих і точних наук аналізувати неживу природу – в об'єктів цих наук відсутні фактори свідомості, цілеспрямованості й інтересів. І навпаки – ***світ політичних процесів просякнутий корисливим людським інтересом***.

Поклоняючись «золотому тільцю», можновладні суб'єкти політики здатні уводити в оману, дезінформувати

та дискредитувати не лише один одного, але й дослідників їхньої діяльності. Більше того, зазначав англійський філософ Томас Гоббс, якби геометричні аксіоми суперечили інтересам можновладців, то «наука геометрії або заперечувалась би, або витіснялася спаленням усіх книг з геометрії».

Отож чи маємо дивуватися, коли навколо національної ідеї розгорнулися справжні баталії. А оскільки кожна війна починається в людських головах, то палахкотить уже не лише теоретичне поле національної ідеї – горять міста і села, гинуть люди. І хтось в цій ситуації, врешті-решт, має таки сказати правду. Бо ж зазначено у Святому письмі: «Пізнайте істину і вона зробить вас вільними» (Ін. 8:32). То ж нам залишається бути гідними нашої професії науковця. Маємо працювати під гаслом: «Тут і тепер. Бо якщо не ми, то хто?». Маємо викласти в загальних рисах стан і перспективи української національної ідеї в поточному моменті нашої історії.

Реалізація національної ідеї – це процес набуття народом своєї власної національної ідентичності. Цей шлях самопізнання містить у собі дві фази. ***Перша фаза – це набуття ідентичності відторгнення: «МИ не ВОНИ»***. Або як у Леоніда Кучми: **«Україна – не Росія»**. І в цьому акті протиставлення немає жодної етнофобії чи расизму. Дослідник світового рівня Клод Леві-Строс зазначав у свій час: «Будь-яка культура розвивається завдяки обміну з іншими культурами. ***Але необхідно, щоб кожна культура чинила певний спротив, в противному разі вона втратить те, що притаманне лише їй, і, як наслідок, те, що вона може обмінювати... Ця ситуація існувала фактично у всі часи. Це норма людської поведінки. І називаючи це расизмом, ми ризикуємо розпалити ворожнечу...***»[10].

Друга фаза у процесі набуття національної ідентичності – опрацювання суспільно-політичного проекту на майбутнє. Цей проект має поєднати в собі минуле, сучасне і майбутнє. У ньому маємо отримати відповідь на запитання: «ким ми були?», «ким ми є?» і «ким ми хочемо бути?». На сьогодні відповідь однозначна – **«Україна – це Європа»**.

Але ніхто не принесе нам цю Європу на блюдечку із золотим обідком. Маємо, врешті-решт, ***виявити належну волю*** задля реалізації поставленого перед собою завдання. Як зазначав французький соціолог Ернест Ренан, «***нація, як й індивідууми, це кінцевий результат тривалих зусиль, жертовності й самовідданості…*** Спільна слава в минулому, прагнення разом здійснити ще раз щось велике в майбутньому – ось головна умова для того, щоб бути народом… Отже ***нація – це велика солідарність, створена розумінням, усвідомленням жертви, принесеної раніше, і готовності до нової***. Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням та чітко висловленим прагненням продовжити життя спільноти. Існування нації… – це щоденний плебісцит» [17]. ***У випадку сучасної України – це плебісцит з питань євроінтеграції.***

Звісно, визначення Ренана, як і будь-яке інше, не може претендувати на істину в останній інстанції. Однак ми маємо звернути нашу увагу на два моменти у концепції Ренана. По-перше, ***національна ідея не є якимось програмним документом – це той щоденний плебісцит з найбільш актуальних питань національного буття, який за жодних умов не повинен сходити з порядку денного***. Тобто, поставивши питання щодо національної ідеї України, ми на нашому Конгресі зовсім не передбачаємо ухвали якогось підсумкового документу. Навпаки, ми лише зосереджуємо увагу на необхідності й в подальшому підтримувати той високий градус дискурсу, який відбувається нині на сторінках нашого з вами журналу «Суспільно-політичні процеси». Цей градус дискурсу підтримується нами також і в успішно започаткованій серії монографій «Бібліотека АПН». Адже на сьогоднішній день уже надруковано перші чотири томи. І це за якихось півтора року існування Академії політичних наук!

А цей доробок і є нашим реальним вкладом в опрацювання української національної ідеї. Бо національна ідея є нічим іншим, як самосвідомістю, якою перейнялася певна етнополітична спільнота людей з незборимим бажанням

влаштовувати свою життєдіяльність та свої стосунки з іншими народами на свій розсуд, тобто – виступати на історичній арені як суверенна нація-держава.

Саме з цих міркувань, по-друге, ми маємо звернути нашу увагу на «вольовій» іпостасі в концепції Ренана – ***прагненні до самоствердження нації.*** На цьому вольовому моменті акцентує увагу й німецький дослідник Рейнгарт Козеллек: ***динаміку суспільного поступу визначає, урешті-решт, потенціал напруги між набутим досвідом нації та горизонтом її устремлінь*** [8]

Доводиться зважати на те, що чим менш осмисленим є досвід минулого, тим більш утопічними стають проекти на майбутнє. І навпаки – чим вищий рівень самоусвідомлення власного досвіду, тим реалістичнішими стають конкретні плани й завдання щодо модернізації України.

Як показує світовий досвід, і в процесі осмислення національної ідеї теж є свої етапи. **До усвідомлення боротьби за державу-націю приходить спершу економічна й культурна еліта даного суспільства.** І лише **згодом, завдяки діяльності еліти, ця ідея стає набутком свідомості основної маси даної етнополітичної спільноти.** Отже, саме на національну еліту покладається особлива місія – зрозуміти і оцінити, яке місце ми посідаємо у сучасному світі, наскільки унікальним і неповторним є пройдений нами шлях. Наскільки послідовними стали ми у відстоюванні обраного нами європейського вектору.

На жаль, шлях до самоусвідомлення нашого місця в світі випав нам довгим і тернистим. Як зауважував президент України Петро Порошенко, чверть століття «ми не наважилися безкомпромісно порвати з минулим, заплуталися у стрілках багатовекторності, намагалися всидіти на двох стільцях. Постійне озирання на Москву і віра у міфічне братерство, патерналізм, соціалістичні стереотипи міцно сиділи у свідомості суспільства, гирями висіли на ногах та заважали рухатися вперед. Політична еліта, замість того, щоб вести за собою, пленталася у хвості, вона довгий час перебувала у полоні популістських електоральних пристрастей та меркантильних егоїстичних інтересів, а горизонт її планування

простягався не далі найближчої виборчої кампанії. І цей колективний гріх еліти, накопичений за два десятиліття, випало спокутувати перед народом нам, тим хто при владі саме тепер» [6].

То ж нині Україна знову зіткнулася з проблемою історичної ваги – **загрозою увіковічення успадкованого нами фактору «неісторичності української нації».**

Здавалось би – про яку «неісторичність» йдеться? Тож пошлюся на науковий авторитет видатного історіософа української історії Івана Лисяка-Рудницького. За його твердженням, ***потенційна історичність будь-якої нації спирається на свідому волю її представників***. Коли ж людина не захоче виконувати обов'язків, пов'язаних з її належністю до нації, – якщо вона саботує закон, не почуває себе співвідповідальною за спільність історичної долі – тоді вона на ділі засвідчує, що не дорожить своєю належністю до нації, не переймається життям цієї нації. А в підсумку, зазначає вчений, «нація, що в неї велика частина або більшість членів охоплена такими настроями, засуджена на загладу», на згасання. Ось така нація й стає «неісторичною» [12].

Головний гріх «неісторичності» української еліти – її відрив від інтересів народу. Насамперед йдеться про її «спольщення» після Люблінської унії 1569 р., а в подальшому «зросійщення» після Переяславських угод 1654 р. Все це завдало травматичних ударів насамперед по забезпеченню соціальних прав українського народу, по його репрезентативних політичних та культурних установах (військо, майнові та цехові права, церква тощо). За цих екстремальних умов український політичний клас намагався об'єднати дві протилежні тенденції: східну культурну спадщину візантійського православ'я із набутками західних суспільних відносин – у «Руській правді» Ярослава, у «Литовському статуті» та Магдебурзькому праві. Та попри часткові досягнення, остаточний синтез все ж не відбувся. Для його реалізації на той час ще не визріли відповідні історичні умови, а Україна тим часом надірвала свої сили.

В результаті доводиться констатувати: перервність української історії – то в складі Великого князівства Литовського, то під Польщею, то як складова Російської та Австро-Угорської імперій – позначилися на формуванні меншевартісного менталітету українського народу. А от піднести менталітет народу до рівня «історичності» – це і є насамперед функція національної еліти. Біда лише в тім, що успадковану нами так звану «пострадянську еліту» в Україні було б вірніше означати лише як «політичний народ» перехідного періоду. До рівня справжньої національної еліти вона у своїй масі поки не доросла.

То ж «маємо те, що маємо» – який нині «політичний народ», така й нація. Відбулася масова деінтелектуалізація суспільного життя (згадаймо визначення Арсенія Яценюка: «віддача від науки – нуль»). Дефіцит інтелекту призводить до відсутності розуміння широкими народними масами самого феномену «спільності історичної долі». Люди втрачають здатність бачити цілісну картину світу, розуміти причинно-наслідкові зв'язки й усвідомлювати сутність національного інтересу. А звідси – уже один крок й до втрати віри у власну державність.

То ж час не жде. Вже сьогодні маємо врешті-решт визначитися на шляху європейської перспективи. А долати цей шлях доводиться, на жаль, в контексті триваючої агресії Росії проти України. То ж **злобу нинішнього дня визначає пошук відповіді на запитання про нашу здатність забезпечити належний рівень національної консолідації.** Поки що загальний стан нашого суспільства, за визначенням академіка Володимира Горбуліна, не може не викликати тривогу: «Втома суспільства від офіційно неоголошеної війни, різке зниження соціальних стандартів і умов життя, відсутність позитивного бачення реформ (у лютому 2016 р. понад 70% українців вважали, що реформи не проводяться) – все це стимулює зростання полярних настроїв: від апатії до протесту. Усе це спритно використовує російська пропаганда і її розвідслужби для «розгойдування» ситуації зсередини» [5].

В силу зазначених обставин не може не викликати обурення поведінка деяких народних депутатів під час голосу-

вання за законопроекти щодо реінтеграції Донбасу. За словами президента України Петра Порошенка, «в голові просто не вкладається те, що... люди, які називають себе патріотами і навіть українськими націоналістами, зривали головування... І за що? За те, щоб законом визнати Росію агресором, а її війська окупантами!». Складалося прикре враження, що у декого з депутатів «взагалі із-під вишиванок визирають косоворотки, на головах – стирчать кокошники» [19].

На щастя, поміркованих депутатів виявилося більше: ***то ж в проекті закону певні території Донбасу проголошуються тимчасово окупованими, а Російська Федерація кваліфікується як країна-агресор***.

До честі Академії політичних наук, у своїх публікаціях впродовж усього терміну нашого існування ми неухильно дотримувалися саме такої позиції: **Росія – агресор.** І це не ситуативна реакція з нашого боку, а осмислена й виважена позиція. Що з того, що теоретики «русской идеи» віддавна зводили місію Росії до пошуку особливої, Богом призначеної ролі в людській історії? На практиці «русская идея» принесла з собою в Україну русифікацію, голодомор, війну і страждання людей.

Та все ж, як зазначено у Святому письмі, всьому свій час і своя пора: «час війні і час миру». То ж, дивлячись на досить віддалену перспективу досягнення миру, хотілось би у нашій академічній аудиторії висловити стримані сподівання на встановлення взаєморозуміння хоча б з деякими представниками російської науково-інтелектуальної еліти. Дехто з них мабуть дає собі звіт, що ідея «русского мира» безплідна і, що важливіше, небезпечна. ***Безплідна,*** тому що сам хід історії довів творчу яловість як історіософської ідеї монаха Філофея «*Москва – Третій Рим*», так і знаменитої формули Сергія Уварова «*православие, самодержавие, народность*», та ленінської ідеї «*мировой революции*».

А ***небезпечна*** тому, що держава, яка підпорядковує свою політику реалізації якоїсь далекої від народних інтересів ідеї, рано чи пізно стає ідеократичною. А ідеократія, як і теократія є синонімами тоталітаризму, в кращому випадку – авторитаризму **з претензією на якусь свою особливу місію.**

Щодо України ця місія з боку нашого північного сусіда у свій час була сформульована командуючим російської Білої Армії Антоном Денікіним: **«Никогда никакая Россия – реакционная или демократическая, республиканская или авторитарная – не допустит отторжения Украины».** Прах Денікіна, як відомо, згідно з дорученням Володимира Путіна від 5 листопада 2004 р. було з почестями перезахоронено у Москві, а ідейна спадщина піднята до рівня державницької доктрини. Зокрема сучасні спадкоємці «единой и неделимой» залюбки відродили традицію денікінських погромів на Донбасі.

Та все ж таки, попри усі ці перепони хотілось би почути з боку хоча б якоїсь частини представників російської академічної еліти більш виважену позицію з цих питань. Особисто я не можу сприйняти застережень з боку моїх російських колег, що, мовляв, не слід підпорядковувати науковий аналіз «поточній політичній кон’юнктурі на Україні». Натомість, напучують вони, необхідно розглядати назрілі проблеми, як це прийнято в науці, «без гніву і пристрасті», дистанціюючись від поточного моменту.

Прийняти таку пропозицію не можу, хоча й розумію бажання декого з російських колег стати осторонь і «дистанціюватися» від російської національної ідеї, що звелася, врешті-решт, до місткої й лаконічної формули: «Есть Путин – есть Россия. Нет Путина – нет России». Однак, на моє переконання, стати осторонь політичного процесу в історії не вдавалося ще нікому. Адже відомо: якщо ти не займаєшся політикою, то вона рано чи пізно займеться тобою. За все, що відбувається навколо нас усі ми несемо свою міру відповідальності, в тому числі й за пришестя «доби варварства». Та попри все нині повністю відповідальними за те, що твориться в Росії вважають себе лише 3% її громадян, а ще 10% – «частково відповідальними» (в Україні: 3% – повністю відповідальними, а 30% – частково).

Отже, тут слушно було б нагадати й собі, й російським колегам загальноприйняті в європейській ліберальній думці чотири міри відповідальності, сформульовані у свій час німецьким філософом Карлом Ясперсом (на прикладі

злодіянь фашизму). По-перше, це **кримінальна** відповідальність тих нацистів, хто давав накази здійснювати злочини проти людяності. По-друге, є **політична** відповідальність усього німецького народу за прихід до влади нацистів шляхом демократичних виборів. По-третє, є **моральна** відповідальність тих, хто аплодував і всіляко підтримував агресивні дії Німеччини. По-четверте, мають нести **метафізичну** відповідальність й ті, хто бачив, як коїлися злочини, але й пальцем не поворухнув, щоб покласти їм край [21, с. 18-19].

Оцей моральний імператив Ясперса, який увійшов у європейську ліберальну традицію, зобов'язує нас і тепер. Відтак вважаю, що за умови російської агресії позиція «дистанціювання» і описання «без гніву і пристрасті» є абсолютно неприйнятною для українського науковця. Бо те, що мої російські колеги називають «поточною політичною кон'юнктурою на Україні», для кожного з нас є ***«злобою дня», тією точкою відліку, коли Росія є агресор, а Україна є жертвою агресії***.

Отож – на війні як на війні. Згідно статті 51 Статуту ООН, кожна країна має право на захист. А тим часом факт залишається фактом: бойові дії відбуваються уже майже чотири роки лише на території України, а не десь там під Тулою чи Калугою. І тут для громадянина України є всього три варіанти вибору: або ти воїн-захисник, або дезертир, або колабораціоніст.

Я обираю позицію борця ідеологічного фронту. На цьому стою. І хай нас розсудить історія.

Література

1.Бильдт К. : В мире началась новая эра [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://injsmi. ru/politic/20180110/241154174. html

2. Винниченко В. Відродження нації. Частина II. – Київ-Відень, 1920, – с. 327

3. Война, которую выиграл прусский учитель [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://warfiles. ru/show-50125-voyna-kotoruyu-vyigral-prusskiy-uchitel. html

4. Герасимов В. Ценность науки в предвидении [Эл. ресурс]. – Режим доступа: www. vpk-news. ru/print/articles/14632

5. Горбулін В. «2017-й: далі буде...». [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta. dt. ua/article/print/internal/2017-y-dali-bude-cinnisni-resursi-viyni-i-miru-ukrayinskiy-format-_. html

6. День Незалежності України – 2016 [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://tsn. ua/politika/golovniy-nash-garant-ce-zbroyni-sili-ukrayini-povniy-tekst-vistupu-poroshenka-pid-chas-paradu-733115. html

7. Дзеркало тижня, 3 жовтня 2016 р.

8. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К: Дух і Літера. – 2005. – 380 с. ; Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К. : Дух і Літера. – 2006. – 436 с.

9. «Кремль будує нову Європу на засадах егоїзму, популізму і цинізму». Виступ Порошенка на YES [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www. evrointegration. com. ua/articles/2016/09/16/7054665/

10. Леви-Стросс К. Раса и политика [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. politizdat. ru/interview/70/

11. Ленинские фразы – Википедия [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9B%D0%B5%D0%BD%D0%B8%...

12. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Київ: Основи, 1994. – Т. 1. – [Ел. ресурс}. – Режим доступу: http://chtyvo. 0rg. ua/authors/Lysiak-Rudnytskyi_Ivan/Istorychni_ese_Tom_1/

13. Див. Мануков С. 4-я промышленная революция в Давосе [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://expert/ru/2016/01/21/chetvertaya-promyshlennaya-revolutsya/

14. Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства (Результати соціологічного дослідження) // Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К., Центр Разумкова. – С. 24-26.

15. Остановить «утечку мозгов»: миссия возможна? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://voxukraine. org/2016/08/02/brain-drain-ru/

16. Рейтинг стран мира по уровню расходов на НИОКР [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gtmarket. ru/ratings/research-and-development-expenditure/info

17. Ренан Э. Что такое нация? Доклад, прочитанный в Сорбонне 11 марта 1882 г. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://hrono. ru/statii/2006/renan/naci. php

18. Росія проводила власну політику на Донбасі останні 20 років – Горбулін – 24. 03. 2017 16:16 Новини України [Ел. ресурс]. – Режим пошуку: https://www. ukrinform. ua/rubric-society/2199537-rosia-provodila-vlasnu

19. У декого з-під вишиванок визирають косоворотки, – звернення Петра Порошенка [Ел. ресурс]. – Режим доступності: http://dyvys. info/2017/10/06/u-dekogo-z-pid-vyshyvanok-vyzyrayut-kosovorotky-zvernennya-petra-poroshenka/

20. Що на нас чекає, або Ворожіння на демократію // Демократична Україна. – 1992. – 4 січня. – с. 2.

21. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности в Германии. – М., Издательская группа «Прогресс», – 1999. – С. 18-19

14.4. Вихід з кризи: чи піймає «покоління Z» вітер у паруси України?

(Із виступу на Конгресі Академії політичних наук 30 листопада 2018 р.)

Як відомо, в Китаї слово «криза» складається із двох ієрогліфів: «небезпека» і «можливість». І в цьому є глибокий сенс, оскільки поняття «криза» традиційно означало – «рішення», «поворотний пункт», «крутий перелом» тощо. Як би ми критично не ставилися до марксизму, але мусимо визнати, що в основі суспільного розвитку лежить удосконалення продуктивних сил і виробничих відносин, перехід суспільства до більш сучасних технологічних укладів. Принаймні це стосується періоду становлення та розвитку капіталізму, індустріальних форм виробництва. Проривні технології відкривають можливості для розширення виробництва і формують нові сектори економіки, що утворюють новий технологічний уклад.

Куди вивезе криза циклу?

У 1922 р. російський економіст Микола Кондратьєв опублікував спостереження згідно якого в динаміці економічних показників спостерігається певна циклічність: фази зростання чергуються з фазами спаду. Період цих довгострокових коливань становить в середньому близько 50 років. Для кожної кондратьєвської хвилі (К-хвилі) характерний свій технологічний уклад.

1-й цикл: текстильні фабрики, промислове використання кам'яного вугілля;

2-й цикл: вугледобування та чорна металургія, залізничне будівництво, паровий двигун;

3-й цикл: важке машинобудування, електроенергетика, неорганічна хімія, виробництво сталі та електричних двигунів;

4-й цикл: виробництво автомобілів, хімічна промисловість, двигуни внутрішнього згорання;

5-й цикл: розвиток електроніки, робототехніки, обчислювальної і лазерної техніки;

6-й цикл: конвергенція нано-, біо-, інформаційних і когнітивних технологій.

Не виключено, що в XXI столітті тривалість К-циклів може скорочуватися від 50 до 30, а то й 20 років. Кожна із криз К-циклу стає поштовхом до переструктурування економіки й усієї системи міжнародних відносин. Та країна, яка першою освоїть нові технології й впровадить їх у життя, неминуче посяде лідируюче становище у світі.

Досвід минулого і горизонт майбутнього

Динаміка розвитку суспільства визначається ступенем напруження між набутим історичним досвідом і горизонтом устремлінь. Чим менший досвід, тим більш ілюзорними є плани на майбутнє. І навпаки – тверезий аналіз минулого є запорукою адекватного бачення майбутніх перспектив.

Наприклад, у минулому XX ст. фаза спадання **третього** кондратьєвського циклу виявилася, зокрема, у Великій депресії в США і першому дефолті долара 1933 р., а також драматичних кризових явищах у Європі. Спадання **четвертої** хвилі К-циклу зумовило другий дефолт долара 1971 р. й нафтову кризу 1973-1975 рр., що вилилася в наступну глибоку економічну кризу. Нині ми перебуваємо у фазі спадання **п’ятого** кондратьєвського циклу, що й виявилось у глибокій системній кризі 2008 р.

Тож криза формує пошук на виклик часу. Так, вихід із Великої депресії 1929-1933 рр. пов’язаний із появою ***четвертого технологічного укладу: велике машинобудування, цивільна й військова авіація, високотехнологічне будівництво, промислова енергетика***. Криза 1971-1975 рр. сприяла розвиткові ***п’ятого технологічного укладу: мікроелектроніка, комп’ютерна техніка, Інтернет, мобільний зв’язок***. Криза цього укладу після двадцятирічного піднесення економіки 1980-2000 рр. спричинена вичерпанням потенціалу економічного розвитку й перетіканням капіталу в спекулятивні сфери.

У процесі нинішньої структурної перебудови економіки та виробничих відносин на хвилі спадання К-циклу (середньострокова перспектива до 2020 р.) уже народжується

новий ***шостий технологічний уклад, основою якого буде не вуглеводнева енергетика, а біоінженерія, генна інженерія, науки про людину, космічна хімія***. У довгостроковій перспективі (2020-2050) високоосвічений людський капітал стане основною базовою перевагою та головною характеристикою суспільного поступу.

Якось воно та буде?

Поділяючи думку про значимість чинника К-циклів, я хотів би застерегти від спокуси жорсткого економічного детермінізму. Пора вже нам подолати інерцію української ментальності: мовляв, «поживемо — побачимо», в усякому разі — «віз дорогу покаже». Абсолютна впевненість у неминучому торжестві світлого майбутнього не повинна позбавляти нас реальності. Прогнози наперед визначеного майбутнього спасіння можуть відвернути нашу увагу від необхідності максимально докласти сил для вирішення нагальних проблем. Тільки відповідальність за день сьогоднішній є реальною підставою нашої відповідальності за майбутнє. Тут варто згадати засади християнської моралі: «Світ лежить у злі, ми маємо знати про це, пам'ятати це, долати наскільки можливо»; «Справжня віра не може бути без справ: хто істино вірує, той неодмінно творить діла»; «Паче посту й молитви – є труд».

Об'єктивні закономірності не реалізуються самі по собі. У XXI ст. чільне місце належить людському чиннику. Українці, можливо, краще за інших усвідомили гострий дефіцит у країні як державницької відповідальної еліти, так і належно вишколеного громадянського суспільства. Отже, виводити Україну на широку дорогу доведеться новому поколінню українців, які покладуть в основу суспільного розвитку сплановане стратегічне застосування знань, розвиток науки і технологій. Демократичні й ринкові перетворення потребують формування самостійної особистості, ініціативної й упевненої у своїх силах і здібностях. Як стверджував німецький філософ І. Кант, людина повинна мати мужність і здатність керуватися власним розумом. Це убезпечить її від спроб маніпулювання нею, що раз по раз трапляється в сус-

пільствах як «переддемократії», так і «молодої демократії». Більше того, освічена людина, чий розум ґрунтується на знаннях, у будь-якій ситуації зможе приймати самостійне рішення.

Еволюція поколінь

Я б не став кидати камінці в город жодному з нині сущих поколінь, які доклади сил у розбудові української незалежної держави останніх трьох десятиліть. Вони робили це так, як уміли, як складалися обставини. Інша справа, що одні не могли переступити через набутий десятиліттями свій радянський чи пострадянський інтелектуальний ресурс. Інші ж – навпаки, не мали часу і можливостей нагромадити новий, то й змушені поки що виходити із того, що є в наявності. Як то мовиться – джентльменами стають лише в третьому поколінні.

Отже, на який ресурс маємо покладати надію? Соціологи поділяють увесь нинішній віковий склад населення України на три категорії. Перша – народжене в СРСР у 1963-1982 роках **«покоління Х»** з набутим ним радянським досвідом. Все ще утримуючи певні позиції в державному та адміністративному апараті, вони тяжіють швидше до того, щоб утриматися на плаву і звести процес «розбудови України» насамперед до фінансування своїх посад. Друге – **«покоління Y»** – (народжені у 80-х та початку 90-х) оперують тим матеріальним та інтелектуальним потенціалом, який було накопичено ними в період «дикого капіталізму». Вони відстоюють незалежність України від російської агресії не в останню чергу як територію отримання ренти на монопольну експлуатацію приватизованих ними ресурсів. Попри всі негаразди із засиллям корупції та млявих темпів модернізації країни, їхня прогресивна роль все-таки проявляється у відстоюванні суверенітету країни.

За ними слідує народжене між ранніми 90-ми й серединою двотисячних **«покоління Z»**. Ровесники незалежної України, вони вже були свідками чи й учасниками двох революцій (Помаранчевої та Революції гідності). У своєму віковому діапазоні станом на 1 січня 2017 р. вони складали

майже 8 млн. осіб – п'яту частину населення країни. Отже будемо сподіватися, що цей контингент молоді буде серед тих, хто вирішуватиме ключові завдання в державі у 2030 році.

Поки що їхня система цінностей лише формується. Так, результати соціологічного опитування, проведеного Центром «Нова Європа» при підтримці Фонду ім. Фрідріха Еберта [1], констатують, що у цього покоління «рівень довіри до інститутів державної влади є критично низьким». Молоді люди нарікають на низький рівень представленості своїх інтересів у політиці. Однак, разом з тим, вони «не готові ні займатися політичною діяльністю, ані просто інтересуватися політичними подіями».

Доводиться констатувати – українське **«покоління Z»** менш активне політично, ніж їхні ровесники із країн Центральної і Східної Європи. Так, в Україні участь у загальнонаціональних виборах 2014 року взяли 45% молоді, тоді як у Польщі цей показник складав близько 60%, в Угорщині – трохи більше 50%, у Чехії – понад 70%, у Словаччині – трохи менше 80%. Отже, існує небезпека «зачарованого кола» політичної неучасті молоді, коли їхні інтереси й надалі не будуть належним чином враховуватися політиками.

Якої нації діти?

Тішить те, що **«покоління Z»** індиферентно ставиться до розпаду Радянського Союзу, або ж оцінює цю подію позитивно. До того ж відбулися значні зрушення у сприйнятті молоддю своєї національної ідентичності. Так, 95% опитаних вважають себе українцями, а 2% – росіянами. Навіть на Сході ця тенденція зберігається: 88% вважають себе українцями, і лише 8% – росіянами. На Півдні це співвідношення складає 94% до 4% відповідно. Що стосується мовного питання, то в цілому по Україні половина молодих людей говорить дома українською (50%), третина – російською (30%), а близько однієї п'ятої (18%) вдаються до обох мов. Поза сімейним колом цей баланс дещо зміщається на користь білінгвізму.

На усвідомлення своєї ідентичності впливає й процес глобалізації. В цілому по країні 61% молодих людей гордяться чи скоріше гордяться тим, що є громадянами України, 54% у повній мірі або ж скоріше вбачають у собі громадян світу, а 32% повністю відчувають себе європейцями. Оцих, так би мовити, «громадян світу» та «європейців» найбільше серед молоді Києва та Заходу України, найменше – на Сході та Півдні. ***Отже, національне та мовне питання, яке активно роздмухується недругами України, для молодого покоління уже не ставить якоїсь проблеми. Лише 5% опитаних заявили, що колись піддавалися дискримінації з мовного питання.*** Допускаю, що це може стосуватися молоді певних регіонів Закарпаття з недостатнім рівнем вивчення української мови. Без належного знання української мови їм важко адаптуватися до вимог часу.

Соціальні пріоритети.

Насамперед це боротьба із злочинністю й корупцією: 70% опитаних вважають, що вирішення цього завдання має складати головне завдання уряду. Наступними є економічні питання: економічне зростання й розвиток (68%), зниження рівня безробіття (66%), і так само забезпечення прав і свобод людини, соціальне забезпечення і соціальний розвиток для всіх (по 61%).

Однак у площині політики українській молоді важко визначитися, які політичні погляди є для них ближчими: ліві чи праві. Не в останню чергу, на мою думку, це визначається тим, що телебачення як і раніше домінує (порівняно з Інтернетом) в якості ключового джерела інформації для молоді (60% проти 50%). Хоча є й зрушення: ще в 2010 році телебачення було основним джерелом інформації для 90% молодих українців. Виходить так, що справа у нас самих, у низькому рівні нашої політичної культури, у примітивізмі телевізійних «ток-шоу». То ж чому дивуватися, коли половина молоді вважає демократію хорошою формою правління, а друга половина підтримує ідею про необхідність «сильної руки» для управління Україною. І тут нічого кивати на «ворожі голоси»: зараз молоді люди віддають перевагу

українським телепрограмам (49%), а не російським (2%) чи західним (1%).

Важливо і те, що йдеться не про демократію в ідеалі, а про ту реальну, яку молоді люди оцінюють в Україні хіба що «на трійку» при п'ятибальній шкалі. А раз так, то така демократія й не потрапила у пріоритети найважливіших суспільних цінностей української молоді. Натомість до них увійшли: економічний добробут громадян (28%), трудовлаштування (21%) й безпека (16%).

Ділова хватка

«Покоління Z» не чекає на час остаточного створення в Україні оптимальних європейських умов. Життя триває, і те, що для одних знаменує кризу, для інших є лише стартовими умовами реалізації своїх можливостей. Київські офіси новоутворених фірм (стартапів) вражають своєю чистотою й затишком. **«Покоління Z»** реєструє свої підприємства у Польщі чи Сінгапурі, а далі працює в Україні й тим самим обходить різноманітні бюрократичні рогатки. Упевненість в собі – їхній головний креативний потенціал. Вони вбачають Україну як баланс праці й особистого життя. «Дві України» Сходу й Заходу перестали для них існувати. Показово, що більше 72% української молоді **«покоління Z»** не націлені емігрувати із своєї країни: вони упевнені, що життя в Україні поліпшиться уже в найближчі 10 років.

Як зазначає зовсім не симпатик України, однак знаний аналітик Гліб Павловський, «минулу славу політтехнологів перехопили хлопці які вміють пов'язати менеджерів, учених і українських плутократів. Творці регіональних інвестиційних екосистем. Тисячі українських стартапів, а деякі із них оцінюються в десятки й сотні мільйонів доларів, виростають... «із нічого». Виникає більш інтересна Україна». Для молоді неповнота нинішньої національної держави в Україні стала мотивом тяжіння до Європи: «Покоління українців, яке сьогодні вступає у доросле життя, до 2030 р. буде уже в силі й славі» [2].

Однак поки що усе це здебільшого в мріях, сподіваннях і прогнозах. А тим часом у всьому світі наростає хвиля націо-

налізму, подекуди навіть радикального. Поки що науковий дискурс не може дати остаточних рецептів вирішення проблем, котрі зачіпають основні питання цивілізації, — як подолати прірву між бідністю й багатством, суперечності між етнічними утвореннями, напруженість у сфері міжконфесійних відносин у сучасному світі.

Що не викликає сумніву – на наших очах втрачає легітимність традиційне уявлення про романтичну національно-державну ідилію. «Садок вишневий коло хати» залишається в нашій душі, а в практичній діяльності на перше місце висуваються офіси стартапів. Якщо успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити в умовах світового ринку й транснаціональних «дійових осіб», то маємо сприйняти **«покоління Z»** таким, яким воно є. У них ще є час набути нових політичних якостей і сформувати належне громадянське суспільство. І понад усе, як говорив діяч часів визвольних змагань 1917-1920 Євген Чикаленко – побажаємо їм «любити Україну не лише до глибини душі, а й до глибини кишені».

Література:

1. Украинское поколение Z: ценности и ориентиры. – К., 2017. – 135 с.

2. Павловский Г. Прогулки с мечтателями / Россия в глобальной политике. – 9 апреля 2018 [Эл. ресурс]. – Режим доступа: htpps://www.globalaffairs.ru/print/number/Progulki-s-mechtatelyami-19484

Глава 15. АПОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

« – Слушай, Га-Ноцри, – заговорил прокуратор, глядя на Иешуа как-то странно: лицо прокуратора было грозно, но глаза тревожны, – ты когда-нибудь говорил что-нибудь о великом кесаре? Отвечай! Говорил?…

– Правду говорить легко и приятно, – заметил арестант… В числе прочего я говорил…, что всякая власть является насилием над людьми и что настанет время, когда не будет власти ни кесарей, ни какой-либо иной власти. Человек перейдет в царство истины и справедливости, где вообще не будет надобна никакая власть…

– И настанет царство истины?

– Настанет, игемон, – убежденно ответил Иешуа.

– Оно никогда не настанет! – вдруг закричал Пилат таким страшным голосом, что Иешуа отшатнулся… Преступник! Преступник! Преступник!»

(*Михаил Булгаков: Мастер и Маргарита*)

Двічі доктор наук в галузі філософії і політології, професор й іноземний член НАПН України Віктор Павлович Макаренко розпочав виклад своєї статті «Оцінка історичного процесу: між істиною і політикою» з аналізу різдвяного інтерв'ю Патріарха РПЦ Московської Патріархії Кирила (Гундяєва), де містилося трактування тих чи тих періодів історії Росії. Намагаючись працювати в одній фазі з шановним російським опонентом, почну свій аналіз також із листа Святійшого Патріарха Київського і всія Руси-України Філарета (Денисенка) з підтримкою ініціативи щодо започаткування діалогу між двома Помісними церквами.

15. 1. Діалог?

В уражену, але й мобілізовану російською агресією 2014 року Україну восени 2017 р. надійшла блага вість: через

посередництво Першоієрарха Російської православної церкви закордоном митрополита Іларіона (Капрала) Московська Патріархія висловила бажання вступити в діалог з Київським патріархатом Української православної церкви. Київський Патріархат привітав бажання з боку Московського Патріархату вести такий діалог. Відтак Патріарх Київський і всія Руси-України Філарет написав 16 листопада 2017 року до Патріарха Московського Кирила і єпископату РПЦ відповідного листа. Однією із рушійних сил цієї ініціативи, судячи з усього, було прагнення досягти миру, взаєморозуміння й злагоди між українським і російським народами.

В той же час, як повідомили у Київському Патріархаті, безпосереднім предметом діалогу мало б бути подолання всього комплексу проблем, які перешкоджають нормальному церковному спілкуванню між РПЦ і УПЦ КП, як це має бути між Помісними церквами. Зокрема, головною перешкодою для РПЦ, вважає Київ, є її власні рішення щодо «зняття сану» (1992 р.) та «анафематствування» (1997 р.), які Московський патріархат безпідставно й неканонічно застосував до Патріарха Філарета. Тому ***першим кроком для встановлення відносин між двома Помісними Церквами мало стати рішення Архієрейського Собору РПЦ про «визнання небувшими» вказаних рішень щодо Патріарха Філарета – так само, як це раніше було зроблено РПЦ задля діалогу з РПЦЗ та із старообрядцями (визнання небувшими анафем на старі обряди)***.

При цьому позиція Київського Патріархату полягає в тому, що метою такого діалогу не може бути ані «покаяння» перед РПЦ, ані адміністративне приєднання до неї у будь-якій формі. Єдиною кінцевою метою такого діалогу УПК КП бачить виключно визнання автокефалії Помісної УПЦ Київського Патріархату, та об'єднання українського православ'я.

Однак, як це вже стало традиційним для Москви, суть справи відразу ж було перекручено до навпаки. Звернення Патріарха Філарета було заслухано 30 листопада Архієрейським Собором у Москві та інтерпретовано як нібито про-

хання пробачити його і повернути у лоно «канонічної матері-церкви». В зазначеному «покаяльному» контексті Собор «із задоволенням сприйняв» це звернення «як крок до подолання розколу і відновлення церковного спілкування з боку тих, хто у свій час відпав від єдності з канонічною Українською православною церквою». Для ведення подальших переговорів Архієрейський Собор установив комісію, очолювану главою синодального Відділу зовнішніх церковних зв'язків митрополитом Волоколамським Іларіоном [8].

Такий поворот справи українську сторону не влаштовував. Тому у відповідь з боку Києва було заявлено, що у листі не йдеться про «прохання» Патріарха Філарета, а лише те, що він «закликає» своїх адресатів визнати від початку не дійсними ті рішення, які Московському Патріархату заважають відновити молитовну єдність з Помісною УПЦ – Київським Патріархатом. А відносно усіх «провин», які приписуються Патріарху Філарету, то він ніколи їх «не визнавав, не визнає і не буде визнавати себе у них винним – а тому не має підстав каятися» [7].

15. 2. Вододіл

Однак, попри всі перипетії, у Київському Патріархаті вітають бажання з боку Московського Патріархату вести діалог. Які б не були задавнені міжконфесійні суперечки, але істинний бік справи лежить сьогодні саме в площині політики – між Україною і Росією простяглась гаряча лінія фронту, де Росія є агресором, а Україна – жертва агресії. І це має бути вихідною точкою діалогу, що має покласти край війні. Цю незаперечну істину визнає й держсекретар США Рекс Тіллерсон: «Росія озброює, очолює, тренує антиурядові сили і воює пліч-о-пліч з ними» [2].

В цій ситуації до визнання необхідності діалогу схиляються й авторитетні російські аналітики. Так, Дмитро Тренін (директор московського Центру Карнегі) у своїй публікації під назвою «Понять Украину» закликає визнати факт необхідності зрушень в російській національній самосвідомості: «Події в Україні завершили постімперський період російської історії, в ході якого ще існувала надія на

глибоку реінтеграцію колишніх радянських республік, і відкрили епоху становлення Російської Федерації як окремої самодостатньої держави, що розглядатиме інші країни колишнього СРСР як близьких сусідів, але не як частину єдиного геополітичного простору на чолі з Москвою» [10].

В Україні свої настрої. Травма війни іноді породжує запитання: а який взагалі сенс у пошуках діалогу з Москвою, яка своєю практичною діяльністю впродовж тривалого часу засвідчила тяжіння до авторитаризму (як на державному, так і на церковному рівні). І тут наші дороги розходяться, бо наша демократія діалогічна, а їхній авторитаризм – монологічний. Як звучить у пісні Анастасії Дмитрук: «У вас Царь, у нас – Демократия. Никогда мы не будем братьями».

Власне, ця теза має власну історію. На принципову різницю між українським та російським народами звертали увагу наші провідні науковці – від Миколи Костомарова до Івана Лисяка-Рудницького. На їх думку, лінія вододілу між двома народами лежить не у вірі, мові чи культурі, а у системі влади – взаємовідносин між народом і владними верхами. До речі, подібну точку зору поділяють і деякі російські науковці, вважаючи, що сучасна Україна є спадкоємцем Давньої Русі й Великого Князівства Литовського, а Росія – політичних традицій Золотої Орди, улусом якої й було Московське князівство (академік С. Півоваров, проф. В. Макаренко та ін.).

Звісно, в часи перебування у складі Російської імперії та СРСР ідеями самодержавства перейнялася й значна частина українського «служивого люду», що ми відчуваємо й до сьогоднішнього дня. На превеликий жаль, український політичний клас ще далекий до того, щоб стати справжньою національною елітою. Аргумент тому може бути такий: з часу розпаду «світової соціалістичної системи» В'єтнам збільшив обсяг свого виробництва у 30 разів, а Україна за цей же час не вийшла навіть на рівень 1990 року. Причина успіху в'єтнамців, як на мій погляд, полягає в тому, що в'єтнамська еліта сформувалася продовж трьох поколінь боротьби за незалежність – спершу проти французького колоніалізму, потім проти японського мілітаризму, згодом знову проти

французьких «опікунів», потім поборюючи американську агресію, а далі вже й відбиваючи китайське вторгнення. Тим самим в'єтнамська еліта на практиці довела своє право гідно представляти трудолюбивий в'єтнамський народ. Україна ж, даючи відсіч російській агресії 2014 р., лише тепер стала на цей шлях гартування національної еліти.

І попереду – ще довга дорога до себе, до вміння й бажання відстоювати загальнонаціональні інтереси. А тим часом діалог, який так-сяк триває між Києвом та Москвою на офіційному рівні, маємо підтримувати ми – представники науки від імені громадянського суспільства наших країн.

Чим, на мій погляд, цікава постановка питань у пропонованій до дискусії статті Віктора Павловича Макаренка? Насамперед тим, що цей визнаний у світі науковець не підміняє любов до Батьківщини «любов'ю до столоначальника». Як аналітик, він намагається поставити професіональний діагноз і приписати суспільству належні ліки й режим оздоровлення. І саме в цьому відношенні його аналіз являє собою інтерес для України, бо ще за радянських часів говорили: «коли в Москві чхнуть, то в Києві відразу ж починається епідемія». І цьому слід покласти край. Однак, на жаль, увесь пострадянський простір все ще перебуває під впливом інфікованого імперським синдромом російського інформаційного поля. Не в останню чергу саме тому адекватний «протокол лікування» й режим карантину мають бути доведені до свідомості широкої громадськості не лише Росії, а й України. Бо, як кажуть учителі математики, «два пишемо, а три в умі» – у Макаренка йдеться про Росію, а ми тим часом переймаємось долею України.

15. 3. Діагноз

Визначальною рисою Росії, на думку професора Макаренка, є «звичайне свавілля у внутрішній і зовнішній політиці. Тому наша країна може вважатися клінічним випадком відтворення радикальної протилежності між істиною і політикою». До честі автора, він не зводить цей ґандж до звинувачення, чи демонізації якоїсь однієї частини суспільства чи групи політичних лідерів. Нездужає усе суспільство, пронизане лукавством, брехнею й колабораціонізмом.

Отже, виходить так, що жодна хірургічна резекція тут не допоможе – попереду довгий і нелегкий шлях тривалого видужання, змін не лише на персональному рівні політичного Олімпу, але й на рівні зміни поколінь.

А поки що діагноз невтішний. Так сталося, що в XX ст. склалися методи організованої брехні як знаряддя в боротьбі з істиною. Відповідно постала проблема створення інтелектуальної противаги владі. На чому базується це твердження? В аргументації цього моменту Віктор Макаренко різкий і безкомпромісний, що, поза всяким сумнівом, викличе застереження якоїсь категорії читачів. Отож, на його думку, «природа політики – заперечення й перекручення будь-яких істин; свобода думки є нічим іншим як фарсом, якщо не дається адекватна інформація про факти, а самі факти залишаються предметом спору; право кожного покоління писати свою історію не дає права доторкатися до фактичного матеріалу; групові суспільні й державні інтереси протистоять істині; політика в силу своєї природи протиборствує усім формам істини».

На мій погляд, обговорення уже цих тверджень може бути предметом професіональної дискусії, коли політика як суспільний феномен у певній мірі демонізується, а його величність факт підноситься на п’єдестал як запорука істини, добра і справедливості. Особливо сумнівним для професіонального історика може бути твердження про те, що написання історії «не дає права доторкатися до фактичного матеріалу». Адже джерельна база історії – писані матеріали – теж укладалися колись живими людьми, а тому й несуть на собі відбиток суб’єктивного ставлення і того, хто їх писав, і тих, для кого вони писалися. А до того ж, виникає питання про дефініцію самого поняття «істина» при визнанні того, що наше уявлення про світ ніколи не може бути абсолютно адекватним самому світу – а лише наближеним у більшій чи меншій мірі. Адже автор і сам не заперечує того що «для встановлення фактів зазвичай використовують джерела, в яких завжди можна підозрювати фальсифікацію. Більшість свідків можуть стати лжесвідками, особливо якщо вони довіряють державним ЗМІ».

Одночасно професор Макаренко іноді вдається до суджень, які, начебто, ніхто й не збирався заперечувати: «Брехня – вічний ворог істини». Однак у подальшому уточнює свою позицію таким судженням: «розмивання границі між істиною факту й судженням – форма дії брехні. Безпристрасність, чесність і незалежність у викладі фактів неможливі без протиборства з інтересами й пристрастями владних груп у будь-якій країні. *Існує спорідненість між політикою як здатністю змінювати світ і здатністю брехати. Звідси виникає протиріччя між професіональним історикам і професіональним політиком: перший не може подолати спокусу потрапити в капкан необхідності й відкинути свободу дії; другий не може подолати спокусу переоцінити можливість свободи й примиритися з брехливим запереченням чи фальсифікацією фактів*».

Ще одне судження, яке не може не викликати застереження: з окремих положень Макаренка складається враження, що професор заперечує саму можливість і здатність перетворення світу людиною. Принаймні вважає цю справу безнадійною з самого початку. А то як же інакше можна трактувати таке положення: «Організована брехня – внутрішня властивість політики, *оскільки вона претендує на перетворення світу*». Але, як випливає з подальших положень, не все так безнадійно, оскільки й у сфері політики «прагнення до істини може стати першорядним політичним фактором там, де суспільство вступило на шлях організованої тотальної брехні».

15. 4. Терапія

Я далекий від того, щоб, як то кажуть, розставити усі крапки над «і». Текст у Віктора Макаренка густий і суперечливий, а в окремих випадках навіть може здаватися парадоксальним. Взяти хоча б таке судження: «Істина факту вимагає безумовного визнання й виключає дискусію». Тут, образно кажучи, «душа болить і серце стогне». Бо коли науковець виключає дискусію стосовно істини факту, то уже саме це судження має стати предметом дискусії. Звісно, у повсякденному житті є розхожі істини, які сприймаються як

щось само собою зрозуміле. Ось мої внуки із моїх же слів затвердили собі, що «краще бути молодим і здоровим, ніж старим і хворим». Або ще таке широковідоме: «Волга впадає у Каспійське море». Але чи далеко ми просунемось в усвідомленні парадоксів нашої доби, коли заспокоїмось подібними житейськими банальностями і звеличимо їх до рівня «безумовного визнання»?

Однак слід віддати належне Віктору Павловичу, коли він переходить від діагнозу до приписування тої чи тої терапії проти недуги брехні й фальсифікацій у сфері політики. Насамперед, вважає він, для аналізу протилежності між істиною й політикою «необхідно описати сучасні форми *конфлікту між політичним і юридичним підходом до влаштування судових процесів* й виявити конкретні заходи індивідуального, групового, соціального, національного й інституціонального колабораціонізму в Росії й решти пострадянських держав». І в цьому пункті як мовиться, нічого добавити й нічого відняти, а тому я повністю солідарний з російським автором. Судова система що в Росії, що в Україні стала настільки притчею во язицех, що без її тотального реформування й масової люстрації навряд чи можливі будь-які зрушення в суспільному житті. Саме звідси тягнеться ланцюжок всезагальної брехні, що служить підставою масового колабораціонізму населення до «своєї-чужої» влади.

Віктор Павлович Макаренко не є професіональним політиком, він не закликає людей «на барикади» і не пропонує їм прилучитися до здійснення чергового проекту «світлого майбутнього». Він переймається вирішенням більш скромних завдань – зосереджуючи свою увагу на шляху упровадження наукових методів у аналізі суспільних явищ. Образно кажучи, він слідує заповідям святого Івана: «Пізнайте істину, й істина зробить вас вільними». Так, він закликає без огляду на будь-яку владу ставити «незручні» запитання для виявлення безлічі конкретних конфліктів між істиною і політикою «тут і тепер», в конкретних умовах даного місця і часу. Наприклад, в конкретних умовах Росії він вважає за доцільне роз'яснювати громадськості «причини любові людей до брехні й обману». Особливо ефективним буде цей

метод, вважає він, якщо «виходити із різниці між істинами розуму й істинами факту й з'ясовувати міру шкоди, яку завдала істині конкретна політична влада». Але все це – загальні положення. Однак, коли діло доходить до конкретних справ, то тут пафос дослідника якось тане: «Участь держави у написанні історії завжди пов'язана з деформацією реального історичного процесу. У істини до цього часу було мало шансів пережити натиск з боку влади».

Ну, як тут не згадати вигук Понтія Пілата щодо можливості реалізації царства істини: «Воно ніколи не настане!». А тому й професору Макаренку, судячи з усього, доводиться обходитися констатацією реального стану речей: «В нинішню епоху розширився й загострився конфлікт між політикою й істинами факту. Істину факту, якщо вона стоїть на шляху вигоди, задоволення й влади, сприймають сьогодні більш вороже, ніж в минулому. Цей феномен розцвів у тиранічних та ідеологізованих країнах, а у вільних країнах незручні істини факту перетворили на погляди, точки зору. Тому в Росії слід заново проблематизувати протилежність істини й точки зору, з урахуванням критеріїв для описання й оцінки соціальних і політичних процесів XX ст. ».

15. 5. Поняття

Враховуючи те, що ми аналізуємо статтю представника політичної філософії, вважаю за доцільне внести ясність у деякі не настільки вже й ходові серед істориків поняття. Насамперед мова йде про різницю між поняттями «істина розуму» та «істина факту». Як виявляється, вони не рівноцінні. Згідно писань Готфріда Вільгельма Лейбніца, *істини розуму – необхідні істини*, а галузь їх застосування – логіка й математика. *Істини ж факту – випадкові істини* нашого буття. Метод отримання цих останніх істин – індукція, узагальнення фактів. А в цілому, на думку Лейбніца, сфера досвіду – це сфера досить невиразного чуттєвого сприйняття навколишньої дійсності. Отже вихід вбачається у необхідності синтезу знань, оскільки раціональне знання (істина розуму) є більш високою формою знання, ніж знання конкретного досвіду (істини факту).

В теорії воно ніби й так. Однак виникає запитання: куди ж приведе нас оце запозичення напрацювань філософії історії «від Лейбніца» на практиці? Бо найважливішою проблемою України все ж таки є вирішення проблеми російської агресії 2014 року.

Повернемось ще раз хоч би до однієї з істин, проголошених шановним Віктором Павловичем Макаренком: «***Самозбереження держави не є вищим законом, якому має служити політика»***. Закономірно постає питання: у якому полі має функціонувати політика, коли вона не дбає про самозбереження держави як сфери узгодження інтересів мільйонів своїх громадян? А ці люди, за визначенням Аристотеля, є між тим «політичними істотами». Тобто – політика є не просто складовою, але визначальною ознакою людини. Відповідно і дефініція «політика» теж пов’язана із етимологією грецького «політікос», де «полі» означає множинність, а «тікос» – інтерес. Якщо дослівно, то маємо «множинність інтересів». Тобто, політика є полем зіткнення інтересів різних людей, й вимагає поєднання цілей і завдань, які ставлять перед собою ці люди. Тож завданням держави є організувати процеси управління реалізацією цієї множини інтересів у практичній політиці так, щоб провадити усталений і безкризовий розвиток, забезпечувати спадкоємність поколінь при дотриманні гармонії з природним середовищем. Так чи так, але світова історія не дала нам прикладів ніякого іншого поля узгодження людських інтересів, крім як у межах держави. Не станемо ж ми брати за приклад життєдіяльність первісних племен.

Отже виходить, що перебування поза сферою політики, держави і права можна допустити хіба що при відсутності у людини будь-яких інтересів. Але відсутність інтересів недопустима для будь-якої нормальної особи. Відтак неможливо відсторонити себе від участі в політичному житті і тим самим полишити життя своєї держави, своєї сім’ї на волю випадку. Бо ж загальновідомо, що коли ти не переймаєшся політикою, то політика обов’язково займеться тобою.

Ця істина є особливо актуальною нині для кожного українця в ситуації агресії Росії проти України. Як повинен поступати український громадянин у протистоянні російській агресії на лінії вогню, керуючись тим, що «самозбереження держави не є вищим законом»? Чи ж не таку «істину» культивує кремлівський пропагандистський апарат, який запевняє, що українська держава, мовляв, є штучним витвором, який не має перспектив на майбутнє. Натомість Москва проголошує абсолютною істиною відвічне існування «триединого русского народа в составе великороссов, малороссов и белорусов».

15. 6. Реалії

Чи маємо ми право за цих обставин поринати в теоретичні емпіреї відірвано від цієї реальної дійсності? І чи достатнім виявиться положення професора Макаренка: ***«Виживання світу в цілому і кожної конкретної держави неможливе без істини»***. Щось у цьому є. Бо ж як слідує із роману Булгакова, хоч Ієшуа й прийняв смерть на хресті, однак Римська імперія зазнала краху, а істина християнства затріумфувала.

Але чи став від цього світ більш моральним і справедливішим? Відповідь Макаренка: «Більшість релігій не включають брехню у перелік смертних гріхів».

Чи перейнялися люди жагою пізнання істини буття? І тут відповідь Макаренка не надихає на оптимізм: «...Релігії (за виключенням зороастризму) не допомагають встановити істину».

Чи готові люди у своїй масі, говорячи словами Шевченка, «за правду пресвятую стать і за свободу»? І тут Макаренко може сказати мало втішного: «Істину факту, якщо вона стоїть на шляху у вигоди, вдоволення і влади, сприймають сьогодні більш вороже, ніж у минулому».

То на що ж ми, врешті-решт, маємо робити останню ставку в ім'я торжества істини? Відповідь Макаренка подає надію на світло в кінці тунелю: «Цьому сприяє лише пуританська мораль й організована наука».

Не знаю як в Росії, але в умовах України надія тут же погасає після того, як ми пригадаємо радикальне визначення

екс-прем'єр-міністра України Арсенія Яценюка: «Віддача від науки – нуль». Ну прямо тобі замкнуте коло і якась дурна безкінечність – жодної надії на торжество істини і справедливості.

То ж як би ми не намагалися підноситися у високі емпіреї заради пошуку універсального ключика для торжества правди, але мусимо опуститися на грішну землю й «тут і тепер» проаналізувати оту саму «істину факту» – конкретну ситуацію агресії Росії проти України. Якими б евфемізмами тут не оперувала Росія – «український конфлікт», чи «заморожений конфлікт», – але міжнародні експерти (напр. Курт Волкер) уже без жодних еківоків констатують: «Це гаряча війна, недалеко від Берліна» [11].

А сувора правда війни полягає в тому, що станом на осінь 2017 р., згідно даних Генерального штабу України, число загиблих захисників України в зоні АТО за час так званої «антитерористичної операції» дорівнювало уже 10 710 людей. І це лише у віданні Міноборони. Але ж до цієї «статистики» слід ще додати і втрати Національної гвардії, Прикордонної служби, міліції, Держслужби з надзвичайних ситуацій, а до того ще й невідомо які були до цього часу втрати щодо кількості добровольців... У ці цифри важко повірити: адже афганська війна тривала 10 років, але тоді число загиблих складало 15 052 людини. Непорівнянні втрати України і в контексті «першої чеченської війни» (5,5 тис.), і «другої чеченської війни» (7,3 тис.). Який же це заморожений конфлікт? І де тут торжество істини і справедливості?

А до того ж слід враховувати ще й те, що в будь-якій війні бойові втрати супроводжуються пораненими (скаліченими), число яких у співвідношенні 1 до 4-5. Тобто, загальне число поранених має складати десь близько 50 тисяч українських військовослужбовців. Не слід забувати й те, що в зоні АТО загинуло близько 2,5 тисяч мирних жителів Донбасу (дані ООН) [5].

Невже цих жертв ще замало, щоб нашим депутатам набратися мужності й хоч на четвертому році війни визнати врешті-решт Росію агресором? І чи не було б торжеством іс-

тини факту, коли б обидва Патріархи – Київського патріархату та Московського – засудили б агресію Росії як богопротивне явище? Однак рука, протягнута з Києва, була відкинута з так би мовити «канонічних міркувань». А тим часом люди гинуть.

15. 7. Інтерес

Поза всяким сумнівом конфлікт, анонсований у самій назві статті Віктора Макаренка – «між істиною і політикою», – реально існує і має якимсь чином бути залагодженим. Але поки що перспективи вирішення цієї проблеми, судячи з усього, залишаються дуже невиразними. Ще раз повернімося до діалогу Ієшуа Га-Ноцрі з Понтієм Пілатом:

«І настане царство істини?

– Настане, ігемон, переконливо відповів Иєшуа.

– Воно ніколи не настане! – раптом закричав Пілат таким страшним голосом, що Ієшуа сахнувся... – Злочинець! Злочинець! Злочинець!».

Тобто, з точки зору представника політичної влади очікування царства істини уже само по собі є злочином. Глибоко усвідомлюючи це, Пілат навіть змушений був про всяк випадок перестрахуватися, оскільки в присутності свідків під час розмови з Ієшуа було висловлено крамолу – пришестя нового царства істини. І тому прилюдно й нарочито демонстративно Пілат проголошує: «На світі не було, немає і не буде ніколи більш прекрасної для людей влади, ніж влада імператора Тіверія!». І лише після цього відправляє свідків й залишається з опонентом один на один для довірчої розмови. А на прохання Ієшуа відпустити його, відповідає так, як це відповідає логіці представника владної ієрархії: «*Ти гадаєш, нещасний, що римський прокуратор відпустить людину, яка говорила те, що говорив ти*? О, боги, боги! *Чи ж ти думаєш, що я готовий стати на твоє місце? Я твоїх думок не поділяю!*».

Однак, як на моє переконання, проблема все ж таки полягає не в протиставленні «істини» і «політики». Навряд чи поняття «політика» й «істина» являють собою дуальну опозицію. Тим більше справа не в аксіологічних оцінках

«добре – погане», бо й до поняття «політика», і до поняття «істина» маємо ставитися нейтрально. Обидва вони представляють собою ту чи іншу сферу людського буття. А дослідникам цієї людської життєдіяльності, на відміну від представників природничих і точних наук, доводиться мати справу саме з людиною, життя якої просякнуте корисливим людським інтересом. І це стосується як можновладців, так і так званих «простих людей». Хіба що можновладці мають до свого розпорядження репресивний апарат, який так чи так гарантує реалізацію їхніх шкурних інтересів, в той час коли «проста людина» ще має повсякчас виборювати свої права людини і громадянина. Ось тому англійському філософу Томасу Гоббсу й приписують твердження, що істина в очах можновладця завжди поступається інтересам в сфері політики: і якби геометричні аксіоми суперечили інтересам людей, то «наука геометрія або заперечувалась би, або витіснялася спаленням усіх книг з геометрії».

Тобто, в суспільстві, просякнутому духом людського інтересу (а поки що – це дух наживи!), деформується як поняття «політика» так і поняття «істина». В її класичному визначенні істина є універсалією культури, змістом якої є оціночна характеристика знання в контексті його співвідношення з предметною сферою (істини факту), з одного боку, і зі сферою процесуального мислення (істини розуму) – з другого [4, с. 287].

Ну, а коли мова заходить про «оціночну характеристику знання», то тут вже багато що залежить від самих «оцінщиків» – по якій стороні влада, по тій стороні й право оцінювати. То ж професор Макаренко описує нам приклад «з’ясування істини» в політичній практиці Росії: «А в Росії із прадавніх часів існує правило: щойно простий смертний піднімається на високу посаду (світську чи духовну), як його судженням відразу ж приписується більше значення, ніж словам простих смертних. Шаблон «начальству видніше» до цих пір не щез із житейської «мудрості», незважаючи на повний провал усіх обіцянок і пустопорожніх слів радянського і пострадянського керівництва країни».

15. 8. Постправда

То що ж маємо робити, коли ми погоджуємося із такою думкою Макаренка: ***«Виживання світу в цілому і кожної конкретної держави неможливо без істини»?*** Як маємо цю хиренну істину піднести на належний рівень і утверджувати в нашому бутті? Нагадаю пораду нашого політичного філософа з цього приводу: «В конкретно-історичних обставинах Росії слід пояснювати причини любові людей до брехні й обману». Оце й усе?! Цим нас в Україні не здивуєш – тут уже багато хто переймається цією архіважливою роботою «розгрібачів бруду». Пам'ятаєте, як в 1902 – 1917 рр. у США група американських письменників, журналістів, публіцистів і соціологів виступили з різкою критикою тогочасного американського суспільства. Початком руху «розгрібачів» вважається стаття Дж. Стеффенса, спрямована проти хабарників і казнокрадів (1902). Судячи з усього, ця робота все-таки принесла певні результати в утвердженні правової держави в Америці. Хоча на цю тяжку працю й пішло ціле століття. Однак, тим не менше, триваючі й донині фінансові скандали у США все-таки наводять на думку, що одним просвітництвом дуже важко викорінити зло, породжене глибинними антагоністичними суперечностями. Тут проблема глибоко занедбана й набагато серйозніша, щоб бути вирішеною на просвітницькому рівні в тій чи іншій окремій державі, в тому числі й Україні чи Росії.

Щоправда, дещо далі Макаренко уточнює завдання: слід врешті-решт вирішити проблему «створення інтелектуальної противаги владі». Це положення вже дещо вносить момент оптимізму в наше життя, однак, як показують житейські будні, «науковці пописують, а публіка почитує». А в цілому – люди перейняти проблемами виживання, а тому до високих істин їх щоденний інтерес часто-густо й не піднімається.

Сфера політики, як я уже зазначав, покликана узгоджувати інтереси різних суспільних верств – класів, страт, вікових груп тощо. Однак на сьогодні проблема соціальної нерівності досягла в світі прямо-таки фантастичних масштабів. Тож без розв'язання оцієї самої проблеми соціальної не-

рівності жодна істина в суспільстві так і не буде затребувана. Більше того – якщо незручну для можновладців істину не заборонять (це вже віджилі політтехнології!), то обов'язково втоплять у морі фейкової або препарованої інформації. Недарма ж сама базова доповідь 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17-19 лютого 2017 р.) звучала таким чином: **«Постправда, пост-Захід, постпорядок».** Лаконічно й довершено, ніби епітафія на могильному камені лібералізму західного зразка...

То що ж дивуватися, коли західні експерти час від часу схиляються до вкрай песимістичних узагальнень. Так, голова згадуваної конференції Вольфганг Ішінґер вважає, що Захід, на жаль, відмовився від ролі рушійної сили людства, а це створює підстави для формування «постзахідного» світу і знаменує собою радикальний відхід від усталеного на переломі XX і XXI ст. нового світового порядку. То що ж дивуватися, коли у нинішньому світі бере гору вже *постпорядок*, який на *пост-Заході* буде встановлювати нову *постправду*? І хто тоді згадає про необхідність дотримуватися гносеології Лейбніца, де раціональне знання вважається більш високою формою, ніж досвід істини факту.

А істина факту полягає в тому, що статки 1% найбагатших людей на землі вже перевищили статки половини всього людства. За даними британської благодійної організації Oxfam (як і Credit Suisse), обсяг загальносвітового багатства цієї мізерної частини світової еліти зріс із 44% в 2009 р. до 48% у 2014-му. У 2015 р. ця цифра сягнула за 50%. Ще майже 46% багатств належить доволі вузькому прошарку заможних людей, які становлять всього одну п'яту частину населення Землі. У підсумку виходить, що решті людства – а це 79% населення світу – на той час належало лише 5,5% глобальних статків. Оце зяюче соціальне провалля щораз відчутніше буде про себе нагадувати, а Четверта (роботизована) промислова революція взагалі вимальовує перспективу радикального збурення мільйонів людей, що безумовно ще дужче поглибить цей розрив. Чергові сотні мільйонів «зайвих» у промисловості колишніх працівників потребуватимуть виплат із фондів безробіття.

До того ж міграційна хвиля уже поставила Європу перед фактом навали мільйонів людей, приречених на голодну смерть у регіонах Азії та Африки. А крім цього контингенту злидарів, зростає ще й кількість нових безробітних у внутрішніх районах США і Європи. Тож немає сумніву, що цей сегмент населення рано чи пізно таки влаштує справжній «бунт проти машин», бо людська праця, витіснена роботами, уже перетворюється в привілей [3].

15. 9. Витіснення

То ж чи можливо досягти царства істини й справедливості за умов екстраординарного розриву між технологічною надрозвинутістю і соціальною недорозвинутістю? Сфера тієї самої політики, яку так зневажає колега Макаренко, має тут докласти сил, хоча сподівання ці, і тут я з ним погоджуюсь, вкрай обмежені. Власне, цей скептичний підхід уже впродовж двох-трьох десятиліть знаходить своє відображення в роботах Іммануїла Валлерстайна, Мануеля Кастельса, Джозефа Стігліца та ряду інших визнаних на Заході економістів. Сучасне глобальне інформаціональне суспільство, засноване на використанні новітніх інформаційних технологій, пов'язало мережі капіталу, робочої сили і ринки по всьому світу, об'єднало їх технологіями, корисними функціями, людьми та територіальною близькістю. Але ця технологічно приваблива система сучасного капіталізму виявилася байдужою до гуманітарних проблем людей із широкої зони «периферійного капіталізму».

Об'єктивна причина тому – величезний розрив між традиційною індустріальною «родовою» працею периферії (в тому числі й пострадянського простору) та «самопрограмованою» працею трудящих нового покоління технологічно просунутих країн. Ключовим критерієм поділу між цими двома видами праці є освіта. І не просто базова освіта, а доступ до вищих рівнів освіти, тобто систематичне включення в структуру нових знань, поповнення інформації, а також націленість на здобуття нових навичок відповідно до технологічних і організаційних змін. Цей високий освітній бар'єр спиняє доступ до виробництва населення периферії, яке ні-

чого не варт собою з погляду інтересів та динаміки глобального капіталізму.

Звідси й ганебний характер соціальної політики, яка піддає соціальному і економічному остракізму цілі регіони світу, а то й окремі суспільні прошарки у містах Заходу (так званий «четвертий світ»). Тоді, за словами М. Кастельса, відбувається «соціальне виключення значного сегменту суспільства, що складається з індивідів, якими нехтують, чия цінність як виробників/споживачів вичерпана і чия значущість як людей ігнорується» [6].

Але не слід забувати й про дію історичної закономірності: там де є панування (а надто монопольне панування!), обов'язково буде й належний спротив. До нього спонукає насамперед недієвість того суспільного договору, якийсь колись укладався в політичній площині між працею і капіталом в індустріальну епоху у вигляді соціально відповідальної держави. А між тим значні контингенти населення прагнуть знайти новий сенс життя, реконструювавши його на засадах абсолютизації певної системи цінностей і переконань. І що тут вдієш, коли відчайдушні спроби жителів депресивних регіонів уникнути якимсь чином процесу маргіналізації призводять до того, що міжнародна організована злочинність використовує їх для відтворення й розвитку всесвітньої кримінальної економіки. Відторгнуті сегменти суспільства, звісна річ, не змиряться із своїм становищем, а дрейфуватимуть в глобальну кримінальну економіку, що й стає вже фундаментальною ознакою XXI ст. Де вже тут відшукати істину й справедливість?!

А паралельно виникають інші групи ідентичності спротиву – взяти хоча б той самий релігійний фундаменталізм, що, за словами Кастельса, «не заперечує технологію, але підпорядковує її на службу Божественному закону, котрому мають підлягати всі інститути і цілі без жодного торгу. Націоналізм, локалізм, етнічний сепаратизм і культурні громади поривають із суспільством в цілому, вибудовуючи його інститути не знизу догори, а зсередини назовні, тобто «ті, хто посутньо ми» проти тих, хто до нас не належить» [6].

Тобто, вибух фундаменталістських рухів не є посутньою рисою того чи того віросповідання, а реакцією на соціальне відторгнення людей, які беруть в руки Коран, Біблію чи будь-який інший священний текст для інтерпретації і використання його як прапора свого відчаю і зброї свого гніву.

15. 10. Віра

А тим часом значення політичного фактору дедалі зростає й набирає радикального окрасу, оскільки у світі з'явився новий претендент на роль гробаря капіталізму – прекаріат. Це відносно нове для наших днів поняття походить від латинського *precarious* – «ризикований», «нестабільний», «ненадійний», «той що погрожує». То ж «прекаріатом» у суспільних науках почали називати будь-яку ненадійну, нестійку, непостійну трудову зайнятість, а також людей, яким таку форму зайнятості нав'язано. Йдеться про людей з якими оформлено неповноцінні права найманого працівника, нестабільних трудових відносин, які можуть бути припинені в будь-який час. А з посиленням у виробництві «кібер-фізичних систем» взагалі дедалі відчутніше відбудеться зменшення потреби у робочій силі. Як наслідок, судячи з усього, суспільство зіткнеться з дедалі гострішою соціально-політичною реакцією людей, викинутих із процесу життєдіяльності. Тож навряд чи люди змиряться з такою долею.

Чи здатна сфера політики тут щось вдіяти і захистити усіх тих, хто програє від глобалізації? Безвідносно до проблем прекаріату, але в контексті проблем XXI ст. професор Макаренко виносить на обговорення «капітальну проблему про співвідношення концепцій справедливості з необхідністю змінити існуючий порядок речей». На його глибоке переконання, «ця необхідність існує завжди, оскільки ще не було на землі ідеального суспільства, а всі спроби реалізації цього ідеалу завершувалися крахом. Дійсно, більшість революцій не змогли зарадити цій проблемі. Але звідси не випливає, що вона теоретично і практично нездійсненна».

І в цій позиції я не можу не погодитися з шановним російським дослідником – є багато свідчень, що варіант посилення

ролі і значення соціальної держави з її політичним курсом утвердження соціальної справедливості (в більшій чи меншій мірі) не виключається. Такої ж думки дотримується і Нобелівський лауреат в галузі економіки Джозеф Стігліц. Радикальний критик системи капіталізму, він вважає, що глобалізація може бути вигідною для усіх членів суспільства, якщо у сфері політики будуть паралельно вжиті заходи щодо соціального захисту людей: «До цього висновку уже давно дійшли скандинавські країни, де такі заходи стали складовою соціального контракту, що дає можливість зберегти відкрите суспільство – відкрите як для глобалізації, так і для технологічних змін. Неоліберали в інших країнах цього не зрозуміли, і нині на виборах у США і Європі їх наздоганяє відплата... Розвинуті країни могли б провадити політику, яка б гарантувала широкий розподіл приросту багатств. Замість того вони обстоюють політику, яка призводить до такої реструктуризації ринків, внаслідок якої нерівність врешті-решт зростає, а економічний розвиток виявляється під загрозою. Зростання економіки уповільнилося через переписування правил гри в інтересах банків і корпорацій – багатих і впливових – на шкоду інтересам інших. Ринкова сила трудящих ослабла» [9].

Висновок Дж. Стігліца однозначний – у сфері політики час змінювати правила гри, в тому числі запровадити заходи щодо стримування глобалізації. Чому в сфері політики? А тому, що суть проблеми лежить не в самому процесі глобалізації, а в тому, хто і як цим процесом управляє. Тобто, слід відрізняти, з одного боку, поняття «глобалізація», що відображає об'єктивний процес, а з другого – конкретну політику, виражену поняттям «ґлобалізм». Остання однозначно підпорядкована певними фінансово-монополістичними колами на свою користь.

Осмислення тренду суспільного розвитку – не пусте теоретизування, а річ надзвичайно практична. Люди прагнуть змін, а тому, на мою думку, актуальним залишається й заповіт Карла Маркса, викарбуваний на постаменті його поховання в Лондоні на Хайгейтському кладовищі: «Філософи лише в різноманітний спосіб пояснювали світ, та справа полягає в тому, щоб змінити його». В той чи інший спосіб, але,

йдучи шляхом поразок і звершень, люди таки змінюють цей світ, і змінюють принципово.

Отож в честь людини «як політичної істоти» хочеться сказати: «Хай святиться ім'я твоє!».

15. 11. Надія

На мій погляд, публікація професора Макаренка Віктора Павловича надто фундаментальна й багатогранна, щоб осмислити та оцінити її одним автором чи в якійсь одній публікації. Націлена вона на утвердження тієї простої істини, що «без густої й гіркої правди прожити неможливо». У своїх роботах Макаренко часто посилається на ідеї, висловлені у свій час Ханною Арендт – видатною німецько-американською дослідницею тоталітаризму. Макаренко вважає, що ідеї Арендт «особливо годяться для описання політичної історії Росії на основі досвіду людей, які пережили цю історію і зберегли ясність розуму, незважаючи на жодні обставини. А ще важливіше використати ці ідеї для систематизації й оцінки сучасних подій у відносинах Росії із суміжними країнами і ролі усіх державних інститутів у створенні, пропаганді й трансляції політичної брехні. Тут ми потрапляємо у сферу множинності спірних фактів й суджень, котрі потребують систематизації. Стосовно даних параметрів абсолютна більшість реальних фігур політики є бездарними статистами».

Хотілось би сподіватися, що подібна сумлінність не покидатиме й українських дослідників у їхній творчій життєдіяльності. І тут можна було б взяти за приклад також видатного англійського економіста Ентоні Гіденса, який у свій час опрацював для прем'єр-міністра Великобританії Тоні Блера концепцію «третього шляху». Так от, на запитання – чи можемо ми жити в світі, де нема нічого святого – Гіденс відповів: «Я не думаю, що можемо... Жоден із нас не матиме заради чого жити, якщо ми не мали б бодай чогось, за що варто померти» [1, с. 40].

Знаючи переконання й громадянську позицію Віктора Павловича Макаренка через спілкування з ним понад 30 років, готовий поручитися, що слова Гіденса у повній мірі стосуються й нашого російського колеги.

Тож закликаю українських істориків і політологів взяти щонайширшу участь в обговоренні проблем, порушених у статті професора Макаренка «Оцінка історичного процесу: між істиною і політикою». Від розгляду багатьох із цих проблем я навмисно відсторонився, сподіваючись на заінтересованість і професійну принциповість тих, хто безпосередньо перебуває в процесі опрацювання фундаментальних проблем історії України, написанні підручників та викладанні всесвітньої та національної історії в навчальних закладах нашої держави.

Література

1. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя. – К. : Альтерпрес. – 2004. – 97 с.

2. Греймер Р. Тиллерсон: самое крупное препятствие в российско-американских отношениях – это Украина, а не вмешательство в выборы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/politic/20171208/240966863. html

3. Давос-2016: Почему Червертая промышленная революция страшнее Сирии с Украиной. Новости мира [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.depu. ua/rus/svit/davos-2016-chim-grozit-lyudstvu-chetverta-promislova-revolyutsiya-19012016172700

4. Истина // Новейший философский словарь / Сост. А. А. Грицианов. – Мн. : Изд. В. М. Скакун, 1998. – с. 287

5. Как так? В АТО на Донбассе погибло больше военнослужащих, чем в Афганистане? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/social/20171029/240939668. html

6. Кастельс М. Информационная епоха: экономика, общество и культура [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www. gumer. info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08. php

7. Київський патріархат пояснив, навіщо Філарет писав Кирилу. [Електронна версія]. – Режим доступу: https://www. ukrinform. ua/rubric-society/2355335-kiivskij-patriarchat-poasniv-naviso-filaret-pisav-kirilu. html?utm_source=gravitec&utm_medium=Ref…

8. Лидер Киевского патриархата Филарет попросил Кирилла о прощении [Электронная версия]. – Режим доступа: http://www. interfax. ru/world/589848

9. Стиглиц Дж. Глобализация и ее тревожные последствия Электронный ресурс. – Режим доступа: http://kiva. com. ua/globalization-fnd-its-new-discontents. html

10. Тренин Д. Понять Украину. [Электронная версия]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Ponyat-Ukrainu-19123)

11. «Это горячая война, недалеко от Берлина» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20171111/240737638. html

Глава 16. ІДЕНТИЧНІСТЬ І БЕЗПЕКА УКРАЇНИ

(Ткаченко В. Ідентичність і безпека України: куди йдемо? // Світогляд. – 2017. – №4(66). – С. 20-33.)

Дожились! Уже одна назва базової доповіді, оприлюдненої за декілька днів до відкриття 53-ї Мюнхенської конференції з безпеки (17-19 лютого 2017 р.), звучала таким чином: **«Постправда, пост-Захід, постпорядок».** Лаконічно й довершено, ніби як епітафія на могильному камені лібералізму європейського зразка... То що ж дивуватися, коли обговорюючи базову доповідь, експерти час від часу схилялися до вкрай песимістичних узагальнень. На їхню думку: світ вступив нині у найбільш неспокійний після 1945 р. період; західне ліберальне суспільство дедалі більш замикається у собі, віддавши розв'язання світових проблем у руки «антиліберальних сил»; особлива загроза світовій безпеці йде з боку ісламістів; а в остаточному підсумку нестабільна ситуація загрожує безпеці всього простору від Європи аж до Тихого океану.

Що найгірше – голова конференції Вольфганг Ішінґер вважає, що Захід, на жаль, відмовляється від ролі рушійної сили людства, а це створює підстави для формування «постзахідного» світу і знаменує собою радикальний відхід від усталеного на переломі XX і XXI ст. нового світового порядку. Тобто, у нинішньому світі бере уже гору «постпорядок», спровокований не в останню чергу розповсюдженням фейкових новин й нелегально добутих секретних документів. Показово, що термін «постправда» теж було вибрано не просто так, а згідно з Оксфордським словником як головне слово 2016 р., що означає пріоритет емоцій та особистого переконання над об'єктивними фактами при сприйнятті і викладі калейдоскопу світових новин.

І в цій констатації міститься багато правди, а світ цей вселяє неспокій для Європи. Аналіз нинішніх глобальних процесів приводить нас до думки, що виживання для суспільства – це і є, власне, питання ідентичності, оскільки загроза існуванню не завжди означає загрозу фізичному ви-

живанню: достатньо того, що певна історична спільнота більше не зможе жити як колективне «МИ». Тут недостатньо принципу непорушності кордонів як елементу структурування суспільства: і на Заході, й на Сході, у центрі й на периферії культурна ідентичність і суспільна безпека стали центральним мотивом поведінки й предметом політичних конфліктів.

Цей момент актуалізує нашу здатність відповідати на глобальні виклики часу: зростання чисельності населення в світі; чистоту довкілля; культуру відносин між «ними» і «нами», що викликано ризиками надмірної міграції. Так, якщо в 1955 р. європейці складали 23% населення планети, то в 2050 р. їхня частка знизиться до 7%. За даними Міністерства внутрішніх справ Німеччини, внаслідок різкого демографічного перепаду показників смертності й народжуваності, без мігрантів німецька економіка обвалиться уже через 30 років. Інші європейські країни теж не в кращому становищі [7].

Прямо тобі по Еклезіасту: «хто примножує знання, той примножує скорботу».

16. 1. Агресія Росії як системна глобальна проблема

Як має реагувати Україна на цей вселенський декаданс,? Та чи й насправді він такий песимістично непоправимий? По-перше, нам доведеться виходити з того, що виживає лише той, хто адекватно сприймає виклик часу й непохитно вірить у торжество правди життя, відкидаючи будь-які гримаси «постправди». Так, ще в березні 2016 р. в Указі президента України Петра Порошенка «Про Концепцію розвитку сектора безпеки й оборони України» було значено, що найбільш актуальними для України у середньостроковій перспективі залишається загроза агресивних дій Росії, спрямованих на виснаження української економіки й підрив суспільно-політичної стабільності з метою знищення України й захвату її території. До числа супутніх загроз було віднесено застосування технологій гібридної війни, тимчасова окупація РФ території Криму та подальші кроки щодо дестабілізації обстановки в Балто-Чорноморсько-Каспійському регіоні [14]. Таким є для

України виклик часу. І вже добре те, що українська проблема інтернаціоналізувалася й набула широкого міжнародного резонансу. Принаймні перебіг Мюнхенської конференції засвідчив, що світ до нас не байдужий.

Та й ми у цьому світі не відіграємо роль статиста. Так, на щорічній зустрічі Ялтинської Європейської Стратегії у вересні 2016 р. Порошенко застеріг країни Заходу на необхідності визнання того, що «Кремль будує нову Європу на принципах егоїзму й цинізму» [1]. То ж Україна настійно закликає своїх західних партнерів протиставити цим «антиліберальним силам» традиційні юдео-хритиянські цінності Європи, відстоювати новий світовий порядок, та поборювати вселенський хаос, посіяний новітніми агресорами.

Які чинники формують нашу позицію? Не в останню чергу внутрішня переконаність українців черпає свій незборимий оптимізм із свого славного історичного минулого, зокрема з пророчого дару Тараса Шевченка, в розумінні якого освіта й науково-технічний прогрес «в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны» («Щоденник»). Бо прагнення людської гідності і свободи – нездоланне. Цей високий градус оптимізму підтвердив у своїй поезії й Микола Вінграновський. Саме тоді – у вікопомному 1965 р., з його актами громадської непокори проти «першого укосу» масових арештів шестидесятників – поет своїм гнівним словом затаврував радянську добу: «І нипає помазаником божим / **Півправда, півсвобода, півжиття**». Але при цьому не впадав у відчай і за 25 років до розвалу СРСР провіщав прийдешній час свободи й незалежності України:

Не вірю в бога – в Україну.
Вона мій бог і поводир.
В свободу вірю, вірю в мир.
І хоч загину – до загину.
Прозрімо ж! Люди ми чи ні?
Чи ми раби борщу і сала?
І наша воля нас зассала,
Нас, та у нашому ж човні.
До бою! Бо не буде бою -
Ледачість знелюдить і вас».

В остаточному підсумку цей високої напруги енергетичний баланс національної ідентичності України не є лише результатом творчого злету поезії – він є синергетичним результатом взаємодії безлічі внутрішніх і зовнішніх факторів. Що стосується внутрішньої мобілізації, то сьогодні націленість на суспільну консолідацію для відсічі збройній агресії Росії об’єктивно стала визначальною характеристикою української національної свідомості. Що ж стосується сподівань на широку зовнішню підтримку України, то на планетарному рівні я б виділив для аналізу драматичний період між 9 листопадом 2016 р. і 20 січня 2017 р. . Саме в цей час було уже обрано нового 45-го президента США Дональда Трампа, але 44-й президент Барак Обама ще залишався при виконанні своїх обов’язків. Оці два місяці своєрідного «міжцарів’я» – Дональд Трамп / Барак Обама – стали тою фазою, коли агрегатний стан «нового міжнародного порядку» став набувати дещо нових якостей і характеристик, не завжди сприятливих для України. Однак ми вистояли й утвердилися.

Дійсно, впродовж цього періоду «міжцарів’я» між Україною та ключовими гравцями Заходу пробігла тінь двозначності у оцінці світових подій. Внаслідок внутріполітичних причин (очікувані вибори, тощо) позиції ряду країн Заходу з приводу російської агресії ставали дедалі менш однозначними. Так, в Німеччині напередодні парламентських виборів активізувалися голоси на користь «більш збалансованішого» підходу до Росії. Те саме відбувалось у Франції. Хоч Британія послідовно підтримувала членство України у Євросоюзі, але внаслідок Брекситу вона стала насамперед зосереджуватися на власних проблемах. Польща традиційно підтримує Україну й виступає проти агресії Росії, однак скандальні заяви деяких представників польського керівництва з історичних проблем все-таки кинули тінь на перспективу українсько-польського стратегічного співробітництва. Хіба лише Канада послідовно підтримує Україну, засуджує російську інтервенцію і навіть розширює коло економічних санкцій. Так само Швеція стабільно дотримується лінії ЄС щодо України.

Та все ж першою скрипкою в міжнародному концерті залишаються Сполучені Штати Америки. Але саме в цій країні в період «міжцарів'я» стала обговорюватися проблема якоїсь «великої оборудки» між США і Росією щодо України. Росія всіляко поширювала ці чутки, а в січні 2017 р. державне інформаційне агентство «Россия сегодня» навіть організувало круглий стіл, де проштовхувалась ідея визнання Москвою і Вашингтоном взаємних «сфер спливу» у світі. Насторожувало й те, що Франція й Італія уже стали звертатися до Росії за допомогою в підтримці лояльного до Москви лівійського військового авторитарного лідера Халіфи Хафтара у його прагненні до влади в своїй країні. Не виключено, що у цьому торзі Росії хотілося б виставити Україну в якості «розмінної монети».

То ж ситуацію слід було переламати докорінно. Саме тому на 53-й Мюнхенській конференції з безпеки у заяві президента України Петра Порошенка було чітко проголошено: «я чую все більш нав'язливі заклики до умиротворення, принаймні в деякій мірі, стосовно Росії. Рухатися в цьому напрямку було б наївним, неправильним і небезпечним. Не тільки для України, але і для Європи, і для всього світу. Це призведе не до миру, а до ще більшої дестабілізації». І далі: «Ми не маємо наміру здаватися і готові захищати нашу країну. Мій меседж простий – нічого про Україну без України! Будь-яка угода з Путіним за спиною України тільки погіршить ситуацію. Підтримка України є єдиним способом зупинити триваючу агресію і повернути Росію на шлях поваги до міжнародного права і світового порядку» [11].

Врешті-решт, успішного результату було досягнуто. Судячи з характеру виступів на мюнхенській конференції, путінізм був сприйнятий у цій високій міжнародній аудиторії як системна глобальна проблема. І не останню роль в цьому зіграв й ряд інших подій: вчасно надійшли новини про кібер-атаки Росії проти Франції; були підтверджені дані про участь російських спецслужб у спробі перевороту в Чорногорії; підтвердилася інформація про підступну діяльність російських спецслужб у самій Німеччині. Все це посилювало солідарність західних країн на східному напрямі, зокрема й у підтримці України.

Так, віце-президент Сполучених Штатів Америки Майкл Пенс заявив, що його країна буде робити все необхідне, щоб Росія відповіла належним чином за ситуацію на Донбасі. Це був удар по Росії, яка очікувала від Вашингтона чергових пропозицій щодо «перезавантаження», а то й заяв про доцільність розпуску НАТО. Що й казати, дещо раніше з боку глави Пентагону Джеймса Меттіса були висловлені слушні вимоги до партнерів по альянсу – збалансувати витрати на колективну безпеку. Однак в ситуації, коли Росія перекроїла міжнародні кордони, підкреслив віце-президент Майкл Пенс, США із своїми ключовими партнерами зроблять все, щоб вдатися до інших критичних заходів для підтримки НАТО. Що ж стосується питання про включення США у «нормандський формат», то тут теж продовжується лінія Обами – і надалі тримати в полі зору агресію Росії проти України, але залишаючи однак цей формальний спосіб спілкування з Кремлем своїм європейським партнерам.

Аналітики звернули увагу, що представник путінського режиму Сергій Лавров відверто ждав, з яким же посланням виступить віце-президент США. І лише коли Майкл Пенс заявив про спадкоємність нинішнього курсу Вашингтона із лінією поведінки адміністрації Обами у самому головному для Лаврова українському питанні, міністр закордонних справ РФ тут же озвучив тезу про необхідність «постзахідного світового порядку». І це було, зрештою, логічно для представника держави «постправди». Хоча Мюнхен навряд чи був обраний доречним місцем для подібних заяв – їх би краще сприйняли десь у Пхеньяні [6].

Сьогодні ми є свідками того, як улаштована Європа спроквола, але все ж таки реагує на виклики часу й визначається врешті-решт у своїй ідентичності на лінії вогню, що вже запалахкотів не «десь там» у Афганістані, і «не ось уже ближче» – на Ближньому Сході, а «вже тут» – безпосередньо у Європі в регіоні Донбасу. А узагальнюючи ширше – Захід перебуває в процесі оновлення своєї власної цивілізаційної ідентичності, відторгає «пост-Західну» альтернативу Антиєвропи, переосмислюючи злобу дня в контексті існуючого гігантського глобального розколу.

16. 2. Де ж пролягла лінія вододілу?

І такі зовнішньополітичні умовиводи були, зрештою, логічні для Заходу, оскільки суспільно-політична думка не лише на експертному рівні, але й у сфері освіти і науки країн Заходу постійно піддавала аналізу неоднозначні процеси глобалізації. Так, наявність розколу вселенського масштабу констатував уже у свій час професор Каліфорнійського університету (Берклі) Мануель Кастельс. По один бік цього глобального протистояння заявила про себе активна, культурно ідентифікована власною системою цінностей інтелектуальна еліта «шестидесятників» – прообраз нинішнього інформаційного суспільства знань. А по другий бік опинилися «дедалі більш невпевнені, незахищені соціальні групи, позбавлені інформації, ресурсів і влади, що стали рити окопи свого спротиву саме навколо тих цінностей, які були засуджені буремними 1960-ми» [4].

В результаті цього протистояння на світовій авансцені на зміну старому індустріальному суспільству із його шахтами, домнами і монтажними конвеєрами прийшла технологічна революція із цифровою інформатикою й робототехнікою. На етапі новітньої модернізації прибічники реструктуризації економіки знайшли собі підтримку в рядах гуманітаріїв – критиків застарілої культури (в тому числі й політичної). Саме «шестидесятникам» судилося вдатись до формування соціонормативних цінностей нової інформаційної епохи, що заклала своєрідний генетичний код нової культури. А відтак новатори стали тіснити представників відживаючої епохи «конвеєрної індустріалізації» по всіх фронтах – у сфері ідеології, політики й практики. У цьому протиборстві сил новаторських і консервативних навколо шляхів здійснення модернізації стала закладатися нова система базових взаємовідносин у сфері виробництва, влади й гуманітарних цінностей.

Перед кожним індивідом об’єктивно постала проблема вибору: з яким суспільним трендом він має себе ототожнювати. Чи то з новітньою системою цінностей інформаційного суспільства знань, чи то зі звичними для минулого XX ст.

критеріями та вимогами старої індустріальної доби. Вибір цей виявився аж надто відповідальним, оскільки зачепив чи не найголовнішу проблему – забезпечення безпеки людини. Адже кожен індивід, свідомо чи підсвідомо, але все ж ототожнює себе з певною соціальною чи етнічною групою, з певним способом життєдіяльності – «модусом вівенді». А цей модус не лише дає відповідь на запитання «Хто я?», але й визначає стратегію життєвої поведінки людини. От і сьогодні, зазначав президент України Петро Порошенко, Україна воює на два фронти: і проти зовнішнього агресора – Росії, і проти внутрішньої загрози, де головний і найбільш небезпечний ворог – це корупція. І йдеться у цій боротьбі, звісна річ, не про гонитву за кількістю затримань, арештів чи ув’язнень: «а створення системи “нульової терпимості” до корупції. Це і нова культура відносин між владою і суспільством» [1].

Тобто, коли мова йде про нову культуру відносин між владою і суспільством, то я б не став ототожнювати лінію демаркації цього розлому в нашій країні лише з регіоном Південного Сходу – з зоною АТО. Хоча саме там лінія розмежування виявилась найбільш зримою. Однак в широкому розуміння це цивілізаційне протистояння проходить крізь усі сфери життя України: як боротьба старого індустріалізму з проявами новітнього інформаційного суспільства знань. Я так само не став би стверджувати й те, що нинішній політичний клас України стоїть по один бік розлому, а йому протистоять якісь зримі табори недругів по другий бік. Хіба що можна стверджувати однозначно: своєю агресією проти України Росія створила те силове поле віджилого індустріалізму, яке притягує до себе усіх недругів демократії й суверенітету України. І навпаки – опираючись на принципи й цінності європейської демократії, креативно мисляча Україна намагається укласти своє життя відповідно до європейських норм.

У свій час цей феномен цивілізаційного розлому уже був відображений у суспільно-політичній думці Заходу. Так, в описанні Юджина Габермаса, процедура формування політичної волі народу набирає в європейській практиці певної

форми лише зі становленням демократичної держави: «у плюралістичному суспільстві конституція стає вираженням формального консенсусу. Громадяни бажають зорганізувати своє мирне співіснування відповідно до принципів, з якими згодні всі, оскільки ці принципи становлять однаковий інтерес для всіх. Таку спільноту утворюють відносини взаємного визнання і, з огляду на ці стосунки, кожен громадянин може сподіватися на те, що його поважатимуть інші як особу вільну і рівну собі. Кожен може сподіватися, що всі громадяни матимуть однаковий захист і повагу в їхній цілісності в якості унікальної особи, члена етнічної або культурної групи і в якості громадянина, тобто члена громадянської держави». Ця ідея набула самовизначення політичної спільноти та належної конкретної правової форми практично в усіх політичних системах Заходу [3].

Однак, у пострадянських країнах молодої демократії, де західні норми і цінності все ще не стали домінуючими, або й залишилися на імітаційному рівні, є небезпека того, що проблеми свободи і соціальної безпеки можуть бути поставлені у взаємозв'язок з відмовою від активної громадянської позиції на користь благополучного приватного життя й «клієнтилізації» ролі громадянина. Проти такого повороту справ застерігав у свій час той же Габермас, який вважає, що «лише населення, яке звикло до свободи, може підтримувати життя інститутів свободи» [16].

Яскравий приклад тому – Росія, де між авторитарною владою і зашореним фейковою інформацією населенням відбулась своєрідна оборудка: «добробут в обмін на політичну активність». Як про це пише незалежний російський журналіст Аркадій Бабченко, «в Росії зараз відбувається те ж саме, що й в Німеччині у 1938-1939 роках. Тоді Гестапо зіткнулося з такою проблемою: їм не було кого ув'язнювати. Не тому, що вони усіх пересаджали, а тому що громадська думка в Німеччині до того часу змінилася. І країна стала реально підтримувати Гітлера – майже на 100%. Ось в Росії зараз відбувається те ж саме. Громадська думка змінюється і всі починають аплодувати Володимиру Путіну, його рейтинг дійсно зараз великий» [5].

Якщо від спостереження журналіста піднятися до філософського узагальнення, то, на думку Ю. Габермаса, відбувається «прояв такого синдрому, тобто, громадянства, зведеного до інтересів клієнта. Це стає тим більш можливим, чим більше економіка й державний апарат, інституціолізовані в поняттях тих самих прав, розвивають системну автономію і витісняють громадян на периферійні ролі простих членів організації. Економіка й управління як саморегульовані системи мають тенденцію до відокремлення від власного середовища і підпорядкування лише власним внутрішнім імперативам грошей і влади. Вони більше не відповідають моделі самовизначеної спільноти громадян» [3].

За даних умов традиційна європейська демократія зіткнулася із загрозою корозії своїх цивілізаційних основ під впливом «постзахідного» авторитарного світу та внаслідок посилення антиліберальних тенденцій у світі. Все частіше корінним населенням європейських країн висловлюється занепокоєння, що посилення міграції із найбідніших регіонів третього світу пришвидшить мультикультурне урізноманітнення країн Євросоюзу. Відтак у правовому полі «постправди, пост-Заходу та постпорядку» класична республіканська ідея свідомої політичної інтеграції вільних і рівноправних осіб у національну спільноту ставатиме все більш розмитою й аж надто відносною. Так само і національні держави Європи, як і самі нації на рівні політичної практики перестають бути етнічно гомогенними, без належних традицій та усвідомлення спільності історичної долі.

Ось саме у цьому суспільному тренді президент Росії Володимир Путін став вбачати шанс для інтенсифікації темпів «розмивання» Європи. Так, на думку відомого фінансиста Джорджа Сороса, «мета Путіна – сприяти розпаду Євросоюзу, а добитися цієї мети якнайшвидше він зможе, наводнивши Європу сирійськими біженцями». З огляду на високий рівень поінформованості аналітичних служб Сороса, доцільно було б глибше ознайомитися з технологією «розмивання» Європи з боку агресивної Росії. Так, Сорос стверджує, що є підстави вважати, що інтервенцію в Сирії Володимир Путін «розпочав для того, щоб поглибити кризу біженців у Європі... Коли

Путін побачив, що з'явилася можливість прискорити розпад ЄС, він ухопився за неї. Він маскує свої дії розмовами про співробітництво проти спільного ворога ІГІЛ. Аналогічний підхід він використовує в Україні, підписавши Мінські угоди, але не виконуючи їх умови. Важко зрозуміти, чому керівництво США та Європи вірить Путіну на слово, замість того, щоб судити про нього згідно з його поступками... В дійсності путінська Росія і ЄС ведуть перегони на час. Питання полягає в тому, хто із них впаде першим» [13].

Сорос вважає, що «Путін є талановитим тактиком, але мислити стратегічно він не уміє». Так, президент Росії відчуває, що в 2017 році йому загрожує банкротство, коли прийде час погасити значну частину зовнішнього боргу. Це може викликати загрозу політичних потрясінь в країні. Відомо, що висока популярність Путіна базується на своєрідному «суспільному договорі», який передбачає: 1) забезпечення урядом фінансової стабільності в країні, і 2) поступове але неухильне зростання добробуту населення. Однак у зв'язку з уведенням західних санкцій, а також внаслідок різкого падіння цін на нафту, він не може забезпечити ні першу, ні другу передумову.

У цій ситуації, пише Сорос, «щоб уникнути краху, путінському режиму слід зробити так, щоб ЄС розвалився першим. Як тільки Євросоюз стане тріщати по швах, він не зможе зберегти санкції, введені проти Росії після її вторгнення в Україну. Путін отримає значні економічні вигоди, роз'єднуючи Європу й використовуючи свої зв'язки з комерційними колами і з партіями, що виступають проти ЄС, й за котрими він дбайливо доглядає. За існуючого стану справ ЄС неминуче розпадеться» [13].

Такий розвиток подій бачить не лише Сорос. Так, глава німецької контррозвідки Ганс-Георг Маасен стверджує, що «ФСБ цілеспрямовано сприяє притоку радикальних ісламістів в Німеччину для того, щоб вони дестабілізували ситуацію в країні». Крім того, додає газета Die Welt, німецькі спецслужби «уже давно підозрюють за суттєво збільшеним числом чеченських біженців можливу цілеспрямовану операцію» [12].

Канцлер Німеччини Ангела Меркель стурбована тим, що міграційна криза здатна зруйнувати Євросоюз. Неспроста під час візиту в Туреччину 4 лютого 2017 р. Меркель ставила питання про продовження терміну перебування в Туреччині біженців, які уже перебувають там. Вона запропонувала щорічно перевозити напряму в Європу по 200-300 тисяч сірійських біженців за умови, що Туреччина не буде їх пускати в Грецію, або ж прийме їх назад, якщо їм вдасться-таки туди перебратися. До останнього часу Туреччина добросовісно дотримувалася домовленостей, однак при кожній зручній нагоді турецькі політики не забували нагадувати про можливість «наводнити Європу мігрантами». Нагнітаючи в Європі ісламофобію, Путін намагається «зловити вітер у свої паруси», а тому, вважає Джордж Сорос, «протистояти загрозі, що йде від путінської Росії, буде важко. Але якщо не визнати цю загрозу, боротьба з нею буде ще тяжчою» [13].

16. 3. «Маємо те, що маємо»

Об'єктивно постало питання – чи ж лише Росія стоїть на заваді суспільного поступу України? Чи достатній у нашого суспільства запас міцності й відчуття національної ідентичності, щоб на етапі радикальних реформ хоча б зберегти досягнутий рівень національної консолідації? Наскільки народ перейнявся духом єдиного «МИ», аби витримати такі випробування? Чи не доведуть наші політики ситуацію до національного розколу й поглиблення загрози суспільної безпеки? Врешті-решт, чи знайдеться у суспільстві та соціальна верства, якщо вже не клас, яка б взяла на себе відповідальність за формування національної ідеї, національної доктрини та відповідної соціально-економічної та політичної стратегії? Як можна говорити про ідентичність, не маючи перед очима образу майбутнього? В чому суть того головного мейнстриму, який нині визначає напрям суспільного розвитку?

У пошуку відповіді на ці запитання нам не обійтися без аналізу соціологічних опитувань, які зазвичай виконують функцію своєрідного барометра: він погоди не робить, але фіксує стан справ за вікном і дає певні прогнози на май-

бутнє. Відбита у соціологічних дослідженнях громадська думка населення, її ціннісна структура утворюють систему суб'єктивних показників. З одного боку вони дозволяють судити про рівень ефективності держави у всіх сферах суспільного життя. А з другого – слугують мірилом легітимності влади у виконанні нею своїх функцій. Найголовніше те, що відбита в соціологічних показниках міра взаємодії влади і громади дає можливість говорити про ступінь консолідації суспільства, міру його націленості й змобілізованості на виконання нагальних завдань.

Насамперед маємо визнати: низький рівень динаміки суспільного поступу України впродовж 25 років незалежності – таємниця полішинеля. Цим уже нікого не здивуєш. Ось тільки провальні результати цього періоду неможливо віднести на рахунок лише владних структур, відсутності у них належного досвіду. Судячи з останніх декларацій власності, проведених у 2016 р., державні мужі знали що роблять, і знали як це слід оформити задля власного збагачення. А от кволе громадянське суспільство виявилося не на висоті. Його недовіра до влади – природна річ, бо в ідеалі влада має бути підконтрольною громадянському суспільству. Але на практиці для цього потрібно було вибудувати систему надійного контролю над дією урядових структур. Цього, на жаль, не було здійснено. Тут далися взнаки 74 роки радянського правління. Перше пострадянське покоління виявилося постгеноцидним, постчорнобильським, а на додачу ще й травмованим «шоковою терапією». Контрольні функції для нього виявилися непосильними.

Ще з радянських часів люди засвоїли слова «Інтернаціоналу» – «держава дбала не про нас, нас мали за рабів негідних». Щоб вижити, спрацьовувала набута віками безправ'я соціальна психологія – «моя хата скраю». Людина переймалася вирішенням своїх хатніх побутових проблем, бо, мовляв, «гуртове – то чортове». Отож в стані глибокої суспільної кризи ранніх 1990-х років, у системі цінностей українські люди дотримувалися таких рангових позицій:

1) матеріальна забезпеченість; 2) здоров'я; 3) сім'я; 4) зайнятість; 5) соціально-економічна ситуація в країні;

6) свобода; 7) права людини; 8) освіта; 9) релігія; 10) культура [10].

Двадцять років незалежності не пройшли даремно. Було напрацьовано певний досвід виживання, ринкові відносини були прийняті як доконаний факт: «що там думати – за нас уже все подумали!». Низи продавали свої голоси «за гречку», а верхи приторговували суверенітетом України. Другий товар був у ціні – а тому розкішні маєтки виростали як гриби після дощу. Жили одним днем, а тому «ідентичність проекту майбутнього» так і не посіла у свідомості цього покоління належного місця. Одні, як зазвичай, чекали вказівки із Москви. Інші імітували бурхливу законодавчу діяльність та чекали похвали з Брюсселю. Однак все помітніше стало заявляти про себе громадянське суспільство, в якому людина бере на себе відповідальність за все, що відбувається навколо неї – чи то стосується дій владних структур, чи то її власних вчинків.

Однак, на біду, цей процес ледь жеврів, спалахуючи бурхливим полум’ям хіба що в критичних ситуаціях Майдану 2004-2005 рр. та Революції Гідності 2013-2014 рр. А згодом гаснув у задушливій атмосфері всезагальної корупції. Тому на перше місце в системі цінностей народу знову висовувалися сімейні «хатні турботи». Так, згідно соціологічних опитувань Центру Разумкова за 2016 рік, в ієрархії ідентичностей найбільш важливим для громадян України й понині залишається їх позиція в сім’ї. Далі, друге-четверте місце посідають такі показники ідентичності людини: її нинішня чи попередня професія; її вікова група (а значить і стан здоров’я, і працездатність); її гендерна належність (що теж впливає на характер зайнятості). І лише п’яту позицію в ієрархії цінностей знову-таки посідає ідентифікація себе як громадянина України. Шосту та сьому позицію посідають такі ознаки як «національність» і «належність до України як країни, у якій я живу». Останні восьме-десяте місця в ієрархії цінностей посідають: класова належність; релігійна належність чи ставлення до релігії; політичні симпатії до певної партії, групи чи руху [8: 4].

Отже, порівнюючи ієрархію системи цінностей 1994 р. і 2016 р., помічаєш: в країні мало що змінилося принципово. Хіба що складається враження, що агресія Росії дещо притупила гостроту етно-конфесійних стосунків, відсунувши їх на периферію злоби дня. Перед загрозою інтенсифікації агресивних дій люди стали сприймати один одного більш толерантніше, принаймні стриманіше. А що вже стосується зовнішнього світу, то тут в ієрархії ідентичностей бажання «відчувати свою відмінність від представників інших держав» взагалі висловило лиш 4,3% опитаних – Земля є спільним домом усього люду. Отже, ні про яку вроджену етнофобію до навколишніх країн з боку українців мова не може йти. Хіба що з одним суттєвим застереженням: кожна національна культура збагачується завдяки обміну з іншими, але є межа, за якою вона втрачає свою своєрідність. І за цю межу не дано заступати – інакше виникне реакція відторгнення (Клод Леві-Стросс).

Разом з тим було б необачно заплющувати очі на принципові ціннісні відмінності, що стосуються різних регіонів України. Чи не найбільш виразно про це засвідчує ставлення респондентів щодо вкрай провокаційного запитання: «А якщо Вам для отримання іншого громадянства треба було б відмовитися від громадянства України, чи пішли б Ви на це?». Відповіді в регіональному розрізі України поділилися за показниками «так», «ні» й «важко відповісти» таким чином: 1) Захід – («так» – 23,6%; «ні» – 53,7%; «важко відповісти» – 22,7%); 2) Центр відповідно – (26,7%, 47,5%, 25,8%); 3) Південь – (23,9%, 42,2%, 33,9%); 4) Схід – (33,3%, 35,0%, 31,6%); 5) Донбас – (30,3%, 36,2%, 33,6%). Як бачимо, чим далі від західних областей України на Схід, тим менша готовність зберегти українське громадянство [8, с. 24].

Які ж чинники впливають на зростання почуття патріотизму, а які гальмують їх? На мою думку, все-таки слід було б тримати в полі зору фактор етнічного походження громадян України. Так, на запитання до респондентів, «Чи маєте ви почуття патріотизму, любові до України?», «так» і «скоріше так» відповіло 79,7% етнічних українців, і лише 53,4% етнічних росіян. Тобто, різниця у майже 25% – до-

сить помітна, її не зведеш до «статистичної похибки». Значить справа набагато серйозніша, ніж нам того б хотілося. Так само, коли йшлось про рішучість однозначно не відмовлятися від громадянства України, то з цією думкою погодилося 48,3% українців і лише 25,2% етнічних росіян.

Не однозначно впливає на почуття патріотизму й феномен Майдану: він посилив почуття патріотизму в 53,4% українців, але лише у 27% росіян. Відповідно послабив Майдан почуття патріотизму у 14,8% українців, але аж у 41% росіян. Так само збройна агресія Росії на Донбасі посилила почуття патріотизму у 52,6% українців (у 16,3% – послабила). Але ж ця сама агресія посилила почуття українського патріотизму лише в 27,9% етнічних росіян (у 37,8% – послабила). Звісно, ніхто не закликає до «полювання на відьом», але факт залишається фактом – етнічний фактор виявився несподівано більш значущим у формуванні патріотичних почуттів, ніж ми на те сподівалися. І від цього факту тепер так просто не відмахнутися. Тобто, з огляду на шалену пропаганду агресором ідей «русского мира», на фактор етнічного походження доводиться звертати куди більш пильну увагу [8, с. 24].

Але тоді постає інше запитання – а що ж спонукає громадян України до відмови від громадянства? Звісно, можна все списати на відсутність належного патріотичного виховання. І в цьому є певний смисл, але лише частковий. Наприклад, можна в контексті агресії Росії проти України згадати битву між Пруссією й Австрією під Садовою 1866 р. : тоді, як кажуть, «переміг прусський вчитель». Не в прямому, звісно, смислі, а в переносному. Як писав тоді професор Оскар Пешель, «народна освіта відіграє вирішальну участь у війні... коли пруссаки побили австрійців, то це була перемога прусського вчителя над австрійським шкільним вчителем». В подальшому цю думку удосконалив генерал-фельдмаршал Хельмут фон Мольтке: «Кажуть, що шкільний учитель виграв наші баталії. Одне знання, однак, не доводить ще людину до тієї висоти, коли вона готова пожертвувати життям заради ідеї, в ім'я виконання свого обов'язку, честі й батьківщини; ця мета досягається – її вихованням» [2].

На відміну від інших європейських країн, в прусській гімназії було досягнуто два успішні суспільні ефекти. Перший: незалежно від рівня знань формувалася дисциплінованість, акуратність, повага до знань і абсолютна довіра до уряду, його зовнішньої і внутрішньої політики. Однак ця довіра забезпечувалася не просто пропагандою. Виховний ефект полягав у такому: було створено належний фундамент освітньої системи, яка дозволила Німеччині не просто швидко посісти провідні позиції у науці й у світовому технічному прогресі, але й зберегти їх впродовж XX століття й донести до наших днів. Швидке відродження Німеччини після розгрому гітлеризму було досягнуто не в останню чергу саме завдяки високій кваліфікації німецького робітництва й надзвичайній освіченості інженерно-технічних кадрів. Ці позиції Німеччина зберегла й до наших днів і в цьому полягає предмет гордості громадянина за свою державу.

Як тут не порівняти ситуацію з системою освіти нинішньої України? Що може вдіяти наш український вчитель із існуючими в країні перепадами рівня патріотизму? Як йому вийти на цей високий рівень світосприймання за своїми житейськими проблемами? Скільки б концепцій ми не ухвалили, а щоденна практика все одно буде кульгати, як кульгають навколо усі прояви нашої життєдіяльності. Ще з часів модерну XIX ст. повелось, що виховання почуття патріотизму було покладено на школу, армію й церкву у їх взаємодії. В Україні, як виявляється, школа сама по собі нездатна підняти проблему патріотичного виховання (наприклад, 70,1% опитуваних у Харківській області позитивно ставиться до керівництва Росії – країни-агресора!), церква розколота (в Україні активно діє Московський патріархат, славословлячи патріарха Кирила-Гундяєва і його «русский мир»), а справа забезпечення національної безпеки й територіальної цілісності України покладається на військові відомства й добровольців (в країні бракує системи політичної освіти на кшталт німецької у повоєнний час). Що повинно статися, щоб подібна система патріотичного виховання запрацювала у нас? Невже й цю важливу ділянку було покладено лише на самодіяльність волонтерів?

З одного боку, народ поважає своїх захисників. Так, 71% респондентів України були згодні з тим, що на почуття патріотизму впливають героїзм і самовідданість українських військових, добровольців і волонтерів, виявлені ними в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів. Але, з другого боку, прикро те, що держава, за яку герої віддають своє життя, не відповідає тим очікуванням, які на неї покладають ці ж захисники, як і увесь український народ: лише 12,9% опитаних в Україні дотримуються думки про те, що на почуття патріотизму впливають «дії влади з реалізації реформ у 2014-2016 рр. » [8: 26].

Отже, гордість за захисників Вітчизни не може перекрити чесне усвідомлення того, що попереду – довгий і тяжкий шлях. І в цю непросту ситуацію намагаються вникнути навіть доброзичливці України в Сполучених Штатах, від твердої позиції яких багато що залежить у справі подолання російської агресії. Так, професор Пол Піллар із своїм 28-річним досвідом аналітичної роботи в ЦРУ пише в The National interest: «Корупція привертає до себе багато уваги, а влада, включаючи нові інституціолізовані урядові відомства, вдається до численних заходів щодо боротьби з нею. Однак йдеться не тільки про хабарі й відкати, але й про більш значиме підпорядкування суспільного блага особистісним інтересам, і саме цим найчастіше пояснюються недоліки державної політики й нездатність вирішити більш ефективним чином численні економічні й соціальні проблеми» [9].

Не все зводиться до корупції. Професор Піллар звертає увагу на те, що поряд із гострою необхідністю створення міцного пострадянського приватного сектора, не менш нагальною є нині проблема створення ефективного державного сектора. Заробітна плата урядових чиновників сміхотворно мала, що лише погіршує проблему корупції, тоді як політичне й адміністративне лідерство залежить від патріотизму тих людей, котрі заробили багато грошей у іншому місці і тепер почувають себе зобов'язаними зробити так, щоб їх талант декілька років попрацював би на суспільне благо. На разі «президент Петро Порошенко є одним із таких незалеж-

них і багатих патріотів. Він є активним і вміє добре викладати свої думки як поборник національних інтересів України, і він захищає ці інтереси в тому випадку, коли вони натикаються на Росію, що відмовляється співробітничати. Але, як і у випадку з іншими політичними лідерами, він є вразливим для критики з боку людей, які незадоволені станом економіки, що скоротилася внаслідок безпорядків і зовнішніх конфліктів, що відбулися впродовж останніх років»[9].

Отже, імпульс патріотизму в Україні йде назагал від героїзму й самопожертви на фронті у протистоянні з Росією, але мляво підкріплюється діями українського правлячого класу щодо реформування українського суспільства у бік соціально відповідальної держави. На наших очах утворюється загрозливий для суспільства ціннісний розрив (навіть провалля!) у оцінці громадськістю різних соціальних інститутів України. Проявляється він, наприклад, при відповіді громадян України на запитання соціологів у грудні 2016 р. : «Наскільки Ви довіряєте таким соціальним інститутам?». Наприклад, церкві: «довіряє» – 56,7%, «не довіряє» – 17%, ***а «баланс довіра/недовіра» складає +39,7%.*** Аналогічно ***за останнім показником «довіри/недовіри»*** позитивний коефіцієнт мають: волонтери (+ 33,9%); Збройні Сили України (+ 29,6%); громадські організації (+ 12,5%). А натомість в глибокому негативі перебуває рейтинг Президента України (– 55,3%); Уряду України (– 63,3%); російських ЗМІ (– 73,9%) та Верховної Ради України (– 76,8%). До слова сказати, що й рівень довіри до опозиційних сил Верховної Ради тут не багато відрізняється від правлячої верхівки (– 46,1%) [15].

Цей стан справ у царині громадської думки навряд чи можуть врятувати посилання на феномен Революції гідності (2013-2014 рр.), що проклав лінію вододілу між двома принципово відмінними періодами нашої новітньої історії. По один бік пролягли два довгих десятиріччя тривалого натужного осмислення й прийняття українцями «ідентичності відторгнення», сформульованої у свій час Леонідом Кучмою – «Україна – не Росія». За цим порогом мав наступити новий

період набуття національної ідентичності – консолідації суспільства навколо «проекту майбутнього». Коли хочемо рухатися вперед, то в основі такого проекту мало б стати осмислення викликів сучасного глобалізованого світу, визначення рівня наявних ресурсів та ступеню нашої готовності відповісти на ці виклики. В цій критичній ситуації, як зазначав І. Кант, найбільш практичною річчю мала б стати хороша теорія.

Можливо десь у творчих лабораторіях науковців такі проекти й опрацьовані. Але про що свідчать показники «барометра» соціологічних досліджень, станом на кінець 2016 р. ? Лише про те, що на рівні широкої громадської думки Україна так і не вступила в нову фазу осмисленого прийняття «ідентичності проекту майбутнього». За пеленою ідейно-політичної риторики якийсь чіткий «проект майбутнього» українського суспільства, реалізацію якого люди відчували б у своєму повсякденні, так і не проглядається. Отже, не було виконано одну з найголовніших передумов будь-якого суспільного зрушення: як сам проект майбутнього, так і послідовність кроків щодо реформування суспільства згідно цього проекту (дорожня карта) не стали ні предметом поглибленого всенародного дискурсу, ані програмою до дії.

Факт залишається фактом: «демократична педагогіка» щодо широких народних мас все ще не задіяна, система політичної освіти занедбана. Отже, у цьому напрямі мають бути здійснені серйозні зрушення.

Література

1. Виступ Президента Петра Порошенка на 13-й Щорічній зустрічі Ялтинської Європейської Стратегії (YES): «Світ, Європа, Україна: Шторми Змін» [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www. president. gov. ua/news/vistup-prezidenta-petra-poroshenka-na-13-j-shorichnij-zustri-38163

2. Война, которую выиграл прусский учитель [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://warfiles. ru/show-50125-voyna-kotoruyu-vyigral-prusskiy-uchitel. html

3. Габермас Ю. Громадянство і національна ідентичність [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://litopys. org. ua/rizne/haber. htm

4. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/kastel/08. php

5. Кривцун Я. Аркадий Бабченко: Россияне аплодируют Путину, как когда-то немцы – Гитлеру [Эл. ресурс}. – Режим доступа: http://inosmi.ru/politic/20170223/238775998. html

6. Михайленко М. Мюнхен против рашизма. Зачем упрекать Порошенко в проблемах с КНДР. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dsnews. ua/world/na-borbu-s-putinizmom-mynchen-pokazal-chto-prinuzhdenie-20022017095500

7. Нильс П. С датчанами скоро будет покончено – если мы не изменим свой курс [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/social/20160926/237918805. html

8. Особливості ідентичності громадян України, проблеми та перспективи консолідації суспільства (Результати соціологічного дослідження) // Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016 р. – К., Центр Разумкова. – 100 с.

9. Пиллар П. Украина под давлением с востока и запада [Эл. ресурс]– Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20170214/238725688. html

10. Пилипенко В. Е., Гансова Э. А., Казаков В. С. и др. Экономическая социология [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://tourlib. net/books_others/pilipenko16. htm

11. Порошенко П. Виступ Президента України під час 53-ї Мюнхенської конференції з питань безпеки [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www. president. gov. ua/news/vistup-prezidenta-ukraiyini-pid-chas-53-yi-myunhenskoyi-konfe-40074

12. Смирнова Ю. Бежавший офицер ФСБ рассказал о замаскированных под мигрантов российских шпионов [Эл. ресурс] /Ю. Смирнова – Режим доступа: http://www. inopressa. ru/article/09Feb2017/welt/migranten/html

13. Сорос Дж. Путин – это более серьезная угроза существованию Европы, чем ИГИЛ [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/politic/20170217/238742943. html

14. Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року «Про концепцію розвитку сектора безпеки і оборони України» [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3. rada. gov. ua/laws/show/92/2016

15. Украинцы доверяют церкви, волонтерам и армии, а власть и оппозиция – в глубоком «минусе». Соцопрос. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inshe. tv/society/2017-02-01/200927/

16. Хабермас Ю. Проблемы гражданства [Эл. ресурс] – Режим доступа: http://www. hrights. ru/te[t/b7/chapter5/html

Глава 17. РОСІЯ: ПРОЩАННЯ З ІЛЮЗІЄЮ

(Ткаченко В. Росія: прощання з ілюзією // Суспільно-політичні процеси. Науково-популярне видання. – 2017. – №2-3(6-7), – С. 158-182.)

Пам'ятати минуле заради майбутнього... Істина, здавалося б, не нова, але вічно актуальна. Переглядаючи матеріали десятирічної давності, я звернув увагу на інтерв'ю видатного французького філософа Андре Глюксмана, яке він дав польському оглядачу Мацею Новицькому для видання Dziennik. Співбесідники висловили щирий жаль з того приводу, що після серпневого 2008 року вторгнення в Грузію Кремль став нав'язливо хизуватися своєю силою, пророкуючи при цьому скоре ослаблення Сполучених Штатів й близьку загибель Євросоюзу. Натомість, з прикрістю констатував Глюксман, «всі західні лідери раніше помилялися в Путіні. Буш побачив у його очах небесну блакить. Блер пішов з ним в оперу у Санкт-Петербурзі ще до того, як Путіна було обрано, що було свого роду благословенням. Про Шредера й Берлусконі й говорити нічого. Насамперед вражає абсолютно фантастична нездатність лідерів Заходу щодо розуміння справжніх мотивів росіян... Оскільки Росія не може стати по-справжньому сильною, її головною метою стало шкідництво. Завдяки ядерній зброї, завдяки продажу конвенціональних озброєнь по всьому світі, а також завдяки продажу нафти й газу Кремль здатний поширювати тривогу й паніку... Західні лідери усвідомлюють це надто повільно з великими труднощами...» [3].

То що ж заважає Європі реалістично осмислити агресивну політику Росії? Більше того: чи під тиском Путіна погодиться Захід на «велику оборудку» – свого роду новітню «Мюнхенську змову», за рахунок зневажання інтересів України?

17. 1. Визріваючий «приступ безумства»

Як вважає Глюксман, причини політичної короткозорості європейців, а насамперед німецьких ділових кіл, полягають в тому, що підприємці, банкіри й бізнесмени стали

жертвами гігантської ілюзії ідеологічної природи. Вони, зокрема, вважають, що Росія могла б стати їхньою новітньою колонією, що вони могли б вернути собі ту роль, яку вони відігравали у XIX столітті – роль адміністраторів царської імперії. Вони переконані, що мають над Росією технологічну й інтелектуальну перевагу, а тому сподіваються стати вчителями, адміністраторами й інвесторами у період модернізації Росії. Тим часом німецькі підприємці не беруть до уваги те, що більшість лідерів Росії – вихідці з КДБ чи інших репресивних органів. Спільною рисою цих органів було презирство до людства. Й до останнього часу в Росії нічого не було зроблено для боротьби із туберкульозом, СПІДом, безробіттям, проституцією. Нічого не було зроблено щоб допомогти бездоглядним дітям з вулиці, щоб поліпшити умови утримання у в'язницях. А значить, у цієї еліти нема й крихти поваги до людини. «І коли я думаю, – зауважує Глюксман, – що ділові німці хочуть підкупити індивідуумів цього типу – між тим, аж надто гордих своїм шкідництвом – то я знаю, що вони глибоко помиляються. По-моєму в дурні пошиються німці, а не росіяни. Тому що німцям і в голову не приходить, наскільки велетенським є цинізм й нігілізм правлячої еліти Росії. Однак, нігілізм набагато розумніший наївності, навіть коли це наївність німецьких підприємців і політиків» [3].

Отже, логіка подій зводиться до того, що Європа мала б дотримуватися курсу на забезпечення власної реальної переваги, не в останню чергу тому, що Росії ніде зберігати непродану нафту й непроданий газ. Газові сховища розміщені на території України, яку Росія намагається виключити з числа транзитних. А тим часом Європа цього не усвідомлює й ніяк не наблизиться до опрацювання спільної енергетичної політики. Символом цієї неузгодженості став газопровід по дну Балтики, що проходить побіч Польщі й України, однак цілком задовольняє ділові кола Німеччини. Відтак з позиції об'єднаної Європи виступають практично лише скандинави, Польща й країни Балтії. А решта ж держав намагаються влаштувати свої справи з Росією напряму. За цих умов, вважає Глюксман, політика об'єднаної Європи мала б полягати

хоча б у тому, щоб вимагати від Росії пристойної міжнародної поведінки. А саме – що Росія не буде ставити під сумнів суверенітет держав, які отримали незалежність після падіння Берлінської стіни. А тим часом, в Європі стали поширюватися судження, що, мовляв, Путіна треба зрозуміти, бо «росіяни нервують». То ж маємо тут перенести проблему в принципово іншу площину: «Вони нервують з тих пір, як відбулися зміни в Грузії й в Україні. Чому? Путін ясно сказав: тому, що це неперервна революція, а це означає, що він сам відчуває себе у небезпеці. Можливо, що й немає шансів на те, що Путіна буде повалено. Однак у довгостроковій перспективі демократична Україна, що нормально функціонує, і Грузія, що поклала край корупції, стануть загрозою для путінського режиму» [3].

Чи бачили мислителі Європи всю серйозність нависаючої загрози з боку Росії десять років тому, коли Глюксман давав своє інтерв'ю? Чи застерігали вони про можливість агресії з боку Росії? Слід віддати належне – відомий англійський аналітик Едвард Лукас, автор книги «Нова холодна війна», висловив радикальну на той час думку, що «Росія зробить ставку на провокування криз у країнах колишньої радянської зони: розпочне з Криму, наступна криза стосуватиметься однієї із балтійських держав, а потім відбудеться щось на кшталт аншлюсу Білорусі». Щоправда Андре Глюксман цю гіпотезу Едварда Лукаса сприйняв із застереженням – слово «війна» видавалось йому перебільшенням. Логіка його судження була така: «нинішня, на жаль, ефективна стратегія Росії в Україні – Путін робить там все, що завгодно – заснована на використанні внутрішнього розколу між українцями у поєднанні із шантажем, цінами на енергоресурси й корупцією. ***Навіщо Путіну в такій ситуації викликати воєнний конфлікт у Криму. Якщо, звичайно, виключити приступ безумства.*** Україна – дуже недосвідчена демократія, з деяких пір там царять безпорядок і тривога. І зрозуміло, що Кремль може й націлений використати цю ситуацію, завдаючи шкоди у всякий можливий спосіб. Насамперед із допомогою пропаганди, тому що росіяни – чемпіони на царині брехні» [3].

То ж європейський гуманіст Андре Глюксман гнав від себе думку про можливість аншлюсу Криму й агресії Росії проти України. І це при тому, що він добре усвідомлював роль кремлівської брехні й пропаганди: «всі говорять одне і те ж, всі слухаються одних і тих же наказів. Ще зовсім недавно вони плювали на Обаму. А сьогодні [грудень 2008] говорять, що Обама хороший, що вони з ним домовляться. Одна-єдина ціль кремлівських піарників – брехати в такий спосіб, щоб західні журналісти їх слухали і одночасно ніколи б не задумувалися, чи ж правда усе це» [3].

Минуло десять років. За цей час у 2014 році відбулася анексія Криму, три роки поспіль не вщухають бойові дії на Донбасі. У вересні 2017 року мають відбутися величезні військові маневри в Білорусі, підготовка до яких більше нагадує курс на аншлюс. А тим часом, впродовж півроку після обрання в листопаді 2016 року Дональда Трампа на пост президента Сполучених Штатів, російськими пропагандистами ***ведеться все та ж неугавна ідеологічна кампанія про можливість укладення «великої оборудки» між Кремлем і Білим Домом, яка полягає в перетворенні України на задвірки Росії.*** Здається, що відбувається немислиме: на наших очах зріє той самий «приступ безумства», про який нагадував Андре Глюксман. І виключати цей приступ із зовнішньої політики Росії, очевидно, просто неможливо. Принаймні слід тримати в полі зору відому концепцію «безумного лідера», великого авантюриста, здатного укласти «велику оборудку» з ким завгодно й за будь-яких обставин.

Йдеться про те, що колись давно «теорію безумця» сповідував президент США Ричард Ніксон. Вона гласила, що в разі, коли опоненти не виконують твоїх вимог, тоді можна вдавати із себе безумного й так налякати своїх недругів, що ті повірять у твою непередбачуваність і здадуть позиції. Що ж, в політиці нерідко трапляється й таке. З одного боку, не дарма ж російський опозиційний діяч Костянтин Боровий звертається до образу «припадошного», коли характеризує ті чи інші кроки російського президента Володимира Путіна. З другого боку, Філіп Гордон – колишній спеціальний

помічник американського президента Барака Обами – приміряє нині цю роль до президента США Дональда Трампа, який, мовляв, «давно користується репутацією відв'язного, що вповні може взяти на озброєння цю тактику». А в підсумку «теорія безумця» вносить елемент істерії в інформаційне поле.

Однак не слід й перебільшувати її вплив. Так, серйозні аналітики нагадують про те, що «теорія безумця» не допомогла Ніксону примусити Північний В'єтнам до компромісу. Більше того, втілення цієї теорії в життя передбачає уміння діяти розсудливо, коли того вимагають обставини. А між тим історія пістрявіє прикладами, коли невдалий дипломатичний гамбіт може призвести до політичної нестабільності, затяжних економічних суперечок, розповсюдження небезпечних озброєнь, а то навіть і до війни. Отже, існує реальна небезпека того, що при застосуванні «теорії безумця», коли ексцентричний стиль і конфронтаційна політика порушить і без того вразливий світовий порядок, ситуація може виявитись ще гіршою, ніж очікувалось, та призвести до широкого міжнародного конфлікту.

Саме тому безумний і ексцентричний стиль у зовнішній політиці має стати предметом виваженого аналізу.

17. 2. Злиденність концептуального арсеналу

Ексцентричний стиль у політиці Росії, тягнучись за модою, претендує на належний бренд у привабливій «цивілізаційній» обгортці, бо ж агресивний курс цієї країни якось слід «продати» на міжнародному ринку. Вирішити це завдання й заповзявся один із білякремлівських дилерів із продажу «русской идеи» Борис Межуєв. Росію він силкується підняти до рівня хай і «скромної, але реальної цивілізації». Завдяки цьому сповідувана ним стратегія «цивілізаційного» реалізму зводиться до того, що Росія, як і Євроатлантика – суть різні цивілізації, але кожна із своїми власними орбітами тяжіння. Без орбіти тяжіння – цивілізація вже не цивілізація, бо як же інакше поставити себе в центр хай і регіонального, але все-таки якогось політичного простору. Тим більше, що підводячи під Росію «цивілізаційну» ос-

нову, Межуєв береться вирішити надзавдання: вивільнити «русский мир» від вузько-етнічного трактування й ідеологічно оформити необхідність облаштувати навколо Росії «орбіти тяжіння» підпорядкованих Росії залежних чи напівзалежних від Кремля лімітрофних держав і тим самим засвідчити всьому світу про свою вагомість.

Це, так би мовити, прелюдія до головної замороки Межуєва – дати ідеологічне обґрунтування конкретному політичному курсу: довести Заходу про необхідність укладення «великої оборудки» між Росією і США, і закріпити тим самим Україну на «орбіті тяжіння» Кремля. Ось ця оборудка й рекламується не менш як універсальний механізм забезпечення миру й безпеки в глобальному масштабі. Кремлівський ідеолог наполягає, що час не жде, а тому Росія має невідкладно скористатися приходом «у Білий дім Дональда Трампа, людини якщо не прямо прихильної до Росії, то такої, що ставиться до неї без звичної англосаксонської ворожості». То ж укладати оборудку слід притьмом, бо, мовляв, саме зараз геостратеги різних країн, а насамперед Сполучених Штатів, дійшли висновку, що «суперництво Росії і Європи з приводу входження України в той чи інший економічний блок – Євразійський чи Європейський – ризикує обернутися розпадом країни... й повномасштабним воєнним конфліктом “за українську спадщину”» [9].

Чи сприйме Захід такий маневр Росії? Межуєв уважає, що не все втрачено, бо відповідні прецеденти уже були. Ось, мовляв, був час, коли й Збігнєв Бжезінський закликав Україну змиритися із «нейтральним статусом» (а було це 22 лютого 2014 року, коли в Україні не було ні війська, ні легітимного президента!). Росію ж Бжезінський тоді закликав прийняти факт «фінляндизації» України – економічної і культурної інтеграції України із Заходом при усіх можливих гарантіях залишити її поза рамками НАТО. Та й Мінські угоди, вважає Межуєв, можна було б покласти як висхідний пункт консенсусу «між тверезими реалістами США і Росії» про надання Україні ролі «буфера» між двома полюсами сили на європейському континенті. Собі в союзники Межуєв бере російського експерта Сергія Караганова, який смисл

«буфера» уявляє собі таким чином: «Продовжуючи наполягати на виконанні Мінських домовленостей, вибудовуючи обхідні транспортні магістралі, варто зробити ставку на випереджуюче надання високої міри автономії Донбасу в межах України, а вже через крок – вести справу до формування нейтральної, незалежної, дружньої до Росії України чи україн, якщо Київ не зможе утримати контроль над усією територією нинішньої країни. ***Єдиний спосіб виживання сусідньої держави – її перетворення із суб’єкта суперництва у міст і буфер***» [9].

Зрозуміла річ, що український народ концепцію «буфера» чи «моста» не сприйме. У нас своє розуміння: на мості, як на проїжджій дорозі – трава не росте, а про засмальцьований «буфер» і говорити не хочеться. Але ж на те Борис Межуєв і є головою редакційного сайту «Русская идея», щоб навести на цей неоковирний продукт кремлівської кухні відповідний глазурований концептуальний глянець. Кремлівський ідеолог переобтяжений ностальгією за минулим. Були ж колись за старих часів Realpolitik порядки, коли проблема «буферних територій» вирішувалася просто й дохідливо: «полюси сили могли при необхідності розділити буферні землі, як це зробила Росія разом з німецькими державами стосовно до Польщі у XVIII столітті, а згодом СРСР з Німеччиною у XX столітті». Тобто, йдеться про три поділи Польщі за часів Катерини II, а потім і четвертий поділ Польщі разом із фашистською Німеччиною в 1939 році. Межуєва такий історичний досвід цілком влаштовує – чому б не поділити сьогодні й Україну.

А щоб держави Заходу підтримали ідею «великої оборудки», Межуєв береться за «промоцію» процедури «цивілізаційного» поділу України. Однак він усвідомлює, що для Заходу може стати морально недопустимою «оборудка із зовнішньою – незахідною – силою». А репутація Росії в світі, звісна річ, гірше нікуди. І ось тут, наголошує кремлівський ідеолог, й постає невідкладне завдання переконати Захід у тому, що замість усталеного в міжнародних відносинах «права націй на самовизначення» можна прийняти якийсь постмодерний принцип – «самовизначення вільних громадян».

Сумнівність прийняття такого плану Заходом очевидна й для самого Бориса Межуєва: «навряд чи західні держави будуть готовими прийняти м'яке розлучення різних частин території України (чи, скажімо, Грузії і Молдови) просто в якості жесту доброї волі. Цей крок викликав би збурення в європейських країнах, був би названий новим Мюнхеном, новою Ялтою, з усіма уточненнями, що випливали б із такого порівняння. ***Тому розділ буферних держав на сфери впливу може бути здійснений лише односторонніми діями Росії,*** що, звичайно ж, звужує її дипломатичні можливості» [9].

Виплутатись із цієї ситуації складно, бо тут Кремль потрапляє в ідеологічний капкан: адже «розпочавши боротьбу за Україну, Росія не могла не виявити злиденність свого геополітичного й геокультурного концептуального арсеналу. Якщо проєвропейська орієнтація – єдино можлива для слов'янських народів, включаючи російський, то на якій підставі ми можемо оспорювати проєвропейський вибір українського народу? Росія вочевидь виявила дефіцит політики власної ідентичності» [9].

Крім того, тут на перший план виходить проблема територіальної цілісності й непорушності кордонів. Так, вдавшись до агресії проти Грузії в 2008 році, Росія порушила кордони суверенної держави. Яке тут знайти виправдання? Хіба що послатися на відомого жартівника Володимира Путіна, який ставиться до проблеми кордонів таким чином: «кордони Росії ніде не закінчуються». Але ж сусідам від таких жартів стає моторошно. Щоправда, Межуєв такі слова виправдовує: ***політика ідентичності «теоретично може працювати як на визнання, так і на невизнання існуючих кордонів»*** [9]. І наводить тому ряд прикладів з історії, бо, мовляв, так само поступав і німецький Рейх, і реваншистська Франція наприкінці XIX ст., чи та ж сама мілітаристська Японія.

Як тут самому не вдатися до реваншу – відтворення великодержавності? Критичним для Росії виявилося десятиліття 2004-2014 рр. між двома Майданами в Україні. Між російськими імперцями й націоналістами розпочинається

дискусія: «навіщо Росії потрібна Україна?». Імперці традиційно відстоювали точку зору, що Росія без України перестане бути імперією. Для російських націоналістів Україна взагалі була штучним утворенням, що нібито насильно утримувало території з російським населенням і російською ідентичністю при постійних спробах їх українізації. Ось ці регіони, мовляв, і слід приєднати до Росії. Але як це ідеологічно оформити?

Межуєв не збирається осуджувати ні одних, ні других (свої ж люди!). Однак, претендуючи на інтелігентність, звертає увагу на їхню обмеженість і нездатність ***підвести Україну під категорію «буфера, «пряме зіткнення між чим і чим вона могла упередити»***. То ж в цій ситуації Кремлю довелося шукати якісь обхідні шляхи для порозуміння із Заходом щодо причин та наслідків російської агресії в Україні в 2014 році. Довелося піти на радикальний крок – перебрати старий мотлох у затхлій комірчині імперських концепцій і вдатися до реанімації концепції «Острів Росія» Вадима Цимбурського.

Спершу Цимбурський ніби й відстоював необхідність дотримання принципу непорушності кордонів. Але після вторгнення Росії в Грузію у серпні 2008 року він запозичує у політолога Михайла Ільїна термін «шельф острова Росія». То ж замість ідеї «буфера» висувається концепція «шельфу», куди, мовляв, відноситься Східна Україна, Крим та певні території Кавказу й центральної Азії. А шельф, мовляв, він і є шельф: якщо якась частина «шельфу» відколеться від Євроатлантичного лімітрофного паса, то не гріх буде, якщо Росія «осушить» частину берегового «шельфу» та й забере під свою опіку певні землі та й народи, що їх населяють. Йдеться не лише про людей російського походження. До «шельфу» на думку Цимбурського крім українців можуть тяжіти абхази, осетини, білоруси, гагаузи, таджики, а то й серби.

Нинішні епігони теорії Цимбурського вважають, що таке ідеологічне вариво може бути згодоване серед представників політичних кіл Заходу. То ж ідея «шельфу» Цимбурського піднімається до концептуального рівня «цивілізаційного

реалізму» із сподіванням, що «було б дуже важливо, якби реалістично мислячі політики Заходу мали можливість переконатися, що у свідомості російської зовнішньополітичної еліти геополітична концепція «Острова Росії» має велику вагу, що ім'я Цимбурського не є порожнім звуком для людей, які відповідають за стратегію у нашій країні». Тим самим, мовляв, надавши концепції академічного лоску, можна було б зняти з Росії звинувачення у намірах захопити Естонію, чи розколоти Європу, чи розростися імперією від Владивостока до Лісабону.

Тим часом Кремль мав би перейнятися «осушуванням» окупованих земель буферного «шельфу». Бо ж, мовляв, віднині сама історія судила запровадити там російські порядки. А Захід тим часом міг би й відпочити – бо ж йдеться нібито не про порушення кордонів, а про освоєння «шельфу».

17. 3. Крах «буферних» ілюзій

Блаженний, хто вірує. Але коли замість віри у силу правди гору бере цинізм і великодержавне хамство, тоді наступає час ханжеської «блажі» – безглуздих химер. У тому числі й нав'язливих «уболівань» за долю «братнього» українського народу. І це при тому, що кремлівські діячі здавалося б зробили усе можливе й неможливе, щоб наслідком Революції гідності стала соціальна катастрофа. Принаймні російські пропагандисти докладають сил, щоб деморалізувати українське суспільство. Вони злорадно нав'язують думку про те, що, мовляв, українці «прохукали Крим і Донбас, поклали економіку, розвалили соціалку, жодної реформи до ума не довели, усі замисли похоронені корупцією й безтолковістю державного апарату». Але тут же з жовчною гіркотою визнають, що для українського суспільства «все перераховане не має жодного значення, ***значення має лише один факт, він же і є історією успіху. Цей факт полягає в тому, що нова українська держава відбулася***. Постмайданний режим вижив, зміцнився, стабілізувався, йому у середньостроковій перспективі нічого не загрожує – ні всередині країни, ні зовні. Скоріше всього, Петро Порошенко ще довго буде управляти країною. І навіть коли він

відійде, нинішній політичний курс буде збережено. Хіба ж це не досягнення?» [12].

Оця несподівана для Кремля нова реальність змушує ідеологічну братію Росії переосмислювати ситуацію. Як діяти далі? Здавалось би, зазначає головний редактор «Ukraina. ru» Іскандер Хісамов, основні стратегічні рішення відносно України були ухвалені в Москві ще три роки тому, в середині 2014 року. Позиція Росії зводилася до того, що Крим взагалі не підлягає обговоренню. Повернення інфікованого сепаратизмом Донбасу в Україну мало б запустити процес федералізації. Прогнозований Москвою розпад економіки України повинен був би посилити відцентрові тенденції й протестні рухи. А замість того виявилося, що кремлівські «експерти переоцінили значення економічних факторів. Так, усе відбулося як пописаному: економіка України руйнується, на очах розвивається соціальна, комунальна інфраструктура й такі інші катастрофи, країну роз'їдає іржа корупції. Однак відцентрові тенденції не посилюються й протестні настрої не наростають. Режим лише зміцнюється» [12].

Ситуація для Кремля склалася справді ахова. То ж московські стратеги постали перед необхідністю дати пояснення своїм роботодавцям, – чому ж не спрацьовує їх антиукраїнська підривна діяльність? А до того ж покаятися в помилках і пообіцяти спрямувати ситуацію у вигідне для Кремля русло. На сьогоднішній день вони приходять до думки, що головна їх помилка – «недооцінили саму суб'єктність України». Сталось так, що в інформаційному полі Росії тривалий час неугавно звучали загальники, що, мовляв, Україна втратила свій політичний суверенітет й повністю контролюється із Вашингтона, Брюсселя та Берліна. Що Революція гідності – результат західних спецслужб, а нині Київ критично залежить від зарубіжних кредитів і дотацій. Саме тому, мовляв, українські політики безнастанно і навіть з перебором демонструють свою лояльність євроатлантичним партнерам.

Але врешті-решт виявилося, що владні структури Києва «у базових питаннях не поступаються жодному тиску.

Більше того, часто нав'язують свою волю. Як було після того, коли Київ дезавуював Мінські угоди? Спочатку Меркель з Оландом висловили своє здивування, потім спробували шикнути на Порошенка, шантажувати траншами МВФ. Але зіткнувшись з непохитною волею Києва, повністю перейшли на його позицію». Підсумковий висновок, до якого дійшов Хісамов, зовсім його не тішить: «Отже, Україна відбулася – в якості найбільш ярого противника Росії» [12].

Але тут може бути й запитання до Хісамова – а на що ж Росія розраховувала, розв'язавши війну проти України? На приниження суверенної держави до рівня «буферного шельфу», а українського народу до ролі демографічного донора «триединого русского народа в составе великороссов, малороссов и белорусов»? А зараз Хісамов бідкається, що, мовляв, у Києві панують ідеї «реваншу», а тому «Росія має опрацювати притомну відповідь на усе зростаючу загрозу». То в чому ж вона полягатиме? У відмові від агресивної політики щодо України? Далебі Росія до цього ще не дозріла. То ж кремлівські ідеологи закликають не чекати «благодушно саморозпаду України», а посилювати мілітарні потуги й діяти з позиції сили. Просто й дохідливо – в стилі кремлівських «яструбів».

А про що ж воркують кремлівські «голуби»? Ось, наприклад, Федір Лук'янов належить до маститої білякремлівської еліти. Він – голова Президії Ради із зовнішньої й оборонної політики Росії з 2012 року, професор-дослідник Вищої школи економіки, а також науковий директор Міжнародного дискусійного клубу «Валдай». Все це зобов'язує й вимагає належного респекту до його писань. Для прикладу, досить звернутися до одного з його суджень: «Російсько-українське питання (говорити про «відносини» язик не повертається) завалений тонами пропагандистської полови, яка має смисл, лише коли ціль – остаточно довести проблему до абсурду. Однак сама по собі колізія навколо України настільки ризикована, що вочевидь гідна набагато більш серйозного підходу» [8].

З такою точкою зору не можна не погодитися. І з поваги до професіоналізму автора, незалежно від того, що належить

він до структурних підрозділів держави-агресора, я вважаю за доцільне передати логіку його роздумів щодо «російсько-українського питання». Усім нам, очевидно, буде небезінтересно відзначити ті зрушення, які відбулися в таборі супротивників впродовж трьох років відстоювання Україною своєї незалежності збройним та дипломатичним шляхом.

Відправна точка аналізу в Лук'янова можливо й нова для нинішнього російського політикуму, але не для української історіософської науки в цілому. Починаючи від роздумів Миколи Костомарова про «Дві руські народності» й до Івана Лисяка-Рудницького з його історичними есеями, дослідники зажди наголошували на принциповій різниці між росіянами і українцями – це не мова, не віра, не походження, – а принципово різний уклад життя, стиль взаємовідносин між верхами і низами суспільства, владою і народом. Дуже образно колись цю різницю окреслив академік РАН Юрій Пивоваров. Центральним місцем у Москві, зазначав він, є храм Василя Блаженного і Лобне місце поблизу нього, де зачитували самодержавні царські укази й рубали голови бунтівникам. Центральним місцем у Києві є пам'ятник Володимиру Великому, а східці від Володимирської гірки ведуть до пам'ятника Магдебурзького права на Подолі. Ось у цій точці розходяться два принципово протилежні вектори політичної самоідентифікації двох народів – самодержавство Москви і самоуправління Києва.

Мене приємно вразило те, що подібна думка стала контрапунктом й в аналізі Федора Лук'янова: «Російсько-українське протистояння – приклад єдиноборства протилежних типів соціально-політичної організації. Росія – сильна і жорстка централізована держава, що вважає головною ціллю повний суверенітет. Україна – держава слабка й розхристана, яка перебуває у складному симбіозі з розгалуженим й впливовим громадянським суспільством, а суверенітет вважає не самоціллю, а засобом» [8].

Така особливість України не є якимось непереборним ґанджем. Лук'янов зазначає, що щось подібне ми зустрі-

чаємо в Італії: при вкрай неефективній якості державного управління, корупції, численних супліках і дисбалансах Італія живе й розвивається. А відбувалося це внаслідок наявності тісних й міцних горизонтальних суспільних зв'язків, які гарантують стабільність й самоорганізацію за умов досить таки слабкого державного апарату, численних політичних, в тому числі й геополітичних потрясінь. Дослідники проводять паралелі між Італією й Сполученими Штатами, де «deep state», «глибинна держава» (система глибинних державних структур) протистоїть президенту Дональду Трампу. В Італії ж можна скоріше говорити про «deep society», «глибинне суспільство», де все і всі густо і в'язко поєднані один із одним, зате забезпечують спадкоємність і стійкість. В зазначеному контексті, пише Лук'янов, «Україна із її складним облаштуванням й крайньою неоднорідністю є теж більш стійкою, ніж здається, не всупереч, а завдяки кланово-груповій структурі» [8].

При усій своїй критичній настанові як аналітика, Федір Лук'янов, тим не менше, уникає називати принципову різницю у статусі Росії (як агресора, що грубо порушив норми міжнародного права) і України – жертви агресії, що відстоює своє суверенне право на цивілізаційний вибір. Однак, слід віддати йому належне, російський аналітик більш-менш адекватно описує наслідки, що випливають із цього принципового протистояння на міжнародній арені. Він змушений визнати, що київська влада «має чітку і ясну мету, добиватися якої продовжить, без огляду на внутрішні втрати, і будучи впевненою, що мінімально необхідна підтримка Заходу їй гарантована завжди. Хай європейське і американське розчарування в Україні й присутнє, але відмову від допомоги західні еліти самі ж будуть сприймати як перемогу Путіна, допустити чого вони не можуть. Це розв'язує Києву руки, дозволяючи залучати увесь політичний, міжнародно-правовий, ідеологічний, пропагандистський і навіть економічний інструментарій» [8].

Не секрет, що йдучи на воєнну авантюру, Москва розраховувала на смугу «нового міжнародного безпорядку»,

не шкодуючи сил для всіляких підривних дій у різних регіонах світу. Сподівалася й на ослаблення системи західного лібералізму в цілому: на політичну кризу у США, на непрості трансформаційні потрясіння в Євросоюзі, на відтиснення України на периферію міжнародних відносин. Однак ситуація склалася принципово протилежною: «Україна не втратила своєї значимості – у всякому разі порівняно із тим скромним рівнем, на якому інтерес стабілізувався десь з весни 2015 року. А ось прагнення взаємодіяти з Росією помітно скоротилося. У Сполучених Штатах Росія взагалі перетворилася в «ядовитий актив», до якого навіть доторкатися небезпечно. В Європі просто не знають, що з нею робити після того, як Москва перестала вважатися і вважати себе частиною спільного європейського проекту. Придумувати щось нове – не на часі, та й ідей немає, а в існуючих обставинах функція Росії як противника є більш зрозумілою й корисною» [8].

Федір Лук’янов – відомий кремлівський інсайдер, який дорожить своїм статусом. То ж було б дивним, якби він залишив свій аналіз без конкретних рекомендацій – яким же чином Росії виборсатись із того болота, у яке вона сама себе загнала. Справа, звісна річ, непосильна, але, як мовиться, положення зобов’язує. Аналітик розглядає різні варіанти, вже апробовані Володимиром Путіним.

З одного боку, на думку Лук’янова, повернення до тактики «піднімання ставок» для «присилування до переговорів», яку Москва культивувала останніми роками, приведе нині до цементування нинішнього несприятливого для Кремля становища. А спроба порушити це становище можлива лише ціною такої ескалації, яка породить ризики уже принципово нового рівня. Тут Лук’янов посилається на «лихі порядки Вашингтона при Трампі». А до того ж, вважає він, резерв Києва щодо «підняття ставок» стає набагато більш широким.

При усій своїй ерудованості, Лук’янов працює у відведених рамках російської великодержавності, а, значить, і українофобії. А тому й прогнозує, що Москві зараз немає смислу йти на поступки – і справа навіть не у втраті об-

личчя. Мовляв, київській владі російський фактор нині потрібен, оскільки «українська державність будується на основі протиставлення Росії». А тому чекати від України якихось поступок не доводиться. Ось тут би й нагадати Лук'янову, що не Україна є агресором, і не ми створили ситуацію воєнного протистояння. То ж нічого дивного, що нам доводиться розбудовувати державу всупереч імперській агресивній політиці Росії.

Не бачить вихід із становища кремлівський ідеолог і в збереженні статус-кво, бо ж, мовляв, «ситуація хитка, а ключ від вентиля напруги у Києва. Евфемізм "повне виконання Мінських угод" приховує загальну небезпеку того, що без них зникне остання зачіпка, що дозволяє хоча б імітувати урегулювання. Війна, як це не цинічно звучить, на руку Києву, якщо він її знову програє – вона зробить для Заходу підтримку України безальтернативною, що б там про цю країну не думали» [8].

Узагальнюючий висновок Лук'янова песимістичний: «сухий залишок є гнітючим». Кремлівський ідеолог посилається на «іронію історії», парадокс якої полягає, на його думку, в тому, що слабка «українська держава в даному випадку чітко знає, чого хоче – і на рівні реальних завдань, і на рівні публічних гасел. У сильної ж й рішучої російської держави ясності немає – колізія на сході України з самого початку не мала ні стратегії, ні притомного цілепокладання. Нічого не змінилося. Але для того, щоб поставити цілі, потрібне більш узагальнене розуміння того, чим для Росії є Україна – не зараз, а, в принципі, на перспективу. Повторення формул про «один народ», розрахунки на крах нинішньої влади в Києві і появи там більш договороздатних контрагентів... лише відволікають від відповіді на те, чого ми хочемо. Без цього не спрацює навіть тактика, не кажучи вже про стратегію» [8].

Чи є необхідність ще щось доповнювати, коли йдеться про повне ідейне банкрутство антиукраїнської політики? Які ще тут «буферні шельфи» острівної Росії зможуть допомогти?

17. 4. «Велика оборудка»: суєта суєт і ловлення вітру

Анексія Криму в березні 2014 року привела чи не до найсерйознішого загострення відносин Росії із Сполученими Штатами й НАТО в цілому у новітній історії. Так, попередня криза, пов'язана із вторгненням у Грузію в 2008 році не потягла вслід за собою суттєвих ускладнень із Заходом. Показово, що уже менше ніж через рік після захоплення Південної Осетії як США, так і Росія заговорили про «перезавантаження» відносин. Що ж стосується НАТО, то в той час ця організація не приділила належної уваги головному – демонстративній готовності Росії до застосування військової сили при реалізації своїх національних інтересів за межами своїх кордонів. Не продемонструвала здатність ефективно використати свою військову могутність й адміністрація Обами.

Як стверджують американські аналітики, колишній професор міжнародного права і діючий президент США Барак Обама аж надто вірив у міжнародні інституції, правила і норми і був при цьому не в міру обережним при застосуванні Америкою силових факторів. Це дало можливість російському агресору двічі перетнути «червону лінію». Першим свідченням невпевненості стала заява Обами у березні 2014 року про те, що Росію не можна «стримувати від подальшої ескалації [на Україні] воєнною силою». І це стало викликом традиційній американській політиці у стримуванні Росії. Другим свідченням слабкості Америки стало небажання Обами піти далі слів про те, що застосування хімічної зброї в Сирії стало «червоною лінією» [10].

Результати не забарилися датись взнаки. Своєю операцією в Криму Росія поставила Захід перед необхідністю сприймати її воєнні авантюри як «політику доконаних фактів». Суть цієї політики полягає в тому, що несподівано виникши і неадекватно сприйнятий скоротривалий конфлікт мав би примусити НАТО змиритися із ситуацією, що виникла. Однак так не сталося. Волі-поволі, але поступово США і НАТО здійснили ряд заходів, спрямованих на стримування загрози з боку Росії. Уже на початку червня 2014 року Барак Обама розпочав реалізацію Європейської ініціа-

тиви щодо підвищення впевненості (European Reassurance Initiative, ERI), де йшлося про п'ять основних напрямів роботи: 1) нарощування військової присутності; 2) інтенсифікація спільних навчань; 3) завбачливе створення запасів на випадок кризи; 4) розвиток інфраструктури; 5) розвиток відносин з новими членами НАТО.

Змінилося ставлення до Росії й з боку міжнародної спільноти. Три роки після Кримської авантюри, зазначав голова Мюнхенської конференції з безпеки Вольфганг Ішінґер, показали, «що у Росії великі проблеми на міжнародній арені. Якщо метою хорошої зовнішньої політики є зберегти якомога більше старих друзів і завести якомога більше надійних партнерів, насамперед серед держав-сусідів, то зовнішню політику Росії останніх десяти років інакше як катастрофою не назвеш. Візьміть Україну. Ще чотири роки тому 45 мільйонів українців вважали Росію головним союзником своєї країни, а росіян – своїми братами. Сьогодні як мінімум 40 мільйонів українців переконані, що Росія є головною загрозою для їхньої держави. Росія втратила друга і набула противника, причому не одного. Зовсім на пустому місці. Згадайте Грузію! А Азербайджан...» [4].

За цих умов більш ніж дивною була ейфорія в російських медіа з приводу впевненості в укладанні «великої оборудки» між США і Росією, внаслідок якої Україна мала б перейти у зону відповідальності Кремля. А приводом до ейфорії стала заява в першій і єдиній зовнішньополітичній промові Дональда Трампа в якості кандидата у президенти (в Центрі національних інтересів США у квітні 2016 року). Саме тоді він заявив, що вірить у «можливе ослаблення напруги й поліпшення відносин з Росією, але з позиції сили». Хоча багато хто у Вашингтоні й Москві відзначили інтерес Трампа до роботи з Москвою, але його заява про те, що він буде намагатися робити це «з позиції сили» якось не отримала належної уваги в кожній із столиць.

Судячи з усього, російські офіційні особи врешті-решт сприйняли формулу «з позиції сили» лише тоді, коли міністр оборони США Джеймс Меттіс в середині лютого 2017 сказав міністрам НАТО: дипломати альянсу мають «вести

переговори з позиції сили». На цю заяву гостро відреагував як міністр оборони Росії Сергій Шойгу, так і віце-прем'єр Дмитро Рогозін. Але їх заяви не могли спростувати самої політичної реальності у світі.

А й дійсно – хіба хто спростував той факт, що Сполучені Штати дійсно таки мають значно сильнішу позицію порівняно з Росією? Так, згідно даних Всесвітнього банку, американська економіка у 2015 році перебільшила розмір російської у тринадцять разів. Більш того, згідно Стокгольмського інституту досліджень проблем миру, воєнні видатки США в 2015 році були приблизно у дев'ять разів більші ніж видатки Росії. Хоча деякі експерти й сумніваються у співставності статистики видатків, коли йдеться про оборону, та навіть інші правила підрахунку не змінюють цей масивний дисбаланс. А коли до американського потенціалу додати ще й вклад союзників США по НАТО, то розрив у економічному й воєнному потенціалі між Росією й Заходом посилюється ще більше. Звісно, ця силова перевага зовсім не означає, що позиції США сильніші за російські з будь-якого питання і в кожному географічному регіоні. Так, виконавчий директор Ніксонівського центру Пол Сондерс вважає, що «адміністрація Обами не змогла ефективно використати американську могутність не лише стосовно Росії, але й у багатьох інших сферах зовнішньої політики США». В результаті цього «Росія створила для себе вузько спрямовані "позиції сили" у Сирії й на сході України, чому сприяла слабка й нечітка політика США у обох випадках» [10].

Однак ситуація стала змінюватись. Принаймні американські аналітики сподіваються, що на відміну від колишнього президента Обами президент Дональд Трамп, як досвідчений перемовник, буде більше покладатися на силу. Для цього у нього є відповідні важелі – реальний стан речей у співвідношенні видатків на оборону, що був успадкований Трампом. Так, в 2016 році вони дорівнювали 611 мільярдів доларів, а це складає 36% усіх світових воєнних видатків. Китай перебуває на другому місці з приблизно оціненим воєнним бюджетом у 215 мільярдів доларів. Росія перебуває лише на третьому місці із своїми 69,2 мільярдами доларів, хоча її во-

єнні витрати у 2016 році виросли на 5,9% . А вже ж коли порівнювати із 2007 роком (перед вторгненням у Грузію), то воєнні видатки Росії виросли на цілих 87% . На четвертому місці всесвітнього списку видатків на оборону в 2016 році стояла Саудівська Аравія із 63,7 мільярдів доларів [11].

Опираючись на такий потенціал, президент Трамп, на думку американських аналітиків, скоріше всього буде прагнути до «хороших оборудок» з Росією, тобто таких, які, на його думку, зможуть дати Америці те, чого вона хоче, й те, що їй потрібно від Москви, за мінімально прийнятну ціну для Вашингтона. Подібний підхід, судячи з усього, і не може бути іншим за умов нинішнього політичного клімату у Вашингтоні, де спроби до активних взаємодій із Москвою, м'яко кажучи, не вітаються.

Однак слід визначитися, яку ж ціну готова заплатити Росія за спробу стабілізації російсько-американських відносин. Адже це не жарти, бо йдеться про акт агресії з боку Росії в регіоні Європи, порушенні нею принципів міжнародного права. Сподіватися, що відповідь на питання про ціну дасть сам Володимир Путін – було б наївно, бо, як зазначає Пол Сондерс, він сам є «жорстким перемовником і навряд чи озвучить цю відповідь найближчим часом» [10].

Однак питання, які не афішуються на офіційному рівні, зондуються в ЗМІ за допомогою експертного аналізу різноманітних дослідницьких центрів та «фабрик мислі». Отож є резон ще раз звернутися до аналітики Федора Лук'янова. Траєкторія розвитку відносин Москви й Вашингтона, на його переконання, не змінюється з п'ятдесятих років минулого століття, коли встановилася модель «ядерного стримування», і цикли загострень і розрядок напруги ритмічно змінюються й повторюються на якомусь новому витку. Отже, на разі тут мало що може змінитися, оскільки «сьогодні воєнізована риторика вертається, і механізми "холодної війни", покликані забезпечувати взаємну стриманість, знову на часі». То ж використовувати тему «ядерного стримування» для нового раунду дипломатичної активності не вийде – і російська, і американська сторона сьогодні на це не націлені.

На сьогоднішній день для російської сторони все ще не зрозуміло, чим вона могла б поступитися Америці, аби «дотиснути» Україну. Тим часом, звертає увагу Лук’янов, «із заяв, які за останній тиждень [кінець лютого 2017] зробили високопоставлені представники адміністрації США (насамперед віце-президент Пенс і держсекретар Тіллерсон), можна зробити висновок: Вашингтон при Трампі не збирається включати Україну в пресловуту оборудку з Москвою, скоріше вирішення східноукраїнського конфлікту висувається в якості попередньої умови для подальшого торгу. В цьому є своя логіка. До України надто багато уваги, саме вона стала детонатором обвалу відносин Росії й Заходу три роки тому. Спроба обійти Київ чи зробити його предметом розміну створить ідеальний привід для атаки на Білий дім і буде використана як підтвердження всіх звинувачень у змові з росіянами» [6].

Отже, на думку Лук’янова, хід справ повертається таким чином, що, з одного боку, виключення української теми із гіпотетичного «пакету» російсько-американських перемовин, різко понижує його привабливість для Росії. Але з другого боку, Росія має усвідомити, що в російсько-американських відносинах нічого драматичного нині не відбувається – здійснюється повернення до норм «холодної війни», коли США не вважали за необхідне вдаватися до трансформування свого противника: «В період “холодної війни” жодних “оборудок” СРСР і США не укладали... мова йшла тоді про підтримання балансу, що встановився за підсумками Другої світової війни й цементованого загрозою взаємного знищення» [6].

Сталось так, що норма відносин двох країн (враховуючи культурно-історичні різниці, геополітичні устремління, закладену в XX столітті конкурентність) це регульоване суперництво із постійним елементом ідейного протистояння, яке, разом з тим, допускає можливість взаємовигідної кооперації й взаємодії із життєво важливих проблем. За цих умов, вважає Лук’янов, «розумувати ж про оборудки, тим більше про “нові Ялти” й інші схеми розподілу світу, не лише беззмістовно, але й шкідливо. Світ став набагато більш демократич-

ним й різноманітним, а думка про те, що «крупняк» домовиться про долю усієї решти, популярністю користуватися не буде. Час наддержав відходить в минуле, що теж норма міжнародних відносин, якщо дивитися на всю історію, а не лише на минулий вік». А до того ж Росії було б корисно більше звертати увагу на «еволюцію того, як Америка дивиться на світ і розуміє у ньому свою роль. Починає складатися новий лад, і від позиції США багато в чому буде залежати простір можливостей для інших – що стає доступним, а чого слід добиватися (або ж не варто)» [6].

Чи сприймають ситуацію в подібному ключі самі президенти США і Росії? Про це можна було б судити у якійсь мірі лише за результатами переговорів між самими президентами. І такі переговори таки сталися, але не відразу, а згодом – вже після робочої зустрічі Трамп-Порошенко (20 червня 2017 р.). Та й зустрілися Трамп і Путін не в двосторонньому форматі, а під час зустрічі «великої двадцятки» у Гамбурзі.

17. 5. Прощання з ілюзією

Цілком зрозуміло, що зустріч президентів США і Росії набула неабиякого резонансу в світових ЗМІ. Дехто висловлював думку, що 7 липня в Гамбурзі майже всі зустрічалися з усіма, але в центрі уваги все-таки були двоє: Трамп і Путін. Однак, попри все, це був таки Гамбург G20, а не G2. До зустрічі обидві сторони дипломатично заявляли, що, мовляв, не переймаються особливими очікуваннями щодо можливості великих змін у взаєминах США і Росії. Та цьому мало хто вірив. Обидві сторони навряд чи були щирими: певні очікування були, але була й загроза їхнього провалу, а тому обом сторонам не хотілося б згодом пояснювати, чому ж ці очікування не справдились. Не виключено, що саме тому змістилися й часові рамки перемовин. Замість запланованих 30 хвилин президенти США і Росії говорили 2 години 15 хвилин. І в цьому був певний сенс: коротка зустріч означала б, що лідери зафіксували розбіжності й розпрощалися, а тривала зустріч мала б засвідчити, що сторони принаймні намагалися досягти змін.

На зустрічі були присутні глави МЗС і перекладачі, отже лише вони й знають достеменно, що і як говорили президенти. Однак тут важливо й те, що заявили лідери обох країн напередодні зустрічі в Гамбурзі. По дорозі до Німеччини Трамп зупинився у Варшаві і висловив те, що від нього насамперед чекали близькі сусіди Росії – Польща, країни Балтії та Україна. Зокрема Трамп заявив, що вважає вірогідним втручання Росії у вибори 2016 в Сполучених Штатах, що дії Росії у Східній Європі мають дестабілізуючий характер, тож він закликав покласти край дестабілізації України та підтримці ворожих режимів Сирії й Ірану. Зафіксував свою позицію і президент Росії. Так, у статті до німецької газети «Handelsblatt» від 6 липня, а згодом 8 липня в інтерв'ю в Гамбурзі Путін сказав, що санкції є протекціонізмом й суперечать оголошеним на G20 принципам чесної торгівлі. Цим самим обидві сторони окреслили коло своїх пріоритетних інтересів.

За підсумками зустрічі обидві сторони давали зрозуміти, що бажають розпочати відносини, так би мовити, з чистого листа. Зокрема Путін сказав, що «накопичилося безліч питань – там і Україна, і Сирія, й інші проблеми, деякі двосторонні відносини. Ми знову вернулися до питань боротьби з тероризмом, кібер-безпеки». То ж він, мовляв, сподівається на те, що буде забезпечене хоча б часткове співробітництво із США. Із свого боку Трамп у своєму твіті сповістив, що «настав час просуватися в конструктивному співробітництві з Росією». Але при всьому цьому оцінки експертів були все ж дещо скептичними. Вони констатували, що «під час зустрічі слова були теплі, мова жестів – стримана. Ніхто з президентів не посміхався, коли висловлював сподівання на позитивний результат зустрічі. Їх рукостискання було швидким і діловим. ... Але ніхто не очікує значимих змін після зустрічі, наприклад – ослаблення санкцій». Отже, йшлось хіба що про встановлення «робочого діалогу», а чим все це закінчиться – покаже лише час. Висловлювалися судження, що: «гарантією дипломатичного успіху розвитку відносин був би візит Трампа до Москви або візит Путіна у Вашингтон, однак навіть натяку на це не було, а це й засвідчує реальний стан взаємовідносин» [1].

То ж поки що неможливо визначити у якому напрямі будуть розвиватися відносини за підсумками першої зустрічі Путіна з Трампом. А взагалі є статистика, що президенти РФ і США проводять першу й тривалу зустріч, після якої згодом нічого не настає. Може й на цей раз станеться так, що медіа-шумовиння поступово вгамується, на порядок дня будуть поставлені нові невідкладні питання, а зустріч у Гамбурзі стане новим початком або продовженням старих розбіжностей.

А тим часом у США триває інформаційний пресинг з приводу втручання Росії у президентські вибори США. Головне питання для Росії – економічний пресинг санкцій – теж залишається невирішеним. Напередодні президентських виборів економічні успіхи для Путіна набагато важливіші, ніж політичні. Питання України, на жаль, теж залишається поки що невирішеним – тут багато що залежатиме від результатів дипломатичної активності спеціального представника США по Україні Курта Волкера, чиї погляди співпадають з консервативним республіканським мейнстримом. При цьому усім заінтересованим сторонам доведеться зважати на відому позицію президента України: «нічого про Україну без України». То ж, обговоривши проблему України з Путіним, президент Франції Макрон і канцлер ФРН Меркель домовилися ще раз звернутися до неї у форматі чотирьохсторонньої телефонної розмови за участю Петра Порошенка.

Отже, все говорить про те, що вважати «велику оборудку» питанням двосторонніх відносин між Росією і США не доводиться. Тут багато що залежатиме й від позиції Європи. І тоді слід знову звернутися до проблеми сприйняття європейськими діловими колами санкцій щодо Росії. Не секрет, що голоси прибічників відміни санкцій нині звучать набагато голосніше, ніж рік-півтора тому. Однак, визнає цитований уже Федір Лук'янов, не змінюється головне: «***Для Заходу, Європейського союзу і, насамперед, Німеччини Росія з якогось моменту перестала бути окремим пріоритетом,*** перетворившись у інструмент, необхідний для вирішення ряду міжнародних, а тепер і внутрішніх проблем, але не настільки важливий сам по собі» [7].

Це питання заслуговує на окремий фундаментальний розгляд. Нині ж в контексті «великої оборудки», нас інтересує насамперед момент невирішеності Росією своєї ідентичності у світі та європейському просторі, а також у ставленні до України. І на сьогоднішній день цей фактор невирішеної ідентичності набуває першорядної ролі. Сталось так, що після розпаду СРСР, а надто з приходом до влади Володимира Путіна, російське розуміння свого місця в Європі і світі не співпало з тим, яке їй готові були виділити провідні держави Заходу, в тому числі й Німеччина. Якщо ситуацію дещо спростити, то Москві пропонувалась відносно значима, але все-таки другорядна, підпорядкована лакуна у новій європейській мозаїці. Росія ж, в силу географічного положення та історико-політичної традиції, претендувала на самостійне, рівноцінне місце за столом, де формулюються правила гри. Як визнає той же Лук'янов, «розширення ЄС і виникнення концепції «східного партнерства» привели до того, що все більше уваги приділялося не лише Варшаві й Празі, але й Києву і Кишиневу, а українська криза змусила зробити остаточний вибір – в ім'я консолідації Європейського союзу фокус змістився в бік Польщі й Балтійських держав... В результаті Москва сприймається Берліном і як щось неминуче, скоріше те, що заважає, чий вплив слід обмежити, і як джерело неприємностей, з котрим слід змиритися» [7].

Чи здатна Росія зробити належні висновки й переглянути питання про свою роль і місце у нинішньому світі, та знайти, врешті-решт, свою самоідентичність? У поважних американських експертів таке враження не складається. Так, почесний професор кафедри політології Колумбійського університету Роберт Легвольд вважає, що як мінімум, ніщо не вказує на те, що Путін і його найближче оточення схильні будувати політику Росії стосовно до США з точки зору більш серйозних глобальних викликів, що стоять перед обома країнами. Це значить, що вони не відчувають гострої необхідності у створенні партнерства, здатного упоратися з цими викликами. В результаті залишається ризик різкого погіршення відносин: в разі посилення агресивного курсу Росії, «якщо насилля на Україні вийде із-під

контролю... то навіть якщо адміністрація Трампа побажає не втручатися, навряд чи в неї це вийде [5].

Звісно, тут не слід демонізувати проблему України, бо відносини між США і Росією деградували до стану нової холодної війни не внаслідок якоїсь однієї події. Хоча українська криза й підштовхнула їх до обриву, але напруга у двосторонніх відносинах виникла в результаті тривалого й поступового накопичення щодалі сильніших образ. То ж подальший шлях по низхідній теж може виявитися результатом накопичення численних пікіровок з проблем, які ніяк не вдається зняти з порядку денного. На сьогоднішній день до таких проблем відноситься Україна, Сирія, хакерство в кіберпросторі та доля договору з ядерних озброєнь. І ці перепони неможливо проігнорувати. Той же Легвольд зазначає: «У випадку з Україною, не дивлячись на очевидну готовність Трампа уникнути цієї проблеми, дійсність не дозволить йому це зробити. Постійний ризик ескалації насильства й невщухаюча тривога союзників з приводу загрози зі сходу змусить його зробити прогрес в українському питанні невід'ємною частиною будь-яких зусиль при пошуку спільних точок дотику з Москвою й з інших питань. Це вже добре розуміють ключові люди в адміністрації Трампа. Прогресу не вдасться добитися на основі повноцінного виконання Мінських угод №2. Половина угод, що вказує на політичне врегулювання, – тупиковий шлях. Цього не відбудеться. Отже, доведеться добиватися прогресу в інших площинах і розпочати з другої половини угод – тобто, з досягнення стабільного і передбачуваного миру в Донбасі» [5].

З цією думкою важко не погодитися, хоча ідея про «поетапність» вирішення проблеми – «спершу Донбас, а вже потім постановка питання про долю Криму» – навряд чи може бути прийнята українською стороною. Але й прийняття американськими експертами положення про «стабільність як передумову політичного врегулювання» теж на сьогоднішній день багато важить. А те, що питання про неминучість повернення Криму Україні було спершу озвучене прес-секретарем президента США, а згодом чітко проартикульовано спеціальним представником США по Україні – багато про що засвід-

чує. Не даремно ж ці та інші висловлювання щодо захисту інтересів України викликали надмірно емоційну реакцію в Росії. Деякі російські коментатори притьмом змінили щире захоплення Дональдом Трампом на образу, якщо не ненависть. Схоже на те, що у свій час багато хто в Росії дійсно повірив, що господар Білого дому одноосібно здатен піти на «велику оборудку» із Володимиром Путіним.

З точки зору Росії, нема нічого, що заважало б двом ядерним країнам знову повернутися до правил гри часів «холодної війни», коли світ був поділений навпіл на «зони впливу» Москви і Вашингтона, та розміщеним між ними рядом «буферних держав». Хоча й в експертному середовищі Росії з’являється також все більше аналітиків, які намагаються переосмислити минуле й зрозуміти головні тренди сучасності. Проте, як засвідчує аналіз їхніх писань, далеко не всі з них готові відмовитися від інерції імперського мислення, та й від думки про «велику оборудку».

Показовим тут може бути судження Тимофія Бордачова – директора Центру комплексних європейських і міжнародних досліджень «Вищої школи економіки» (Москва). Стосовно російсько-американських відносин він зазначає, що жодної об’єктивної причини для нормалізації відносин на разі не проглядається з ряду причин: «Абсурдною конфронтація США з Росією виглядає лише із Москви. Для більшості в Європі і по той бік Атлантики конфлікт, що триває уже більше трьох років, уповні раціональний. Росія, як там переконані, порушила неписані правила поведінки, що встановилися після холодної війни. Повернення бути не може. Будь-який глава американської держави приречений на ту чи іншу форму протистояння з Москвою. Інакше приклад Росії стане звабою для багатьох інших... Позиції противників нормалізації відносин з Москвою надто сильні. А в Росії слід, очевидно, розуміти, що так звані санкції – це дуже надовго, якщо не назавжди. Повернення до комфортного життя й дешевих кредитів не буде. І як мінімум, було б доречно нині просто спокійно відкласти цю проблему вбік. Оборудка з Вашингтоном, якщо й відбудеться, вимагатиме ретельної підготовки й великих зусиль дипломатів» [2].

17. 6. Перспективи

І все-таки хотілось би завершити аналіз на викладі позитивної перспективи. Така уже проглядається в роботах деяких американських аналітиків. Так, той же Роберт Легвольд нагадує, де лежить ключ до вирішення проблем: «Коротше, якщо лише США і Росія переглянуть свої пріоритети в українському питанні, і якщо лише всі сторони визнають, що досягнуть реального прогресу, американсько-російські відносини зсунуться з мертвої точки. Те ж саме стосується і проблеми хакерства в кіберпросторі. Тобто, Сполученим Штатам, Росії й великим європейським країнам слід переосмислити гучні й скандальні способи вирішення цієї проблеми, що обтяжують їх відносини і, не надто афішуючи це, ***розпочати двосторонні й багатосторонні переговори з приводу червоних ліній, які не повинні порушуватися***» [5].

Власне, без належного вирішення української проблеми жодного поліпшення міжнародного клімату, та й двосторонніх американсько-російських відносин відбутися не може. В разі застосування формули «великої оборудки» жодні заходи щодо забезпечення взаємної довіри не дадуть бажаного результату. І навпаки, при вирішенні проблеми України, та ряду інших, штучно створених Росією останнім часом, певне поліпшення може відбутися навіть якщо процес контролю над ядерними озброєннями буде пробуксовувати. Конкретніше – справа не зрушиться з мертвої точки, якщо не буде знято напруження у зв'язку з українською й сирійською проблематикою, а також хакерськими атаками. І лише прогрес у цих царинах може допомогти відкрити зачинені двері, хоча й не гарантує, що дві сторони зможуть «залагодити» відносини в цілому. Однак позитивом буде вже те, що в міжнародних відносинах, зокрема в російсько-американських взаєминах, будуть встановлені продуктивні робочі стосунки.

А про якийсь «буферний суверенітет», «зону відповідальності Росії» чи «шельф острова Росія» слід забути раз і назавжди. Місце цього ідеологічного «секонд-хенду» хіба що десь на блошиних ринках.

Література

1. Адамян А. Трамп – Путин: G20 или G2? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20170713/239783592. html

2. Бордачев Т. Прощание с иллюзией [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/global-processes/Proschanie-s-illyuziei-18603

3. Глюксман А. Европа не способна использовать слабости Кремля [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/world/20081210/245970. html

4. Ишингер В., Черненко Е. «Внешнюю политику России иначе как катастрофой не назовешь» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/diplomacy/Vneshnyuyu-politiku-Rossii-inache-kak-katastrofoi-ne-nazovesh-18829

5. Легвольд Р. Путь в неизвестность: американо-российские отношения разбалансированы [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/valday/Put-v-neizvestnost-amerikano-rossiiskie-otnosheniya-razbalansirovany-18674

6. Лукьянов Ф. Возвращение к норме [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/redcol/Vosvraschenie-k-norme-18610

7. Лукьянов Ф. Инструментальная Россия [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/redcol/Instrumentalnaya-Rossiya-18695

8. Лукьянов Ф. Средства без цели [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/redcol/Sredstva-bez-tcelei-18791

9. Межуев Б. «Остров Россия» и российская политика идентичности [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Ostrov-Rossiya-i-rossiiskaya-politika-identichnosti-18657

10. Сондерс П. Трамп и Россия: получится ли вести переговоры с позиции силы? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/global-processes/Tramp-i-Rossiya-poluchitsya-li-vesyi-peregovory-s-pozicii-sily-18625

11. Хегманн Г. Новая холодная война проявляется в этих цифрах [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20170424/239207697. html

12. Хисамов И. Россия явно недооценивает украинскую угрозу [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/global-processes/Rossiya-yavno-nedootcenivaet-ukrainskuyu-ugrozu-18822

Глава 18. ПОПРАННЯ ІСТИНИ: ГРІХ І ПОКУТА

(Ткаченко В. Попрання істини: гріх і покута // Суспільно-політичні процеси. – К. : ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ, 2018. – Випуск 1(8). – с. 102-165.)

Є така народна прикмета: якщо президент Росії Володимир Путін декларує про свою «любов» до України й «братнього» українського народу – жди біди. Так і 14 грудня 2017 р. під час своєї традиційної 13-ї підсумкової прес-конференції він (не проти ночі згадуючи) заявив про те, що в нього «серце кров'ю обливається за Україну». Аргументом за те, що нібито українці і росіяни є «одним народом», послужило запитання до Путіна українського журналіста Романа Цимбалюка, озвучене російською мовою. Рефлексія і логіка президента РФ нагадала нам уже давно прожите: «одна мова, один народ, одна держава, один вождь». І нас це вже навіть не дивує: все-таки пресконференція відбувалася напередодні президентських виборів.

Однак, не все так безнадійно. Поряд із домінуючою в ЗМІ «урядовою філософією» як прояву «духовного режиму» в Росії відбувається й процес нарощування потенціалу незалежної наукової думки. Більше того – показовим є прагнення до пошуку взаємозв'язку істини і моралі. Ставиться запитання: якщо існує моральний вибір в політиці, то чому б не допустити політичного вибору моралі? В якості аргументу щодо актуальності цієї проблеми наводиться судження отця Олександра Шмемана про ставлення до істини з боку пересічного православного росіянина: «Але ось що страшно: із усіх об'єктів його любові щонайменше місце посідає *істина*. Я б сказав, якщо говорити про категорії гріха, то гріх – це відсутність любові до *Істини*... Хвороба, притаманна російському Православ'ю, саме тут... Але про що б він не вів спір, чим би не обурювався і не захоплювався – критерієм для нього ніколи не буде *Істина*... А так як саме Істина і лише вона – *звільняє*, то росіянин [русский – *В. Т.*] дійсно зазвичай – раб своєї «любові» (курсив Шмемана. – В. Т.)» [28, с. 480].

Не менш важливою проблемою, зазначає знаний російський філософ Віктор Макаренко, є кваліфікація війни як соціального контексту брехні. І цей аспект проблеми є особливо актуальний для нашого сьогодення. Так, посилаючись на авторитетне судження іншого російського філософа – Олександра Койре, – Віктор Макаренко актуалізує зазначену проблему, проектуючи її на сьогоднішню російську дійсність: ***що відбувається, коли війна із виключного, епізодичного й перехідного стану перетворюється у постійний і нормальний стан суспільства? Тоді брехня перетворюється в норму поведінки, стає соціальною нормою***. Наслідком цих трансформацій в остаточному варіанті стає перетворення брехні на обов’язкову чесноту [11, с. 11].

Отже, реальністю суспільно-політичної думки нинішньої Росії є поява і протиборство в ній двох течій: з одного боку, чиновницька тусовка «раболепствующего разума» із врахуванням побажань верховної особи держави, а з другого – поважний пласт незалежної (в більшій чи меншій мірі) академічної думки. Існуюча реальність багато в чому випливає із парадоксального моменту російського життя – ***незалежно мислити дозволяється лише тому, що наукова думка, строго кажучи, за умов путінського режиму не має жодного значення для владних структур***.

Чи не нагадує це чимось сучасний стан наукової думки і в Україні? Тут нам є над чим задуматись.

18. 1. Політизація історії

А втім, зазначена проблема зневажання істини інтересує мене в даний момент лише в контексті формування суспільно-політичної думки Росії щодо сучасної України та її історії. Наприклад, коли йдеться про висловлену на прес-конференції тезу Володимира Путіна щодо фактора «все об’єднуючої російської мови», то, судячи з усього, вона була кинута в зал для розігріву публіки. Остання звичайно ж бурхливо відреагувала на цей «іскрометний» гумор батька нації. А тих із слухачів, у кого з гумором дещо не складалося, Володимир Путін ознайомив з своїми новими пошуками в галузі історичної науки: Україна, мовляв, увійшла у

склад Російської імперії в 1645 році якимись трьома маленькими областями із такими центрами як Київ, Чернігів і... Житомир (чи якось по іншому називалось). Потім нібито у 1920 роки більшовики навіщось «погрузили» в Україну її східні області І лише після Другої світової війни територія України, нібито, приросла за рахунок її нинішніх західних областей. А вже потім, мовляв, більшовики «порозширялись» до того, що ***віддали Крим Україні в порушення усіх законів***.

І тут у нас виникає запитання – навіщо людині, яка посідає високий пост у сусідній державі, вторгатися у сферу історичної науки при відсутності належної компетентності? По-перше, Переяславська Рада відбулася на десять років пізніше – у 1654 р. По-друге, Житомирщина, яка розміщена на правобережжі Україні, увійшла до Російської імперії майже півтора століття по тому – після другого поділу Польщі в 1793 р. По-третє, у 1920-ті рр. під час неодноразового уточнення кордонів республік СРСР до Російської Федерації відійшли традиційно заселені українцями райони Стародубщини, Курщини, Вороніжчини, не кажучи вже про Кубань. По-четверте, нинішні західні області України були приєднані не після, а ще до Другої світової війни, зокрема внаслідок пакту Ріббентропа-Молотова 1939 р.

А що стосується Криму, то, всупереч усім домислам про нібито якесь свавільне рішення Першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова, ця передача відбулася внаслідок післявоєнної руйнації півострова та нестачі кваліфікованої робочої сили після депортації татар у травні 1944 р. Саме тому у 1954 р. Кримська область і була передана Україні Постановою Президії Верховної Ради СРСР із таким формулюванням: «Враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські й культурні зв'язки між Кримською областю і Україною».

Передача Криму була належно оформлена відповідно до чинного законодавства СРСР. Спершу 25 січня 1954 р. на засіданні Президії ЦК КПРС було затверджено відповідний Указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської області із складу РСФСР у склад УРСР. Згодом 5 лютого

1954 р. Президія Верховної Ради РСФСР постановила передати Кримську область Українській РСР. Потім 19 лютого 1954 р. Президія Верховної Ради СРСР видала Указ «Про передачу Кримської області із складу РСФСР у склад УРСР». І, врешті-решт, 26 квітня того ж року Верховна Рада СРСР законом «Про передачу Кримської області із складу РСФСР у склад УРСР» затвердила указ своєї Президії і внесла відповідні зміни у статті 22 і 23 Конституції СРСР [17].

Тим часом Володимир Путін часто посилається на те, що йому невідомі мотиви дій Хрущова. Тут немає про що й гадати: рішення Микити Хрущова було пов'язано із будівництвом північнокримського водоканалу від Каховського водосховища на Дніпрі й доцільністю ведення й фінансування масштабних гідротехнічних робіт в рамках однієї союзної республіки. А що вже стосується демонізації Кремлем особистості Хрущова, то слід було б нагадати, що і Указ від 19 лютого і закон від 26 квітня підписав голова Президії Верховної Ради СРСР Климентій Ворошилов. Отже, все діялося згідно чинного законодавства. А факт законності постанови ВР РСФСР про передачу Криму Українській РСР був поставлений під сумнів лише в 2014 р., коли Крим був анексований Росією, при тому що більшість держав світу не визнало законність цього силового приєднання.

Тоді виникає запитання: навіщо було Володимиру Путіну, як то кажуть в народі, «город городити»? Очевидно з тим, щоб ще раз зафіксувати своє бачення проблеми Криму: оскільки, мовляв, ми з українцями «один народ», то й країни наші пройдуть крізь нинішні складнощі через Крим: «Народ Криму визначиться так, як він визначився. Ми [з Україною] пройдемо через це, я впевнений». Ось і розгадка набридлої мантри про «один народ»: ділитися будемо «по братньому» – було ваше, а стало наше.

Що стосується проблеми Донбасу – то це, як і Крим, вже історія сьогодення, яка теж примітивно фальсифікується. Попри те, що українські військові неодноразово знаходили в зоні АТО документи російських кадровиків, Путін продовжує гнути свою лінію про те, що російських військових на Донбасі нібито немає. А тим часом, мовляв, якщо Україні не

будуть протистояти міліцейські формування ДНР/ЛНР, то «українські націоналістичні батальйони» влаштують на Донбасі різанину, як у боснійській Сребрениці.

Цю тезу Кремля спростовує український журналіст Роман Цимбалюк, якому після двох годин прес-конференції нарешті дали слово. Питання було поставлене ним кардинально: чи й далі Путін займатиме абсурдну позицію щодо уведення миротворців ООН на Донбас, оскільки на практиці це «ваші люди піддають різанині населення Донбасу», а тим часом звільнені Збройними Силами України «міста, такі як Слов'янськ і Маріуполь, живуть прекрасним мирним життям». Щоправда від Путіна правди добитися не вдається, і Цимбалюк нагадує: «Я не вперше задаю вам питання й біда лише в тому, що ви на всі запитання відповідаєте як раніше. Ви ніколи не приховували, що відправляєте людей на Донбас «вирішувати питання», а в житті це називається убивати громадян України».

Путін, як завжди, у своєму репертуарі – лукавить і чорне називає білим: «Російської армії на території Донбасу немає. Ми ніколи не говорили, що там немає людей, котрі займаються вирішенням окремих питань у воєнній сфері, але це не значить, що там присутні регулярні російські війська, відчуйте різницю» [20]. Другий раз слово Цимбалюку не дають – він не може вести діалог далі. А тим часом, згідно даних розвідки, на Донбасі перебуває 35 тисяч кадрових російських військових. А на озброєнні у армійців із РФ на Донбасі – більше важкої техніки, ніж у всій Великобританії [13].

Романа Цимбалюка, як власне й інших українських журналістів, можна зрозуміти. З року в рік президент сусідньої країни повторює одні й ті ж заяложені псевдоаргументи на задану тему: «НАСТАМНЕТ». А тому громадськість України потроху стає байдужою до путінських прес-конференцій: ось і цього разу московське шоу не викликало жодного ажіотажу в українському сегменті Facebook. Судячи з усього, навіть найактивніші українські користувачі соцмереж втратили інтерес до уже набридлих фраз президента РФ. Щоправда, цього разу у їхнє поле зору потрапили хіба

що відповіді про миротворців на Донбасі, та ще судження Путіна про нібито блокування Києвом процесу обміну полоненими, про яких довірено дбати довіреній особі Путіна – його куму Віктору Медведчуку [14].

Але й у площині такої, поза всяким сумнівом, глибоко гуманної проблеми Путін залишається вірним собі – усе фальшує і перекручує. Якщо вірити йому, то процес обміну блокує Київ, а Кремль увесь «білий та пухнастий». Більше того – сам президент Росії, мовляв, переговорив із очільниками ДНР/ЛНР Олександром Захарченком й Ігорем Плотніцьким: «Ми провели цю роботу, і я вперше, по-моєму, взагалі з ними розмовляв, з керівниками». І вони погодилися, погодилися із списком обміну – 67 осіб з сторони України, і 300 – з ОРДЛО. Однак, мовляв, у Києві «раптом сказали: ні, це не годиться, ми повинні цей список змінити. І знову взяли, й усе зупинили».

Як на цю проблему дивиться українська сторона? Тут позицію висвітлює представник України у Тристоронній контактній групі Леонід Кучма: проблема ускладнюється небажанням запитуваних очільниками ДНР/ЛНР людей повертатися на непідконтрольні Україні території Донбасу. А тим часом домовленості мають бути досягнуті навіть шляхом компромісів, але так, щоб це не відбилося на кількості людей [10].

Отже, діалог тривав, аж доки 27 грудня 2017 р. не завершився обміном ув'язненими й затриманими: Україна передала окупантам 233 людей (із 306 людей, як то вимагали терористи, а ще 73 відмовилися повертатися в ОРДЛО). Із противного боку бойовики звільнили 74 полонених (щоправда одна із звільнених українок залишилася на окупованих територіях, тому на підконтрольну Україні територію передали 73 людини) [5].

А тим часом у самій Росії проблема Криму поступово сходить на узбіччя громадської думки. Аналітики висувають припущення, що консолідуючий ефект цієї проблеми більше не спрацьовує на авторитет Кремля. Тому Володимир Путін й обмежився тезою «Кримчани зробили свій вибір». А далі прес-конференція перетворилася у досить скучне й поникле

видовище. Так наприклад, у YouTube прес-конференцію по каналу «Росія 24» постійно дивилося приблизно 30 тисяч осіб – і це на всю Росію! А втім цей пропагандистський захід розглядався кремлівськими політтехнологами як старт до «президентської виборчої кампанії». І тут суть не в тому, що хтось сумнівається у її результатах. Скоріше навпаки – передбачаючи практично безальтернативне обрання Путіна, люди можуть просто не піти на виборчі дільниці. Отже – слід будь за що подбати про поліпшення явки людей [14].

Які месиджи можуть оприлюднити кремлівські політтехнологи? Найбільш козирний, очевидно, зводитиметься до того, що попри всі проблеми Росія «встала з колін» й розбудувала могутню армію. Армія добилася перемоги на Близькому Сході й повертається із Сирії. А далі що? Для піднесення бойового духу росіян ні Крим, ні Донбас більше не підходять. Звісно, у спокої Україну ніхто не полишить, але війна, судячи з усього, буде й надалі утримуватися в рамках «конфлікту низької інтенсивності». Тож життя довело, що сподіваних дивідендів Донбас не приніс, але це вогнище напруги Росія й надалі буде намагатися використовувати розмінною монетою у зовнішньополітичному торзі.

А в цілому, як зазначають українські ЗМІ, дії Путіна засвідчили, що зовнішньополітичний компонент його президентської програми буде, очевидно, не основним у ході виборчої кампанії. Навіть у регіоні Близького Сходу, де Росія позиціонує себе переможницею, у Кремля навряд чи знайдуться достатні ресурси щоб нарівні тягатися з Білим Домом. Не змінять ситуацію й публічні компліменти на адресу Президента США Дональда Трампа. Стосовно України позиція Путіна залишається на загал передбачуваною: вдаючись до слів «націоналістичні батальйони» і «державний переворот на Україні» він знову і знову дає сигнал підконтрольним медіа і надалі демонізувати нашу країну. Тому і його «миротворчість» сприймається громадськістю України як фальшива. У підсумку складається враження, що, з одного боку, Росія не має того впливу на події в Україні, на який вона розраховувала, а з другого – вона не збирається випускати нашу країну із сфери своєї заінтересованості.

І тут на разі слід бути особливо пильним. Зокрема варто було б прислухатися до експертної думки Андрія Ілларіонова – колишнього радника Володимира Путіна. Йдеться про величезний державний борг України, який стає дедалі більш непідйомним: а це близько 90 мільярдів доларів сукупного боргу й десь близько 60-65 мільярдів доларів деномінованих в іноземній валюті. За цих умов над країною нависає загроза зовнішнього управління – і то не Вашингтона чи Брюсселя, а зовсім із протилежного боку. Наприклад, якщо наш сусід із північного сходу вирішить викупити цей борг з дисконтом чи по номіналу, то в нього є всі наявні кошти, тому що валютні резерви Росії складають 426 мільярдів доларів. Тобто, борг України складає собою десь 15% реальних золотовалютних резервів Росії.

А звідси, зазначає Ілларіонов, й реальність існуючої загрози: «Якщо б така операція була здійснена, то з макроекономічної точки зору російська економіка цього навіть не помітила б. Але в один прекрасний день, чи ранок, чи ніч Україна може проснутися й побачити, що утримувачами її боргу є не люди із Вашингтона або Брюсселя, а кредитори із Кремля. І тоді вже не лише в «ЛНР», «ДНР» і в Криму управління буде визначатися росіянами, але і в Києві. І на стороні нових кредиторів будуть не лише сила й танки, але й міжнародне право, а воно, безумовно, вимагає... і виконання фінансових зобов'язань. Це та яма, в яку затягла Україну ось ця вкрай некомпетентна грошова, фінансова політика, яка здійснювалася некомпетентною владою впродовж останніх трьох з половиною років» [6].

Але це поки що застереження на більш тривалий проміжок часу. А повертаючись до проблем сьогоднішнього розгляду, мусимо констатувати, що в цілому враження від прес-конференції було неперфектне: впродовж майже чотирьох годин цього щорічного шоу Володимир Путін мав вигляд досить непрезентабельний, навіть дещо невпевнений. Він час-від-часу кашляв, запинався, розповідав якісь плоскі анекдоти, над якими мали б сміятися співробітники його служби охорони, котрі складали з добру половину аудиторії. Спостерігачі й учасники прес-конференції мали можливість

пересвідчитися, що назагал це дійство являло собою досить сумну картину. Більше того – підспудно закрадалася досада: і оцей вертеп, осмислюючи закладену в нім українську тематику, нам доведеться дивитися ще впродовж шести років?

Постає й інше запитання: невже й на цей раз жодної альтернативи – хоч би у середньостроковій перспективі?

18. 2. Вибори: як карта ляже?

Ще раз хочу наголосити: самі по собі президентські вибори є внутрішньою політикою Росії, яка для нас мала б складати хіба що суто академічний інтерес. Але за однієї умови: якби Україна не фігурувала у цій політичній кампанії жупелом такої собі «провальної держави», своєрідної антитези «могучей, единой и неделимой России». А це вже міняє суть справи докорінно. Тут Україна, в разі спрямованої проти неї інформаційної агресії, має поставити надійний аргументований заслон.

На загал – ніхто не сумнівається у перемозі Володимира Путіна. Журналісти жартують, що «Путін так звик до президентських виборів, що він мало не забув оголосити про своє бажання взяти участь у тих, що призначені на 18 березня 2018 року, коли в Росії будуть відзначати четверту річницю анексії Криму. 6 грудня він, врешті-решт, заявив про те, що буде балотуватися на четвертий термін. Оскільки його рейтинг схвалення не опускається нижче 80%, він, вірогідніше всього, залишиться президентом до 2024 року. Не дивно, що на цей раз він виступає на виборах у якості незалежного кандидата: президенту Путіну не потрібна партія, яка могла б його підтримати, тому він буде балотуватися просто як президент Путін. Його легітимність обґрунтована тим, що він управляє Росією із дня нового тисячоліття» [9].

Тут навряд чи можна очікувати якихось сенсацій. Та й навіщо, здавалось би, особливо перейматися цим, коли тимчасова економічна кон'юнктура поки що складається на користь існуючої владної верхівки. Так, за час, що минув після 2000 р., ВВП країни виріс на 75%, промислове виробництво – на 70%, зарплати – в 3,5 рази, пенсії – в 3,6 рази, дитяча смертність зменшилася у 3,6 рази, а тривалість життя збіль-

шилася з 65 до 73 років. Щоправда, мало хто знає, в чому причина такої ситуації. А суть справи досить проста: ціни на нафту знову виросли до 65 доларів, а російський бюджет на 2017 р. опрацьовувався між тим виходячи із вартості бареля в 40 доларів. От це поки що й забезпечувало широку основу для маневру [19].

Отже, складається загальне враження, що російська економіка вийшла із стану стагнації. Однак, як кажуть, диявол ховається в деталях: спершу вона вийшла, а потім знову увійшла. За свідченнями того ж Ілларіонова, дані за останні чотири місяці 2017 року показують, що криза в промисловості поглиблюється, відбувається скорочення обсягу виробництва, скорочуються найважливіші соціальні індикатори, які сьогодні на 12-15% стали нижчими від пікових показників, що спостерігалися в Росії до початку агресії проти України й анексії Криму. Тобто, російські громадяни ось уже чотири роки платять за зовнішньополітичні авантюри, здійснювані Кремлем проти сусідів. Саме тому прогноз Ілларіонова полягає в тому, що зазначена криза, хоча й не настільки глибока, може тривати невідомо скільки: «Чого точно не буде, так це високого, стійкого й швидкого економічного росту, який тривав у Росії впродовж десятиліття між 1998 і 2008 роками. І це говорить про те, що економіка карає агресора, вона не любить авторитарних режимів» [6].

То чому ж дивуватися, коли настрої виборців найповніше характеризує слово «апатія». Одна з причин – відсутність якогось конкретного месиджу головного кандидата в президенти до народу щодо бачення ним перспектив для Росії на новий термін. Коли оглянутись, то видно, що перший президентський термін Путіна був присвячений тому, щоб відновити порядок в Росії після єльцинського хаосу. Під час другого терміну він зосередився на економіці. Під час третього президентського терміну – перейнявся завданням зробити Росію великою на міжнародній арені. Однак перспективи четвертого терміну поки що покриті таємницею. Жодних передвиборчих гасел, а тим більше жодної домінуючої теми для активізації виборців.

А тим часом, хоч і так зрозуміло, кого виберуть у 2018 р., у російському суспільстві визріває цікавий поворот у настроях людей: їх інтересує, а що ж відбудеться в 2024 р. ? І це можна зрозуміти, адже у політиці шість років – це майже ціла вічність. Підростає нове покоління, якому доведеться очікувати на пришестя «постпутінізму». Їхньому представнику – блогеру і антикорупціонеру Олексію Навальному – поки не дали можливість вийти на сцену. Та й усі ті мітинги, що він організовує, далеко не багатолюдні. Однак, і це найважливіше, – на них приходять цілеспрямовані молоді люди, які впевнені, що прийде і їхній час.

А поки що знову заявляють про себе традиційні суперники від КПРС і ЛДПР. Щоправда, з'являється ще один несподіваний кандидат – 36-літня Ксенія Собчак. На кінець 2017 р. у російських ЗМІ головним питанням щодо її кандидатури було те, чи не є вона «проектом Кремля». Сільві Кауфман у The New York Times ставила навіть питання гостріше – про варіант появи К. Собчак в ролі «маріонетки Кремля». Інші експерти допускають, що Ксенію Анатоліївну просто попросили взяти участь у виборах, щоб оживити кампанію й збільшити явку виборців. Інші вважають її суто фейковим кандидатом, що прокладає собі шлях до кар'єри. Однак дехто допускає, що головна її особливість полягає в тому, що К. Собчак намагається привнести в цю кампанію нові ідеї, принаймні ті, які поки що було не прийнято обговорювати в публічному просторі. Впадають в очі сумніви Собчак щодо виправданості анексії Криму, щодо безкінечного правління Путіна тощо. Так що про реальну роль цієї загадкової кандидатури, судячи з усього, можна буде робити якісь висновки лише після 9 лютого 2018 р., коли вона має представити 100 тисяч підписів на підтримку своєї кандидатури [9].

Так чи не так, але спробую віднайти свій підхід до аналізу ситуації. ***Центральним пунктом цього розгляду стане контекст настанов шекспірівського принца Гамлета до акторів, що грали в його п'єсі: «А ті, хто грають комічні ролі, хай кажуть не більше, ніж їм написано».*** Якщо звернути увагу на передвиборні дебати (хоча б Жири-

новський – Грудінін), то тестом на політичну зрілість обох претендентів стало запитання ведучого: «Так Крим наш?». І позиція Грудініна звелась до того, що «Крим то наш», але «не слід з України робити ворога». Позиція Жириновського: «А нічого не слід і робити, бо Україна – уже ворог». Загальне враження від дебатів – ніхто з цих двох не заступив за «червону лінію», бо «не сказав більше, ніж їм написано» – КРИМНАШ.

І це показово, бо складається враження, що Україна в цій кампанії стає тим самим «каменем спотикання», на якому мають посковзнутися конкуренти Путіна. Тож глянемо на «розкручування» української тематики з точки зору окресленого вище шекспірівського контексту. В останню декаду грудня 2017 р. на авансцену лицедійства виходить ретельно підібраний виконавець такої відповідальної комічної ролі як «Петрушка». Тут фігура мала бути яскравою, гідною з'являтися час від часу поруч із лідером нації, а разом з тим відтінити велич провідника Росії – спокійного, впевненого в собі стратега, який підняв державу «з колін» і цілеспрямовано веде її до світлого майбуття.

Раніше цю функцію «Петрушки» покладали на Жириновського. І він із нею послідовно та й досить талановито, як з погляду Кремля, справлявся. Згадати хоча б його неодноразові заклики до розчленування України та горезвісне: «Будьте ви прокляті!». Однак за нинішніх умов, коли Росія робить вигляд, що проблема Криму нібито вже «не підлягає обговоренню», а проблема Донбасу в контексті виборів стала завідомо програшною, назріла гостра потреба у оновленому контингенті акторів. Оскільки великодержавне націоналістичне поле вже давно Кремлем взяте під контроль, то, судячи з усього, хтось дійшов висновку, що слід ще поборотися й за ліберальне поле. Мовляв, хай між іншим і матінка-Європа порадіє: бо ж має Росія і свій ліберальний контингент.

Зарані перепрошую, якщо помилюсь, але висловлю припущення що діалоги для відповідальної ролі «Петрушки» писалися кремлівськими політтехнологами з орієнтацією на цю справді талановиту телевізійну журналістку Ксенію Собчак. А уже в процесі виборчих перегонів ми матимемо змогу

остаточно переконатися – чи скаже вона «більше, ніж їй написано», а чи діятиме чітко дотримуючись партитури?

Допускаю, що мої опоненти відразу ж викинуть на стіл козирну карту: нам в черговий раз підсовують конспірологію! То ж відразу зауважу – дивна річ відбувається, коли ми огульно відхрещуємось від конспірології. А тим часом живемо у світі, який наскрізь просякнутий агентурою розвідки й контррозвідки із їхніми документами й інструкціями із грифом «таємно» і «надзвичайно таємно». Тобто, виходить так, що конспіративність як суспільно-політичне явище є, а конспірології як аналітичної дисципліни, що досліджує це явище, не має бути! І хто цьому повірить?

Інша річ, як ця конспірологія трактується. Якщо в розумінні єдиної партитури під проводом одного світового диригента, то це абсолютний маразм. А коли йдеться про десятки й сотні змов тих чи інших спецслужб та політичних структур, які пересікаються й нейтралізують одна одну, коли в результаті виходить щось третє, якого ніхто й не чекав, – то це складова частина реального історичного процесу. Тим більше, коли йдеться про Росію з давніми традиціями «тащить и не пущать».

То ж чи не краще звернутися до глибокого й змістовного діалогу Дмитра Гордона й Андрія Ілларіонова стосовно ролі Кремля в позиціюванні Олексія Навального і Ксенії Собчак. Як слідує із їх розмови, фігура Навального так чи інакше була вплетена в інтригу президентської виборчої кампанії Росії 2018 р. І зовсім не в тому плані, що цей відомий опозиційний блогер став безпосередньо виконувати кремлівські накази – адже в адміністрації президента апаратники теж не в тім'я биті. Просто вони ставили Навального в такі рамки, коли він змушений був здійснювати певні кроки, які вигідні Кремлю. Вповні зрозуміло, «що Навальний не отримує будь-яких інструкцій, але усі, хто більш-менш слідкує за політичною ситуацією у Росії, розуміють: його участь у такого роду кампаніях, як так звані вибори московського мера у 2013-му чи то, в чому він нині задіяний, – ***це, звісна річ, розігрів громадськості на підвищення явки і формування уявлення про те, що от в РФ існують справжні вибори»*** [6].

Тобто, ситуація назагал Кремлем контрольована. Тим не менше, якщо подивитися пильніше, увесь цей зовнішній спокій дещо показовий. Насамперед тому, що російська еліта уже з весни поставлена на чати – якщо явка на виборчі дільниці складе менше 50%, це може поставити під знак запитання легітимність новообраного президента. Як пояснює керівник «Фонду ефективної політики» Гліб Павловський, «політичне життя повернулося в Росію». Більше того, воно сколихнуло світоглядний застій. Зримий показник тому – чиновницька каста останніми місяцями все більше говорить про те, що буде, коли Путін відійде, а не те, що він зробить впродовж останнього терміну. Тут особливих сподівань ніхто не покладає: немає попутного вітру в економіці, а над країною витає передчуття кінця путінської епохи. Павловський зараховує до цих симптомів все зростаюче суперництво між різними силовими структурами, яке вилилось у ряд арештів серед еліти. Усе це вплинуло на те, що вибори готуються у розрахунку на сильний патріотичний компонент – не випадково ж дату голосування перенесли, щоб вона співпала з днем насильницького приєднання Криму.

То ж як не крути, а сподівання Кремля покладаються на «кримський консенсус», коли більшість населення Росії вважає, що її президент грамотно опанував ситуацію в образі «збирача земель». І знову тут Україна на передньому плані московської агресії – збройної й інформаційної.

Нещасна Україна: так далеко від Бога, і так близько до Росії.

18. 3. Cherches la femme – шукайте жінку!

Не відразу – не з перших же рядків цієї новели ми будемо шукати жінку. Хоча народний поговір напевне знає звідки усі нещастя світу: коли чоловіки ведуть себе якось незвично, або мотивація їх вчинків зовсім неясна, тоді причиною будь-якої події, біди чи злочину, як правило, зображується жінка. Така вже літературна традиція, яку приписують французькому письменнику Олександру Дюма. І ми до неї обов’язково ще повернемося.

Але є й інша літературна традиція. І започаткував її американський письменник Курт Воннегут: «Хоча це – повість про людей, головний герой у ній – накопичений ними капітал, так само, як у повісті про бджіл головним героєм міг би стати накопичений ними мед».

То ж почнемо з другої – американської – традиції, тим більше, що її продовження безпосередньо торкається нинішньої агресії Росії проти України. Саме у зв'язку з агресією декому з росіян життя після 2 лютого вже не буде здаватися медом – головною біллю стане саме неправедно накопичений капітал. Чому саме в лютому місяці? А дуже просто: 2 лютого 2018 р. згідно законодавчому рішенню Конгресу США буде оприлюднено список громадян Росії, які володіють у Сполучених Штатах та в інших країнах Заходу велетенськими грошима й нерухомістю сумнівного походження. Ці люди, як правило, входять у найближче оточення президента Росії Володимира Путіна. І на сьогоднішній день це для них є головною проблемою і головною біллю. Бо уникнути цієї проскрипції (в древньому Римі список осіб, публічно оголошених поза законом за політичні злочини) буде дуже тяжко. Як казали древні – «закон суворий, але це – закон».

Такий закон № 3364 2 серпня 2017 р. підписав президент США Дональд Трамп, зобов'язуючи тим самим адміністрацію Сполучених Штатів (представлену міністерством фінансів, Держдепартаментом та національною розвідкою) підготувати таку доповідь із відповідним списком осіб. Частина цього списку може бути закритою, бо про це було окремо застережено, а інша частина має бути відкритою. У цьому документі мають бути вказані не лише імена, але й активи та фінансові операції на території США та інших західних країн.

Чи подіє це якимось чином на російську владу? Будемо сподіватися що так, позаяк система соціально-економічних стосунків в Росії побудована за принципом влада/власність. Власність, позбувшись владного «кришування», сама по собі майже нічого не варта і може бути захоплена будь-яким черговим рейдерським наїздом. Саме тому багато людей у Москві

є нині дуже стурбованими тим, що можуть опинитись у тому американському списку. Бо за ним будуть вжиті жорсткі репресивні заходи з боку такого американського органу, як FAFT (Financial Action Task Force on Money Laundering) – міжурядової організації, яка займається напрацюванням світових стандартів у сфері протидії відмиванню злочинних доходів, зокрема стандартів тих санкцій, які можуть бути вжиті щодо цих людей. Реакція кандидатів до списку, зрозуміла річ, є надсадно болісною, адже йдеться не лише про них, а й про їх родичів, які полюбляють жити за кордоном. Щоб не потрапити у цей список, багато хто з скоробагатьків уже постаралися дистанціюватися від людей, які причетні до кримінальних і анексійних рішень в Кремлі щодо України.

Але анексія Криму й розв'язання воєнних дій на Донбасі – не єдиний злочин Росії. Як ми пам'ятаємо, світова громадськість спершу досить в'яло реагувала на агресивні дії Росії проти України. Переломним моментом стала катастрофа літака Boeing MH17, збитого екіпажем установки «Бук» протиповітряної оборони Російської Федерації. На сьогоднішній день це вже доконаний факт прямої участі регулярних частин російських Збройних Сил в агресії проти України.

Слід брати до уваги й той факт, що президентська виборча кампанія Росії відбувається в обстановці, коли польська громадськість і офіційні кола Польщі ставлять питання про дорозслідування відомої авіакатастрофи Ту-154 під Смоленськом. Андрій Ілларіонов не береться зараз дати відповідь на те, ким був здійснений цей теракт, але схиляється до думки, що «причиною загибелі літака Леха Качинського стали вибухові пристрої, що виявилися на борту... Важливим завданням для будь-якого серйозного розслідування є спроба визначити, хто, коли, як установив ці вибухові пристрої всередині салону чи в обшивці. Залежно від цього можна отримати відповідь, хто насамперед несе відповідальність за загибель президента Польщі і майже 100 представників польської політичної еліти». Тут, як мовиться, є варіанти, бо й у самій Польщі йде шалена «холодна громадянська війна» між двома політичними таборами [6].

Більш радикальну версію озвучує генерал-лейтенант, герой України Григорій Омельченко. На його думку, літак із вищим польським керівництвом було свідомо знищено Росією: «Була багатоступенева операція. Щоб знешкодити електронну апаратуру, була використана високочастотна електромагнітна пушка під назвою «Ніка». А потім був постріл із гранатомета, зарядженого термобаричним зарядом. Це підтверджують висновки експертизи, ось чому Росія до нинішнього дня не віддає залишки літака і ніколи не віддасть» [16].

Я не беруся ставити остаточну крапку у цьому делікатному питанні. Життя має внести свої корективи. Поки що мова йде про те, що навіть підозра на теракт Ту-154, при наявності реального теракту Boeing MH17, хочеш-не-хочеш, а наводить на певні аналогії – скочування Росії до розряду держав-терористів. І це створює відповідну психологічну атмосферу глибокої недовіри до країни-агресора, до характеру політичної влади у підозрюваній країні, до ступеня дотримання нею демократії у здійсненні виборчої кампанії. Саме тому Андрій Ілларіонов застерігає: «я не став би використовувати термін «вибори» в Росії без лапок. Це можна назвати шоу, концертом, цирком, вертепом – як завгодно. Особливо враховуючи кандидатів, які заявили про своє бажання взяти участь у цьому дійстві» [6].

На користь концепції держави-терориста спрацьовує ще й фактор цілої низки війн, які Росія регулярно практикує щодо інших народів (НДР – 1953 р. ; Угорщина – 1956 р. ; Чехословаччина – 1968 р. ; Афганістан – 1979 р. ; Чечня – 1994 та 1999 рр. ; Грузія – 2008 р. ; Україна – 2014 р.). То ж слід враховувати, що впродовж усього часу існування СРСР і сучасної Росії війни були постійним фактором суспільного життя цієї імперії. В результаті сек'юритизація пройняла усю сферу опрацювання й проведення політики. А ***вже поява спеціальних інформаційних військових підрозділів в Росії засвідчила про факт інституціалізації соціального контенту повальної брехні.***

Такі от обставини об'єктивно підштовхують російських політтехнологів до винесення російських передвиборних де-

батів здебільшого у площину пошуку зовнішнього ворога. Путін, зрозуміла річ, буде експлуатувати тему повернення Росії ролі великої держави. Але водночас якусь «нарізку» у цій площині мала б отримати й Ксенія Собчак. Ну хто б міг сумніватися, що найбільш благодатною «грядочкою» для Ксенії стала Україна, котра завідомо викликає значний емоційний сплеск для росіян. А оскільки сприйняття України в російській громадській думці стало останнім часом двояким, то тут і з’явився для К. Собчак свій шанс.

Відомий український журналіст Павло Казарін на сьогодні вбачає в Росії такі два основні підходи до України: один – відверто агресивний прокремлівський, другий – нібито миролюбний ліберальний. У першому концепті незалежна Україна можлива лише у форматі УРСР, що назагал прийнятно для Путіна. Тобто підконтрольна, слухняна й мляво пливуча у фарватері Москви. Ну й, звісно, не без фольклорного глянцу – так щоб протяжні пісні, фрикативне «Г», борщ і сало, хитруватий гумор і шароварна добродушність. Що стосується другого – ліберального погляду, то «в ньому Україна – це такий собі демократичний Ноїв ковчег, в котрому ні елліна, ані іудея, а лише один лібералізм, вільні вибори і повна відмова від колективних ідентичностей. В обмін на це Україні обіцяють притік мізків, капіталів і сто тисяч років безтурботного щастя. І Україна в цей самий момент підшуковує евфемізм, який позбавив би її від необхідності лаятися вголос» [7].

От десь у загальних рамках другого підходу, судячи з усього, й вишукує Ксенія Союбчак свою сценічну площадку. Одна з головних її тез: «Проблема наших країн (України і РФ. – *В. Т.)* у тому, що вони очікують капітуляції одна одної. Але це неможливо. Наше завдання – домовлятися. Виплати – не виплати. Не це найголовніше. ***Не важливо, хто перший попросить прощення***. У Росії є, за що просити його. І я можу попросити прощення. Але щоб зробити наступний крок, нам слід спочатку домовлятися» [12].

Це положення Ксенії Собчак досить містке й потребує виваженого й детального аналізу. По-перше, як це зрозуміти, що не важливо, хто перший попросить прощення – агресор,

чи жертва агресії? По-друге, коли і про що домовлятися? Агресор має звільнити захоплену територію, а тоді вже про щось і домовлятись – хоч би про збитки, нанесені агресором. Тому тут пропоноване нам трактування ситуації важко сприйняти як оптимістичне: «Ситуацію цю ми будемо розсьорбувати ще десятиліттями. Й діти наші будуть. Це драма. Головне робити кроки один одному назустріч». Невесела, одначе, картина! Дуже вже нагадує відомий заклик Бернштейна: «рух усе – кінцева мета – ніщо». Так що коли Ксенія Анатоліївна націлюється на державну службу, то планує собі роботу на досить тривалий термін.

Але й тут знову слід наголосити на застереженні. Якщо не поставити українсько-російські взаємини у систему координат – хто є агресор, а хто є жертва агресії – то неможливо вести діалог в принципі. Тут в позиції К. Собчак ніби є якесь просвітлення: вона визнає факт «несправедливості до України», але тут же акцентує увагу на тому що «іншого шляху немає», а тому «доведеться шукати компроміс, який влаштував би обидві сторони» [12].

І знову перед нами постає проблема визначення допустимих рамок компромісу. Та, власне, між ким і ким має бути знайдений цей компроміс? І чому його доведеться шукати ще з десяток років? І тут несподівано виринає «сюжет для невеличкого оповідання». Так, незалежні аналітики (Гордон, Ілларіонов) сходяться в тому, що це – однозначно проект Кремля, націлений на витиснення Олексія Навального із виборчого інформаційного поля. Цей момент не викликає у них жодного сумніву. Але тут з'являється ще один сюжет, який видається густо заправленим конспірологією, що, однак, не перекреслює його вірогідності. Йдеться про те, що Ксенія Собчак виступає під час цієї президентської кампанії лише «на розігріві» – перед виходом на наступних президентських виборах 2024 р. нового головного персонажу, яким уповні може виявитися Катерина – дочка Путіна. Цю тезу озвучила російська журналістка Наталя Геворкян, яка непогано знає оточення президента РФ, та й взагалі вважається в інформаційному полі біографом Путіна. Андрій Ілларіонов, з свого боку, вважає версію про «утоптування

стежки» для політичного майбутнього Катерини найбільш раціональною.

Складається враження, що суть справи у цій версії не в тому, скільки відсотків голосів набере Ксенія Анатоліївна на цих виборах. Головне – з'ясувати, як буде реагувати виборець на появу серед претендентів на пост президента РФ молодої жінки з шлейфом ліберальної прозахідної репутації? Наскільки російське суспільство взагалі здатне сприймати варіант жінки на чолі країни? Попередній висновок Ілларіонова такий: «Якщо з'ясується, що пані Собчак здатна зібрати пристойну кількість голосів молодого покоління, яке орієнтується на Захід і демократичні цінності» то перспектива появи на наступних виборах кандидата, що буде «освячений як спадкоємець чи спадкоємиця, та ще й з усією фінансовою й інформаційною підтримкою, виглядає далеко не безглуздою» [6].

Отож – шукайте жінку!

18. 4. Що висвітлюється у «вікні Овертона»?

Насамперед слід віддати належне і самій Ксенії Собчак, і її раднику Станіславу Бєлковському. З їхнього боку було враховано ряд українських сентиментів, в площині яких вони стали шукати емоційного контакту з українською аудиторією. По-перше, Бєлковський звернувся до наших журналістів українською мовою (яку Собчак, судячи з усього, погано розуміла але стоїчно трималася). Але коли пригадати образливу реакцію російської сторони на спробу міністра закордонних справ України Володимира Огризка говорити з Сергієм Лавровим рідною мовою через перекладача, то тут зрушення з російського боку стали вповні зримими.

Виникає запитання: які ж фактори спонукали російську сторону враховувати українську специфіку, на яку раніше мало хто звертав увагу? І тут нам доведеться виводити дискурс на новий концептуальний рівень, що передбачає так зване розширення рамок «вікна Овертона». Концепцію вікна дискурсу було запропоновано Джозефом Овертоном у середині 1990-х років як зручну модель для оцінки суджень щодо ступеня їхньої прийнятності у разі відкритого політич-

ного обговорення. Ця ідея на разі отримала широке визнання у світі, а Джошуа Тревиньйо доповнив ідею вікна дискурсу ще й ієрархією допустимих суджень з точки зору загальноприйнятої суспільної моралі. Вважається, що в кожен окремий момент часу деякі ідеї складають чинну норму, а решта ж ідей або можуть входити в діапазон допустимих, або ж ні. Нині ієрархія суджень має такий вигляд: 1) Немислимі; 2) Радикальні; 3) Прийнятні; 4) Розумні; 5) Стандартні; і, нарешті, 6) Чинна норма. На всі ці характеристики Травіньйо вважав за доцільне зважати при аналізі сучасного політичного дискурсу [15].

Тобто, склалася практика, коли висловлювання, що лежать у межах вікна дискурсу, можна вважати політично безпечними й не ризикованими для публічного політика. Дотримуючись їх, він має шанс зберегти імідж передбачуваності й надійності для продовження своєї політичної кар'єри. Коли ж хтось наважиться підтримати ідеї поза рамками визначеного на цей момент вікна, то такий крок сам Овертон вважав ризикованим і потенційно шкідливим для політичної кар'єри. І тут уже, як мовиться, палка спрацьовувала на два кінці: з одного боку, ти маєш дотримуватися загальноприйнятих настанов; однак, з другого боку, тут є й ризик втратити своє обличчя, відмовитися від власних переконань.

Поява й закріплення нових ідей є справою непростою. Зміна порядку денного вимагає насамперед суттєвого зміщення й самого вікна дискурсу, що дозволило б обговорювати ідеї й рішення, які до того вважалися аж надто радикальними, навіть немислимими. Щоб такі зміщення у політичному дискурсі стали достатньо стійкими, суспільство мало б пережити чималий стрес і дійти висновку про необхідність глибоких структурних змін. Тут багато що залежить і від людського фактору у середовищі політиків: свідома підтримка ідей поза «Вікном Овертона», як правило, притаманна або сильним лідерам, здатним вольовим шляхом змінити рамки дискурсу, або ж політичним аутсайдерам, яким, по-суті, втрачати нічого і вони йдуть на самопожертву.

Я б не взявся на сьогоднішній день остаточно визначати до якого типу лідерів належить Ксенія Собчак, хоч багато що говорить про те, що маємо справу з особистістю непересічною. Згадаймо, як в політикумі Росії ставилось питання про словосполучення: «в Україні» чи «на Україні». З боку Кремля поступило роз'яснення, що слід дотримуватися норм російської мови. Мало хто звертав увагу на те, що «на Україні» традиційно означало у більшій мірі географічний регіон, бо це раніше відповідало реальному рівню обмеженого суверенітету УРСР. Коли ж після 1991 р. наш народ самовизначився й набув суверенності, то загальновживаним стало «в Україні». Однак Росія це самовизначення практично саботувала, а тому продовжувала вживати «на Україні». Але от Ксенія Собчак пообіцяла, що її перший візит буде саме «***в Україну***».

Але це все ті сюжети, які були озвучені Ксенією Собчак якраз у розрахунку на український сентимент. Коли ж подивитися на речі прагматично, то всі ми прекрасно розуміємо, що претендентка не вийде переможницею на цих виборах, і що принаймні в найближчому майбутньому перший візит президента Росії не відбудеться ні «на Україну», ані «в Україну». Хіба що це станеться у віддаленому часі, коли Київ стане столицею широкого регіонального утворення Східної Європи під умовною на сьогоднішній день назвою «Міжмор'я». Але сьогодні суть справи не в тому. Цим маркером – «в Україну» – Ксенія Собчак продемонструвала, що дещо виходить за рамки загальноприйнятої фразеології і цим самим уже й кидає виклик існуючому істеблішменту. А відтак і розширює «вікно Овертона», долаючи деякі стереотипи й упередження. Адже, закликає вона, в майбутньому слід «жити як рівноправні сусіди, партнери, не у відносинах «молодшого» і «старшого», це неможливо й образливо» [12].

Хочеться вірити, що подібні новації не є лише плодом роботи передвиборного штабу Собчак, але й відбивають собою ті тектонічні зрушення, які відбулися в Росії внаслідок переосмислення абсурдності агресії проти України. Тобто – «вікно Овертона» дійсно міняє формат й інформаційне на-

повнення. У цьому плані судження, висловлені Наталею Геворкян видаються мені досить слушними, аби до них прислухатися.

Спершу про бачення Наталею Геворкян самого характеру виборчої кампанії. В разі, коли Олексія Навального не зареєструють, прогнозувала журналістка, то це будуть фейкові вибори, в котрих Ксенії Анатоліївні, як і решті зареєстрованих кандидатів, буде відведена бутафорська роль. Її участь у цих виборах може мотивуватися як особистісним (але погодженим із владою) бажанням, так і результатом певного тиску, а також поєднанням першого й другого – амбіцій і пропозиції, від якої з різних причин неможливо було відмовитися. Договірна участь Собчак у цих виборах зовсім не означає, що її політичні амбіції теж фейкові. Судячи з усього, Ксенія Анатоліївна сподівається посісти значиму державну посаду. Не виключено, що їй щось таке й пообіцяли, якщо вона «буде правильно себе вести». Майже як у Шекспіра – говорити не більше, ніж написано. Тут не йдеться про похвалу чи осуд політичних кроків Ксенії Собчак: нас українців мають цікавити привнесені нею ідеї, які змінюють формат «вікна Овертона» щодо України. І не більше, бо решта – це справа самих росіян.

Самі ж росіяни – та ж сама Наталя Геворкян – вважають, що Володимира Путіна можна вважати в широкому смислі членом сім'ї Анатолія Собчака. Тобто, він допускає в межах своєї компетенції вимагати від членів сім'ї колишнього пітерського мера такої ж лояльності, яку колись він виявив до цієї сім'ї сам. «В цьому сенсі, – вважає Геворкян, – Ксенія Анатоліївна не являє собою для Путіна загрози, і уповні допускаю, що він може серйозно розглядати її перспективи на майбутнє, якщо вона вдало пройде перевірку» [4].

Отже, вважаючи Ксенію Анатоліївну жінкою розумною і з характером, нам в Україні слід завжди робити поправку на спробі з її боку зіграти на наших сентиментах. А тому варто й сприймати деякі приємні для нас слова лише як слова (в кращому випадку), а в гіршому – як солодкоголосу пісню сирени. Поява таких пісень на політичній арені Росії надихає нас ще раз на звернення до древньогрецької міфо-

логії. Тут варто нагадати читачу, що сирени своїми чарівними піснями завжди заманювали мореплавців, котрі забували про все на світі й підпливали до чарівного острова на свою погибель. Навіть Одіссей уник підступних сирен лише завдяки застереженням Цирцеї: він заліпив вуха своїх супутників воском, а самого себе звелів прив'язати до щогли корабля.

Звідси мораль: слід бути пильними й сприймати навколишню дійсність Росії через політичний інтерес. І то не так особистий інтерес самої Ксенії Собчак, як через інтерес її патрона – Володимира Путіна. Тут варто знову повернутися до згадуваного вже мною закону США № 3364, що стосується персональних санкцій проти осіб, які персонально відповідальні за кримінальні, корупційні та агресивні дії, наслідки яких щодо росіян можуть бути навіть не вповні очікуваними. Все це вносить нервозність в середовище російського політикуму. Не виключено, що у списку згаданих осіб може бути оприлюднено й прізвище Путіна. Якщо таке станеться, хоча це й не обов'язково означатиме автоматичного включення режиму санкцій щодо президента Росії, то це різко змінить якісний характер ставлення до нього з боку світових лідерів.

Андрій Ілларіонов звернув увагу на той факт, що у свій час, слідом за «списком Магнітського» готувався ще й «список Савченко», куди було внесено 80 прізвищ, і розпочинався цей список прізвищем Путіна. І от тоді, днів через 10, коли список став обговорюватися у внутрішньоурядових колах країн Заходу, Володимир Путін дав розпорядження розпочати процедуру звільнення Надії Савченко. Тобто, хоч і стримано, проте санкції діють і це приносить свої результати. «Своїми діями, – зазначає Ілларіонов, – Путін довів ситуацію до такого становища, що він просто не може піти з влади. І він уже зрозумів це. Теоретично шанс не вертатися у владу був у Володимира Володимировича у 2007-2008 роках, але він ним не скористався. Опасався, що коли піде з влади тоді, він сильно ризикує здоров'ям, майном і життям – не лише політичним, але і фізичним. А після цього повернення назад, далебі, немає» [6].

На загал, це судження уже набуло доволі широкого розповсюдження серед аналітиків, і, здавалось би, ніякої новизни тут немає. Проблема в іншому: як це судження сприймається у російському «вікні Овертона», наскільки воно увійшло в політичний словник кремлівського оточення. І в цьому плані для нас стають важливим маркером слова Ксенії Собчак з цього приводу, які я приведу досить широко, зважаючи на гостроту й актуальність проблеми: «Путін тому й перебуває так довго при владі, що для нього нинішня ситуація – очевидна пастка. ***Він теж не знає виходу, він прекрасно дає собі звіт у тому, що після втрати влади в Росії дуже легко й швидко можна потрапити на лаву підсудних***. Він це знає краще за інших. Моє особисте переконання: він давно не тримається за цю владу через бажання правити країною. ***Він би вже пішов на покій як батько нації, якщо б були гарантії, що його ніхто не зачепить***». Однак, продовжує Ксенія Собчак, ніхто таких гарантій дати не може, а це «ще раз переконало Путіна, що довіряти нікому не можна й відпускати владу на сьогоднішній момент смертельно небезпечно. Тому ми й ходимо по замкненому колу, де Путін боїться піти, а ми не розуміємо, які гарантії можемо надати» [12].

І що ж маємо, як то кажуть, «у сухому залишку»? Попри те, що Ксенія Собчак людина непересічна й талановита, однак складається враження, що їй відведена «бутафорська роль». Не виключено, що колись може зійти і її політична зірка, але про це можна буде говорити десь після виборчої кампанії 2018 р. і то за умови, якщо вона « буде вести себе правильно» і вдало пройде належну перевірку.

Однак і тут є певні сумніви: ***важко собі уявити людину, яка прагне увійти в кремлівську тусовку і при цьому характеризує ситуацію в Росії як таку, що несе у собі загрозу навіть президенту країни «потрапити на лаву підсудних»***. Можливо це і є та роль політичного аутсайдера, приреченого на самопожертву, який, тим не менше, має притягнути до себе ліберальну молодь задля посилення впливу на неї після закінчення виборчої кампанії. Можливо саме тому вона розпочала свою презентацію із заклику до Ук-

раїни щодо активізації діалогу на досить дивній для нас платформі: не з'ясовуючи «хто правий, а хто винуватий, хто агресор, бо це нас ні до чого не приведе, це неконструктивно».

Сумнівними, як на мою думку, є й інші заяви Ксенії Анатоліївни, зокрема ті, що стосуються перспективи вступу Росії до ЄС і НАТО. З одного боку, ніби все констатується доладу: «Як і Україна, Росія – це велика європейська країна. Я вважаю, що за глобальну мету ми маємо ставити включення Росії і в ЄС, і в НАТО. На жаль, зараз ми перебуваємо дуже далеко від цієї мети, тому що наші стосунки з Заходом повністю зіпсовані й зруйновані». Здавалось би, ну як не привітати людину на цьому шляху і не піти їй назустріч? Але тепер давайте подивимось на кого вона чіпляє ярлика політичного «спойлера» (шкідника) у світі, що не визнає права на здійснення звичних для Росії жандармських функцій: «Я дійсно вважаю, що західні лідери визначили для себе певну ціль: якщо не зруйнувати Росію, то вже точно поставити її на місце, де вона не являла б собою загрозу європейським державам і США. І це вкрай небезпечно, оскільки вони можуть наблизитися до своєї цілі» [12].

Варто лише вдуматися: виявляється, що ***у світі однозначно складеться вкрай небезпечна ситуація, якщо Росія не становитиме собою загрози європейським державам і США***! Чим це твердження відрізняється від масових переконань пересічних російських обивателів: які налаштовані на те, що Росію, мовляв, усі мають боятися. Отже, на практику виходить, що роль Ксенії Собчак у інформаційному наповненні «вікна Овертона» досить специфічна: ***їй дозволено дещо розширити рамки політичного дискурсу, але в жодному разі не заступати за «червону лінію» – Захід є ворог***. А що стосується зомбованих і маніпульованих владою широких народних мас, то вони психологічно якраз і налаштовані на боротьбу із Заходом – це придає їм смислу життя й особистої значимості.

То ж Ксенія Собчак розуміє, що обивателю треба лестити, а особливо під час виборчої кампанії.

18. 5. Що на порядку денному?

Впродовж президентської кампанії в Росії стрілка на манометрі політичної напруги час від часу зашкалює. Оцінки провідних аналітиків часто неймовірні. Ну, як поставитися до діагнозу українського аналітика Матвія Ганапольського: «Путін у політичному відношенні уже мертвий»? Щоправда, російський візаві Гліб Павловський дещо стриманіший: «нині не Путін задає порядок денний». Ганапольський теж з цим погоджується: «не Путін оголошує те, куди спрямується вся країна». І разом з тим Ганапольський дає середньостроковий прогноз: «все це продовжується і буде тривати до 2024 року».

Оптимізму, зрозуміла річ, такі прогнози не додають. Хіба що світло в кінці тунелю проблискує в тім, що в Росії «влада падає, і її не відвойовують, а підбирають. Путін ще не знає, що він впустив владу, що вона лежить на підлозі. Чи то підхоплять її олігархи, силові структури, чи то підхопить її Навальний, ми дуже скоро дізнаємося, причому ще до 2024 року» [3].

Ну, до 2024 р. ще треба дожити, а Україні ще й вижити у знесилюючій війні, де наші уповання багато в чому покладаються на солідарну підтримку з боку світової спільноти. То ж багато що залежить від ставлення до російського агресора в суспільно-політичній думці Заходу. Відомий аналітик Шон Уокер із англійської «The Guardian» оцінює перспективи досить стримано: «Виключаючи вірогідність важкої хвороби або ж найбільш немислимого у XXI столітті – зриву виборів, Володимир Путін завершить 2018 рік, перебуваючи у Кремлі, після того, як буде переобраним на виборах у березні. Його повноваження будуть продовжені ще на шість років, і він буде правити Росією до 2024 року» [22].

На думку Шона Уокера, від Путіна можна буде чекати ще не одного сюрпризу. Все ж таки, перебуваючи при владі уже 18 років, йому до цього часу вдавалося залишатися у очах багатьох росіян людиною, яка бореться із системою, а не потурає їй. Однак це могло тривати доти, доки на настали часи падіння цін на нафту й не посилилася ефективність західних санкцій. У міру того, як ресурси виснажуються, може посилитися боротьба в рядах російської еліти.

Відповідно й Путін буде шукати нових засобів для поновлення ресурсів свого правління в Росії й забезпечення високого рівня своєї популярності. Найкоротший шлях до цього – ужорсточення репресивних заходів щодо корумпованих регіональних чиновників. Тут не йдеться про реальне прагнення з його боку покінчити з корупцією, а скоріше буде спрацьовувати необхідність показати, що батько нації перебуває «над сутичкою» й намагається укоськати своїх підлеглих. Але поки що наприкінці 2017 р. соціологи зафіксували, що публіка втомилася і лише 58% респондентів відповіли, що прийдуть голосувати у день виборів.

За цих обставин досить вірогідною залишається можливість посилення в Росії націоналістичної риторики, зокрема антиукраїнської. На разі усі ми вже переконалися, що психологія Путіна утримується десь на рівні XIX чи XX століть, а тому він вважає, що перемога збройними силами може створити йому хороший імідж. Отже й Україна має бути особливо пильною у ці три зимові місяці. Той авторитарний режим, який вибудував Путін за час свого правління, потребує не так заслуженої перемоги на демократичних виборах, як постійної й переконливої демонстрації сили. З точки зору Путіна, демократичне суперництво – це завжди фактор ризику, якого слід всіляко уникати. То ж головним сигналом вочевидь буде апеляція до того, що крім Путіна альтернативи у Росії практично немає. Досить згадати відому мантру першого заступника глави адміністрації президента РФ В'ячеслава Володіна: «Є Путін – є Росія. Немає Путіна – немає Росії».

А тим часом, пише у США відомий військовий аналітик Ральф Пітерс, у світі триває небезпечна гра в російську рулетку: «У великому стратегічному казино найвищі ставки у цьому році робив російський цар з камінним обличчям Володимир Путін. Він переміг у близькосхідному покері, залишився при своїх у європейській рулетці, але програв у США і в Україні. Однак ця людина грає по-крупному. І махлює» [18].

Та й справді, на Близькому Сході Путін з подвоєною енергією вів воєнні дії у Сирії і, враховуючи непевну лінію

США, у цьому регіоні російський президент залишився у виграші. Зате в Європі справи обстояли зовсім по-другому: як азартний гравець Путін розкидав фішки по всьому столу, зробивши ставку – як на правих націоналістів, так і на лівих активістів. Він фінансує політиків-початківців, підкупляє пожадливих колишніх глав держав (наприклад, экс-канцлера Німеччини Герхарда Шредера). Однак тут, пише Ральф Пітерс, гра не пішла: «не дивлячись на ці гроші, фейкові новини й кібернетичні трюки, Путіну поки не вдалося розвернути у свій бік жодну велику європейську країну. Економічні санкції ніхто не відміняє. Усі великі виграші, включаючи Францію, пішли від нього. А європейці виявляють настороженість, борючись із фейковими новинами, і покладаючи надію на НАТО, сподіваючись, що цей альянс зуміє стримати Росію. Однак нахабство Путіна гідне захвату. Він за копійки дезорганізував цілий континент» [18].

У Сполучених Штатах Америки, де Росія вдалася до масштабних кібероперацій і розповсюдження фальшивих новин, все ж таки спрацювала американська політична система стримувань і противаг. Америка викрила махінації Кремля й розпочала масштабні розслідування, які призвели до небаченого падіння престижу Росії.

Але де вже Путін зазнав небаченого фіаско – то це була Україна. Цей шматок із аналізу Ральфа Пітерса, як на мою думку, заслуговує особливо широкого цитування: «Україна. Тут Путін помилився. Після легкої перемоги у Криму він вирішив, що зуміє так же просто добитися свого на сході України. Однак українці вчинили йому опір. Російські війська (погано замасковані) теоретично мали усі переваги, а також набагато більш сучасне озброєння. Але в українців була ціль, і було прагнення. Вони вступили в боротьбу й зупинили російських агресорів. Тепер у Путіна немає вже ні сил, ні засобів, щоб підняти ставки у цій загарбницькій війні. Він продовжує свої махінації й виверти на Україні, однак населення цієї країни пам'ятає багатовіковий російський гніт, а також сталінські злодіяння. Путін перегнув палку, і сьогодні не залишилося жодного шансу на об'єднання України і Росії у передбачуваній перспективі». А що вже стосується

дій проросійських польових командирів із сепаратистської Лугандонії, то «їх дії стали лише наочним уроком для усіх тих, кому Путін запропонував «звільнення» [18].

Досить часто у світових ЗМІ можна зустріти думку про те, що, мовляв, Захід уже «втомився від України». Очевидно, що цей момент теж є. Вкрай погано, що Україні довелося зіткнутися з частковою втратою своїх територій, коли Росія анексувала Крим у 2014 р., а потім вторглась на Донбас. Але гірше буде, коли Україна відмовиться від внутрішніх реформ й виявиться ще більш вразливою перед російським впливом. Тоді у неї залишиться ще менше шансів щоб стати процвітаючою незалежною державою. Однак попри все, той факт, що українське питання продовжує бути в полі заінтересованості Заходу, засвідчує, що нині на карту поставлено надто багато, аби відвернутися від України і полишити її наодинці з агресією Росії.

Особливо обнадійливим є те, що США продовжують рішуче підтримувати Україну. Угода про асоціацію України з Євросоюзом може в майбутньому обернутися стійким економічним зближенням. Звідусіль поступають свідчення, що західні лідери не готові йти на оборудку з Росією в українському питанні. Але маємо всі зрозуміти, що коли Україна буде щодалі більше демонструвати успіхи в економіці, тим легше буде, спираючись на широку громадськість, подолати спротив корумпованого чиновництва. Маємо на практиці засвідчити свою прихильність основоположним принципам, на яких тримається сила і міць демократії, в тому числі й американської. Ось головні із них, виголошених президентом США Дональдом Трампом при формулюванні принципів щодо стратегії національної безпеки: ***«Держава без кордонів – це не держава. Країна, яка не захищає благополуччя у себе дома, не може захистити свої інтереси за рубежем. Країна, яка не готова перемагати у війні, нездатна упередити війну. Країна, яка не гордиться своєю історією, не може бути впевненою у своєму майбутньому. Країна, яка не впевнена у своїх цінностях, не може зібрати свою волю в кулак заради їх захисту»*** [21].

Поділяючи ці принципи, можна заручитися підтримкою США у веденні непростих переговорів з Росією. Так Джон Хантсман – посол Сполучених Штатів Америки в Російській Федерації – з оптимізмом дивиться на перспективу знаходження відповідної динаміки й ритму в американсько-російських переговорах щодо мирного урегулювання українсько-російських стосунків. «Посування вперед по Україні, – зазначає він, – було б дуже хорошим результатом для нас. Це питання турбує не лише Америку, за цим слідкує уся Європа. Деякі європейські країни, насамперед Німеччина і Франція, активно беруть участь в урегулюванні цього питання в рамках так званого «норманського процесу». Але якщо говорити саме про США, то для нас Україна має першорядне значення, якщо ми хочемо добитися поліпшення відносин з Росією. І я намагаюсь донести це до моїх друзів у російському уряді. Я намагаюся говорити з ними якомога більш відверто про речі, які дійсно важливі, на яких ми маємо сфокусувати увагу, щоб добитися прогресу. Україна – це дійсно ключове питання. Будь-який крок до відновлення нормальних відносин між США і Росією буде проходити перевірку Україною...» [26].

Отже, виходить так, що на порядку денному, принаймні на рівні американсько-російських стосунків, визначальною є все таки українська тематика. І це зрозуміло: ігноруючи українське питання, проблему європейської безпеки ми ніколи не вирішимо.

18. 6. Заступити за «червону рису»

Один із найбільших гріхів, згідно поучень Серафима Саровського, є гординя, «коли хто вважає, що не заслуговує того гріха, у котрий упав». До честі Ксенії Собчак, вона визнала, що стосовно до України російські владні структури «порушили міжнародне право, поступили абсолютно жахливо, поставили самі себе в ситуацію, де Росія виявилася ізгоєм». Більше того, зазначає вона, «Росії є за що просити прощення в України, і я особисто можу попросити прощення, хоча я й не приймала рішення» [12].

Такі заяви вселяють надію – значить все-таки якісь зрушення в російському суспільстві відбуваються. Є ще люди, здатні заступити за «червону рису». З одною лише засторогою: як усі ці миролюбні заяви будуть сприйняті широким електоратом країни. Справа в тім, що росіяни у переважній своїй більшості вважають, що не несуть відповідальності за перебіг подій у своїй країні. Лише 3% з них вважають себе повністю відповідальними, а ще 10% вважають, що несуть часткову відповідальність за стан справ у країні. Ось і Ксенія Собчак застерігає, що «я не приймала рішення», а тому, мовляв, гріх не на мені. І в цій позиції немає нічого дивного – нас ніхто не вчив громадянській відповідальності, ніхто нам не вкладав у свідомість, що коли ти є учасником політичних подій своєї країни, то ти неминуче несеш політичну (не кримінальну!) відповідальність за ті кроки, до яких вдається твій уряд. І маєш, врешті-решт, спокутувати цей гріх. І насамперед спокутувати своєю любов’ю до істини. Як про це мовиться у Святому письмі: «і пізнаєте правду, – а правда вас вільними зробить» (Ів. 8:32).

Між тим складається враження, що в Росії мало хто бажає пізнати правду, а ще менше прагнуть свободи. Як показали соціологічні дослідження кінця 2017 р., більшість росіян перейняті зовсім іншим – 64% опитуваних переконані в особливій ролі російського [русского] народу в світовій історії. Нагнітання великодержавного шовінізму принесло свої результати, бо в 1992 році цей показник складав лише 13%. У тому що росіяни такий же народ, як і всі інші, на разі переконані лише 32% респондентів. І це при тому, що ще 25 років тому такої думки дотримувалися 80% жителів Росії. То ж чи усвідомить «наділений особливою місією народ» необхідність покаяння в скоєних гріхах?

Судячи з виступів і заяв офіційних осіб Росії щодо України, переконуєшся, що все тече, але в імперському мисленні нічого не змінюється. З одного боку, в інформаційному полі Росії чуються стенання, що «в російському суспільстві накопичується втома від міжнародної напруженості», що знову «править бал ідеологічний раж і геополітичний запал», що на повну потужність включилася система упіз-

нання «свій-чужий». Але при цьому всьому панує зомбована телебаченням переконаність, що лише одна Росія й стоїть на сторожі права і утвердження справедливості в усьому світі. І навпаки – лише Україна є тим каменем спотикання, що заважає нормалізації міжнародної обстановки.

Потрібні аргументи? Їх більш, ніж досить. Наведемо «джентльменський набір» політичних мантрів заступника міністра закордонних справ РФ Григорія Карасіна. Коли до Карасіна ставиться запитання про резолюцію Генасамблеї ООН щодо порушення Росією прав людини в Криму, у його відповіді так і чується чиновницька погорда носія «історичної місії» до профанів: «Україні слід розбиратися не з Кримом, а з ситуацією на південному сході країни. Для нас кримське питання закрите, ми його вирішили для себе назавжди. І, звичайно, ми будемо виступати проти подібних резолюцій».

Що стосується Донбасу, то з боку заступника міністра раз-по-раз повторюються одні і ті ж заяложені настанови: 1) головним завданням миротворців має бути лише забезпечення безпеки спеціальної моніторингової місії ОБСЄ; 2) про перекриття миротворцями кордону між Донбасом і Росією «не може бути й мови»; 3) перед тим, як вирішувати питання про зупинення вогню й відведення озброєнь, виявляється, слід спершу «зрозуміти, чи вважає Київ Донбас частиною України», бо, мовляв, «я в цьому не впевнений». Перелік подібних «незрозумілостей» можна продовжувати, однак і так очевидно, що процес деокупації Донбасу російськими урядовцями штучно гальмується, а проблема Криму взагалі виводиться за дужки.

І ще одне, – нав'язливо тиражується давно набридла усім теза про якусь заборону в Україні користуватися російською мовою: «вони [жителі Донбасу] не хочуть жити під диктатом влади, котра позбавляє людей прав розмовляти російською мовою». Тут, як мовиться, слід уже заступнику міністра ставити діагноз, бо подальший діалог на серйозному рівні з високопоставленим урядовцем країни, де відсутня бодай одна повноцінна українська школа, взагалі втрачає будь-який сенс [8].

Врешті-решт, що взяти з чиновника МЗС? Це його робота – повторювати тези, які узгоджені на вищому рівні з адміністрацією президента РФ. Буде йому дана вказівка – зміниться аргументація, зміниться й сама тональність її донесення. Інша справа – представники академічної науки, які, здавалось би, мають вищу ступінь свободи у викладі своєї точки зору. Тим більше, коли йдеться про таку наукову величину як академік Олексій Арбатов – керівник Центру міжнародної безпеки Інституту світової економіки і міжнародних відносин ім. Є. М. Примакова. Відомий в наукових колах як прихильник Realpolitik, він описує ситуацію, що склалася довкола України, у межах цієї ж реальної політики: «при усьому драматизмі гуманітарної сторони кризи і насилля на південному сході України, суть перебігу подій проста: США і Євросоюз тягнуть Україну до себе, а Росія її не відпускає, прагнучи залишити країну (чи хоча б її частини) в орбіті свого впливу» [1].

Виклад, зрозуміла річ, досить плоский і прямолінійний. Арбатов і сам це відчуває, а тому й застерігає, що тут знехтувано соціально-економічним і внутрішньополітичним виміром подій у самій Україні. А там більшість українського суспільства виступає за демократичні реформи й інтеграцію із Заходом. Саме в цьому люди вбачають перспективу виходу із багаторічного соціально-економічного застою й злиднів, подолання корупції, зміни неефективної системи влади. Однак цьому курсу протистоїть меншість південного сходу України, що складає десь 10-15% усього населення. Цей контингент населення відстоює курс на збереження традиційних відносин з Росією. От з цього протистояння, мовляв, і виник внутрішньополітичний розкол; «відбувся Євромайдан і його розстріл, насильне повалення законної влади, відділення Криму й громадянська війна на південному сході» [1].

Виникає законне питання: невже представник академічної науки впритул не бачить факту агресії Росії проти України, а зводить все до тези про «громадянську війну»? Бачить, але в дуже вузькому діапазоні. І то так, щоб виправдати агресивну політику Росії, яка нібито була лише реак-

цією на несправедливе ігнорування інтересів Росії з боку США: «Хоча Вашингтон нині огульно звинувачує у всіх бідах Москву, вона має лише опосередковане відношення до інтернаціоналізації кризи та кримських подій. У 2012-2013 рр. масовий протестний рух в Росії ***був сприйнятий*** її новим правлячим класом як інспірована Заходом спроба «кольорової революції». ***Судячи з усього, із цього зробили висновок*** про небезпеку подальшого зближення із США і Євросоюзом. Тому ***було відмінено курс*** на «європейський вибір Росії», котрий часто офіційно проголошувався в 1990-ті рр.. і в перший період правління Путіна, починаючи з Петербурзького саміту Росія – ЄС у травні 2003 р. аж до 2007 року... Саме на фоні зазначеної зміни російської орієнтації намір Києва підписати угоду з ЄС ***було сприйнято в Москві як серйозну загрозу*** її «євразійським» інтересам» [1].

Виділені мною курсивом мовні звороти доводять, що Україна з свого боку не дала жодного приводу до агресії з боку Росії. В Арбатова йдеться лише про російську «оптику бачення» проблеми – Росією ***було сприйнято, із цього зробили висновок, було відмінено*** тощо. А тим часом, мовляв, Вашингтон і його союзники по НАТО теж винуваті, бо ніяк не відповідали на ці нові уявлення і віяння у російській політиці. І от раптом, неждано-негадано: «після приєднання до Росії Криму й початку війни на південному сході України їхня реакція [Сполучених Штатів] була подвійно жорсткою... Трагедія з малайзійським лайнером у липні 2014 р. надала кризі небувалої емоційної гостроти глобального масштабу, ***хоча причини катастрофи до цих пір не з'ясовані»*** [1].

Такі одкровення навіть прикро читати: високий достойник російської науки, академік, заступник голови Комітету по обороні Державної думи (1994-2003 рр.) і раптом заявляє, що ***«причини катастрофи до цих пір не з'ясовані»***. Увесь світ ознайомлений з результатами доповіді, опублікованої прокуратурою Нідерландів. У ньому йдеться про те, що Boeing 777 рейсу MH17 був збитий 17 липня 2014 р. в Донецькій області ракетою серії 9М38, яка застосовується у зенітно-ракетному комплексі «Бук». Установка була доправлена з

Росії і запущена з території, яку на той час контролювали бойовики «ДНР». Фрагменти ракети серії «Бук» були виявлені як під час розтину тіл членів екіпажу, так і в одному із віконних отворів кабіни літака. Невже і ці дані не переконують [2]?

А втім, таке «незнання» легко вписується у запропоновану Володимиром Путіним формулу: у Донбасі НАСТАМНЕТ. Дуже прикро, але представнику російської академічної науки О. Арбатову не вистачає сміливості переступити ту «червону рису», яку визначила офіційна пропаганда Кремля. То хто ж тоді повірить у його прогноз щодо майбутнього України: «Чи то Росія і Захід домовляться про якийсь взаємоприйнятний майбутній статус України і характер її відносин при збереженні нинішньої територіальної цілісності, або ж країна буде розірвана на частини із щонайтяжчими соціальними й політичними наслідками для Європи і всього світу» [1]?

Як пишеться у Святому письмі – «не копай яму іншому». Тут апологетам путінської Росії було б варто згадати історичну долю розвалу радянської імперії.

18. 7. В очікуванні розплати

Втім, ностальгія на предмет колишньої радянської імперії – річ надто енергозатратна. Відчуття «особливої історичної місії» Росії є тою «розкішшю», що виснажує людські сили. За даними Левада-Центру, уже 58% опитуваних на кінець 2017 р. шкодували за розпадом СРСР. І це при тому, що й інших турбот вистачає. До того ж наростає відчуття неминучості розплати. Судячи із підсумків опитування стосовно сподівань на наступний 2018 р., то 35% росіян очікують у найближчому майбутньому масових заворушень і протестів населення, що на 14% більше, ніж у попередньому році. Крім того, 63% респондентів очікують нових гучних корупційних скандалів і відставок членів уряду та інших високопоставлених чиновників. Майже четверть опитуваних висловлюють побоювання щодо вірогідності війни із Сполученими Штатами або ж із усіма країнами НАТО відразу – а це на 13% більше, ніж згідно даних за 2016 р.

Можна допустити, що наростаюче відчуття тривоги з'явилося не на порожньому місці. Як відомо, до кінця січня 2018 р. адміністрація США має представити Конгресу так звану «Кремлівську доповідь» – список високопоставлених російських чиновників і бізнесменів, які є наближеними до влади. Укладення такого переліку передбачено законом «Про протидію противникам США за допомогою санкцій» (CAATSA), підписаним президентом Трампом у серпні 1917 р. Як зазначає колишній головний координатор санкційної політики Держдепартаменту США, а нині експерт вашингтонського Atlantic Council Деніел Фрід, «ця доповідь – відповідь США, і насамперед американського Конгресу на те, що відбулося у 2016 році, коли Росія втрутилася у наші вибори. І не лише в наші, але і в політичні процеси в Європі. Вона також відображає стурбованість американських законодавців діями Росії на зовнішньополітичній арені, включаючи політику щодо України» [25].

Після того, як закон у США було прийнято, настав час глибокої стурбованості уже з боку російських бізнесових кіл. І їх можна зрозуміти. Якщо людину вносять в SDN (Specially Designated National List – список громадян особливих категорій), то американським фізичним і юридичним особам забороняється співробітничати з нею, в тому числі вступати з нею у фінансові відносини. На практиці це означає, що люди, стосовно яких уведені санкції, більше не зможуть володіти банківськими рахунками в доларах або рахунками в іншій валюті, якщо трансакції банку, де зберігаються їх вклади, ідуть через США. Одним словом – вони позбавляються доступу до всього, що пов'язано із фінансовою системою США. І не тільки. Як правило, якщо влада США вносить людину в SDN, то цей клієнт втрачає доступ до більшості західних банків. Такою є загальна практика. Це те, що стосується функціонування механізму санкцій.

Але тут є значно більший діапазон для аналізу: ухвалення закону в серпні 2017 р. стало справді рубіжною подією. Тим самим американська сторона на найвищому рівні й у найбільш концентрованому вигляді сформулювала політику щодо Росії, і що не виключено – на досить тривалий пе-

ріод. От в цьому документі й було закладено ряд нових,принципово важливих моментів.

По-перше, з часів після холодної війни ***Росія вперше була віднесена до числа противників США поряд із такими державами як Іран та Північна Корея***. При цьому в законі ніяк не згадується Китай, який нині у Вашингтоні розглядають скоріше конкурентом, але аж ніяк не противником.

По-друге, закон підтвердив вірність Вашингтона статті 5 Північноатлантичного пакту про взаємну допомогу. Було зазначено про готовність надати підтримку в галузі кібер-безпеки не лише членам НАТО і Європейського Союзу, але й країнам, що бажають до них приєднатися: Грузії, Молдові й Україні. Зобов'язання щодо цих держав можуть бути розширені навіть без їхнього формального членства в НАТО. Що для нас найважливіше – ***Конгрес підтвердив, що Сполучені Штати ніколи не визнають приєднання Криму до Росії, поставив вимогу до Москви відізвати визнання незалежності Абхазії й Південної Осетії, змінити політику стосовно Східної України й Придністров'я, припинити воєнне втручання у Сирію***.

По-третє, закон передбачає також обмеження практично для усіх галузей російської економіки, які мають вихід на міжнародний ринок. Іншими словами: ***якщо раніше американці більш чи менш послідовно прагли включити російську економіку в процеси глобалізації й перетворити її в частину світової, то нині взята принципово інша лінія – максимальне обмеження й ізоляція на міжнародних ринках***.

По-четверте, закон створює принципово нову ситуацію з питань про санкції: якщо раніше вони розглядалися як надзвичайні заходи, то віднині вони стають нормою з мінімальним числом виключень. А це означає одне: ***якщо раніше США прагли до інтеграції вищих верств російського суспільства в транснаціональну еліту, то тепер мова йде про їх максимальне обмеження й ізоляцію***.

Зазначені зміни, акцентує увагу завідуючий кафедрою європейської інтеграції СПбДУ Костянтин Худолій, вимага-

ють переоцінки ставлення Росії до України. Росія має дати собі раду й зрозуміти, що криза навколо України стала шоком для сучасних міжнародних відносин. Всупереч сподіванням Кремля, «шанси на двосторонню (Росія – США) чи тристоронню (Росія – США – КНР) «велику оборудку», свого роду «Ялту-2», котрі й раніше були невеликі, нині майже щезають. І справа не лише в тому, що XXI століття – це вік геоекономіки, а не геополітики. Зачислення Росії до противників виключає для американських політиків укладення будь-якої «великої оборудки»... ***Самоочевидно, що Сполучені Штати ні формально, ні практично не визнають яку-небудь іншу частину пострадянського простору чи якусь іншу територію російською сферою впливу***» [27].

Судячи з цього аналізу, в середовищі університетської науки Росії поступово визріває реалістичне сприйняття проблем нашого часу. Хоча для того, щоб вийти з інтелектуального тупика імперського посттоталітарного мислення потрібен час, добра воля й проривні ідеї.

Здається, що такі проривні ідеї час від часу стали все частіше з'являтися в сучасній російській історіографії. Взяти б, наприклад, книгу Сергія Сергєєва «Русская нация, или Рассказ об истории ее отсутствия» (М. : Центрполиграф, 2017). Зокрема привертає увагу трактування автором книги процесів суспільної самоорганізації в Російській імперії Романових: «Росіяни створювалися Російською державою як *служилий народ*, на плечах котрого повинна була триматися велика імперія», хоча «ніяких прав йому не було передбачено».

В подальшому цій книзі я сподіваюся приділити більше уваги, а зараз зверну увагу саме на український контент у викладі його самим автором книги С. Сергєєвим. Йдеться про трактування ***невдачі щодо русифікації українського народу, а отже – провалу ідеї створення «триединого русского народа» у складі великорусів, білорусів та малоросів***. Це осмислення історичного досвіду є повчальним, а отже й заслуговує на більш широке цитування: «Як я розумію, йдеться про Україну і про те, чи можливою була її русифікація. Думаю, в принципі можлива, але при наявності приваб-

ливого загальноросійського національного проекту, підтримуваного державою, насамперед у справі створення масової російськомовної школи. Але і з тим, і з іншим трапилися великі проблеми. Модель «служилого народу» була для українців із їхнім міфом про козацькі свободи малопривабливою, але нічого іншого де-факто великороси (принаймні до жовтня 1905 року) запропонувати не могли. А початковою народною освітою уряд практично не займався не лише в Україні, а і в Великоросії. Тим не менше я думаю, що, не стань війни і революції, у проекту «великої російської нації» був шанс: адже обидві названі вище проблеми при Столипіні стали вирішуватися – Росія демократизувалася, початкову освіту планували зробити всезагальною. Інша справа, що цьому проекту довелось би витримати жорстку конкуренцію із вже досить впливовим українським національним проектом, і який би з них переміг, важко сказати. Але сталося те, що сталося, а потім була більшовицька українізація, а потім – кримсько-донецька криза. Так що «велика російська нація» залишилася у безповоротному минулому» [23].

Поки що, вдаючись до вислову класика «процес пішов» і щиро радіючи за академічну думку Росії, я все ж поділяю стурбованість автора з приводу того, що «увесь жах російської історії полягає якраз у відчутті «вічного повернення» одного і того в різних обличчях. Адже те, що ми публіцистику XIX століття читаємо із відчуттям того, що це «прямо як про нас», – це ж ненормально!».

Отже, в російській історіографії врешті-решт стали визнавати факт історичної поразки проекту «великої російської нації» у складі великорусів, білорусів і малоросів. І цей факт заслуговує на увагу, хоча ця тенденція ще й не стала домінуючою. А жаль.

18. 8. Прозріння

Про ненормальність ситуації свідчить і розуміння того, що подолати успадковану нами атмосферу тоталітаризму, у якій виросло декілька поколінь, виявляється значно складніше, ніж того хотілось би. Чи не найбільш повно суть полі-

тичного дискурсу в нинішньому посттоталітарному суспільстві описує уже цитований мною раніше російський дослідник Віктор Макаренко. У його викладі тоталітарні режими – «це змови, які мають своїм джерелом ненависть, страх, заздрість і прагнення помсти, домінування і грабежу». Однак, в епоху масової демократії посттоталітарні суспільства змушені врешті-решт вдаватися до своєрідної мімікрії. В цьому контексті концепція ***«змови серед білого дня»*** дає нам уявлення про те, в яку форму нині еволюціонує колишнє тоталітарне суспільство. Адже у цій перехідній ситуації маємо наочний приклад змови колишніх апаратників КДБ, про справжні цілі котрих знає лише вузька група, створена із керівників і провідних членів цієї своєрідної «партії» силовиків [11, с. 6-19].

Тут слід зважати на те, що оскільки ця самозвана еліта змушена діяти нині публічно (адже надворі масова демократія!), то вона вдається до створення так званого публічного дискурсу. При цьому збереження таємниці суворо забезпечується дотриманням правила: «будь-яке публічне висловлювання є криптограмою й брехнею. До них відносяться теоретичні висловлювання, політичні обіцянки, офіційна теорія (релігія) і договори, які укладає еліта. Посвячені усе це знають, приймають, розшифровують і розрізняють прикриття від істини. Усі решта [профани] приймають публічні заяви за істину. І тим самим вони виявляють себе як такі, що не гідні розпізнати таємну істину й увійти у еліту». Тобто, профани залишаються по той бік «вікна Овертона» [11, с. 13].

І не останню роль у цій системі брехні й потурання ненависті відіграє фігура лідера нації. Згідно концепції «змови серед білого дня» уся соціально-політична сфера отруєна брехнею. При цьому члени еліти розуміють сокровенні прагнення свого керівника, знають таємні й реальні цілі людей свого кола. Саме тому вони й не переймаються протиріччями й необґрунтованістю публічних заяв вождя: вони знають, що їх спільною метою є обман широких маснаселення, своїх противників, всіляких «інших». Вони захоплюються своїм керівником, який підносить брехню до найвищої філософської категорії й практичного знаряддя утримання влади.

То чи є вихід із ситуації? Звичайно є, і прикладів тому – безліч.

Апелюю знову до представників академічної науки, для яких «сіяти розумне, добре, вічне» є життєвою програмою й покликанням. Звертаю увагу на те, що публікуючи статтю «Зрозуміти Україну», Дмитро Тренін позиціонував себе не директором «Центру Карнегі» у Москві, а провідним науковим співробітником Національного дослідницького Інституту світової економіки і міжнародних відносин ім. Є. М. Примакова РАН. У такому позиціюванні я вбачаю прагнення виступити від імені національного, а не зарубіжного центру і цим самим засвідчити своє громадянське ставлення до проблеми і міру своєї відповідальності перед Батьківщиною.

Передам у тезовому викладі головні думки статті, хоча матеріал настільки густий, що заслуговує на більш прискіпливе вивчення його в подальшому. Насамперед про ставлення Треніна до широко тиражованої у російських ЗМІ тези про нібито відсунення української проблематики на узбіччя світової суспільно-політичної думки. Ідучи проти течії, Дмитро Тренін констатує: «***Українська криза призвела до політичного зіткнення Росії і США, відчуженню Росії від країн Європейського союзу***. Вона підвела рису під неоднократними спробами РФ «вбудуватися» у Євроатлантичне співтовариство, стати частиною «розширеного Заходу». Наслідки кризи мають фундаментальне значення і для самої Росії, її національної самосвідомості і геополітичного самовизначення. ***Події в Україні завершили постімперський період російської історії,*** в ході котрого ще існували надії на глибоку реінтеграцію колишніх радянських республік, і ***відкрили епоху становлення Російської Федерації як окремої і самодостатньої держави, що розглядає інші країни колишнього СРСР як близьких сусідів, але не як частину єдиного геополітичного простору на чолі з Москвою»*** [24].

Сприйняття суверенітету України російською суспільно-політичною думкою після агресії Росії проти України зазнало серйозної еволюції. Більше того – на

державному рівні українська проблематика стала суворим екзаменатором на зрілість російського політичного класу. У перші роки незалежності українська тематика зводилася здебільшого до розмірів ракет, кількості кораблів плати за «газову трубу». Найсуттєвішою помилкою було те, що Україна сприймалася не іноземною державою, а такою, що пов'язана з Росією «нерозривною» сув'яззю. Більше того – домінувала думка, що Україна є частиною ядра історичної Росії, а її незалежність – як перехідний стан. В помаранчевій революції 2004-2005 рр. Москва побачила лише результати зовнішнього втручання Заходу, як спроби «витиснути» Росію з ключової позиції на пострадянському просторі. Реагуючи на ініціативи України щодо членства в НАТО, Москва провела «червону лінію», попередивши Захід про можливість порушення нею територіальної цілісності України. Обрання президентом України Віктора Януковича було сприйнято Кремлем як поворотний пункт у справі утворення Євразійського союзу, в якому Україні була призначена важлива роль.

Напередодні кризи 2013-2014 рр. Росія підмінила політику щодо України завідомо програшними політтехнологіями, підштовхуючи Януковича до розгону Майдану, введення надзвичайного становища. Результати від цього, на думку Треніна могли б стати трагічними: Україна при цьому потрапила б під санкції Заходу, так само як і Росія «за підтримку маріонеткового й репресивного київського режиму». А далі ситуація стала б диктувати свою логіку: «Для зміцнення цього режиму Москві довелося б посилати в Україну спеціалістів із галузі безпеки, включаючи спецназ. Це спровокувало б широке незадоволення й масовий спротив не лише в Галичині і на Волині. В результаті Росія потрапила б у капкан, вибратися з котрого у неї не було б можливості без катастрофічних наслідків для неї самої» [24].

Як зазначає Тренін, усі ці події складають собою щонайважливіший урок для Росії: «сприймати Україну всерйоз, комплексно, і вивчати її уважно, без емоцій». Для цього слід усвідомити основоположну помилку російських політтехно-

логів і визнати, що «практично вся українська еліта – політична, економічна і культурна; західна, південно-східна чи київська – просякнуті духом «самостійності», мрією про здійснення самостійного українського політичного проекту, відмінного і окремого від російського» [24]. Цей проект не може бути здійснений в режимі інтеграції з Росією. Більше того – формування україномовної політичної нації взагалі можливе лише за умови максимальної віддаленості України від Росії. Тобто, додам від себе, все це в комплексі й складає національний інтерес України.

У Москві всього цього ще не усвідомили. Між тим, на думку Дмитра Треніна, становлення незалежних України і Білорусі є нормальним і природнім процесом. Більше того: «незалежна українська держава і незалежна українська нація – благо для Російської Федерації, оскільки їх становлення полегшує Росії вихід із перехідного постімперського стану... створює кращі умови для формування власне російської політичної нації» [24].

При усіх цих нових підходах до проблеми взаємовідносин з Україною Дмитро Тренін залишається російським громадянином, який не поспішає потрапити під статтю кримінального кодексу за невизнання Криму територією Росії. У його порадах державним владним структурам значиться: «***Принциповою позицією Москви має залишатися забезпечення прав населення ДНР/ЛНР при одночасному визнанні суверенітету й незалежності України у її міжнародно-визнаних кордонах – за виключенням Криму, що став частиною Російської Федерації.*** Визнання російського статусу Криму з боку України й міжнародного співтовариства, а також умови такого визнання – питання віддаленого майбутнього. Зараз важливим є підтвердження того, що Росія розглядає Донбас як частину української держави і заінтересована в деескалації конфлікту з наступною поетапною стабілізацією становища в регіоні» [24].

В ключі подальшого продовження діалогу, вважає Тренін, слід дійти порозуміння, що найближчим часом Україна не стане членом НАТО, а це зніме питання про федераліза-

цію України й переведе питання про українізацію навчального процесу на рівень самих громадян України без втручання Росії. Викладаючи ці думки Треніна, я не готовий сприйняти їх як такі, що мають стати програмою до дії. Та, власне, вони апелюють до Росії, а не до України, яка має своє власне бачення шляхів урегулювання відповідно до своїх національних інтересів. До того ж це є ще одним яскравим свідченням того, що ***«червону лінію» щодо Криму не дано перетнути навіть такому визнаному аналітику як Дмитро Тренін***.

Для мене головне завдання полягало в тому, щоб ознайомити українського читача з перебігом внутрішньополітичного російського дискурсу з проблем взаємин з Україною під час президентської виборчої кампанії в Росії. Саме тому вважаю за доцільне звернути увагу на один із уроків України для Росії у викладі Дмитра Треніна: «Головний урок для Росії полягає в необхідності **уважно спостерігати, глибоко вивчати і намагатися зрозуміти Україну**, яка, навіть обернена на захід, залишається важливим сусідом. Оскільки конфлікт України з Росією ще дуже далекий від вирішення, а Крим ще може стати східноєвропейським аналогом Ельзас-Лотарингії, головне завдання російської політики на українському напрямі у зримому майбутньому може полягати в упередженні війни і поступовому розвитку діалогу. Під розмови про братство і єдність Росія заплатила велику ціну за ігнорування реальної України. Пора вчитися сприймати її всерйоз» [24].

Не вдаючись до полеміки з приводу шляхів урегулювання на Донбасі та в Криму (це – питання окремого розгляду), можна лише привітати представників академічної науки Росії із першими, хай і не завжди послідовними, спробами переосмислити своє ставлення до України. Однак, констатує російський дослідник Віктор Макаренко, і до сьогоднішнього дня «проблема істини й брехні є центральною» і залишається такою в Росії для «описання під таким кутом зору усіх соціальних інститутів і політичних закладів. «Жити не по брехні», до чого закликав О. І. Солженіцин, не вийшло (поки що, чи назавжди?..) [11, с. 16].

18. 9. Покута: «Що йому Гекуба?»

При безнастанному пошуку істини щодо долі України, час від часу в пам'яті спливає сакраментальне запитання Вільяма Шекспіра в трагедії «Гамлет»: «Що він Гекубі, що йому Гекуба, щоб побиватись так?». То хто ж вона для нас – оця сама Гекуба?

Не стану заморочувати читача глибинною філософією давньогрецької міфології. Якщо лаконічно, то Гекуба – цариця Троянська, перша провидиця і узагальнений образ нещасної матері й дружини, що втратила своїх дев'ятнадцять синів, дочку і чоловіка, та все ж таки знайшла собі втіху у служінні людству, у заступництві за усіх нещасних і скривджених. Відтак у народній пам'яті Гекуба стала символом жіночого горя, до якого не можна залишатися черствим.

Небайдужість до долі Гекуби стала своєрідним тестом на людяність. Кожен народ трактує образ Гекуби по-своєму. У нашого народу символом жіночого горя є сама Україна. Звернемось до щоденників Олександра Довженка. Дорікаючи так званій національній еліті за низький рівень патріотизму та й політичної культури в цілому, він з гіркотою писав: «Ми – вічні парубки. А Україна наша – вічна вдова. Ми удовині діти».

То ж чи не пора покласти край цій ганебній традиції парубкування? Чи не пора возвеличити Україну, взявшись до праці, ставши гідним її високої скорботи по утвердженню людської правди і справедливості? Чи не пора піднятися у боротьбі за долю України до високої філософії Тараса Шевченка:

Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Література

1. Арбатов А. Крушение миропорядка [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Krushenie-miroporyadka-19205

2. Выводы международной комиссии по крушению МН17. Полный текст доклада [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gordonua. com/publications/vyvody-mezhdunarodnoy-komissii-po-krusheniyu-mh17-polnyy-texst-doklada-152169. html

3. Ганапольский: Путина больше нет, он выполняет ритуальную роль [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gordonua. com/news/politics/ganapolskiy-putina-bolshe-net-on-vypolnyaet-ritualnuyu-rol-224842. html

4. Геворкян Н. Выбор Ксении [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://www. svoboda. org/a/28809308. html.

5. Генсекретарь ООН прокомментировал обмен пленными между Украиной и боевиками [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://24tv. ua/ru/gensekretar_oon_prokomentiroval_obmen_plennymi_mezhdu_ukrainoj_i_boevikami_n907897

6. Илларионов: Собчак выступает на разогреве перед выходом главного персонажа, которым вполне может оказаться дочь Путина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gordonua. com/publications/illarionov-sobchak-vystupaet-na-razogreve-pered-vyhodom-glavnogo-personazha-kotorym-vpolne-mozhet-oka…

7. Казарин озвучил два главных подхода россиян к Украине [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://obozrevatel/com/abroad/79043-kazarin-ozvuchil-dva-glavnyih-podhoda-rossiyan-k-ukraine. htm

8. Карасин Г., Черненко Е. «Мы не станем рисковать тысячами жизней наших украинских соседей» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/diplomacy/My-ne-stanem-riskovat-tysyachami-zhiznei-nashikh-ukrainskikh-sosedei-19275

9. Кауфман С. Подготовка к «постпутинизму» началась [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/social/20180105/241135957. html

10. Кучма заявил, что есть проблемы с обменом из-за нежелания заложников возвращаться на Донбасс [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://24tv.ua/ru/kuchma_zajavil_chto_est_problemy-s-obmenom_iz_za_nezhelanija_zalozhnikov_vozvrashhatsja_na_donbass_n901008

11. Макаренко В. Читая Александра Койре: феномен эволюции национальной философии к системе тотальной лжи // Политическая концептология. – Ростов-на-Дону. – 2017, №4. – с. 6-19

12. «Мой первый визит как президента будет в Украину. России есть за что просить прощения у Украины». Главные заявления Собчак на пресс-конференции [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gordonua. com/publications/rossii-est-za-chto-prosit-proshcheniya-u-ukrainy-glavnye-zayavleniya-sobchak-na-press-konferencii-222972. html

13. На пресс-конференции Путина собралось рекордное количество журналистов [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://24tv. ua/ru/na_press_konferencii-putina_sobralos_rekordnoe_kolichestvo_zhurnalistov_n902094

14. Новости Украины. Пресс-конференция Путина – Путин соврал не раз, и не только об Украине: несколько важных моментов из выступления [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://apostrophe. ua/article/world/ex-ussr/2017-12-14/putin-sovral-ne-raz-i-ne-tolko-ob-ukraine-neskolko-va-jnyih-momentov-iz-vyistupleniys-glavy…

15. Окно Овертона. [Эл. ресурс]. – Режим доступа:https://ru. wikipedia. org/wiki/% D0% 9E% D0% BA% D0% BD% D0% BE_% D0% …

16. Омельченко: Польский самолет с президентом Качинским на борту уничтожила Россия, поэтому обломки она никогда не отдаст [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://gordonua. com/publications/omelchenko-polskij-samolet-s-prezidentom-kachinskim-na-bortu-unichtozhila-rossia-po-etomu-odlomki-ona-niko…

17. Передача Крыма Украине – Циклопедия. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://cyclowiki. org/wiki/% D0% 9F% Do% B5% D1% 80% D0% B5% D0% B4% …

18. Питерс Р. В игре в русскую рулетку Путин в этом году победил, потерпел поражение и сыграл вничью [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20171025?240612181. html

19. Президентские выборы в России: внешняя политика задвигает в тень экономику [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20171224/241076006. html

20. Пресс-конференция Путина: главные цитаты об Украине и не только [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://24tv. ua/ru/press_konferencija_putina_2017_citaty_putina_ob_ukraine_i_ostalnyh_n901802

21. Речь Трампа о безопасности: Америка – прежде всего [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi. ru/politic/20171219/241045134. html

22. Россия в 2018 году: переизбрание Путина и чемпионат мира, а что еще? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/politic/20171230/241130010. html

23. Тесля А., Сергеев С. «Большая русская нация» осталась в безвозвратном прошлом [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www,globalaffairs.ru/print/global-processes/Bolshaya-russkaya-natsia-ostalas-v-bezvozvratnom-proshlom-18858

24. Тренин Д. Понять Украину [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Ponyat-Ukrainu-19123

25. Фрид Д., Черненко Е. «Фигуранты этого перечня не сразу столкнуться с практическими последствиями» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/diplomace/Figuranty-etogo-perechnya-ne-srazu-stolknutsya-s-prekticheskimi-posledstviami-19245

26. Хантсман Дж. «Любой шаг к восстановлению наших отношений будет проходить проверку Украиной» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www.globalaffairs.ru/print/diplomacy/Lyuboi-shag-k-vosstanovleniyu-nashikh-otnoshenii-budet-prokhodit-proverku-Ukrainoi-19178

27. Худолей К. Россия и США: путь вперед [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://www. globalaffairs. ru/print/number/Rossiya-i-SShA-put-vpered-19120

28. Шмеман А., прот. Дневники. – 2-е изд., испр. – М. : Русский путь, 2007. – с. 480

Глава 19. «КОРИСНІ ІДІОТИ»: КЛІНІКА ЧИ ПОЛІТИЧНИЙ ҐЕШЕФТ? *

Ткаченко В. «Корисні ідіоти»: клініка чи політичний ґешефт? // Суспільно-політичні процеси. – К. ВИДАВНИЦТВО ПОЛІЛІЯ, 2019. – Випуск 1(11). – стор. 200

Рік тому (23-26 січня 2018 р.) на обговорення 48-го Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) в Давосі були винесені ***проблеми майбутнього людства***. Головний посил минулорічного дискурсу, за словами засновника і генерального директора ВЕФ Клауса Шваба, полягав у тому, щоб «***створити спільне майбутнє для всього світу***». Ставилось завдання «***опрацювати нову модель співробітництва, яка б охоплювала не інтереси вузького кола людей, а долю людства в цілому***». Відштовхуючись від наявних геополітичних тенденцій, учасники форуму ставили за завдання ***обговорити шляхи удосконалення механізмів глобального управління*** за умов спадаючих темпів росту, продуктивності та браку кваліфікованої робочої сили.

Минув рік. Тож закономірно постало питання про ті зрушення, які б мали статися за цей час в площині безпеки і утвердження миру на землі. Хіба не це завдання є першорядним задля забезпечення «спільного майбутнього для всього світу»? Однак впливове аналітичне видання The Diplomat висловило досить скептичну думку щодо якихось позитивних зрушень у світі: «З одного боку, ні Росія, ні Захід, не хочуть повторення холодної війни. Але з другої, коли проаналізувати тональність і зміст висловлювань з обох сторін, виникає враження, що вони своїми промовами підводять себе саме до такого сценарію, оскільки нові назви на кшталт «гібридної війни» не змінюють суті. Більш того, триваюча війна слів підкріплюється ділами. Воєнні бюджети зростають як у Росії, так і у НАТО. Швеція, що не входить у альянс, повернулася до служби згідно призову, НАТО розміщує війська у Східній Європі у таких масштабах, яких ми не знали з часів холодної війни, а Кремль відновив польоти стратегічної бомбардувальної авіації і майже кожен місяць оголошує про створення нових зразків воєнної техніки» [1].

А тим часом, зазначає професор Військового коледжу сухопутних військ США Роберт Фарлі, захоплення українських кораблів у Керченській протоці «знову розпалило напруженість в рамках тієї кризи, котра дещо вщухла за останні декілька років», а коли враховувати факт триваючого тертя між Росією і США, то внаслідок зміщення хиткого балансу останніх років «Східна Європа може зануритися в хаос». Отже, враховуючи ситуацію, коли «Росія рішуче відторгає норми міжнародного порядку, перспектива конфлікту між великими державами знову стала реальною», а «місцем початку третьої світової війни може стати Україна» [2].

За цих обставин важко не погодитись – встановлення довіри між Росією і Заходом мало б стати одним із магістральних напрямів світової політики. Для досягнення взаєморозуміння і взаємоповаги у діалозі годилося б продемонструвати готовність сторін до компромісів та здатність взяти на себе відповідальність за минулі гріхи й помилки. Зокрема й щодо найактуальнішого зовнішньополітичного злочину Росії – анексії Криму й розв’язання військової агресії на Донбасі.

Однак добрі побажання поки що далекі від здійснення. Те, що на практиці Росія відкидає саму можливість ставити питання про Крим, а події на Донбасі зображає як таку собі «громадянську війну», до якої, мовляв, Росія не має жодного відношення, уже мало кого дивує. Та все ж важко зрозуміти досить поширену в інформаційному полі Заходу точку зору прихильників «реальної політики», де на одну дошку ставиться агресор і жертва агресії, яких закликають до «стриманості». І вже зовсім неприпустимою видається думка про необхідність «зрозуміти Путіна» та надати Росії своєрідну «зону відповідальності» в регіоні, бо, мовляв, вона «залишиться провідною державою у своєму географічному оточенні», а тому Захід має «визнати її роль» і «зрозуміти логіку, що лежить у її основі» [3].

І такі судження, на превеликий жаль, не поодинокі. Їх не можна кваліфікувати буденним «хлопським розумом» як таку собі повсякденність нашого буття: мовляв, «кожне село має право на свого власного блазня». За цими висловлюваннями проглядається тривала історія ідеологічної бо-

ротьби XX століття: використання більшовиками так званих «корисних ідіотів» із ліберального Заходу для виправдання злочинів Кремля та «наведення глянцу» на нужденне життя більшовицької «загірної комуни». За словами професора Університету штату Каліфорнія Брюса Торнтона, «Ленін називав їх «корисними ідіотами», – людей, які живуть в ліберально-демократичних країнах, котрі, надаючи моральну та матеріальну підтримку тоталітарній ідеології, насправді, власними руками в'яжуть петлю, на якій їх згодом повісять. Питання, чому вільні та заможні люди так несамовито прагнуть знищити і перше, і друге, досі залишається відкритим. Сьогодні корисних ідіотів можна знайти і серед прибічників примирення, рефлексивного антиамериканізму, та сентиментального ідеалізму...» [4].

І не в тім справа, чи дійсно вислів «корисні ідіоти» належав Володимиру Леніну, чи Карлу Радеку, чи ще комусь іншому. Наразі цей термін увійшов у політичний сленг, де під ним розуміють людей, уведених в оману якимось політичним рухом, терористичним угрупованням чи ворожою державою, котра цинічно використовує цих людей у своїх корисливих цілях. Так, деякі елементи привілейованих верств британського суспільства у свій час виявляли відверту симпатію до Адольфа Гітлера. Сьогодні деякі ліві активісти симпатизують радикальному ісламу.

Що вже говорити про день сьогоднішній, коли за умов російської агресії проти України тема «корисних ідіотів» набуває особливої актуальності. Так, в німецькій версії Вікіпедії зазначається: «В зв'язку з Кримом і війною на Україні можна знайти в міжнародних засобах масової інформації багато прикладів застосування цього терміну. Він використовується здебільш, щоб підкреслити теплі стосунки між російським урядом Володимира Путіна і декількох міжнародних діячів... ». Не стану відтворювати пропонований енциклопедією список, оскільки наведеними постатями ця категорія людей далеко не вичерпується. Головне для нас – розглянути феномен «корисних ідіотів» як досить поширеного нині соціального явища, розкрити витоки та живильне середовище його адептів, вникнути в суть фальшивої аргументації їхніх писань [5].

19.1. Найманці психологічної війни

Найбільш вживаним контраргументом розвідувальних і спеціальних служб Росії є звинувачення своїх опонентів у прихильності до конспірології, а ще ефективніше – до теорії «світової змови». Цей «хід конем» покликаний відразу поставити противника в невигідне становище такого собі дрімучого ретрограда, який, мовляв, погрузнув у передсудах та нав'язливих русофобіях.

А тим часом ми спостерігаємо дивну річ: мало не кожна солідна фірма у світі має свою службу безпеки, розвідку й контррозвідку; видає масу документів службового та таємного змісту; розробляє стратегію і тактику боротьби з конкурентами. Зрозуміло, що усі ці служби дотримуються суворої конспірації. Але при цьому всьому нас хочуть переконати, що дослідницько-аналітичної роботи в площині конспірології бути не може за визначенням. Що вже говорити про чисельні державні структури, покликані захистити державні таємниці та виконувати «делікатні» розвідувальні та підривні операції щодо своїх противників. Отже, судячи з усього, при наявності масової конспірації має бути й відповідна аналітична конспірологія. Не дивлячись на те, що це поле діяльності є таємницею за сімома печатями.

Зазначу відразу – я не є спеціалістом в галузі конспірології. Тож максимально скористаюся низкою готових аналітичних матеріалів, зокрема й тих, що були розміщені у газеті The Washington Post наприкінці 2018 р. (*Накасіма* та *Шейн Харріс* працювали над цією статтею у Вашингтоні, а *Наталя Аббакумова* – у Москві). Цей матеріал був заснований на інтерв'ю, проведених у Москві й Вашингтоні, на документах публічного характеру та інформації, наданої співробітниками західних розвідувальних служб. Інформаційним приводом розміщеного матеріалу стала участь декількох московських шкіл у розширеній програмі військової освіти з метою привити у дітей «повагу до служб безпеки, а також підвищити рівень знань в галузі математики й комп'ютерної справи у потенційних рекрутів» [6].

Воно б все нічого – діти мають отримати спеціальність. Однак тут привертає до себе увагу той факт, що одним із пар-

тнерів цієї програми є російська військова розвідка, відома як Головне розвідувальне управління (ГРУ). Сліди діяльності цієї структури все більше виявляють себе нині під час керованих Кремлем операцій у всьому світі. Тут і керівництво російським вторгненням в Україну в 2014 р., і хакерський злам у США комп'ютерів Національного комітету Демократичної партії в 2016 р., а також напад із використанням нервово-паралітичної отруйної речовини в Британії у 2018 р. За оцінкою газети, «російське відомство військової розвідки – мережа, що охоплює увесь світ і включає в себе тисячі співробітників, бійців сил спеціальних операцій та шпигунів – стає одним із найбільш потужних інструментів» [7].

Це розвідувальне відомство, яке раніше виконувало строго військові завдання, стає нині дедалі більш універсальним. Пояснення цьому феномену аналітики вбачають у тому, що Росія вочевидь набагато слабша в економічному відношенні, ніж Сполучені Штати Америки і Європейський Союз, одначе Путін продемонстрував більш високу готовність до ризику та отримав підтримку з боку суспільства, яке сповідує наратив «Росії як оточеної фортеці». Тож ГРУ якраз вписується в авантюристичний ризикований характер політики Путіна. Опозиційний російський політик Геннадій Гудков зазначає таку особливість: офіцери ГРУ позиціонують себе «рішучими хлопцями». Мовляв, «Ми потрібні вам для того, щоб когось замочить? Ми його замочимо. – Ми потрібні вам для того, щоб захопити Крим? Ми його захопимо».

Оцей зв'язок між агресією проти України і терористичними акціями Росії у світі наочно був продемонстрований у зв'язку із «справою Солсбері» – змовою з метою вбивства полковника Скрипаля, колишнього офіцера ГРУ, який продав секрети британській МІ-6. Як пише газета The Daily Telegraph у номері від 7 січня 2019 р., агенти ГРУ приїхали в Британію під іменами Олександр Петров і Руслан Баширов, але пізніше були з ганьбою викриті як Олександр Мішкін і Анатолій Чепіга – двоє старших офіцерів ГРУ, нагороджених медаллю Героя Російської Федерації, вищою нагородою країни. Вважається, що вони отримали нагороди за свої дії в Україні у 2014 р.» [8].

Попри спроби глави російської Служби зовнішньої розвідки (СЗР) Сергія Наришкіна переконати громадськість, що нібито отруєння в Солсбері було «гротескною провокацією, брутально організованою британськими і американськими спецслужбами», британські джерела повідомили газеті The Daily Telegraph про те, що «подробиці змови добре відомі, в тому числі й ланцюжок агентів, що веде до Путіна. Саме він дав «зелене світло» для використання нервово-паралітичної речовини на британській землі». Британські спецслужби вжили належних заходів: загроза від ГРУ «була різко скорочена в результаті контртерористичної операції, а всі агенти, що здійснили напад, були викриті... Масове виселення шпигунів із російських посольств у Європі і США відіграло також величезну роль у підриві російської розвідувальної мережі за рубежем». Подальша велика інформація була зібрана західними спецслужбами після того, як Кремль наказав другій групі в Нідерландах розвалити окреме розслідування щодо використання «Новичка», що проваджується Організацією по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ). Підрозділ ГРУ був арештований агентами голландської розвідки, було виявлено 300 підозрюваних агентів і викрита підривна діяльність ГРУ. Проведені розслідування дозволили західним розвідувальним службам пов’язати ГРУ із серією незаконних шпигунських організацій, включаючи спроби припинити розслідування російського допінгу в спорті та втручання у вибори у США в 2016 р. [9].

Немає нічого дивного в тім, що російська служба зовнішньої розвідки спішно намагається відновити свої розвідувальні мережі за рубежем. А тим часом військовий азарт настільки захопив російське суспільство, що найбільш здібні школярі та студенти прагнуть поступити на службу в розвідку. Документи обраних розвідкою шести шкіл Москви засвідчують, що їх спонсорами виступають Федеральна служба безпеки (ФСБ), а також військова частина 26165 і підрозділ ГРУ, що відає питаннями кібервійни. Командир військової частини 26165 Віктор Нетикшо, як засвідчують американські джерела, очолював хакерську атаку ГРУ на акаунти електронної почти співробітників Національного

комітету Демократичної партії і членів виборчого штабу Ґіларі Клінтон.

Відігравши ключову роль у двох чеченських війнах, зазначає генерал Олексій Кандауров, генерал КДБ у відставці й критик Путіна, співробітники ГРУ «отримали досвід позасудових розправ. Це – ключовий фактор, що змінює психологію людини». Останнім часом у їх середовищі перейнялися освоєнням кіберпростору. Ті підрозділи ГРУ, які за радянських часів були сфокусовані на пропаганді й шифруванні даних, сьогодні вдаються до психологічних операцій з допомогою інтернету й кібератак. У певному розумінні інтернет нині є тим неконтрольованим простором, яким намагається опанувати ГРУ.

Газета The Washington Post наводить приклад про психологічну спецоперацію підрозділу ГРУ, відомого як військова частина 54777, або як 72-й центр спеціальної служби: «У лютому 2015 року, коли конфлікт у Східній Україні тривав уже рік, приблизно десять сенаторів отримали повідомлення по електронній пошті, що були нібито направлені членами організації під назвою «Патріоти України». В цьому повідомленні аноніми покликалися на петиції про «спасіння» України» шляхом направлення «досвідчених спеціалістів США і НАТО» для заміни українських командирів і офіцерів. На думку американських аналітиків, «ця кампанія переслідувала подвійну мету – вчинити подальший деморалізуючий вплив на українців після тяжких втрат, а також посіяти ворожнечу серед впливових американських політиків, змусивши їх повірити в те, що самі українці втратили віру у свої збройні сили» [10].

Військова частина 54777 має декілька підставних вивісочних організацій, які фінансуються за допомогою урядових грантів як спілок публічної дипломатії, хоча насправді таємно керуються ГРУ. Дві найбільш значимі з них – «ІнфоРос» та Інститут російської діаспори. Так, наприклад, у лютому 2014 р., незадовго до російської анексії українського Криму, вказані дві організації звернулися нібито від імені російських громад в Україні із закликом до Путіна втрути-

тися у назріваючу кризу. Ціль цього заклику: переконати міжнародну спільноту, що Україна не єдина. Той же почерк, зазначають американські аналітики, проглядався в листопаді 2018 р., коли російські прикордонники відкрили вогонь по трьом українським суднам в Чорному морі із подальшим їх захопленням. Тоді молодим людям в прикордонних районах було направлено СМС-повідомлення з наказом негайно з’явитися на пункт збору для подальшого проходження військової служби. Переслідувана мета – внести панічні настрої в суспільство.

Привернув до себе увагу й матеріал, що з’явився в інтернеті напочатку січня 2019 р., з посиланням на південнокорейське видання International Policy Digest. У ньому йдеться про те, що нібито «недавно» у Вашингтоні «відбулася зустріч групи сенаторів-республіканців і представників ряду громадських організацій України». Хто були ці сенатори, що за громадські організації представляли Україну – все це покрито таємницею, оскільки «журналістів на цю зустріч не запросили». Однак на зустрічі нібито було зафіксовано, що «наростає протистояння між Україною і Росією, що, ймовірно, призведе до ескалації збройного конфлікту між двома країнами» Тож Європі доведеться «взяти активну участь в конфліктній ситуації». Отак налякавши публіку, учасники зустрічі, як нас намагаються переконати, закликали Україну «зосередитися на національному примиренні, припинення війни на Донбасі». А далі пішли в хід найбільш екзотичні пропозиції: «залучити Януковича у процес примирення», оскільки «досвід Віктора Януковича і той вплив, який він як і раніше має серед жителів Донецької і Луганської областей, могли б відіграти позитивну роль у припиненні там війни». Вершиною так би мовити цієї «народної дипломатії» під орудою ГРУ було ось таке положення: «залучення Януковича могло б стати ефективним варіантом досягнення мирного урегулювання, спрямованого на спасіння національної ідентичності України». Тут, як мовиться, жодні коментарі недоречні, коли вже сам Янукович виставляється в ролі спасителя «національної ідентичності України» [11].

Із свого боку аналітики The Washington Post зазначають, що Україна нині являє собою випробувальний полігон для операцій ГРУ в галузі інформації й кіберзброї. Керовані військовою частиною 54777 шпигуни створюють фейкові персоналії й розміщують коментарі на російськомовних і англомовних платформах у соціальних мережах, а також публікують статті у західних виданнях. Частіше всього його співробітники намагаються посіяти ворожнечу між проросійськи і прозахідно налаштованими українцями і видають із себе українських «патріотів», яким по горло набридли промосковсько налаштовані й звинувачувані у застосуванні насилля «нацисти» і «фашисти». Як зазначає колишній високопосадовець Держдепартаменту, що керував відповіддю Заходу на агресію Москви проти України Даніел Фрід, «Україна в 21-му столітті є тим же полігоном для гібридної війни, чим була Іспанія у 30-ті роки минулого століття для техніки бліцкригу – це те місце, де погані хлопці випробовують ті методи, які вони зможуть потім застосувати проти нас» [12].

Насамкінець американські аналітики роблять висновок, що Росія дотримується лінії «НАСТАМНЕТ» – вогул заперечуючи той очевидний факт, що ГРУ здійснює підривну діяльність по всьому світу. Володимир Путін не збирається відмовлятися від використання цього століттям відпрацьованого військового відомства як своєї головної зброї для забезпечення російського впливу за кордоном. Що найсумніше – його позиція зміцнює віру багатьох росіян у те, що їх країна гостро відчуває потребу саме в таких агресивних розвідувальних службах задля протидії нібито все зростаючої загрози з боку Заходу.

19.2. Дволикий Янус західних демократій

Президент і генеральний директор Міжнародної кризової групи Роберт Маллі помістив 28 грудня 2018 р. у журналі Foreign Policy велику статтю, присвячену аналізу 10 конфліктів у світі, на які слід звернути особливу увагу. Один із них стосується України. За оцінкою Маллі, «війна в Україні продовжує тліти і кінця їй не видно... Останньою точкою

спалаху є Азовське море, де в листопаді відбулися зіткнення російських і українських суден, і Росія фактично заблокувала доступ до Керченської протоки в гирло моря... Цей інцидент вочевидь продемонстрував вкотре зриме бажання Москви застосувати відкриту силу проти України». Що особливо насторожує гендиректора, то це те, що «протистояння припускає, що жодна із сторін не вбачає жодної переваги в компромісі» [13].

Законно виникає питання: про який компроміс може йти мова? Якщо відштовхуватися від реалій, то маємо вибирати між двома варіантами: або 1) звільнення окупованих територій, мир і рівноправне співробітництво двох суверенних держав, або 2) «примирення», до якого нас схиляють прихильники «русского мира» й холопського «малоросійства». І це бажано б усвідомити і широкому загалу наших громадян, так і нашим союзникам й співчуваючим на Заході, насамперед у Європейському союзі.

Приміром так, як це викладає Едвард Лукас – відомий британський публіцист. Звертаючись до історичних аналогій він розглядає ситуацію в Керченській протоці через призму агресії гітлерівської Німеччини проти Польщі у 1939 р.. Хоч, на його думку, довоєнна Польща була далеко не ідеальною, однак вона стала не чим іншим як *жертвою агресії*, а Німеччина – відвертим *агресором*. То як би мали поступити союзники Польщі: 1) закликати обидві держави до миру (примирення), а чи 2)засудити агресію Німеччини й допомогти Польщі? Позиція Лукаса чітка і однозначна: «було б абсурдним просити обидві сторони урегулювати конфлікт в ситуації, де лише одна сторона нагнітає його. Нелогічно також було б прагнути до посередництва в досягненні угоди. Німецьким військам слід було покинути Польщу; Німеччині слід було виплатити компенсацію за нанесені збитки і шкоду. Після цього можна було б спробувати поговорити» [14].

Чому цей сюжет виявився актуальним сьогодні в контексті нападу Росії на Україну на Азовському морі? Для Едварда Лукаса ситуація є вкрай однозначною. Україна має право на безперешкодну навігацію у цих водах на підставі

не лише міжнародного права, але й підписаної з Росією угоди. Адже всім очевидно: Кремль після нарощування місяцями кампанії утиснень та інших злодіянь заблокував, врешті-решт, вихід України у Чорне море. Патрульні судна російської прикордонної служби відкрили вогонь по трьом українським суднам й захопили їх. Декількох членів команди було поранено. І це все було частиною російського плану. Один із його елементів – ізоляція Маріупольського порту з метою паралізувати економіку на південному сході України. Але об'єктивно випливає й інший аспект проблеми: «це піднімає градус української політики, і, що найважливіше, це дипломатична авантюра, що піддає випробуванню рішимість не України, а Заходу» [15].

Якою ж виявилася реакція Заходу на цей воістину екзистенціальний тест на цивілізованість і порядність? Тут, на думку Лукаса, Росія уже може святкувати легку перемогу: лише частина країн (особливо Канада) відреагували словами, що ідеально описують ситуацію – відкрито засудивши російську агресію. Інші ж здебільшого розводять демагогію: закликають обидві сторони до мирного урегулювання ситуації; перемежують слова підтримки України із критикою дій Росії, закликаючи до «стриманості й мирного урегулювання»; а то ще навіть аж до «крайньої стриманості». Щонайбільшого неспокою викликала відсутність ранньої реакції з боку США.

Щоправда згодом ситуація стала поступово виправлятися, хоч до нових додаткових санкцій так і не дійшло. Росії довелося відзвітувати про свої дії в Раді Безпеки ООН, при тому що російські представники вели себе вкрай зухвало. На превеликий жаль, підводить рису Едвард Лукас, «всього цього надто мало і все воно аж надто запізнюється. Кремль засвоїв однозначний урок. Захід роз'єднаний і надто повільно реагує. Він не вважає Україну своїм союзником. Замість цього *він ставить головну і найбільш сміливу із європейських жертв кремлівської агресії в один ряд з її мучителем*» (курсив наш. – *Авт.*) [16].

Тож які дії могли б бути адекватними ситуації? На думку Лукаса, правильна відповідь мала б бути поєднанням кіне-

тичних, символічних та фінансових заходів. Наприклад: флотилія ВМС НАТО у Чорному морі нанесла б дружній візит в Маріуполь і за цим би прослідували кроки щодо збільшення двосторонньої військової допомоги Україні. Західні країни могли б повідомити про тимчасову затримку видачі дипломатичних і ділових віз росіянам. Країни на кшталт Великобританії заявили б, що невдовзі ухвалять закони, котрі обмежують права анонімних осіб і «тіньових фірм» на купівлю нерухомості чи їхнього доступу до фінансової системи. А все це подало б сигнал про серйозні наміри. Але тим часом маємо з сумом констатувати: «Здатність Росії до ескалації й провокацій не повинна дивувати відповідальних за формування рішень на Заході. На жаль, ми раз за разом провалюємо це випробування – а по рахунках платять наші союзники» [17].

От така угодовська політика, розрахована на поточну кон'юнктуру – «від виборів до виборів» – уже, власне, мало кого дивує. Серйозні аналітики, як уже згадуваний Роберт Маллі, вбачає головну причину усіх негараздів у тому, що у міру згасання епохи безумовного глобального панування США міжнародний порядок у все більшій мірі поринає в хаос. І в цей же час інструменти колективних дій, такі як Рада Безпеки ООН, фактично паралізовані, а інструменти колективної відповідальності, включаючи Міжнародний кримінальний суд, ігноруються й недооцінюються. За таких умов все більше регіональних лідерів і намагаються перевіряти на міцність державні кордони, боротися за владу й збільшувати свій вплив (пригнічуючи своїх суперників), втручаючись у конфлікти на територіях інших країн.

Дехто може заперечувати цей феномен. І цьому є підстави, бо й в часи здавалось би домінуючого впливу США у ролі «світового поліцейського» теж було немало проблем. Тут можна назвати застосування Іраком хімічної зброї проти Ірану у 1980-х роках; і кровопролиття в Боснії, Руанді й Сомалі у 1990-х роках; і війни в Афганістані та Іраку після терактів 11 вересня; і жорстоку кампанію проти тамілів у Шрі-Ланці в 2009 році; а далі й крах Лівії й Південного Судану. І все це відбулося в період панування – а то й за безпо-

середньої участі – США і, в цілому, Заходу як такого. Узагальнюючи цей ряд міжнародних криз, можна стверджувати, що ліберальний і формально заснований на цих нормах порядок не зміг завадити тим, хто встановлює правила, ігнорувати оці самі правила тоді, коли це їм було вигідно. Отже, падіння впливу Заходу, і насамперед США, оцінюється зовсім не так з боку Москви і Пекіна, як це оцінюється з боку Брюсселя, Лондона чи Вашингтона.

І тим не менш, при тому всьому, могутність і альянси США впродовж тривалого часу здійснювали вплив на міжнародну політику, дозволяли встановлювати кордони і формувати порядки у різних регіонах. Але у міру зменшення впливу Заходу (зневажливе ставлення Трампа до традиційних союзників, боротьба Європи з Брекситом, наростання націоналістичних і популістських настроїв) дужчають спроби лідерів найрізноманітніших країн по усьому світі перевірити, наскільки далеко вони можуть зайти у здійсненні своєї ревізіоністської політики. Найбільше занепокоєння викликає загрозливе поєднання фундаменталістського націоналізму й авторитаризму, в якому простежується відсутність поваги до міжнародних інститутів і норм.

Ніхто не стане заперечувати, що ми живемо у несправедливому, жорстокому й висококонкурентному світі. І в критиці цього світопорядку немає нічого нового. Однак, коли ця критика в минулому переслідувала прагнення до встановлення миру й міжнародної солідарності, то нині вона випливає із популізму, який над усе ставить вузьку соціально-політичну ідентичність WASP (білий, англосаксонець протестант), демонізує меншини й мігрантів, наступає на диктатуру закону й незалежність преси, прикриваючи свою ревізіоністську політику гаслом національного суверенітету.

Нинішня фортуна благоволить диктаторам по всьому світу, хоч закінчується вона часом втечею із своєї країни разом із награбованими мільярдами. Їхня нахраписта поведінка мотивується усвідомленням, що обмеження поступово зникають. Ці лідери перевіряють норми на міцність як всередині своїх країн, так і за рубежем. Так, зазначає Роберт

Маллі, «анексувавши частину територій Грузії й України та спровокувавши війну на Донбасі, Росія тепер демонструє свій вплив у Азовському морі, труїть дисидентів на території Сполученого Королівства й підриває основи західних демократій за допомогою інструментів кібервійни» [18].

І Росія не одинока у своїх агресивних діях – то там, то в іншому місці палахкотять вогнища війни і чути вибухи терористичних актів. І навряд, що ці дії можна назвати чимось новим, і вони, зрозуміло, неоднакові за своїм розмахом. Однак подібні дії стали більш відкритими й зухвалими. І у них є спільна риса: вони випливають із переконаності в тому, що за порушенням міжнародних норм не прослідує жодного серйозного покарання. Небезпека нинішнього хаосу не обмежується тим насиллям, яке уже розпочалося. Набагато більшу небезпеку несе з собою вірогідність прорахунків. Рішення вийти за рамки, до якого вдався один лідер, переконаний у своїй безкарності, може спровокувати несподівану реакцію збоку іншого лідера, а їх супротивні дії можуть призвести до ескалації при відсутності надійної системи міжнародної безпеки.

19.3. Про «регіональний вакуум» та «зону впливу» Росії

У відповідь на атаку України з боку Росії в Керченській протоці президент США Дональд Трамп відмінив свою зустріч з російським президентом Володимиром Путіним. Інші уряди Заходу засудили дії Кремля. А потім, коментує події екс-посол США в Україні Джон Гербст, ці новини якось загубилися в інформаційному полі. І даремно: «нинішня слабка реакція Заходу означає, що Путін отримав тактичну перевагу, що збільшує вірогідність того, що Москва піде на подальшу ескалацію в майбутньому. Було б легко відмежуватися від цього спалаху насильства як від суто української проблеми, але це втрачає сенс. Кремль сповідує ревізіоністську політику, спрямовану на ослаблення НАТО і ЄС. І його нинішня агресія сфокусована на Україні» [19].

Подібну точку зору висловлює й Едвард Лукас, який закликає подивитися на проблеми України з практичної сторони: «На Заході вважають, що Україна – це фізична лінія

фронту, але справжня лінія проходить через Брюссель, Берлін, Вашингтон. Саме тут іде битва за російський вплив. Питання лиш в тім, наскільки швидко люди пробудяться й побачать небезпеку, що йде від Росії». На думку цього англійського автора, ситуація навколо України наразі набирає актуальності: «Це єдина країна в Європі, яка стояла під кулями, відстоюючи європейські цінності, на Майдані ми бачили європейські прапори, буквально просякнуті кров'ю... Я не пам'ятаю, щоб італійці чи бельгійці помирали за європейські цінності. На щастя, такої необхідності й не було. В якомусь сенсі ми у боргу перед вами [Україною]. Тому, думаю, стосунки між Європою і Україною могли б бути більш тіснішими» [20].

Що ж стосується екс-посла Джона Гербста, то ситуацію в українсько-російських взаєминах він знає із досвіду роботи в американському посольстві в Києві. І вболіває за Україну, розглядаючи її як європейський регіон особливої уваги. Він зазначає, що ще з квітня 2018 р. Москва вдалася до утиснення перевезень із і до українських азовських портів, зменшивши їхній обсяг мінімум на 50%. А домінуюча морська присутність в регіоні Азовського моря дає Москві можливість здійснювати десантні військові операції вздовж українського узбережжя. При цьому всьому, дивується експосол, «реакція США на ескалацію наприкінці листопада була посередньою, і Путін, ймовірно, буде сприймати це як зелене світло, якщо ми будемо лише відміняти зустрічі. Путін – це загроза міжнародному порядку, і він стає лише сміливішим. Настав час діяти»[21].

Джон Гербст закликає США допомогти Україні, зміцнити її морську присутність в Азовському морі. На його думку, найбільш розумний спосіб завадити спробам Путіна – це змусити його заплатити більшу ціну за його війну проти України. І це може бути, вважає Гербст, не так і дорого для США: увести додаткові санкції проти російських лідерів й економіки, а також надати Україні необхідну зброю для оборони країни. Мова йде не лише про катери, оснащені протикорабельними ракетами і торпедами, а також про надання Україні радарів і обладнання, що допоможе українським

військовим слідкувати за російським флотом у Азовському морі.

Чи означатимуть ці заходи, якщо США вдадуться до них, те, що Україна нібито є лише антиросійським знаряддям у руках євроатлантичної політики НАТО? Адже саме так намагаються зобразити курс України на євроінтеграцію пропагандисти Кремля. Більше того, останнім часом антиукраїнська істерика Москви стала особливо затятою. А тим часом ставка робиться на те, що, можливо, із Америкою і Європою вдасться домовитися і здійснити «велику оборудку» щодо розчленування України. Чи є для цього якісь підстави?

Не слід скидати з рахунку, що Путін уже не раз користався неузгодженістю країн Заходу, щоб досягти якихось короткострокових успіхів, граючи на факторі політичного плюралізму. Не слід нехтувати такою загрозою і на майбутнє. Той же Едвард Лукас застерігає українців: «Не забувайте, що природній інстинкт Заходу – дружити з Росією, не звертаючи увагу на малі країни. Це те, чого хотіли б німці – щоб малі країни не привертали уваги й вели себе тихо, і тоді б вони без проблем торгували б з Росією і отримували б дешевий газ. Ми зробили великий крок вперед, спонукавши людей у Європі визнати, що ці малі країни – непогані хлопці, а Росія – створює для них проблеми. Ми змусили їх сумніватися й роздумувати. Але я не думаю, що ми повністю досягли всього» [22].

Очевидно, такої тактики – на розкол Європи – Путін буде дотримуватися й надалі. Однак чим далі, тим більше ми приходимо до думки, що особистість російського президента – це скоріше симптом недуги російської держави, і не він є головною причиною. Ця недуга буде існувати до тих пір, запевняє нас Едвард Лукас, «допоки Росія не подолає імперського неврозу, і це непросто. Невроз іноді проявляється через напади на сусідні країни: на Естонію в 2007 році, на Грузію в 2008 році, на Україну в 2014 році, сюди можна віднести Молдову й інші країни. Іноді імперський невроз виливається в репресії у власній країні... Кремль розглядає Росію так, як Європа колись розглядала Африку, в якості

джерела грошей і сировини. Це закорінена проблема, вона існувала до Володимира Путіна й буде існувати після нього» [23].

Що й казати – Європа не однорідна і переживає вона нині не кращі часи. Є серед європейців і численні прихильники російського президента, які закликають «зрозуміти Путіна», а відтак і оправдати його агресивну політику. Але чи дійсно Володимир Путін є таким досвідченим стратегом, який може маніпулювати європейською чи американською громадською думкою? Невже Захід виявився таким безпорадним перед російським авантюризмом і розповсюдженням урядової пропаганди, яка намагається посіяти ворожнечу між націями, що входять до ЄС і НАТО? Невже справа йде до розколу Європи?

Звернемося до вересневих опитувань «Євробарометра» (Evrobarometr), де учасниками є представники усіх 28 країн ЄС. Із загального контингенту опитуваних 66% відповіли, що віддали б свій голос за те, щоб їхня країна залишилася в ЄС, і лише 17% відповіли, що проголосували б за вихід. Більше того, 68% респондентів вважають, що їхня країна отримала переваги від членства в ЄС, що є щонайвищим показником з часів 1983 р. Країни ЄС виявили свою солідарність і щодо підтримки України у її протистоянні проти російської агресії. Наразі лише Італія час від часу виступає з ініціативою покласти край санкціям проти Росії і «вести бізнес як завжди». Однак після спроби ГРУ отруїти батька і дочку Скрипалів у березні 2018 р. на території Великобританії, країни Заходу продемонстрували єдність, засудивши замах на вбивство із використанням хімічної зброї. А вже коли російська агентура спробувала зламати захист мережі Організації по забороні хімічної зброї (ОЗХЗ) у квітні 2018 р., то на зібранні Європейської ради в жовтні її члени закликали «й подалі посилювати спротив й стійкість ЄС, а також відповіді як на гібридні й кібернетичні загрози, так і на хімічні, біологічні, радіологічні і ядерні загрози» [24].

Механізм санкцій як головний фактор тиску на Росію триває, так само як і загроза нових санкцій продовжує висіти над російськими компаніями. Незважаючи на спроби

Кремля нав'язати думку, що західні санкції не є ефективними, реальні цифри говорять про протилежне. Так, у дослідженні «Блумберг економікс» (Bloomberg Economics) вказано, що впродовж останніх чотирьох років санкції США і ЄС обійшлися Росії в 6% ВВП. Опитування «Прайс уотерхаус» (PvC) російських чиновників показав: 59% із них вважають, що західні санкції нашкодили економіці. А згідно іншому опитуванню, 86% великих російських кампаній, що працюють у щонайбільших секторах економіки, «серйозно занепокоєні» можливим розширенням американських санкцій на найближче майбутнє. І це відбивається на настроях рядових росіян, особливо у зв'язку із падінням реальних доходів та збільшенням пенсійного віку. Коли на початку 2018 р. за Путіна голосувало б 67%, то наприкінці року – лише 45%. А це означає, що «оскільки незадоволення всередині країни затяжне і навіть погіршується, він [Путін] ймовірно спробує прикласти свою руку до подальших закордонних інтервенцій, як воєнних, так й інших» [25].

Як буде реагувати Захід на зростаючу загрозу інтервенції з боку Росії? Тут немалу роль відіграватиме західне експертне середовище, яке багато в чому формує громадську думку. І тут не остання роль покладається Москвою на тих самих «корисних ідіотів», обласканих Кремлем і запрошуваних до Росії на різноманітні пропагандистські заходи. Слід віддати належне пропагандистському напряму у здійсненні Росією «гібридної війни». Так, не обмежуючись традиційними прес-конференціями й інтерв'ю з провідними світовими ЗМІ, Москва вдалася до пошуку нових форм впливу на громадську думку провідних країн світу. Йдеться і про телеканал Russia Today, і інформаційний портал Russia Profile, і залучення PR-агентств (Ketchum) тощо. А ще 2004 рік був позначений початком роботи міжнародного дискусійного клубу «Валдай» – одного із найбільш вдалих піарівських проектів.

Від інших медіатусовок клуб «Валдай» відрізняється своєю цільовою спрямованістю на зарубіжне експертне середовище. Замість того, щоб адресувати повідомлення журналістам зарубіжних ЗМІ (як це загальноприйнято), тут

фокус пропагандистського спрямування було зосереджено на експертів: політологів і економістів. Ще одним вдалим рішенням було переміщення роботи клубу по різноманітних містах і регіонах Російської Федерації – це мало б справити враження зарубіжних експертів, здивувати їх обширом і різноманітністю країни. Цей пропагандистський захід належним чином фінансується, і це приносить належні результати.

Візьмемо за приклад матеріал одного із членів цього дискусійного клубу – англійського політолога Ричарда Сакви. У своїй публікації «Українська криза і криза Європи» він намагається довести, що головна суть проблеми полягає в тому, що Європейський союз, замість того, щоб перейматися проблемами економічного розвитку континенту, після 1989 р. став приділяти надто багато уваги євроатлантичній інтеграції, що є компетенцією НАТО: «суспільствам європейських країн просто не дали чіткої відповіді на запитання про те, для чого потрібен Євросоюз за умов його фактичного поглинання системою атлантичного альянсу». Ричард Саква та його однодумці вважають, що, опрацьовуючи свою політику, Європа має обов'язково зважати на думку Росії: «ЄС не може уникнути того факту, що Росія не сприймає його як щось доброзичливе, і цим він має керуватися при опрацюванні політичної відповіді». А вже коли формулювати свою концепцію взаємовідносин із Росією, то це буде «потребувати від ЄС на якийсь час забути про свої головні ідеологічні нахили», а насамперед «пропонувати простір для діалогу» [26].

Тут важко собі уявити, як це можна пропонувати простір для діалогу з Росією, відкинувши при цьому європейські принципи і цінності? Що ж конкретно пропонує Саква стосовно ситуації з анексією Криму та агресією на Донбасі? Його вихідне положення: «Що стосується України, в центрі Європи відбувся абсолютно непотрібний конфлікт», який можна було уладнати під час переговорів у Берліні ще 2 червня 2014 р. Однак, мовляв, цього не сталося з таких причин: «США стали на сторону войовничого українського націоналізму, хоча, в остаточному підсумку це конфлікт з приводу права брати участь у формуванні того, що значить бути ук-

раїнцем. ЄС наслідував прикладу США, не лише демонізуючи Путіна, що, зрозуміло, вітається українськими націоналістами із їхніми моністичними поглядами, але навіть опосередкованим чином намагаючись позбавити легітимності режим, який він очолює. Це ірраціонально й дуже небезпечно згідно будь-яких мірок» [27].

От ця словесна еквілібристика має нас переконати, що жертвою агресії є не Україна, а президент Путін, режим якого, мовляв, США намагаються позбавити легітимності. А Європа нібито винувата ще й у тому, що підтримала США, а не російського агресора. До того ж «Угода про асоціацію», як виявляється, являла собою «досить невдалу спробу створити структуру для міжрегіонального співробітництва і взаємодії». Інша справа країни Північної Африки чи Центральної Європи, які уклали подібну угоду з Євросоюзом – бо вони, за судженням Сакви, перебували «в умовах регіонального вакууму». А от Україна, як виявляється, була в зоні інтересів Росії без жодного тобі «вакууму», а тому «навіть найбільш благодушний режим у Москві очікував би змістовних переговорів для погодження стратегічного зсуву в орієнтації нової Східної Європи [Україна, Білорусь, Молдова], коли вона стала зоною спільного впливу Росії й ЄС» [28].

Загальний підсумок статті Ричарда Сакви, яка з великим задоволенням була сприйнята в Росії, полягав у тому, що Росія не є агресором, а у всьому, мовляв, винуватий Захід: «Новий атлантизм епохи після закінченні холодної війни об’єднує русофобські еліти у східноєвропейських країнах – кандидатах на вступ до ЄС, ярих атлантистів у старій Європі і прихильників американського лідерства (гегемонії) у Вашингтоні, котрі змовилися підірвати від самого початку мирну мету того, що нині стало Євросоюзом. ЄС виявився втягнутим у новий атлантизм, втративши тим самим власне розуміння цілі й почуття відповідальності за свої геополітичні починання. Замість того, щоб посувати мирну інтеграцію Європи на чітко сформульованій загальноєвропейській основі, ЄС став інструментом створення розподільчих ліній на континенті» [29].

Чи є необхідність ще раз давати характеристику поняттю «корисні ідіоти»? Замість цього я тут вдався до широкого цитування Ричарда Сакви, щоб ніхто не зміг закинути, що якусь його думку «вирвали із контексту».

19.4. «Російська партія» в Європі

У наш неспокійний час, коли звідусіль чуєш схлипування й заклики до примирення з агресором, хочеться згадати настанови нашої землячки, киянки за народженням, великої політичної постаті Голди Меїр: «Бути чи не бути – це не питання компромісу. Або вам бути, або не бути». Або ще: «Ми хочемо жити. Наші сусіди хочуть бачити нас мертвими. Це залишає нам не надто багато простору для компромісу» [30].

Отож, коли повернутися до теоретичних розумувань Ричарда Сакви щодо необхідності умиротворення Росії й на цій основі шукати вікно для діалогу, то важко собі уявити, хто і як буде вести цей діалог, відкинувши при цьому європейські принципи й цінності. Тут, можливо, промовистим матеріалом для роздумів може стати для нас свідчення польської сторони щодо провокаційних пропозицій Кремля по відношенню до України. Ще у своєму інтерв'ю порталу «Політико» у 2014 р. колишній міністр закордонних справ Польщі (2007-2014 рр.) Радослав Сікорський озвучив тезу про те, що під час візиту 2008 р. прем'єр-міністра Польщі (2007-2014 рр.) Дональда Туска у Москву, Володимир Путін нібито пропонував йому не менш як «розділ України»: «Росія хотіла, щоб ми взяли участь у розділі України, щоб ми відправили туди свої війська... Це була одна із найперших тем, яку підняв у розмові з прем'єром Туском Путін. Він заявив, що Україна – штучне державне утворення, а Львів – польське місто, так що ми могли б разом вирішувати цю проблему. На щастя, Туск нічого не відповів, він знав, що його записують».

Згодом, коли з приводу розголошення дипломатичної таємниці розгорівся скандал, Сікорський заявив, що його слова викривили, а до того ж «його підвела пам'ять». Ну що ж, буває... Однак у 2018 р. у своїй книзі «Польща може стати

кращою: куліси польської демократії» Радослав Сікорський знову повертається до цієї теми, дещо змінюючи акценти і уточнюючи, що про «польський Львів» Путін говорив під час свого візиту у Гданськ і Сопот у 2009 р.. Путін, мовляв, натякав тоді на «розподіл впливу на Україні» і «можливу вигоду, що випливала б із угоди з Росією». Варшава не наважилася на такий крок, оскільки «вступивши в гру з Москвою, вона ризикувала скомпрометувати себе на Заході й нічого не добитись на Сході». Ці слова підтверджують ті тези, котрі прозвучали в інтерв'ю «Політико» чотири роки перед тим. Різниця лише в нюансах. Поки що з боку офіційних кіл Польщі, наскільки це відомо, жодного спростування не поступало [31].

Приведена вище інформація наводить на роздуми. Як можна говорити про якесь умиротворення Росії, коли з її боку не поступало навіть жодних сигналів про перегляд своєї великодержавної позиції щодо України? Більше того – раз у раз, як це видно із традиційного щорічного інтерв'ю 2018 р. Володимиром Путіним повторюються застарілі мантри про «близькість між народами України і РФ», про першочергову необхідність надання українцям російського громадянства (досвід Абхазії, Придністров'я і Північної Осетії) для подальшого їх втягування в «русский мир». А коли йдеться про російсько-український діалог на вищому рівні, то тут позиція Путіна взагалі непохитна: «Допоки у київських коридорах влади перебувають русофоби, які не розуміють, в чому інтерес власного народу, така ненормальна ситуація буде тривати, незалежно від того, хто перебуває при владі в Кремлі» [32].

Про яке порозуміння при таких настановах може йти мова? І як тут не сподіватися на дипломатичну та іншу підтримку з боку колективного Заходу у протистоянні російській агресії? Так, Україна постійно знаходить підтримку з боку своїх західних союзників і в плані економічної та воєнної допомоги Україні, і поширення санкцій проти Росії, і в контексті гострих заяв та закликів щодо припинення нею агресивних дій проти України на різноманітних міжнародних форумах. А ще якийсь елемент осмислення ситуації вно-

сять і прогнози західних аналітичних служб. Так, одним із основних моментів прогнозу Stratfor на 2019 р. стало твердження про ймовірне посилення «протистояння між Росією і Заходом», оскільки *Москва, на думку експертів, не буде готовою піти на поступки*. А саме зустрічних кроків й очікують США та Євросоюз перед тим як покласти кінець нарощуванню воєнного потенціалу у світі та нормалізувати економічні відносини.

А тим часом існуюча конфронтація уже охопила практично увесь спектр двосторонніх відносин між Росією і колективним Заходом: від воєнної сфери до економічних санкцій, кібератак, розповсюдження пропаганди й політичного втручання. З цього приводу американський експерт Stratfor Юджин Чаусовський зазначає: «Стратегічний інтерес Росії щодо утримання України й решти колишньої радянської периферії в зоні свого впливу, на відміну від бажання Заходу позбавити Росію цієї сфери, забезпечив фон для існуючого протистояння, що розповсюдилося нині від прикордонних районів Європи до Сирії й Північної Кореї. В 2019 році це протистояння, скоріш за все, лише посилиться, оскільки договори про контроль над озброєннями припинять своє існування, а санкції будуть розширені» [33].

І от за таких умов жорсткого курсу Росії на монопольний контроль за колишнім радянським простором, зазначає популярна італійська щоденна газета Corriere della Sera, було б непогано, якби європейці публічно (в національних парламентах, в інститутах Європейського союзу та в засобах масової інформації) задались таким питанням: а *наскільки сильною може виявитися в наступні роки «російська партія» в Європі*? Проблема тим більш актуальна, що нині спостерігається ослаблення міжатлантичних зв'язків, загострюється криза ЄС, все виразнішим стає сплеск популізму в низці західних демократій. І тут ситуація виявляється далеко не оптимістичною. Доводиться зважати, що хоч Росія за європейськими мірками є лише економічним карликом, але в той же час вона залишається великою військовою державою. А до того ж Росія у стосунках із Європою має ще три вагомі переваги. Перша: геополітична близь-

кість, а відтак можливість при необхідності застосувати воєнний потенціал з тим, щоб навіяти страх на слабких і порізнених європейців. Друга перевага: можливість політично використати роль країни як постачальника енергетичних ресурсів. Третя перевага: можливість цинічно зробити акцент на тих чи інших різноманітних ідеях, на котрих сходиться багато європейців. Йдеться, зокрема, про антиамериканські настрої та деякі інші, які хоч і не так розповсюджені в Європі, але все ж таки є традиційно досить сильними.

І це не просто потенційні загрози. Вони не надумані, а випливають із задавнених традицій імперської політики Росії. До того ж існує взаємозв'язок між економічними провалами Росії та її міжнародним активізмом. Із царських часів аж до доби Путіна (в тому числі й в епоху радянської партійної олігархії) правлячі кола Росії завжди узаконювали власне становище у очах своїх підданих, вдаючись до територіального експансіонізму й агресії стосовно зовнішнього світу. Авторитарна «демократія» під керівництвом Путіна не є виключенням: «відсутність внутрішньо економічного розвитку і погіршення умов життя росіян змушують Путіна вдаватися до відволікаючих маневрів: грати мускулами й кидатися в міжнародні авантюри. Росія безперешкодно захопила Крим, порушивши таким чином табу на односторонню зміну кордонів, на котрому тримається мир у Європі. Вона також на повну міру використовує проти країн Заходу інформаційні технології і експлуатує послаблення Америки (прискорене й поглиблене сьогодні політикою Трампа), щоб у своїх інтересах похитнути баланс воєнних сил у Європі, намагаючись одночасно з цим пробудити примару можливої ядерної війни» [34].

Немає необхідності когось переконувати, що усі ці фактори йдуть від самої Росії. Однак у центрі нашого дослідження дещо інша проблема: як же обстоять справи із сплеском симпатій до агресора всередині самих європейських країн? Аналізуючи витоки цього досить абсурдного захоплення Росією, газета констатує: «Ці симпатії підгодовують як європейські крайньо ліві (все-таки Росія залиша-

ється спадкоємницею СРСР), так і крайні праві, залучені російським авторитаризмом. Їх посилює також хвиля популізму: десь більше, десь менше, але так званий сувереністський рух поєднує в собі ворожість до Сполучених Штатів і Європейського союзу та дружнє ставлення до Росії» [35].

Було б несправедливо приписувати усі ці діючі спонуки підривним діям російської агентури, хоча й цей фактор є і він досить успішно фінансується, а тому й ефективно спрацьовує. Головною спонукою тут, очевидно, є саме ставлення до європейських «цінностей» (або ж «антиціностей»), які, як нам Ричард Саква рекомендував облишити, коли справа доходить до опрацювання політики щодо Росії. Йдеться не лише про принципи міжнародного права, а й про культурні схильності й глибинні ціннісні орієнтири. І головну роль тут, судячи з усього, відіграє нехіть обивателя до вільного суспільства, до відповідальності за власну долю, що, на жаль, останнім часом стало досить поширеним у ситій і улаштованій Європі. А мода, як відомо, завжди сковує вільне волевиявлення. Свобода – це аж надто відповідальний вибір, і лише непересічна особистість, як от Голда Меїр, може дозволити собі такий принцип: «Вам ніколи не знайти кращого спаринг партнера, ніж мінливості долі».

І тут виникає зваба: зняти із себе відповідальність і всі витоки зла, пов'язані зокрема із глобалізмом, приписати виключно Сполученим Штатам. А що вже антиамериканізм став мало не політичною модою, то його носії часто втрачають саму здатність сприйняти той очевидний факт, що розквіт післявоєнної Європи було здійснено в тіні американського лідерства. Але далебі не в тіні Росії, що опікувала тоді країни Варшавського договору. Тут можна назвати й інший приклад: Південну Корею, що постала під опікою Вашингтона, і Північну Корею в зоні опіки Москви та Пекіна.

З другого боку не слід забувати й те, що саме серед громадян Італії й Франції комуністичний рух за часів холодної війни був досить вагомим. Саме у цих країнах були досить розповсюдженими ідеї на кшталт того, що замість «капіта-

лістичного варварства» і диктату США слід було б запровадити «народну демократію» під захистом СРСР і Варшавського договору. І от, на жаль, ці ідеї на хвилі антиглобалізму знову були регенеровані в Європі й набули такої гротескної форми: «Якщо ти, європеєць, зневажаєш ліберальну демократію, якщо ти вважаєш, що відстоювані нею свободи – це фікція, якщо ти переконаний, що ринок – це інструмент, винайдений багатими задля пригнічення й експлуатації бідних, якщо ти думаєш, що Америка із своїм величезним багатством – найгірше із існуючих місце у світі, де панує диктат грошей, погано прихований лицемірною конституцією і псевдодемократичними інститутами, то до кого ж ти можеш ще звернути свій погляд, як не до росіян?» [36].

19.5. Суб'єктність України

Маємо усвідомити, що суперництво між наддержавами може тимчасово зміщувати політичну рівновагу в європейському регіоні у бік то однієї, то іншої держави. Однак, в остаточному підсумку, тривалий успіх справжнього політичного діяча досягається лише тоді, коли він завойовує серця і прихильність власних громадян. Скільки б російська пропаганда не виставляла керівництво України такими собі васалами «Вашингтонського обкому», Україна твердо і послідовно прокладає собі шлях до Європейського союзу виходячи з своїх власних національних інтересів, насамперед – інтересів безпеки. Підводячи підсумки 2018 року, американський аналітичний центр Bloomberg констатував: «Україна є тим фронтом, де Путін не може перемогти. Кремль не зумів упередити розкол православної церкви, викликаний прагненням Києва віднайти духовну незалежність від Москви. Українці в цілому не перейнялися особливими симпатіями до Росії, незважаючи на економічні й воєнні труднощі своєї країни, а Україна буде все більше зближатися із Заходом. Наступному президенту України, якого виберуть у 2019 році, буде складно іти на поступки Путіну, навіть якщо це будуть поступки тактичного характеру» [37].

Проголошення Православної церкви України – тема окремого ґрунтовного дослідження. Нас в даному випадку цікавить один момент – чергові антиамериканські звинувачення з боку кремлівської пропаганди у тому, що «в процесі [церковного] розколу Сполучені Штати брали активну участь». Немає нічого дивного, що співробітник Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату Дмитро Петровський тут же звинуватив Америку в нібито традиційній неприязні до Росії. Тож, за його словами, «християнство в Росії розповсюдилось дуже давно. Ще при житті Ісуса Христа святий Андрій проповідував його в Києві і Новгороді», а «в 988 році в Константинополі було хрещено князя Володимира» [38].

Тут в аргументації московського попівствующого держслужбовця відсутня будь-яка логіка, а ерудиція в його аргументації й не ночувала взагалі. По-перше, Росії за часів Ісуса Христа і близько не було. Із 1330-х до 1480 року московські князі, за рідким виключенням, були лише утримувачами ханського великокняжого ярлика. І лише в 1547 р. князь Московський Іван IV Васильович Грозний прийняв титул царя, а князівство Московське стало центром єдиної Російської держави, яка в такий спосіб і започаткувала своє існування. Новгородці ж ніколи не вважали себе московітами і ще навіть після розгрому на річці Шелоні 1471 р. Новгород зберігав свій державний устрій аж до 1478 р, коли мусів здатися, а його вічові порядки були ліквідовані й вічевий дзвін та міський архів були відправлені в Москву. Тож прийняття християнства Києвом і Новгородом не мають жодного стосунку до Росії. А те що Володимир Великий був хрещений не в Константинополі, а в Корсуні – то мав би знати кожен школяр, а не те щоб керівник департаменту Азії Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату.

Але що взяти із невігласів? Головний їхній принцип – діяти цинічно й нахраписто. Хоча часто це й приносить результати, зовсім протилежні від тих, на які сподівався Кремль. Як зазначає у своєму аналітичному матеріалі журналу Atlantic Council Георгій Церетелі, «російський авантю-

ризм призвів до негативних наслідків для влади Путіна. Здається, серед них і незворотній розрив із сусідньою Україною, з давніх часів порідненою як соціально так і культурно. Наслідком стало посилення санкцій проти РФ і спад популярності Путіна до найнижчого рівня з часів російської анексії Криму в 2014 році» [39].

Натомість з початком російської агресії проти України Європейський союз став потужним торговельним партнером України. Відбулися серйозні зрушення в громадській думці і в самій Україні у бік збільшення підтримки вступу до НАТО, так само як стрімко змінилося ставлення українців до Росії. Серед опитаних групою «Рейтинг» влітку 2018 р., громадян України, найбільш приязно ставилися вони до Білорусі – 74%. «Антирейтинг» очолювала Росія: позитивно до цієї держави ставилося 35% опитуваних, а негативно – 52%. Ставлення до міжнародних організацій таке: до ООН позитивно ставилося 58%, негативно – 20%; ОБСЄ – відповідно 50% і 26%; НАТО – 49% і 30%. Недарма ж у жовтні 2018 р. спеціальний представник США з питань України Курт Волкер зазначив: «Сьогодні Україна є більш об'єднаною, більш націоналістичною й більш орієнтованою назустріч Європі, НАТО і Заходу, ніж коли-небудь раніше. І це є прямим результатом російського вторгнення в Україну й убивства українців» [40].

Тож закономірним стало рішення Вселенського патріарха Константинополя дарувати незалежність Православній церкві України, відділивши її від російської – вперше з 1686 р. Такий розрив став ударом по Москві, яка самовпевнено вважала себе центром православного християнства, а заодно й по міфу, в котрому Путін увіковічнив Росію як захисницю «русского мира». І це демонструє ще один важливий, хоча й символічний, крок України на вихід із столітньої тіні її північного сусіда. Зокрема й тому, що Російську православну церкву роками розглядали як партнера Кремля щодо розповсюдження російської урядової пропаганди: «Хоча можливо йому й вдалося забрати кримський півострів і заблокувати вступ України до НАТО чи приєднанню до ЄС у найближчому майбутньому, Путін увійде в історію як лідер

Росії, який підштовхнув Україну до остаточного розриву політичних, культурних і релігійних зв'язків із, так званою, братньою нацією» [41].

В контексті зазначеного вище зовсім убогими видаються спроби зобразити Україну як «американський проект», так само як сто років тому царизм зображав Україну в ролі «австро-угорського проекту». Тут ревним прихильникам концепції про «Вашингтонський обком» не гріх би було познайомитися із точкою зору ізраїльського публіциста Йоава Керні. В журналі Globes у жовтні 2018 р. він наголошував на тому, що відверто прагматичний президент США Джордж Буш намагався у 1991 році будь-що не допустити проголошення незалежності України. Завдяки низці обставин він виявився сучасником розпаду СРСР, але при тому «не було жодного зв'язку між його діями й двома монументальними подіями, що відбулися за часів його президентства – падінням Берлінської стіни менш ніж через 10 місяців після його присяги і розпадом Радянського Союзу майже три роки потому» [42].

Як засвідчують дії Буша в останні місяці керівництва Михайла Горбачова, продовження існування Радянського Союзу, хай навіть під іншою назвою і вже точно з іншим світоглядом й орієнтацією, мало в очах Буша всі переваги заради світового спокою й утвердження, як він наголошував, «розсудливості». Саме тому в червні 1990 р. Джордж Буш відвідав Москву з тим, щоб зміцнити позиції Михайла Горбачова. Уже було видно, що управління державою вислизає з рук першого і останнього президента СРСР. З Борисом Єльциним американський президент вів себе відсторонено й демонстративно холодно. Йому не подобався популізм Єльцина і його відверта готовність розвалити радянську державу лише заради того, щоб позбавитись Горбачова.

Ось тоді Буш відправився із Москви до Києва. На той час Україна уже вийшла із-під контролю центрального уряду, але все ще залишалася складовою частиною Радянського Союзу. Тоді Буш вдався до безпрецедентного кроку, «запросивши сам себе» виступити на засіданні українського парла-

менту. За словами Йоава Керні, «його промова була взірцем безцеремонності й невігластва. Він проповідував мораль українцям і закликав їх відмовитися від своїх прагнень до незалежності». Аргументація Буша зводилася до того, що «американці не підтримають тих, хто прагне до незалежності, щоб змінити спільну тиранію місцевою, вони не будуть допомагати тим, хто заохочує суїцидальний націоналізм, заснований на етнічній ненависті» [43].

Де ж тут діяльність «Вашингтонського обкому», спрямована, нібито, на розвал СРСР? Навпаки, спроба Буша стримати прагнення України до незалежності, та й інших республік СРСР, провалилася. Рівно через п'ять місяців після його виступу українці переважаючою кількістю голосів у 92,3% проголосували за незалежність. Характерно, що навіть у тих регіонах, де етнічні росіяни переважали у складі населення, зокрема й в Криму, переважаюча більшість виступила за незалежність. Відразу ж після цього президенти України, Росії та Білорусі зібралися у Біловезькій пущі й вирішили розпустити Радянський Союз. Чотири тижні по тому червоний радянський стяг було спущено з кремлівської будівлі.

І саме в цей переломний для долі СРСР час президент США Джордж Буш, сам того не усвідомлюючи, уособлював собою не лише прагматичну лінію прихильників стабільності, але й імперську націоналістичну лінію Росії. Йому було важко усвідомити (при його то інформаційному забезпеченні!), що найбільшою проблемою у взаємовідносинах між росіянами й українцями впродовж останніх 300 років – була відмова росіян серйозно поставитися не лише до прагнення українського народу до незалежності, але й до його самосвідомості. Як пише Йоав Керні, «в очах переважної більшості росіян, безумовно, в очах правителів й інтелігенції, українці були «молодшими братами», Україна була «малою Росією» так само, як Білорусь була «білою Росією». Південна Україна, що була заселена лише з кінця XVII століття, була «Новоросією». Ідея щодо українського націоналізму, чи навіть української мови, потішила росіян і остаточно розізлила їх» [44].

Не вірили провідні радянологи у своїй переважній більшості й у витривалість української державності: дайте, мовляв, два-три роки випробувань, і вони знову повернуться – побредуть до Росії. А вже те, що Росія заподіяла з Україною останнім часом, записано в літопису міжнародних відносин останніх п'яти років. Шляхом обману й шахрайства вона захопила й анексувала Крим. Шляхом обману й шахрайства вона спровокувала «повстання» в східних регіонах Донецької та Луганської областей, а далі й вторглася в цю зону гуманітарного лиха. Наприкінці 2018 року вона поставила під сумнів свободу судноплавства України в Азовському морі, де більша частина північного берега моря належить Україні, не кажучи вже про Крим. А в підсумку, пише Йоав Керні, «Росія нині – повністю реваншистська держава. Вона пішла на дві з половиною війни, щоб змінити кордони. Вона продовжує порушувати суверенітет трьох сусідів. Вона провокує трьох інших – маленьких прибалтійських – Литву, Латвію й Естонію, але не наважується порушити їхню територіальну цілісність. Дії Росії в Україні переконали Північноатлантичний альянс у необхідності розмістити військові підрозділи на балтійській землі. Якщо Росія вирішить застосувати військову силу, ці підрозділи не зупинять падіння прибалтійських країн, але Росія знає, що тоді війни із Заходом їй не уникнути» [45].

Чи потрібні ще якісь аргументи, щоб викрити імперську сутність Росії, з одного боку, й прагнення України до незалежності – з другого? А між тим на Заході все ще точаться й точаться розмови. Одні вважають, що коли б зберігся радянський простір під вивіскою «Союз Євразійських держав», то обійшлося б без громадянських війн і міжнародних конфліктів, та й Росія не вважала б себе жертвою й не розпалювала б злість. Інші стверджують, що якби Захід зарані розмістив би свої оборонні системи над Україною та Кавказом, то Росія б поводила себе більш стримано. Але це все – гадання й домисли. Реальністю є те, що незалежна Україна проіснувала довше, чим їй пророкували песимісти. Її життя важко нормалізувати з двох причин. Перша – тому що Росія не заінтересована в цьому й постійно вдається до підривних

дій. По-друге, тому що Україні все ще важко визначитися із своєю ідентичністю. Віками її життя перепліталося в імперських рамках із спільним інформаційним простором, російською культурою, православним віросповіданням і спільною боротьбою за відстоювання геополітичного простору. Тому процес державотворення йде повільно й надсадно. Та все ж процес самоусвідомлення Україною власного шляху розвитку триває – і не в останню чергу завдяки агресивним діям Росії, яка постійно дає привід українцям триматися від Росії подалі.

Росія діє всупереч міжнародним нормам. Більше того – Росія не бажає нормалізації в світі. А вже при відсутності нормальних умов всередині Росії, то й взагалі важко собі уявити виважену взаємодію із зовнішнім світом. Не хотілось би вірити, що Росія бореться із усталеними міжнародними нормами тому, що у неї немає вибору. Можливий позитивний вибір є – це визнання і безумовне прийняття кордонів України. І для цього ще є час.

19.6. Підтанцьовка під російську дудку

Дехто вважає, що для розуміння російського імперського реваншизму слід заглибитися у вир психопатології. Не виключено... Але що примушує західних аналітиків іти на підтанцьовку у екзотичних видовищах путінської політики? Тут є теж над чим задуматись.

Насамперед, провідні політики Заходу все ще не можуть дійти згоди і дати чітку відповідь на запитання: чи увійшов світ у фазу нової холодної війни, чи все ще тупцює в політичному полі холодного миру? І це запитання було поставлено аналітиком американського журналу Newsmax держсекретарю США Майку Помпео 3 січня 2019 р.: «Сьогодні виповнюється 25 років з моменту укладення Договору про скорочення наступальних озброєнь. В цей день президент Джордж Буш-старший оголосив про закінчення холодної війни. Чи перебуваємо ми у стані нової холодної війни?». Відповідь держсекретаря засвідчувала, що США не беруть на себе відповідальність за проголошення нової холодної війни, хоча й висловлюють занепокоєння щодо можливого

її розв'язання: «Поки що ми не повернулися до того ж самого стану, і мене це радує. Однак нам потрібно, щоб Росія вела себе відповідно принципу верховенства права: за недотримання деяких цінностей ми притягли б до відповідальності будь-яку сторону. У багатьох частинах світу вони їх не дотримуються, і в рамках діалогу з ними – чи то йдеться про боротьбу з тероризмом чи про щось інше – ми показуємо, що ми будемо робити все для досягнення цієї цілі» [46].

Не діждавшись однозначної відповіді, журналіст уточнює запитання: «Чи може так статися, що Путін вирішить, наприклад, забрати в України ще більш території, що змусить США – з огляду на статтю 5 статуту НАТО – дати на це воєнну відповідь?». Майк Помпео знову ухиляється від однозначності: «Я не хочу гадати про те, як ми можемо відповісти на якусь конкретну дію ні росіян, ні якоїсь іншої сторони... Ми ввели санкції стосовно високопоставлених російських фігур, ми відправили на Україну оборонні збройні системи – на що попередня адміністрація не пішла. Ми дали відсіч зловмисним діям Росії, паралельно намагаючись налагодити з ними діалог, котрий дозволить уникнути введення більш серйозних заходів» [47].

Судячи з усього, США продовжують дотримуватися тієї ж лінії, яка уже визначилася при президентові Бараку Обамі. Щоправда той говорив більш однозначно ніж Помпео: «Ми не будемо вести війну з Росією. Але це не означає, що Росія не буде ізольована». Крім того, Обама наголошував, що «інтерес Росії до України й історичні зв'язки між Росією й Україною не виправдовують дій Москви стосовно України, зокрема анексію Криму». Також американський президент підкреслив, що «налаштований робити ставку на дипломатію» [48].

Отже оці рамочні умови, очевидно, зовсім не означають, що Україна не повинна дбати про підвищення бойової готовності своїх Збройних Сил. Більше того – пропагандистські зусилля країни мають бути зосереджені на поглиблене осмислення ідентичності України, усвідомлення її потенціалу та місця в сучасному розкладі міжнародних сил, розуміння усіх можливих ризиків та загроз, які очікують нашу країну

у зв'язку з небезпекою подальшої розширення агресії з боку Росії.

У зазначеному контексті багато важить і те, як ми сприймаємо реакцію колективного Заходу на дії нашого північного сусіда, на яких союзників можемо сподіватися, як світова суспільна думка сприймає перспективи розв'язання наслідків порушення територіальної цілісності України. І тут часто-густо за формою такої собі аналітичної об'єктивності проглядаються відверта підтримка західними політологами існуючої на Заході тенденції «зрозуміти Путіна», що сповідується його прихильниками.

Так, на думку колумніста Bloomberg, а з 2012 р. головного редактора українського видання Forbes Леоніда Бершидського, витоки проблеми з Росією сягають часів Єльцина, котрий навіть «не міг уявити собі, що Росія здатна повністю інтегруватися у європейські інститути». Що ж стосується Путіна, то він, мовляв, із його досвідом розвідника часів холодної війни «не бачив альтернативи – і з часом він став розцінювати європейські країни як васалів США, нездатних вести незалежну політику. В 2007 році, виступаючи в Мюнхені, Путін виголосив промову, у котрій засудив розширення НАТО і розстановку сил в «однополярному світі». З тих пір він розпочав приводити в дію план щодо відродження Росії як супердержави за допомогою військових дій у Грузії, в Україні, в Сирії, а наразі з допомогою приватних найманих армій у Африці» [49].

Далі логіка викладу з боку Бершидського починає викликати внутрішній спротив читача: де кінчається аналітика і де розпочинається пряма апологетика цим автором агресивної політики Росії. Ідеться про те, що подальші кроки Путіна, мовляв, стають дедалі логічно обґрунтовані: «гру наддержави можна вести лише в тому випадку, якщо Росія буде володіти грізною зброєю ядерного стримування – без цього Кремль не зможе брати участь у невеликих конфліктах». А тому цілком закономірним є те, що «Путін робить упор на розробку зброї, якою не володіють США і їх союзники», зокрема випробовуючи бойовий блок «Авангард», що здатний прорватися через системи протиракетної обо-

рони. От тому перед Європою, запевняє нас Бершидський, і постає проблема опрацювання нового курсу щодо Росії на перспективу, враховуючи її все зростаючий воєнний потенціал.

Далі Бершидський розглядає три можливі варіанти розвитку подій. Але головна установка, на яку Європа мала б орієнтуватися у опрацюванні своєї політичної лінії щодо Росії повинна враховувати, на його думку, таке: «Європа може отримати серйозний виграш, якщо у неї вистачить сміливості. Залучення Росії сприятиме вирішенню деяких фундаментальних проблем ЄС. Володіючи велетенськими запасами природного газу, Москва допоможе Європі досягнути серйозних екологічних цілей. Беручи до уваги необхідність освоєння своєї великої території, Росія може надзвичайно посприяти у вирішенні проблем міграції. Завдяки недавнім інвестиціям у сучасну воєнну могутність – так, і в «Авангард» – ***вона може забезпечити основу для сучасної європейської армії***» [50].

Чи може собі уявити Європа більш апокаліптичний сценарій ніж російську армію, що ляже в основу європейської армії? Якщо для цього треба отримати певний досвід, то хай європейські теоретики відвідають окуповані Росією регіони Донбасу – і узагальнять кримінальний досвід оцих усіх моторолл, гіві та захарченків. Однак Бершидський перестраховується та застерігає, що «усе це, звичайно, буде мати сенс для Європи лише в тому випадку, якщо Росія буде готовою дещо поступитися своїм суверенітетом, прийняти деякі правила поведінки й європейські цінності». Ось в цьому випадку доречно, як на мій погляд, згадати слова із відомого одеського анекдоту: «Не дочекаєтесь!». Принаймні у найближчій перспективі. Але Бершидський, всупереч існуючій практиці, випромінює оптимізм: «коли б європейські лідери були більш далекоглядними, вони зайнялися б опрацюванням всезагальної пропозиції про торгівлю й безпеку для наступника Путіна». Бо ж, мовляв, якщо не спрямувати Росію до Європи, то вимальовуються інші альтернативні сценарії: або це приведе «до повторення пострадянського хаосу, або до зміцнення Китаю» [51].

Американський політолог Пол Крейг Робертс іде у своєму аналізі далеко далі – він прямо таки облагороджує агресивну політику Росії, закликаючи громадськість Заходу «не довіряти НАТО про тисячі військових на території України», переконує, що заяви політичних діячів США щодо Росії «засновані виключно на брехні», нав'язує світовій громадськості думку, що агресія йде від України, а тому «США із своїм впливом на Київ могли б впродовж одного дня припинити кровопролиття» [52].

Далі – більше. На сьогоднішній день, береться переконувати нас Робертс, усі глави західних країн є «слугами олігархії чи васалами слуг», і лише «завдяки людяності й самовладанню Путіна вдалося зберегти мир, незважаючи на агресію й провокації з боку Вашингтона». Американський аналітик стверджує, що наразі нібито відбувається «демонізація» Росії з боку Вашингтона, і лише стримана реакція Путіна й міністра закордонних справ Сергія Лаврова на «брехню проти Росії і неправдиві звинувачення на її адресу» заспокоюють ображені патріотичні почуття росіян. Робертс намагається довести, що «росіяни очікують, що Путін заступиться за свою країну, перестане терпіти таке ставлення щодо себе й перестане ставитися до західних країн як до партнерів». А до того ж наведе порядок в Росії, де люди, мовляв, «втомилися миритися з неурядовими організаціями, ЗМІ і політичними партіями, котрі фінансуються Заходом» [53].

Як тут не згадати слова, винесені у заголовок цієї статті – «Корисні ідіоти»: клініка чи політичний ґешефт?». Зазначені вище автори не одинокі – нині можна говорити про цілий напрям дослідницької аналітики, спрямованої на обілення агресивної політики Росії. Так, наприклад, у книзі «Росія без Путіна: гроші, влада і міф про нову холодну війну» американський автор, член редколегії журналу «нових лівих» Тоні Вуд не бажає визнати СРСР імперією, а політику Росії по відношенню до сусідів – імперською. Відповідно й розширення НАТО в книзі зображується як наслідок непродуманої стратегії Заходу, а не як реакція на уповні реалістичну загрозу безпеці сусідніх із Росією країн. Тоні Вуд виправдовує порушення Росією норм міжнародного

права на тій лише підставі, що кремлівська еліта вважає: «ми є особливою країною, у якої свій шлях, і нормальні правила на нас не розповсюджуються».

Тож не доводиться дивуватися, що журнал «нових лівих» Jacobin вважає, що ідеї Тоні Вуда сприятимуть прийняттю Заходом істини, пов'язаної з «відмовою від автоматичної підтримки таких неліберальних (illiberal), натхненних неонацистськими ідеями, режимів як український лише внаслідок їх антиросійськості. Уряд Сполучених Штатів переймається цим уже впродовж декількох десятиліть. Подібні дії приносять лише нещастя народам іноземних держав, оскільки в землю вносяться зерна обурення, які потім буйним цвітом розквітають у нашій країні. Ймовірно, ще більш важливим є те, що це може означати зупинку просування НАТО далі на схід, що є однією із причин нинішньої кризи в Україні, а з урахуванням значної переваги військових витрат НАТО над витратами на оборону Росії – ще й позбавленої смислу провокації» [54].

Як бачимо, у писаннях «корисних ідіотів» на зразок Тоні Вуда усе поставлено з ніг на голову: уже не Росія агресор, і не Україна – жертва агресії. Навпаки, виходить так, що це Україна як нібито неонацистський режим втягнула своєю антиросійською настановою колективний Захід на чолі із Сполученими Штатами у протиборство із Росією, що «приводить у панічний стан кращих і найрозумніших представників західного світу». Ця ситуація, на думку журналу Jacobin, «виконує подвійне завдання: спрямовує політику у бік конфлікту з цією країною, до якого давно прагнуть праві, і приховують при цьому роль західної політики у процесі створення більш націоналістичної і більш інтервенціоністської Росії...». Ось саме тому, вважає журнал «нових лівих», переоцінка Вудом «може виявитися особливо корисною для тих читачів, знання котрих про Росію в період нової холодної війни обмежувалася її сумнівними діями в процесі американських виборів у 2016 році, а також її попередніми втручаннями у справи таких колишніх сателітів як Україна» [55].

19.7. Висновки

Тож підводячи перші підсумки аналізу з проблеми «корисних ідіотів», які все перевертають з ніг на голову, хочеться наголосити на такому. Усі атаки на Україну, що продовжуються з боку російського агресора та його приспішників на Заході, а також настирливі дії Росії щодо підриву західних країн вказують на те, що Вашингтону і Брюсселю не вдалося поки що укоротити імперські устремління Москви. Досить хитка взаємодія Заходу, постійні внутрішні порахунки й досить обмежені колективні санкції щодо агресора, схоже на те, лише посилюють побутуючі в Кремлі уявлення, що Захід ослаблений, а у своїх діях прямолінійно передбачуваний.

Щоб стримувати російський неоімперіалізм, має бути вироблена нова цілеспрямована стратегія. Поки що, заявляє Джон Гербст, це «правда, що санкції не переконали кремлівських шефів змінити свою політику агресії. Але якщо Кремль насправді йде по шляху агресії, хіба ми хочемо, щоб у них була сильна економіка? Запитання – як сказати? – відповідає само за себе. Ми хочемо, щоб їх економіка була слабшою, тому що сильна економіка підтримує сильну військову могутність. І ми не хочемо, щоб агресивна держава мала сильну армію і сильний морський флот, тому санкції, безумовно, слугують нашим інтересам» [56].

Чи передає це судження екс-посла настрої більш широкого загалу американського політикуму? Тут важко дати однозначну відповідь, але подібні судження висловлюються й на досить знаному американському вебсайті The Hill, яким користуються у Білому Домі й серед американських законодавців. Так, наприклад, в одному із розміщених матеріалів старший науковий співробітник вашингтонського Центру аналізу європейської політики Януш Бугайський зазначає: «Щоб стримати російський неоімперіалізм, потрібна нова стратегія, яка буде сприяти занепаду Росії й дозволить подолати міжнародні наслідки від її розпаду... Хоча Москва не зуміла модернізувати свою економіку, щоб вийти на рівень глобальної конкурентоздатності, Кремль досяг успіху в такій сфері як дезінформація, зображаючи з її допомогою

Росію в якості держави, що зміцнюється, яка ні в чому не поступається США. В дійсності ж Росія перебуває у стані занепаду, а свою неміч маскує зовнішніми наступальними діями». В силу зазначених обставин, зазначає американський аналітик, «одних лише економічних показників недостатньо для того, щоб судити про близькість Росії до занепаду, однак посилення соціального, етнічного й регіонального тиску вказує на те, що ця країна наближається до подрібнення на частини. Росія не зуміла перетворитися у державу, що має сильну етнічну чи громадянську самоідентифікацію. Внаслідок царської й радянської спадщини вона залишається імперською структурою» [57].

А далі вже з боку автора наведеного вище матеріалу слідують конкретні пропозиції щодо майбутньої політики США стосовно Російської Федерації: «З урахуванням російських недугів напористий підхід Заходу виявиться більш ефективним, аніж захисна реакція. Вашингтон має повернутися до тих ключових принципів, які супроводжували розпад Радянського Союзу. Для цього він повинен підтримувати демократизацію, плюралізм, права меншин, дійсний федералізм, децентралізацію й самовизначення досить різних російських регіонів й етнічних груп. В той час, як Москва прагне розколоти Захід, Євросоюз і Організацію Північноатлантичного договору (НАТО), підтримуючи з цією метою націоналістичні й сепаратистські партії в Європі, Вашингтону слід сприяти регіональному й етнічному самовизначенню всередині Російської Федерації. Це подасть могутній сигнал про те, що Захід уповні здатен належним чином реагувати на підривні дії Москви» [58].

Не збираючись ні хвалити, ні гудити висловлену точку зору Януша Бугайського (врешті-решт кожен дослідник може мати свою точку зору), хочу звернути увагу на те, що викладена ним програма фактично означає прийняття широкоформатної політики холодної війни, на що реально діючі політики, очевидно, можуть піти лише в крайньому випадку загрози національній безпеці самим Сполученим Штатам Америки. Тут суть проблеми зводиться до відповіді на запитання, яке стояло впродовж всього повоєнного пе-

ріоду холодної війни між СРСР і Заходом: чи згоден буде Вашингтон піти на ризик повномасштабного протистояння через Берлін, Будапешт, Прагу чи якесь інше місто (часто аналітики називають Ригу чи Таллінн). Що стосується Берліна 1953 року, а також Будапешту 1956 чи Праги 1968 років, то тут історія уже все розставила на свої місця – Захід самоусунувся від воєнного протистояння Радянському Союзу.

Що ж стосується випадку з Ригою чи Таллінном, то тут у свій час своє вагоме слово сказав великий аналітик XX століття Збігнєв Бжезінський під час виступу перед комітетом Сенату США із збройних сил. На його думку, якщо Путін вирішить напасти на Латвію чи Естонію, то російські війська зможуть здійснити це впродовж одного дня. Однак на цьому справа не закінчиться: «Будемо говорити, що це страшно й шокуюче, але, вочевидь, ми нічого не зможемо зробити без ризику спровокувати початок ядерної війни». То ж якої стратегії доводиться дотримуватися у випадку неминучості ймовірного воєнного зіткнення? Бжезінський рекомендував американцям розміщувати у балтійських країнах військовий контингент, не провокуючи при тому Росію: «Декілька американських солдат в Естонії не будуть являти собою загрозу вторгнення для Росії. Однак завдяки цьому Путін буде знати, що коли нападе на Естонію, він зустріне на своєму шляху американські сили, а ще краще – декілька німців, французів і британців» [59].

Я не збираюся брати на себе непомірне зобов'язання щодо опрацювання стратегії і тактики протистояння російській агресії проти України. На це є спеціальні державні установи й аналітично-дослідницькі центри, які й покликані запропонувати Верховній Раді України та Адміністрації Президента України свої практичні пропозиції. Однак хотілось би застерегти громадську думку України від цілого ряду сумнівних виступів окремих осіб, які виставляють себе активістами певних ультрапатріотичних громадських організацій та різноманітних політичних партій і угруповань, а насправді сприймаються російською стороною як «корисні ідіоти», що закликають до невідкладного повноцінного

штурму Донбасу силами української армії з подальшою жорсткою зачисткою нині окупованих районів Донбасу від усіх прихильників «русского мира».

Звучать подібні заклики архіпатріотично, однак як контраргумент хотілося б апелювати до тисячолітнього досвіду китайських урядовців: маючи нині армію чисельністю понад 2 мільйони військовослужбовців, вони, тим не менше, притьмом не форсують звільнення Тайваню і приєднання його до континентального Китаю. Можливо й ми, звертаючись до біблейських заповідей, сприймемо думку про те, що «кожній справі свій час і своя пора», «серце ж мудрого знає час і право», бо «для кожної речі час і право своє». З таких питань як національна безпека, попри усю повагу до громадської активності волонтерів, слід все ж таки покладатися на професіоналів.

Один із них – ветеран зовнішньої розвідки генерал-лейтенант Василь Богдан – звертає увагу на дещо іншу іпостась «корисних ідіотів» під час президентської виборчої кампанії 2019 р.: «Подивіться на деяких кандидатів у президенти! Що вони пропонують? Вони всі говорять про мир. Але ми не знаємо, про мир якою ціною» [60].

Звісно – люди хочуть жити в мирі. Однак у цій непростій ситуації ми маємо усвідомлювати, що Кремль буде намагатися не допустити подальшого руху України на шляху до євроінтеграції. Путін, судячи з усього, уже зрозумів, що Україна не буде такою собі легкою здобиччю, а тому буде покладати надію на те, що під час президентських виборів в Україні йому вдасться докласти сил й різко змінити зовнішньополітичний вектор України на проросійський. Хоча, в разі провалу цих планів, не можна виключати й спроб Москви здійснити повномасштабний наступ на Україну. Тому Україна має бути готовою до всілякої зміни військових планів Росії. Хоча наша країна й робить нині ставку насамперед на врегулювання ситуації дипломатичним шляхом, це не виключає того, зауважує Василь Богдан, «наскільки мені відомо, генштаб ЗСУ підготував план щодо повернення Донбасу під контроль України. В тому числі розглядається можливість проведення військової

операції... На військову операцію ми підемо лише у самому крайньому випадку» [61].

Ніхто не збирається демонізувати Росію. Але було б недалекоглядно заплющувати очі на повсякденну практику російських спецслужб, коли вони нахабно втручалися у президентські вибори США 2016 р., у кампанію 2016 р. щодо виходу Великобританії із ЄС (Брексит), у президентські вибори у Франції 2017 р. Так, коментуючи ступінь втручання Росії у американський виборчий процес, популярний таблоїд The Daily Beast зазначає: «Що російські спецслужби спритно зробили й продовжують робити – так це по максимуму використовувати уже існуючі у нашому суспільстві патології й провокувати їх... Сумніваюсь, що хто-небудь у СВР чи ГРУ може з упевненістю сказати, чи вирішило їхнє втручання результат виборів. Тому правдоподібне заперечення виражалося двома способами. Перший – це, зрозуміло, початкове заперечення того, що вони взагалі здійснювали якісь зловмисні дії. Другий, і більш ефективний, полягає в тому, щоб тонко натякнути, що навіть коли агенти й тролі Путіна і пробили пролом у американській демократії, вони все рівно поняття не мають, чи вчинили їх діяння суттєвий вплив» [62].

Як засвідчують ЗМІ, і перший, і другий варіант російської версії був сприйнятий не те що на масовому рівні – до нього апелював навіть сам президент США Дональд Трамп. Так, після зустрічі в липні 2018 р. у Гельсінкі, коли мова зайшла про російське втручання у американські вибори, президент США сказав, що Путін запевнив його у тому, що втручання не було. Коли ж це трактування викликало масове обурення опозиції, Трамп вніс корективи у своє розуміння ситуації: «Я приймаю висновки розвідки, що було втручання [Росії]... І не було жодної змови [з Росією]» [63].

З приводу втручання Росії у внутріполітичні справи Великобританії англійське популярне інтернет-видання The Independent зазначало: «Ціль російського лідера зрозуміла. Він хоче, щоб Євросоюз був слабким і розколотим... Російські ферми ботів, як з'ясувалося, підтримують тих, хто виступає за вихід із Євросоюзу. Не варто забувати й

звинувачення з приводу сумнівних російських грошей, спрямованих на фінансування кампанії з підтримки Брекситу... Схоже на те, що російське втручання в першопочатковий референдум виявилося недостатньо шокуючим, оскільки воно все ще триває» [64].

На Заході у все більшій мірі розуміють, що ті, хто перебуває нині при владі в Росії – не ідеологічні фанатики, а щось на порядок гірше. Вони – циніки. Вони надто добре розуміють, як діяти з урахуванням майже безмежної кількості існуючих на Заході проявів незадоволення – досить хоча б взяти за приклад рух «жовтих жилетів» у Франції. А ще добре знаються на тому, як можна спекулювати на поширенні серед людей різноманітних нав'язливих ідей. Впродовж десятиліть це було їхньою роботою, коли такі рухи шифрувалися під виглядом діячів, що згуртувалися під різними знаменами (західнонімецьких неонацистів, європейських сепаратистів, борців проти колонізації країн третього світу й релігійних терористів). Але всі вони служили одній меті – посіяти розбіжності й дестабілізувати обстановку на Заході.

І досягали в цьому певних результатів. У XX столітті найбільш сприймали кремлівську брехню ті, хто щиро вірив у реалізацію у Радянському Союзі диктатури пролетаріату. Однак, якщо у Радянського Союзу й була притаманна ідеологічна слабкість, то вона полягала в тому, щоб «догнати й перегнати Захід», тим самим перемогти його. І в цьому був хоча якийсь позитивний посил. У нинішнього ж цинічного покоління російських керівників уже не залишилося жодних ідеологічних богів, жодних принципів. І вже нікого у світі особливо не дивує те, що Росія не виконала своїх зобов'язань із Будапештського меморандуму 2004 року щодо недоторканості українських кордонів і територіальної цілісності України. Бо ж нині уже не є незручним і на Заході міняти свої погляди залежно від аудиторії.

Одним із когорти «корисних ідіотів» з числа правих подобається у Путіні його націоналізм, густо замішаний на ідеології «землі і крові», іншим – корпоративістська політична економія, ще іншим – державна релігія, цензура і уза-

конена гомофобія. А ще інші, з числа лівих, висловлюють своє захоплення Путіним тому, що вони вбачають в Росії необхідну противагу «імперіалізму» США, НАТО і Євросоюзу. І правих, і лівих об'єднує переконання в тому, що «інституціоналізована вузькість поглядів, тактика мафії і майже повсюдне порушення прав людини є або ж побічними ефектами в процесі того, як Росія намагається повернути собі статус світової держави, або ж очевидним перебільшенням і видумкою лібералів і неоконсерваторів, що прагнуть зберегти однополярний світовий порядок» [65].

Тут слід віддати належне Путіну – він із знанням справи представника спецслужб відмітив здатність ліберальної демократії до подвійної моралі, коли це стосується матеріальних інтересів. Тут кого б не взяти – центриста, інвестиційного банкіра, менеджера технічних компаній, завсідника форумів у Давосі – всі вони, пише американський журналіст Майкл Вайс, прагнуть «заробляти гроші і не особливо люблять запитувати, відкіля вони беруться. Можливо, вони не підтримують Кремль як такий, але, як правило, вони виступають проти будь-яких спроб увести санкції щодо Росії, виключити її із глобальної економічної системи чи обмежити доступ її мільярдерів до офшорних юрисдикцій і американських та європейських ринків нерухомості. Справи, відповідальності за котрі вони хотіли б уникнути у своїх країнах, – це не просто допустимі побічні ефекти російського агресивного капіталізму, вони є його неодмінною частиною, його особливостями» [66].

Про що це все говорить? Судячи з наявності духу наживи серед широкого кола оцих самих «корисних ідіотів», якими маніпулює і до яких апелює російський агресивний капіталізм, мобілізація демократичних сил на Заході на боротьбу проти комунізму в минулому була набагато простішою й більш ефективнішою, ніж нинішня мобілізація на боротьбу із такою вселенською бідою як гроші. Що вже казати про цинічне ставлення Володимира Путіна до своїх масових прихильників, коли правнучка колишнього радянського лідера, а нині заступниця декана університету Нова школа у США Ніна Хрущова, виходячи із своїх спостережень, засвідчила:

«Як мені здається, впродовж тривалого часу Путін вважав Трампа корисним ідіотом». Однак в подальшому, зазначає Ніна Хрущова, переконавшись у непередбачуваності американського президента, Путін використав невиконану обіцянку Трампа поліпшити відносини між Москвою й Вашингтоном для того, щоб зробити із Америки «пугало» [67].

Як тут можна протистояти цьому лиху – суцільній дезінформації, в тому числі й такої, що розраховує на підтримку й розуміння з боку «корисних ідіотів». Звісно, останніх не можна притягнути до відповідальності, позаяк особисті переконання людини належать до фундаментальних прав людини і громадянина. Однак, враховуючи всю глибину навислої над нами загрози, слід давно уже проголосити боротьбу з дезінформацією переднім краєм боротьби перед викликом національній безпеці України. Зрозуміло, що йдеться насамперед не про репресії, а про підвищення медійної та історичної грамотності. Слід активно відстежувати запроваджувані Росією пропагандистські акції й навчати українських громадян розпізнавати їхню підривну сутність. Тут не останню роль міг би відіграти досвід того покоління, яке виросло за умов радянської дійсності й навчилося за умов ідеологічного ідіотизму й брехливих заяв власних правителів тоді ще інтуїтивно розуміти й відстоювати правду. А тому розпізнати брехню ворожої держави – для них наразі звична справа.

**Geschaft (слово німецького походження) – комерційна оборудка, заснована на спекуляції нижчого штибу чи на обмані, звідси «гешефтмахерство», неблаговидна спекуляція (Малый энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: в 4 т. – СПб., 1907-1909).*

Література:

1. Не допустить новой холодной войны: миру нужен ветер перемен (The Diplomat) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/ne-dopustit-novoy-kholodnoy-voyny-miru-nuzhen-veter-peremen-the-diplomat.html

2. Третья мировая может начаться в Украине – эксперт. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://korrespondtnt.net/world?worldabus/4046949-tretia-myrovaia-mozhet-nachatsia-v-ukraine-expert

3. Не допустить новой холодной войны: миру нужен ветер перемен (The Diplomat) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/ne-dopustit-novoy-kholodnoy-voyny-miru-nuzhen-veter-peremen-the-diplomat.html

4 Корисний ідіот [Ел. ресурс]. – Режим доступу: https://master-vict.livejournal.com/37843.html

5 Полезные идиоты: vbulahtin [Эл. ресурс]. – Режим доступа: htpps://vbulahtin.livejournal.com/1669492.html

6 The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom.html

7 The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom.html

8 Telegraph: «Плохой год для ГРУ» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/telegraph-plokhoy-god-dlya-gru.html

9 Telegraph: «Плохой год для ГРУ» [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/telegraph-plokhoy-god-dlya-gru.html

10 The Washington Post (США): российская военная разведка – тайне мускулы в дуэли Путина с Западом (Часть II) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://cjnt.ws/@contemplator/1182853

11 IPD: Украина – неуправляемый вызов США [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://injsmi.info/ipd-ukraina--neupravlyaemyy-vyzov-dlya-ssha.html

12 The Washington Post: разведка – тайные мускулы в дуэли Путина с Западом [Эл.ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/the-washington-post-razvedka---taynye-muskuly-v-dueli-putina-s-zapadom-9.html

13 10 конфликтов, которые нужно наблюдать в 2019 году – Внешняя политика [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: https://Foreignpolicy.com/2018/12/28/10-conflicts-to-watch-in-2019-yeman-syria…

14 Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada

15 Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada

16 Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada

17 Лукас Э: Россия на Азовском море поверяет решительность Запада – Мнение – Russ.Postimees.ee [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://rus.postimees.ee/6463544/edvard-lukas-rossiya-na-azovskom-more-proveryaet-reshitelnost-zapada

18 10 конфликтов, которые нужно наблюдать в 2019 году – Внешняя политика [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: https://Foreignpolicy.com/2018/12/28/10-conflicts-to-watch-in-2019-yeman-syria…

19 Atlantic Council: как заставить Путина заплатить за Украину [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/atlantic-council-kak-za-stavit-putina-zaplatit-za-ukrainu.html

20 Эдвард Лукас: «Украина особенно уязвима перед грязными деньгами» Эл ресурс. – Режим доступа: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html

21 Atlantic Council: как заставить Путина заплатить за Украину [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/atlantic-council-kak-za-stavit-putina-zaplatit-za-ukrainu.html

22 Эдвард Лукас: «Украина особенно уязвима перед грязными деньгами» Эл ресурс. – Режим доступа: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html

23 Эдвард Лукас: «Украина особенно уязвима перед грязными деньгами» Эл ресурс. – Режим доступа: https://lb.ua/economics/2018/10/02/408895_edvard_lukas_ukraina_osobenno.html

24 Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi,info/atlantic-council-negativnye-posledstviya-strategii-putina.html

25 Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi,info/atlantic-council-negativnye-posledstviya-strategii-putina.html

26 Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы [Эл. Ресурс]. – Режим доступа:https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy

27 Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы [Эл. Ресурс]. – Режим доступа:https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy

28 Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы [Эл. Ресурс]. – Режим доступа:https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy

29 Саква Р. Украинский кризис и кризис Европы [Эл. Ресурс]. – Режим доступа:https://cyberleninka.ru/article/n/ukrainskiy-krizis-i-krizis-evropy-perevod-n-k-rozhanovskoy

30 Афоризмы и цитаты Голды Меир [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://citaty.su/aforizmy-i-citaty-goldy-meir

31 Dziennik Gazeta Pravna: у него слишком длинный язык Эл. ресурс. – Режим доступа: http://inosmi.info/dziennik-gazeta-prawna-u-nego-slishkom-dlinnyy-yazyk.html

32 Потом пусть не пищат. Путин об Украине (Корреспондент). [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/ potom-pust-ne-pischat-putin-ob-ukraine-korrespondent.html

33 Stratfor: «таинственная и непостижимая» Россия вблизи оказалась вполне прогнозируемой [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/stratfor-tainstvennaya-i-nepostizhimaya-rossia-vblizi-okazalas-vpolne-prognoziruemoy.html

34 Corriere della Sera: Россия, которая нравится Европе [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/corrire-della-sera-rossiya-kotoraya-nravitsya-evrope.html

35 Corriere della Sera: Россия, которая нравится Европе [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/corrire-della-sera-rossiya-kotoraya-nravitsya-evrope.html

36 Corriere della Sera: Россия, которая нравится Европе [Эл. Ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/corrire-della-sera-rossiya-kotoraya-nravitsya-evrope.html

37 Bloomberg: 2018 год был плохим для Путина; следующий будет еще хуже [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/bloomberg-2018-god-byl-plokhim-dla-putina-sleduyuschiy-budet-esche-khuzhe.html

38 Гуаньча: как США раскололи православную церковь [Эл. ресурс]. – Реж. доступа: http://inosmi.info/guancha-raskololi-pravoslavnuyu-tserkov.html

39 Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/atlantic-council-negativnye-posledstvia-strategii-putina.html

40 Волкер: Россия политически потеряла Украину и автокефалия это подчеркнет [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https:www.unian.net/world/10295631-volker-rossiya-politicheski-poteryala-ukrainu-i-avtokefaliya-eto-podcherknet.htlm

41 Atlantic Council: негативные последствия стратегии Путина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/atlantic-council-negativnye-posledstvia-strategii-putina.html

42 Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes) [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/poydet-li-putin-do-kontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html

43 Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes) [Эл. ресурс]. – Режим доступу: http://inosmi.info/poydet-li-putin-do-kontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html

44 Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes) [Эл. ресурс]. – Режим доступу: http://inosmi.info/poydet-li-putin-do-kontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html

45 Пойдет ли Путин до конца? Вот бы покопаться у него в голове (Globes) [Эл. ресурс]. – Режим доступу: http://inosmi.info/poydet-li-putin-do-kontsa-vot-by-pokopatsya-u-nego-v-golove-globes.html

46 Помпео: Россия по-прежнему «не соблюдает» ДРСМД – и времени у нее остается все меньше [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/pompeo-rossiya-po-prezhnemu-ne-sobludaet-drsmd--i-vremeni-u-neyo-ostayotsa-vsyo-menshe.html

47 Помпео: Россия по-прежнему «не соблюдает» ДРСМД – и времени у нее остается все меньше [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/pompeo-rossiya-po-prezhnemu-ne-sobludaet-drsmd--i-vremeni-u-neyo-ostayotsa-vsyo-menshe.html

48 Обама навал Россию слабой и заявил, что США не будут воевать с ней. – Политика – ТСН.ua Эл. ресурс. – Режим доступа: https://ru.tsn.ua/politika/obama-nazval-rossiyu-slaboy-i-zayavil-chto-ssha-ne-budut-voevat-s-ney-356966.html

49 Европе стоит проявить внимание к России после ухода Путина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/evrope-stoit-proyavit-vnimanie-k-rossii-posle-ukhoda-putina.html

50 Европе стоит проявить внимание к России после ухода Путина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/evrope-stoit-proyavit-vnimanie-k-rossii-posle-ukhoda-putina.html

51 Европе стоит проявить внимание к России после ухода Путина [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/evrope-stoit-proyavit-vnimanie-k-rossii-posle-ukhoda-putina.html

52 Пол Крейг Робертс: не верте лживым заявлениям НАТО о вторжении войск РФ в Украину [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://odnarodyna.org/content/pol-kreyg-roberts-ne-verte-lzhivym-zayavleniyam-nato-o-vtorzhenii-voysk-rf-v-ukrainu

53 Foreign Policy Journal: человечность и самообладание Путина спасли мир от войны Эл. ресурс. – Режим доступа: http://inosmi.info/foreign-policy-journal-chelovechnost-i-samoobladanie-putina-spasli-mir-ot-voyny.html

54 Jacobin: Россия без стереотипа о сверхзлодействе [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/jacobin-rossiya-bez-stereotipa-o-sverkh-zlodeystve.html

55 Jacobin: Россия без стереотипа о сверхзлодействе [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/jacobin-rossiya-bez-stereotipa-o-sverkh-zlodeystve.html

56 Экс-посол США: мы не хотим, чтобы у агрессивной России была сильная армия и флот [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/eks-posol-ssha-my-ne-khotim-chtoby-u-agressivnoy-rossii-byla-silnaya-armiya-i-flot.html

57 The Hill: управляя распадом России [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/the-hill-upravlyaya-raspadom-rossii.html

58 The Hill: управляя распадом России [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/the-hill-upravlyaya-raspadom-rossii.html

59 Бжезинский: Путин может занять Ригу и Таллинн за один день [Эл. ресурс]. – Режим допуска: https://gordonua.com/news/worldnews/bzhezinkiy-putin-mozhet-zanyat-rigu-i-tallin-za-odin-den-62578.html

60 Факты (Украина): Украина пройдет через Керченский пролив при поддержке НАТО [Эл. ресурс]. – Режим пропуска: http://inosmi.info/fakty-ukraina-ukraina-poydet-cherez-kerchenskiy-proliv-pri-podderzhke-nato.html

61 Факты (Украина): Украина пройдет через Керченский пролив при поддержке НАТО [Эл. ресурс]. – Режим пропуска: http://inosmi.info/fakty-ukraina-ukraina-poydet-cherez-kerchenskiy-proliv-pri-podderzhke-nato.html

62 Daily Beast: секретное оружие России? Идиократия Америки [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/daily-beast-sekretnoe-oruzhie-rossii-idiokratiya-ameriki.html

63 NYT: ФБР тайно начало расследование связи Трампа с Россией – Газета.Ru [Эл. ресурс]. – Режим доступа: https://www.gazeta.ru/politics/2019/01/12_a_12125563.shtml?utm_source=push

64 Independent: похоже, российское вмешательство продолжается? [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/independent-pokhozhe-rossiyskoe-vmeshatelstvo-prodolzhaetsya.html

65 Daily Beast: секретное оружие России? Идиократия Америки [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/daily-beast-sekretnoe-oruzhie-rossii-idiokratiya-ameriki.html

66 Daily Beast: секретное оружие России? Идиократия Америки [Эл. ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.info/daily-beast-sekretnoe-oruzhie-rossii-idiokratiya-ameriki.html

67 Нина Хрущева: «полезный идиот» Трамп помог Путину сделать из Америки пугало [Эл. ресурс]. – Режим доступа:http://inosmi.info/nina-khruschova-poleznyy-idiot-tramp-pomog-putinu-sdelat-iz-ameriki-pugalo.html

ВІД ДЕРЖАВНОСТІ ПРИВАТИЗОВАНОЇ – ДО ПРАВОВОЇ

(замість післямови)

(Ткаченко В. Украинский шлях: от государственности приватизированной – к правовой // Политическая концептология (Ростов-на-Дону). – 2018. – № 1. – с. 244-255).

Україна переживає епоху змін. Це не означає, що процеси переходу – від державності приватизованої до державності правової – неодмінно закінчаться досягненням вихідних цілей в повному обсязі. Але, вважає знаний російський дослідник Ігор Мойсейович Клямкин, все, що відбувається в Україні, могло б становити інтерес для тих, хто бажає системних змін і в Росії.

Книгу І. Клямкіна, під назвою «Яка дорога веде до права?» (Москва, 2018), за глибиною наукового аналізу та інформаційної насиченості не можна читати як полегшений захоплюючий бестселер, хоча і відірватися від читання теж неможливо. Кажу це з точки зору громадянина України, який вже виробив певний імунітет щодо оцінок історії та сучасних проблем України з боку багатьох російських авторів. Як не крути, а доводиться рахуватися, що війна об'єктивно створює соціальний контекст брехні. І це стало суворою реальністю наших днів. Мимоволі вже не просто старанно, як це прийнято в науці, піддаєш все сумніву. Насправді все гірше: починаєш насторожено і недовірливо ставитися до будь-якого судження з боку представників «братнього народу». І від цього нікуди не дітися: як кажуть французи – «на війні, як на війні».

Інтродукція

Однак при читанні згаданої книги професора Клямкіна всі побоювання йдуть геть – його толерантність і глибока дослідницька культура просто обеззброюють. І розумієш витоки настільки рідкісної в наш час доброзичливої позиції до України: вони в любові до своєї Батьківщини, до Росії, в якійсь непереборній тузі за її щасливу долю і благополуччя сущих в ній людей. Тієї туги, яку автор книги намагається

вгамувати воістину каторжною працею по узагальненню важкого і дуже неоднозначного досвіду сусідньої України, що зробила спробу прориву в інший, ніж було до того, історичний стан.

А тому приймаєш і бачення Ігорем Мойсеєвичем української перспективи: з Майдану – цього храму Революції гідності – належить рухатися по дорозі до права. А її, цю дорогу, ще ж належить знайти, а потім з неї не сходити, хоч би якою вибоїстою вона не була. З цього приводу позиція професора визначена в передмові книги таким чином: «Українці на цю дорогу вийшли, але поки її не пройшли, а питання про те, чи пройдуть, чи не звернуть, залишиться відкритим до тих пір, аж поки не пройдуть або не звернуть. А я, вдивляючись здалеку в їх рух і бажаючи їм успіху, переймаюся одночасно і відчуттям спостерігача переломних історичних подій, що намагається зрозуміти їх хід і сенс ще до того, як вони завершилися. Подій, в яких протистоять один одному наявне буття і буття потенційне, представлені інтересами, історичними можливостями і волею різних суб'єктів. І якщо інтереси піддаються розумінню, то можливості і вольові ресурси виявляються тільки в міру розгортання самих подій» [2, с. 18].

Скажу відверто – дати узагальнений аналіз книги Ігоря Клямкіна в одній публікації – справа непосильна. У всякому разі, зараз, коли ситуація в Україні не усталилася, коли соціум перебуває в стані біфуркації, а рух політичних подій може змінити свою траєкторію в будь-якому, навіть важко передбаченому, напрямі. Адже цикл суспільно-політичних подій все ще не замкнувся, його підсумки невідомі, а рівнодіюча зіткнень різних часто принципово протилежних інтересів проглядається хіба що на найближчу короткострокову перспективу. А тому думки і судження, викладені в книзі – «Яка дорога веде до права?» – являють собою інтелектуальний згусток високої енергетичної напруженості, спрямований на подолання існуючих проблем, але, одночасно, і застережливий щодо потенційної небезпеки «виплескування» (дитини разом з брудною водою), як це не раз вже бувало в історії України.

Отже, поки що ставлю перед собою завдання посильне – піддати аналізу судження, викладені лише в розділі «Новий досвід України і Росія». А попереду, сподіваюся, книзі Ігоря Мойсейовича Клямкіна суджена ще добра і довга доля бути покладеної в основу глибокого наукового дискурсу про проблеми трансформації посткомуністичної неправової державності – в правову. У всякому разі, як мені видається, викладені в книзі матеріали будуть затребувані при написанні не однієї дисертації.

Проти течії

Як стверджував булгаковський герой Ієшуа Га-Ноцрі, «говорити правду легко і приємно». А тим часом життя показує, що утвердити царство істини в цьому світі ще не вдавалося нікому. І, тим не менш, справа науки – відстоювати Істину, Добро і Красу. Всупереч усім перипетіям буття. Тим більше всупереч війні, яка тільки й може що «санкціонувати брехню щодо політичних супротивників, як справу честі, доблесті і геройства» [2, с. 398]. Так само підкоряючись прагненню українців відстоювати свій вибір долі всупереч спробам Росії «нав'язати свій проект сусідам». Адже в чому-чому, зазначає професор Клямкін, а в одному російські ідеологи і пропагандисти праві: альтернативна цивілізація Росії зробить все можливе і неможливе, щоб «європейський вибір України перекрити» [2, с. 397].

Однак, і це слід особливо зазначити, не всі складнощі й невдачі в Україні можна (та й годі!) списувати на війну. І ось тут Ігор Клямкін показує нам приклад того, як дослідник має протистояти усталеній течії і спробувати розглянути хід історичних подій за допомогою більш потужної оптики з наявністю надвисокої роздільної здатності: «Зловив себе на думці, що майже всі ми, які пишуть в Росії про Україну, повністю поглинені війною і політикою, від неї похідною. Те, що відбувається після Майдану з українською державністю витіснене на периферію свідомості і мислення. А тим часом це і є найголовніше» [2, с. 398].

Проблема проблем для України, у баченні професора Клямкіна, полягає в тому, наскільки Україні вдасться про-

сунутися до верховенства права у здійсненні державних реформ. Справа не в тому, чи вдасться або не вдасться цій змученій країні впоратися з втіленням у життя широко описаної в науковій літературі ортодоксальної моделі «модернізації» в стилі горезвісної «вестернізації». А все тому, що в умовах пострадянської України ніякий шаблон не спрацьовує: «Історії відомі трансформації абсолютистсько-монархічних і тоталітарних політичних систем у правові. Але в ній не було прецедентів переходу в правовий стан квазідержави посттоталітарного типу, приватизованої групами приватних інтересів, які зуміли саме право перетворити в інструмент, що дозволяє тим часом це ж право безкарно зневажати» [2, с. 398].

І все-таки всупереч історичній інерції українське суспільство висловило на Майдані глибоке бажання такий прецедент створити. Того ж вимагали від нової української влади Брюссель і Вашингтон після підписання угоди про асоціацію України і Європейського союзу. Здавалося справа за малим: українське суспільство має висунути зі свого середовища бажану національну еліту, здатну такі необхідні реформи здійснити. Але держапарат Україні «після Майдану дістався тотально прогнилий» [2, с. 400]. А тому в міру просування до мети стала раптом виявлятися непіддатливість проблеми реформування. З'ясувалося, що посткомуністична неправова державність не перетворюється в державність правову. Більш того, ця пострадянська система демонструє стійкість – вона блокує будь-які спроби демократизації політичної системи. І з нею поки що не в силах впоратися ні вільні вибори, ні існуючі поза державним контролем ЗМІ, ні прийняті антикорупційні і люстраційні закони.

Так, наприклад, 9 жовтня 2014 р. президентом України Петром Порошенком був підписаний закон «Про очищення влади», тобто – про люстрацію. Слідом за ним Верховна Рада України прийняла в першому читанні антикорупційну стратегію. Обидва ці документи переслідували своєю метою очищення влади і були спрямовані в першу чергу проти зловживань посадових осіб вищого рангу. Наступні переви-

бори Верховної Ради 26 жовтня 2014 р. привели до створення конституційної більшості. На перших порах здавалося – ніщо не говорить про те, що депутати переслідують лише мету збереження колишньої системи влади і себе в ній. Більш того, багато хто з них сприймався в громадській думці історично амбітними людьми, які усвідомлюють, що зараз в Україні багато поставлено на карту й іншого такого шансу інтегруватися в Європу надалі може вже ніколи не бути.

Але потім почало приходити розуміння того, що ситуація в суспільстві багато в чому виявилася більш в'язкою, ніж очікувалося. Держава, вибудувана під приватні інтереси правлячої верстви, стала чинити відчайдушний опір будь-яким спробам перетворити її в державу правову. Саме з урахуванням цієї особливості президент Порошенко назвав першочерговим завданням реформування судів і правоохоронних органів. До того ж запропонував запросити на посаду голови антикорупційного комітету іноземця, не пов'язаного зі старим кадровим складом. Була висловлена думка про допуск до урядових постів України громадян інших держав. Ці заходи повинні були запустити відлік нового часу, що свідчить про те, що Україна намагається витягти себе з пострадянської трясовини.

Система

Але тут на повну силу позначився найважливіший фактор, що відображає собою сутнісну сторону пострадянської державної системи. Йдеться про корупцію, яка, за визначенням Ігоря Клямкіна, в цій системі «вже не аномалія, а норма, органічно властивий цій системі спосіб існування і внутрішньої комунікації». Більш того, з часом приходить розуміння того, що «політична революція, проти неї [системи] спрямована, сама по собі порушити її і замінити іншою не може. Принцип її функціонування («гроші-влада-гроші»), який обслуговує приватні інтереси олігархів і бюрократії, встиг глибоко вкоренитися, а ґрунту для альтернативного йому принципу верховенства права в системі немає, він повинен бути в неї привнесений ззовні, тобто з громадянського суспільства. Але у владно– і олігархоза-

лежному соціумі ідея альтернативного правового порядку не може набути сили і волі для його, цього порядку, утвердження» [2, с. 407].

У радянській комуністичній державності все було простіше: широким народним масам протистояв чиновницький бюрократизм, що уособлював собою колективного експлуататора людських і природних ресурсів. У посткомуністичній державності система суспільних взаємовідносин ускладнилася: над пересічною людиною-трудівником з'явився, поряд з чиновником, і такий невідомий раніше персонаж як «олігарх». Ось ця нова верхівкова надбудова утворює надзаконну систему взаємовигідного співтовариства, яке функціонує в Україні за формулою «гроші-влада-гроші», а в Росії за формулою «влада-гроші-влада». Специфіка двох країн і їх відмінність, по Клямкіну, проявляється в тому, що «в Росії зберігається інерція держави, в якій ще у XVIII столітті проявляло себе поєднання «військового стану», тобто армійської організації життя, і «торжища», тобто торгівлі посадами. В Україні ж традиція «військового стану»... після розпаду СРСР залишилася в минулому, але традиція «торжища» виявила глибинну вкоріненість і колосальної сили опірність спробам її викорінення» [2, с. 28].

І ось обставини склалися так, що післямайданній Україні випала особлива доля в еволюції радянського простору. Країна стала своєрідним політичним «полігоном», на якому випробовується можливість трансформації цієї «держави-торжища» на державу правову без революційної зміни правлячого політичного класу, який називає себе «елітою». І не біда, що цей досвід поки що повчальний не стільки результативними рішеннями, скільки виявленням складних проблем на шляху трансформації. Як то кажуть, суть справи не в тому, де ми нині перебуваємо, а в тому, куди ми рухаємося. Зрештою, важливо навіть осмислення джерел тих труднощів, які привели поки що до незначних успіхів.

Ігор Клямкін посилається, зокрема, на аналіз відомого українського економіста Олександра Пасхавера, який звернув увагу на історичну своєрідність пострадянського суспільства, українського зокрема. Так, наприклад,

фундаментальною обставиною, що визначає суперечливий характер української революції, вважає Пасхавер, є соціальні цінності пасивної більшості українського народу. Йдеться про стратегію виживання, вироблену століттями проживання в інших державах, найчастіше у ворожому середовищі. І ця стратегія рятувала згодом український народ і в кривавому XX столітті, і в новітній історії вже суверенної незалежної держави. Коротко цю життєву мудрість можна висловити кількома дієсловами: довіряй тільки своїм, приховуй свої плани й інтереси, не виходить – обмани, не виходить – підкупи. В результаті важко сьогодні уявити собі, як можна будувати свою державу при відсутності довіри до цієї ж держави, її законів, її інститутів.

Однак було б некоректно не бачити, що в цій відсутності довіри криється і сувора народна правда. Той капіталізм, який утворився на пострадянському просторі, являє собою мережу монополій, в яких нувориші-власники, в союзі і під прикриттям бюрократії і політикуму, отримують свою монопольну ренту, ділячись з тими, хто їх «кришує». У підсумку, верхівку гігантської корупційної піраміди вінчає група в складі 10-15 осіб нагорі. А сама архітектура піраміди складає собою сотні тисяч дрібніших монопольних утворень. Ось це і є та соціальна матриця, що складає собою тканину українського пострадянського життя. У ній вплетене все, включаючи рядових громадян, змушених шляхом корупції реалізовувати і захищати свої права. Ця соціальна матриця виникла і виявилася надзвичайно стійкою значною мірою тому, що цілком поєднується з домінуючою стратегією виживання.

А далі Олександр Пасхавер дає пояснення стійкості цієї олігархічної матриці наступним чином: «По-перше, вона постійно відтворює негативний відбір еліт. Чесні професіонали, якщо вони потрапляють в бюрократію або політикум, змінюються на корупційно здатних «своїх». По-друге, підтримується монопольна структура у всіх заняттях, де тільки це можливо. Монополія перешкоджає розвитку. У цьому причина нашої бідності. По-третє, все наше формальне законодавство і неформальні норми підлаштовані під інтереси

олігархату. Корупційність еліти, монопольна організація всіх публічних занять і корупційність всіх формальних і неформальних норм створюють важко розв'язувані проблеми для реформаторів. З'явись герой-радикал, який бажає розрубати цей вузол одним ударом, його чекала б або ганебна поразка, або економічний і соціальний колапс країни» [3].

Мимоволі виникає запитання – «Так чи була Революція гідності?» – при таких-то результатах? Революцію, відповідає О. Пасхавер, дуже важко визначити в рамках добра і зла, користі і шкоди. Гарантовані тільки зміни: еліта розділилася, що і є необхідною умовою перемоги революції. Влада була передана найбільш далекоглядним представникам старого політикуму. Вони, без сумніву, ліберали, але технології проведення реформи у них не радикально-революційні, скоріше, їх можна назвати переговорно-реформаторськими. Тиснути там, де можливо, а не «ламати через коліно». При цьому глибоке знання олігархічної матриці і її трактування права допомагає їм в цьому процесі.

Зрушення

Чи поділяє ці трактування Олександра Пасхавера його російський колега Ігор Клямкін? Судячи з усього – у повній мірі. Більш того, він вважає аналіз українського досвіду справою вельми корисною якщо не для російської влади, то вже, поза всяким сумнівом, пізнавальною для опозиції. Однак вона «уникає навіть їх опису в їхній конкретній пострадянській своєрідності». Ось це небажання враховувати пострадянську соціальність, на думку професора Клямкіна, «зайвий раз підтверджує мало не принципове небажання людей, прагнучих системних змін, із цієї соціальністю і її особливостями рахуватися» [2, с. 435].

А тому замість конкретної кропіткої роботи з аналізу пострадянської соціальності деякі опоненти Клямкіна пускаються в міркування, навіщо, мовляв, витрачати даремно час на осягнення своєрідності цієї соціальності, якщо є спільні принципи реформування, для всіх країн однаково вірні і багаторазово випробувані досвідом? Ось їх, ці принципи, в разі отримання влади, і треба впроваджувати. А вони давно вже

описані і всім відомі: вільна політична конкуренція, чесні вибори, незалежність суду від інших гілок влади, обмеження повноважень президента, відповідальність уряду перед парламентом й тому подібне, настільки ж відоме. А все інше, мовляв, то від лукавого.

Так ось, в першому наближенні все це в Україні вже зроблено. А тим часом, зазначає І. Клямкин, в публічному дискурсі України все наполегливо звучать слова, що нічого суттєвого не зміниться до тих пір, поки на державній службі не встановилася пряма залежність між злочином і покаранням. Тобто – безособова правова норма не затверджується сама по собі. А значить, публічну вербальну війну з корупцією слід завершити, перевівши її в інституційну площину. Благо відповідні спеціальні структури для цього вже створені.

Йдеться насамперед про законодавче впровадження Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) – державного правоохоронного органу з широкими силовими повноваженнями, на який покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів, скоєних вищими посадовими особами. Бюро було утворено Президентом України 16 квітня 2015 р. Це був реальний крок до Європи – подібні структури існують в США, Польщі, Франції, Сінгапурі, Ізраїлі та Індії. У вересні цього ж року була створена і Спеціалізована антикорупційна прокуратура, покликана здійснювати нагляд під час попереднього розслідування НАБУ і оскарження незаконних судових рішень.

Закономірно виникає питання: чи вдасться Україні розрубати таким способом гордіїв вузол корупційних зв'язків і оборудок? Чи вдасться НАБУ зберегти автономію, яка їй передбачена законом і одночасно встояти перед політичним і адміністративним тиском, уникнути якого дуже важко? Адже мова йде про пострадянський чиновницько– і олігархозалежний соціум з певним типом культури, для якого підпорядкування безособовій правовій нормі, м'яко кажучи, не імперативно. На всі ці питання і сумніви у Ігоря Клямкіна немає однозначних відповідей, і не в останню чергу тому, що інституційні перетворення ще не завершені: «адже коруп-

ційні злочини треба не тільки виявляти і кваліфіковано розслідувати, треба ще й, щоб після слідства виносилися справедливі вироки судів. При існуючій в Україні судовій системі це сумнівно, її належить реформувати, але необхідні закони Верховною Радою ще не прийняті» [2, с. 431].

Але при всіх своїх сумнівах професор Клямкін висловлює впевненість у неминучості упровадження Вищого антикорупційного суду. Він виходить з того, що все, що відбувається в Україні на наших очах – це живий і діючий досвід реформування пострадянської державності й пострадянської соціальності. Він повчальний і своїми успіхами, і своїми невдачами. Немає сумніву в тому, що «спарена» в пострадянському чиновницько– і олігархозалежному соціумі еліта тісно пов'язана між собою інерцією кланово-корпоративних зв'язків і зобов'язань. Але є й сили, які протидіють їй. Вони являють собою подвійний тиск як з боку українського громадянського суспільства, так і Заходу, що ставить економічну і політичну підтримку України в жорстку залежність від спрямованості й темпів реформ.

І це вселяє надію на появу світла в кінці тунелю: «В цій системі, як показує історія пострадянських держав, правова суб'єктність сама собою не проростає. І Україна тут не виняток. Але в України є один плюс, який прийнято вважати мінусом. А саме – її повна залежність від Заходу, його економічної і політичної підтримки. А той висуває жорсткі умови такої підтримки, в числі яких – створення правової державності. І усвідомлення цієї залежності перекриває конфлікти інтересів і політичні розбіжності, що здаються непримиренними… » [2, с. 420].

Затори

У визначенні джерел заторів звернемося спочатку до низових, але широко поширених прикладів. В Україні проходять конкурси на посади керівників держкомпаній. Справа начебто добра – конкурси проводяться, щоб прибрати ставлеників колишніх чиновників і олігархів. Але ось парадокс – заявки на участь ні від кого, крім ставлеників колишніх чиновників і олігархів, не надходять.

Тепер піднімемося на сходинку вище – до конкурсів на посаду прокурорів. За інформацією Юрія Луценка, голови президентської партії і лідера її парламентської фракції, 75 відсотків заявок – від діючих працівників прокуратури, більшість яких, за його оцінкою, «навчилися тільки порушувати справи і їх продавати». У підсумку, робить висновок Ігор Клямкин, «виходить, що в країні маса людей з юридичною освітою, але бажання замінити злодійкуватих правоохоронців вони не виявляють» [2, с. 410].

Але чи тільки в небажанні справа? Не виключаю, що багато претендентів на вакансії вже випробували на собі силу відторгнення з боку олігархату й існуючої бюрократичної системи всіх неугодних людей, що не пройшли апробації збоку системи. Нагадаю про вчинок відомого в світі менеджера, члена Римського клубу Богдана Гаврилишина, який подав свого часу в адміністрацію президента Ющенка довгий список молодих людей з України, які отримали освіту в Оксфорді та Кембриджі. Судячи з усього, нікому з них ніякої посади не було запропоновано.

Подальше перебування деяких «варягів» на міністерських постах після Революції гідності теж виявилося короткочасним, а часто і провальним. Коментуючи їхні звільнення, Олександр Пасхавер пише: «Для мене вкрай болісними були зовні благородні відставки реформаторів, покликаних на високі посади. По-моєму, це абсолютне дезертирство... Для мене звільнення чиновників з посад – це абсолютно те ж саме. Просто дезертирство. В таких обставинах треба, зціпивши зуби, триматися до останньої секунди за свою посаду і робити те, що вважаєш за потрібне. І потім продовжувати робити. Судитися, відновлюватися на посаді і продовжувати роботу» [3].

В Ігоря Клямкіна своє бачення проблеми. Він схиляється до того, що обидві сторони дуальної опозиції – і пострадянська влада, і пострадянський громадянське суспільство, цією владою незадоволене – в самому собі не знаходять ресурсів для трансформації самої системи влади. Українське громадянське суспільство, показавши зразки самоорганізації на Майдані, у волонтерському русі і в справі оборони

країни, схоже на те, не дуже налаштоване вписуватися в державну організацію задля її очищення і оновлення: «Щодо того, що треба міняти систему, а не окремих людей в системі, в Україні майже консенсус. Популярна ця думка і в російських опозиційних колах. Але при такому акценті ідея демонтажу системи ризикує залишитися дзвінкою ритуальної фразою, адресованою тій же системі, яку хотіли б демонтувати. Для її перетворення потрібні якраз люди, багато людей, які не пройшли в ній школу службової розпусти» [2, с. 410]. Чи зуміє Україна впоратися з цим завданням – покаже лише час.

Піднімемося ще на сходинку вище – до структури державного управління. Проблемним, з точки зору Ігоря Клямкіна, залишається питання про життєздатність парламентсько-президентської форми правління. Ця форма використовується в світі дуже рідко, тому що в ній закладено інституційний конфлікт між виборцями, що наділяють значними повноваженнями президента, з одного боку, і главою уряду, який формується парламентською більшістю – з іншого. Чому в Україні пішли цим шляхом, на якому не раз спотикався президент Ющенко? Тому що зіткнулися з президентським монополізмом в особі Януковича, який перетворював державу на вотчину. І ось тепер знову зіткнулися з конфліктогенністю парламентсько-президентського правління, що періодично загрожує розпадом правлячої коаліції.

Узагальнюючи ряд урядових криз, можна прийти до висновку, що всі вони так чи інакше викликані зіткненням національних інтересів і партійних егоїзмів. Одні партії не бажають брати на себе відповідальність за болючі перетворення, інші – бажають ці перетворення заблокувати, треті – зміцнити свої слабкі сьогоденні політичні позиції. А до того ж ці зіткнення похідні, в тому числі, і від самої парламентсько-президентської форми правління. Чи витримає Україна цю напругу, чи засвідчить життєздатність, чи виявить реформаторський потенціал для системної модернізації? Це важливо не тільки для України: «це важливо для всього пострадянського простору, де президентське правління синонімічне авторитаризму, а парламентська форма правління,

крім країн Балтії, не знаходить для себе відповідної політичної культури» [2, с. 415].

Тобто, політична криза в Україні не є похідною від мети цивілізаційного вибору – питання євроінтеграції під сумнів ніким публічно не ставилося. Розкол викликаний малою результативністю просування до мети. А сам феномен малої результативності, вважає професор Клямкін, похідний «від непіддатливості для перетворення пострадянської політико-економічної і адміністративної системи. Тієї, яка чверть століття вибудовувалася на приватних і групових інтересах великого бізнесу і зрощених з ним внутрішньо консолідованих корпорацій (чиновної, прокурорської, судової, армійської та інших), що приватизували державу. Післямайданна влада, відчуваючи крім іншого, й кадровий голод, намагалася поєднувати реформування системи з урахуванням цих інтересів, з чого мало що вийшло. Часткові нововведення, привнесені в систему при збереженні її базових параметрів, обернулися слабкою керованістю, економічним спадом, невдоволенням населення і, як наслідок, політичною кризою, викликаною розпадом правлячої парламентської коаліції, частина якої теж вписана в старосистемні корпорації» [2, с. 415-416].

Висновок напрошується один – вщент вичерпала себе стратегія балансування між: 1) громадянським суспільством, що вважає цю стратегію невідповідною духу Майдану; 2) вимогами західних союзників, незадоволених темпами і якістю перетворень; і 3) впливовими групами інтересів, що блокують ці перетворення. Чи готова Україна до зміни стратегії – залишається питанням.

Логіка реформування

Логіка реформування систем пострадянського типу з приватизованою державністю ніде до останнього часу не була описана. Таким чином, Україні доводиться цю логіку відкривати на власному досвіді спроб і помилок. Можна було собі уявити, що Революція гідності паралізує приватні і корпоративні інтереси на користь інтересів загальнонаціональних. Але, зазначає Клямкін, «повоєнне українське ке-

рівництво таким шляхом не пішло. Чи то війна тому причина, чи то, крім неї, і щось ще – питання цікаве, але я не відчуваю в собі готовності всерйоз його обговорювати» [2, с. 416].

Тоді звернемося до версії українського візаві. Олександр Пасхавер відзначає, що наслідки революції взагалі передбачити неможливо. Часто перетворення тривають десятиліттями, а тому і 1991 рік, і 2004-й і 2013-й – це етапи однієї і тієї ж революції, пов'язаної зі зміною долі України. До того ж революції – це завжди криза, якій протистоїть не спокійне і благополучне минуле, а відвернена катастрофа. У нашому конкретному випадку мова йде про запобігання «шкоди від неухильної втрати своєї ідентичності, від зрощення з російською імперською агресивною ментальністю, від втрати свободи як життєвої необхідності, від поклоніння державі та її авторитарним вождям, від підпорядкування принизливій стратегії виживання» [3].

Успіх революції багато в чому залежить від того, як швидко нова влада впорається з завданням трансформації суспільних відносин. Тут важлива якість революційного класу. В Україні він такий, який є. На відміну від великих революцій минулого, наші революціонери не створили необхідних передумов взяття влади: ні тобі справжніх партій, ні належної політичної культури, ні довгої лави яскравих лідерів. А тому, вважає О. Пасхавер, слід виходити з того, що «нинішня влада не випадкова і сама є об'єктивною обставиною. Влада не завойована, а передана Майданом із урахуванням інших перерахованих вище об'єктивних обставин, очевидно, адекватна ситуації» [3].

А все інше – це вже наслідок: у наявності слабкий струс української соціальної матриці – олігархату; повільна зміна еліт не дозволяє кількості перейти в якість; млява імплементація реформ швидше створює населенню проблеми, ніж вирішує їх. І, як наслідок, «народний популізм» підігрівається професійними радикалами, «політичними куховарками» і платними плакальниками. А в кінцевому підсумку створюються передумови контрреволюції, яка завжди вдається до бунтів і (або) зовнішньої агресії.

В принципі ці висновки О. Пасхавера жодним чином не порушують логіки аналізу, здійсненого І. Клямкіним. Російський аналітик також констатує, що в постмайданній Україні перевага була віддана розбудові нових інститутів в режимі компромісу. Сторони цього компромісу: 1) громадянське суспільство, налаштоване революційно; 2) західні партнери, які готові рахуватися з труднощами реформаторів, але не ціною перетворення реформ в їхню імітацію; і 3) ті приватні корпоративні егоїстичні інтереси, які сподівалися пристосувати зміни до себе. Кожен компроміс – справа тимчасова. А тому «в міру того, як хвиля революційних настроїв і очікувань спадала, опірність цих інтересів зростала, і з часом стало очевидним, що кордон, позначений словом «корупція», консолідовані групи «олігархів», чиновників, прокурорів, суддів просто так не здадуть» [2, с. 416].

Політична криза і відставка уряду Арсенія Яценюка відбили собою вичерпаність стратегії компромісу. Новий прем'єр-міністр Володимир Гройсман заявив про намір протиставити стратегії компромісу стратегію іншу, але яку саме, події покажуть хіба що пізніше. До того ж багато що залежало від кандидатури нового Генерального прокурора – чи стане ним представник прокурорської корпорації, або ж перевагу буде віддано людині збоку. Адже, згідно з оцінкою І. Клямкіна, «саме прокуратура стояла досі на сторожі старосистемної інституційної гнилі, сама будучи всередині неї і забезпечуючи її правову недоторканність» [2, с. 417].

У підсумку новий Генеральний прокурор Юрій Луценко був призначений всупереч прокурорській корпорації. З його боку було продемонстровано розуміння, що прокуратура, поряд із судовою системою, виявилася чи не головною перешкодою в перетворенні пострадянської державності в державність правову. Навряд чи хто візьметься впевнено стверджувати, що новому Генпрокурору вдасться в найкоротші терміни очистити прокуратуру від корупційної скверни. Але це призначення було сприйнято в суспільстві як зримий імпульс наступу на приватні й корпоративні ін-

тереси тих, хто приватизував державу, а також для нейтралізації популізму. Крім того, в червні 2016 році відбувся зсув і на іншому напрямі – судовому. Верховна Рада проголосувала за зміни в Конституції, що стосуються правосуддя та судоустрою. Зокрема, була введена конституційна норма про кваліфікаційну оцінку суддів і їх конкурсний відбір, що покликана значно змінити їх склад. Крім того законодавчо закріплюється жорсткий контроль над доходами і витратами суддів.

А тим часом 31 жовтня 2016 р. ознаменувався в Україні великою подією: був останній день подачі декларацій про доходи, витрати і майно посадових осіб і їх сімей в систему електронного декларування. Система з'явилася у відповідь на вимогу Євросоюзу, що зумовило її запуск наданням Україні безвізового режиму. В результаті були зареєстровані декларації державних службовців, включно з президентом, глави уряду, чиновників вищого рангу, депутатів, суддів. Суми часом вражаючі – до сотень тисяч і мільйонів доларів і євро, як і обсяг нерухомості. Ухилитися від подачі декларацій неможливо, за приховування доходів і джерел передбачено кримінальну відповідальність.

Який буде антикорупційний ефект – сказати поки важко. Однак мислилося, що українська судова реформа стане завершальною ланкою в ланцюзі перетворень, покликаних інституційно забезпечити те, що іменується протидією корупції. У цьому ряду Національне антикорупційне бюро має виявляти і розслідувати факти корупції вищих посадових осіб. А вже після слідства суди, будемо сподіватися, винесуть справедливі вироки. Ці функції й покладено на Вищий антикорупційний суд, який, на жаль, на момент виходу книги Ігоря Клямкіна все ще не був створений. Тому-то з остаточними висновками російський дослідник поки і не поспішав ділитися. І його можна зрозуміти. Хоча і проміжні результати поки що не особливо вражають: «враховуючи, що кадровий склад суддів поки, в основному, залишається колишнім, запущена судова реформа до його очищення ще не добралася» [2, с. 422].

Досягнуте

В кінці листопада 2016 року в Україні відзначили річницю, що минула з моменту її відмови від закупівлі газу у російського Газпрому. Справа не тільки в тому, що купувати його довелося за завищеними цінами, а й тому що перепродаж російського газу в Україні був складовою частиною широких корупційних оборудок, на яких багато хто нажив неправедний капітал. Схвальне сприйняття цієї новини суспільною думкою країни дало підставу сподіватися, що й інші реформи в Україні здійсняться. Хоча і почуття невдоволеності постійно нагадує про себе. На телевізійних каналах України, що назагал належать тим же олігархам, тези антиурядової пропаганди варіюються у визначених рамках: від «нічого не змінюється» – до «змінюється, але на гірше». На цьому тлі спокійна і зважена оцінка поточних подій – чи то вона йде від російського аналітика І. Клямкіна, чи то від українського О. Пасхавера – вносить протверезний ефект.

З токи зору О. Пасхавера, необхідне чітке розуміння точки відліку. На жаль, у цьому сенсі нам мало в чому допоможуть вищі світові соціальні та економічні досягнення розвинених країн. Тут слід визнати, що в цьому масштабі наші зміни просто непомітні. Але якщо підходити реалістично, і за точку відліку взяти те «дно», якого ми в соціальному контексті досягли при правлінні В. Януковича, і того економічного спаду, яке отримали внаслідок післямайданної кризи, то все буде сприйматися в дещо іншому світлі. Тут наші досягнення, нехай і скромні, позначилися в наступному: 1) в наявності фінансова стабілізація; 2) помітне економічне зростання (слабке) на тлі війни, масової міграції, втрати ринків, розриву зв'язків з основним партнером; 3) відновлення боєздатної армії, локалізація війни; 4) мирне розміщення 1,7 млн. переміщених осіб. У площині реформування країни досягли: 1) розгортання антиолігархічних інститутів; 2) здійснення безвізового статусу в Європейському Союзі; 3) високих зовнішніх оцінок країн Заходу (з постійним «але»!). У площині формування політичної нації домоглися масового добровільного звільнення суддів і входження України до трійки європейських країн, де громадяни най-

більше готові зі зброєю в руках захищати свою країну (разом з Польщею і Фінляндією). Звернемо увагу – усі три народи до 1917 р. входили до складу Російської імперії [3].

Якщо узагальнювати досягнуте, то, відштовхуючись від «дна», ми отримали за чотири роки безпрецедентні – якщо не зміни, то, вважай, істотні зрушення. А в контексті європейських параметрів – ледь помітний початок. Але, як зазначає професор Клямкін, і європейські політики вважають, що реформи в Україні здійснюються. Так, керівник групи міжнародних радників Лешек Бальцерович вважає, що реформи йдуть, хоча і не без помилок. Крім того, в спільній доповіді Європейської комісії і Зовнішньої дипломатичної служби Євросоюзу реформи, що впроваджуються в Україні, високо оцінюються й названі «інтенсивними і безпрецедентними». Мається на увазі, перш за все, реформування законодавства та створення нових структур, здатних забезпечити втілення прийнятих нових законів у життя. Біда лише в тому, що більшості людей ці оцінки та констатації оптимізму не додають: «найчастіше розповідають про те, що на їх житті позитивні загальні показники ніяк не позначаються, що бізнес вести важко, доходи нижче нікуди, чиновники як крали, так і крадуть, а олігархи як правили бал, так і правлять. Довіри до влади у більшості населення немає, її рейтинги продовжують падати» [2, с. 426].

Тут і заперечувати нічого: «глас народу – глас Божий». Хіба що доводиться сподіватися на наукову екстраполяцію шляхів вирішення існуючих проблем. З одного боку, певну частку оптимізму вносить ставлення широких народних мас до опозиції, яка в своєму прагненні до влади вдається до популістської риторики і вимагає дострокових виборів. Поки що у неї мало що виходить. А це означає, що населення поки що залишає шанс існуючому правлячому класу непридатну систему демонтувати і просунутися до системи правової. Не виключено, зазначає О. Пасхавер, що «на тлі суєти квазіреволюційних проектів проклюнеться продуктивний політичний проект революційного класу. Якщо не проявиться втома всіх суб'єктів революції. Якщо повільний темп їх не зруйнує. Якщо спрямованість і спадкоємність змін збережуться» [3].

І тут знову виникає питання про рушійні сили революційних перетворень в Україні. І не слід всю увагу зосереджувати винятково на факторах в межах державних кордонів – трансформаційні суспільні перетворення в наш час набувають глобальні обриси. Так само і українські реформи. Нікуди не дітися, що вони, по-перше, здійснюються під час війни. По-друге, вони здійснюються старою елітою. По-третє, дія відбувається в парламентсько-президентській республіці з реально-розділеними гілками влади і залежністю від законодавців. По-четверте, вони реалізуються під зовнішнім контролем Заходу – перш за все, Євросоюзу, який завершив після довгих перипетій ратифікацію Угоди про асоціацію з Україною.

Ось це «по-четверте», настійно зазначає І. Клямкін, «є особливо істотним, бо тільки зсередини системне реформування пострадянського українського (і не тільки українського) олігархічно-чиновницького соціального порядку видається проблематичним. І тому зовнішній тиск, похідний від зовнішньої підтримки, виявляється чи не головним мотором змін. Європейська зовнішня правова суб'єктність покликана компенсувати дефіцит суб'єктності внутрішньої» [2, с. 437-438].

Захід на різних рівнях і майданчиках продемонстрував Україні свою підтримку і зацікавленість в успішності її просування по обраному нею європейському маршруту. Європа, США, НАТО, парламентська асамблея ОБСЄ погодилися з українською інтерпретацією мінських угод і українською позицією по Криму. Звучали схвальні, а часом і похвальні слова щодо вже зробленого – в банківському секторі, врегулювання держзакупівель, забезпечення енергетичної незалежності, створення системи електронного декларування доходів посадових осіб, виконання всіх вимог, якими зумовлювалося надання безвізового режиму з Євросоюзом… Але з умовою, що українці засвідчать власну волю до такого просування.

До речі події початку 2018 року засвідчили глибоку стурбованість Заходу станом справ в Україні, що знайшло свій прояв у посиленні пресингу. Так колишній віце-президент

США Джо Байден заявив на засіданні Ради з міжнародних відносин: «Мене надзвичайно сильно турбує відкочування Києва в питанні боротьби з корупцією». І в цьому сенсі Байден не самотній. Міжнародний валютний фонд, Світовий Банк і Євросоюз намагаються змусити українських законодавців посилити формулювання законопроекту про створення Антикорупційного суду. Але ті, зі свого боку, хотіли б здійснювати деякий вплив на процес призначення суддів.

У відповідь на це МВФ і Світовий банк не поспішають з фінансуванням, а Євросоюз погрожує скасувати для українців безвізовий режим, який став одним з найсерйозніших досягнень Петра Порошенка на посаді президента України. Так, в Давосі 23 січня 2018 р. Джо Байден у властивій йому різкій манері попередив Україну, що без відчутного руху до Європи вона неминуче стане жертвою нападок і тиску з боку Кремля: «Росія не збирається перетинати кордон і захоплювати решту територій країни за допомогою танків. Вона збирається знищити вашу економіку, вона вас прямо поховає, і з вами буде покінчено. І саме в цей момент все покотиться до біса» [1].

Тут, як то кажуть, Україні відступати нікуди – треба триматися до кінця. Процес трансформації суспільства має принести зримі результати.

Література

1. Бершидский Л. Как президент Украины обманул Джо Байдена [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://inosmi.ru/politic/20180126/241293730. html

2. Клямкин И. Какая дорога ведет к праву?. – М., 2018.

3. Пасхавер А. Выбор судьбы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://zn.ua/article/print/internal/vybor-sudby-246993_.html

Василь Ткаченко

УКРАЇНА – РОСІЯ:
НА СКОНІ «ПРОПАЩОГО ЧАСУ»

Видання друге, доповнене

Публіцистика

Коректор
Мудрієвська Ірина Ігорівна

Макетування, комп'ютерна верстка
Лебедь Дмитро Олександрович

Підписано до друку 25.01.2019
Формат 60х90/16. Умов. друк. арк. 38,0
Наклад 500 прим.

ТОВ «ВИДАВНИЦТВО ПОЛІТІЯ»
вул. Леонтовича, 5, оф. 302, м. Київ, 01030
Тел. (044)-227-82-02
e-mail: aps-m@ukr. net

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців:
Серія ДК № 5869 від 13.12.2017 р.